

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

КОНДРАТЮК ГРИГОРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 323.1 (477.75) «1920/1930»

**КОРЕНІЗАЦІЯ В КРИМСЬКІЙ АРСР У 20-30-х РОКАХ
XX СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук**

**Науковий консультант
Дробот Іван Іванович,
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2014

З М І С Т

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ КРИМСЬКОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ В ІСТОРИОГРАФІЇ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Історіографія дослідження.....	14
1.2. Джерельна база.....	35
1.3. Методологія дослідження.....	53
РОЗДІЛ 2. ЕТНОПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В КРИМСЬКІЙ АРСР УПРОДОВЖ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ.....	58
2.1. Національна політика щодо кримських татар в умовах голоду в Криму у 1921-1922-му роках.....	58
2.2. Коренізація вищих органів влади та управління Кримської АРСР.....	68
2.3. Кримські татари в системі народних комісаріатів та органів управління автономією.....	75
2.4. Діяльність Кримського товариства допомоги переселенцям та розселенцям з репатріації кримських татар.....	90
2.5. Антирелігійна діяльність щодо кримських мусульман в міжвоєнну добу.....	104
2.6. Національна політика в Кримській АРСР та Туреччині в міжвоєнну добу: порівняльний аналіз.....	123
РОЗДІЛ 3. «КРИМСЬКІЙ ПРОЕКТ» ПО ПЕРЕСЕЛЕННЮ ЄВРЕЇВ ДО АВТОНОМІЇ В 20-30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	131

3.1.	Голод в Криму у 1921-1922 роках: єврейській вимір.....	131
3.2.	Переселення євреїв до Кримської АРСР: тактичні та стратегічні цілі.....	145
3.3.	Єврейські аграрні колонії як елемент політики коренізації Криму в міжвоєнну добу.....	177
3.4.	Діяльність зарубіжних організацій з єврейського землеоблаштування в Кримській АРСР.....	206
РОЗДІЛ 4. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УМОВАХ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В КРИМСЬКІЙ АРСР У МІЖВОЄННУ ДОБУ.....		
4.1.	Коренізація стосовно етнічних меншин Кримської АРСР у 1920-1930-х роках.....	216
4.2.	Болгари в умовах політики коренізації у 1920-1930-х роках.....	223
4.3.	Поляки в етнополітиці більшовиків міжвоєнної доби....	228
4.4.	Радянська влада та німці Криму – невирішені протиріччя.....	241
4.5.	Естонські колонії в коренізації щодо «нацмен Заходу»..	261
4.6.	Греки, караїми, цигани в національній політиці більшовиків міжвоєнної доби.....	271
4.7.	Національні секції у здійсненні етнополітики щодо національних меншин в Кримській АРСР.....	282
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ КОРЕНІЗАЦІЇ.....		
5.1.	Коренізація в промисловості та формування національного пролетаріату	294
5.2.	Аграрна реформа як елемент коренізації щодо кримських татар	309
5.3.	Коренізація в системі охорони здоров'я Кримської АРСР у 1920-1930-х роках	316

5.4. Освіта та культура в умовах політики коренізації	327
5.5. Національна преса та кооперативи як інструмент коренізації в кримській автономії	332
5.6. Профспілки та громадські об'єднання в заходах коренізації щодо національних меншин	338
ВИСНОВКИ	354
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	364

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) –	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ –	Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді
ВТТ –	Виправно-трудова табори
ВУЦВК –	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДПУ –	Державне політичне управління
Держплан СРСР –	Державний плановий комітет СРСР
ДПУ –	Державне політичне управління
КПРС –	Комуністична партія Радянського Союзу
КСП –	Колективне сільськогосподарське підприємство
КРПС –	Кримська рада професійних спілок
КОМЗЕТ -	Комітет з земельного устрою трудящих євреїв
МТС –	Машинно-тракторна станція
Наркомат –	Народний комісаріат
Наркомзем –	Народний комісаріат землеробства
НКВС –	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКСЗ –	Народний комісаріат соціального забезпечення
НКЮ –	Народний комісаріат юстиції
ОДПУ –	Об'єднане державне політичне управління
Політвідділ –	політичний відділ
Облвиконком –	обласний виконавчий комітет
Обком –	обласний комітет
Радгоспуч –	школа радгоспного учнівства
Райземвідділ –	районний земельний відділ
Райком –	районний комітет
Райвиконком –	районний виконавчий комітет
РНК –	Рада Народних Комісарів Кримської АРСР
РПО –	Рада праці та оборони
РРФСР –	Російська Радянська Федеративна Соціалістична

	Республіка
РСЧА –	Робітничо-Селянська Червона Армія
СТВ –	Сільські товариства взаємодопомоги
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТСОЗ –	Товариство спільного обробітку землі
ТЗЄТ - трудящих	Товариство із земельного облаштування єврейських
ТРП - Фербанд -	Товариство ремісничої праці - Союз

ВСТУП

Актуальність теми. Національна політика покликана забезпечити стабільний розвиток сучасної України. Вона багатоаспектна і включає не тільки культурно-освітній, але і економічний, соціальний, політичний, адміністративний компоненти. Недостатній доступ до ресурсів, проблемність у вирішенні земельних питань, відсутність впливу на вирішення потреб бізнесу виступають найважливішими конфліктогенними факторами в сучасному світі.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису 2001 р. в країні проживають представники понад 120 народів. Індекс полікультурності України становить понад 20% і є одним з найвищих в Європі. Збереження міжнаціонального миру виступає одним з найважливіших умов успішного соціально-економічного і політичного розвитку нашої країни. За роки незалежності не було сформовано чіткої концепції розвитку і реалізації національної політики в Україні, зокрема в Криму – найбільш поліетнічному та полікультурному регіоні. Доповнення названих факторів спекулятивною практикою політичної еліти України центрального та регіонального рівнів, помножену на зовнішню політику Росії і стали основними причинами сучасної ситуації в Криму.

Сучасна державна практика міжнаціонального спілкування, на жаль, залишається пострадянською моделлю розв'язання міжнаціональних проблем. Одним з найважливіших періодів радянської етнополітики в Україні, безперечно, стала коренізація 1920-1930-х рр., в тому числі в Кримській АРСР.

Розуміння національної специфіки, історичного досвіду коренізації, національної розмаїтості допоможе уникнути помилок у здійсненні сучасної етнополітики і побудові національних відносин в Україні. В історичній науці відсутня праця, в якій би було здійснено узагальнення досвіду коренізації в Кримській АРСР в міжвоєнну добу.

Крим є тим регіоном, який завжди вирізнявся багатонаціональним складом населення, сучасні національні проблеми якого своїм корінням сягають в добу більшовицького режиму. Сталінська національна політика завдала нищівного удару по традиціях народів, що мешкали в Кримській АРСР, логічним завершенням якої стала депортація з півострова кримських татар, німців, вірмен, болгар, греків. На сьогодні спостерігається зворотній процес повернення на Батьківщину депортованих народів, їх адаптації та облаштування.

Сучасна Україна здійснює активний пошук свого місця у світовому співтоваристві, міжнародному поділі праці. Зовнішня політика добросусідства України припускає активне співробітництво з країнами ЄС кінцевою метою якої є повноцінне членство в Європейському Союзі. Забезпечення прав національних меншин, є складовою частиною руху в Європу.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Суспільно-політичне, культурне життя в історичному осмисленні української цивілізації II половини XIX - початку XXI століття» та кафедри історії Республіканського вищого навчального закладу «Кримській інженерно-педагогічний університет» «Актуальні проблеми етнополітичної та соціально-економічної історії та культури Криму». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 14 від 14 травня 2014 р.).

Мета і завдання дослідження полягає у комплексному вивченні коренізації в Кримській АРСР у контексті процесу реалізації національної політики більшовицьким режимом, здійснення курсу коренізації в умовах формування тоталітарного суспільства у 20 - 30-х рр.. XX ст., на основі

виявлення спільних закономірностей, провідних тенденцій та специфічних особливостей характерних для досліджуваних процесів.

Відповідно до поставленої мети було визначено основні наукові **завдання:**

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення коренізації в Кримській АРСР в 1920-1930-х роках;
- вивчити та проаналізувати стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати принципи здійснення національної політики в Кримській АРСР у сфері державного управління, промисловості та сільського господарства;
- провести порівняльний аналіз етнонаціональної політики в Кримській АРСР у 20-30-х рр. ХХ ст.;
- відтворити та узагальнити досвід коренізації щодо кримськотатарського народу;
- окреслити та проаналізувати вплив комуністичної ідеології та антирелігійної пропаганди на національні меншини в контексті політики коренізації;
- методом системного аналізу вивчити процес підготовки кваліфікованих кадрів для реалізації політики коренізації в галузі управління, промисловості та сільського господарства, охорони здоров'я та освіти;
- дослідити політику коренізацію щодо нечисельних національних меншин у Криму;
- узагальнити результати коренізації в Кримській АРСР і розробити практичні рекомендації щодо можливості використання їх у практиці розвитку міжнаціональних стосунків в незалежній Україні.

Об'єктом дослідження є політика коренізації в умовах радянської тоталітарної системи.

Предметом дисертаційного дослідження є форми і засоби політики коренізації в галузях управління, промисловості сільського господарства,

соціально-культурній сфері, галузях охорони здоров'я і освіти в Кримській АРСР у 1920-1930-х рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-30-х рр. ХХ ст. Вибір даного періоду визначається наступними чинниками. Нижня межа дослідження пов'язана із тим, що в 1921 році була створена Кримська АРСР, у якій проведення національної політики мало певну специфіку, обумовлену багатонаціональним складом населення. Верхня межа дослідження – кінець 1930-х років, коли спостерігалось фактичне згорання коренізації, розформування і припинення діяльності українських, кримськотатарських, німецьких, грецьких, болгарських і інших національних сільських рад; зменшення кількості національних кооперативних структур; репресії та фізичне знищення національної інтелігенції.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Кримської АРСР в 1920-1930-х роках.

Методологічну базу роботи складають основні методи історичного дослідження: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, типологізації, статистичний, генетичний, фактологічний та інші, які забезпечують різноаспектність вивчення політики коренізації в Кримській АРСР у 20-30-х рр. ХХ ст. на принципах історизму, об'єктивності, системності, багатофакторності.

Наукова новизна полягає у виокремленні і дослідженні теми, яка ще не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше в історичній науці:

- здійснено комплексне вивчення коренізації в Кримській АРСР в міжвоєнний період;

- залучено новий пласт джерел, що зберігаються в українських та закордонних архівосховищах та бібліотеках та заповнюють прогалину в сучасному розумінні процесів коренізації в Кримській АРСР міжвоєнного двадцятиріччя;

- досліджено основні напрями національної політики в галузях промисловості, сільського господарства, соціально-гуманітарній сфері;

- запропоновано визначення сутнісних рис коренізації в Кримській АРСР у міжвоєнну добу;

- досліджено практичні заходи коренізації щодо національних меншин Кримської АРСР в зазначений період;

У дисертації поглиблюється вивчення заходів коренізації щодо кримськотатарського народу в галузях промисловості по створенню національного пролетаріату, здійснення аграрної реформи, реформування закладів охорони здоров'я та освіти.

Уточнюються наукові підходи до оцінки ступеня ефективності політики коренізації, формування нової соціальної структури індустріального суспільства ряду етносів Криму.

Практичне значення роботи зумовлене можливістю використання в подальших дослідженнях з новітньої історії України та Криму, історії та культури кримськотатарського та єврейського народів, етнічній історії Криму. Фактологічний матеріал, вироблені основні положення сприятимуть оновленню наукової концепції політики коренізації міжвоєнної доби в Україні та Криму. Висновки дисертації заповнюють існуючі прогалини в розумінні складних етнонаціональних процесів, які відбувались в Кримській АРСР в міжвоєнну добу та сприятимуть більш ефективній регіональній національній політиці в сучасній Україні.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати одержано самостійно. Публікації за темою одноосібні (за виключенням однієї статті).

Апробація результатів. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Головні положення і висновки оприлюднені у виступах на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: «Українська державно-соборницька ідея: історико-філософський дискурс» (Київ, 2011), «Центрально-Східна Європа: двадцять

років системних трансформацій і геополітичних змін» (Рівне, 2011), «Актуальные проблемы этнополитической и социально-экономической истории и культуры Крыма» (Симферополь, 2011), «Историко-культурное наследие Причерноморья» (Ялта, 2011), «XII Таврические научные чтения» (Симферополь, 2011), «VIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція» (Чернівці, 2011), «Світові війни XX століття та історична пам'ять» (Житомир, 2011), «Людина у структурах повсякдення в історії України» (Луганськ, 2011), «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (Рівне, 2012), «Девятнадцатая ежегодная международная конференция по иудаике Сэфер» (Москва, 2012), «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Симферополь, 2012), «I Бахчисарайские научные чтения памяти И. Гаспринского» (Бахчисарай, 2012), «Запорожские еврейские чтения» (Запорожье, 2012), «XIII Таврические научные чтения» (Симферополь, 2012), «Актуальные проблемы этнополитической и социально-экономической истории и культуры Крыма, посвященной 100-летию со дня рождения Л.Н.Гумилева» (Симферополь, 2012), «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2012), «Міграція в контексті цивілізаційної трансформації України і світу» (Київ, 2012), «II Спаські читання, присвячені 115-річчю від дня народження Ф.Г. Спаського» (Ніжин-Батурич, 2012), «Этнография Крыма XIX - XXI веков и современные этнокультурные процессы» (Симферополь, 2012), «III Международный тюркологический симпозиум «Прошлое-настоящее-будущее крымских татар» (Симферополь, 2012), «XX ежегодная международная конференция по иудаике Сэфер» (Москва, 2013), «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 2013), «Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу, до 90 річчя зі дня народження професора Вольфа Бейліса» (Луганськ, 2013), «Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи» (Полтава, 2013), «Актуальные проблемы этнополитической и социально-экономической истории и культуры Крыма» (Симферополь, 2013),

«II международная тюркологическая конференция «Мир Бекира Чобан-заде» (Белогорск, 2013), «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2013), «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» (Запоріжжя, 2013), «VII Дриновські читання, до 175 річчя від дня народження Марина Дринова» (Харків, 2013), «V научные чтения памяти У. Боданинского» (Бахчисарай, 2013), «VII міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (Дніпропетровськ, 2013), «Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр.)» (Київ, 2013), «XXI ежегодная международная конференция по иудаике Сэфер» (Москва, 2014), «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 2014), «Запорожские еврейские чтения «Межнациональные отношения и тоталитаризм через призму истории Холокоста» (Запорожье, 2014), «Депортації, примусові переселення та вимушені переміщення: в житті народів, у долі людей» (Київ, 2014), «Культурно-інтелектуальна складова цивілізаційного поступу українства» (Київ, 2014), «Крим в історії України» (Київ, 2014).

Публікації. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дисертаційного дослідження відображені в 38 публікаціях, серед яких: індивідуальна монографія, 37 статей у фахових періодичних виданнях (у т. ч. у чотирьох закордонних періодичних наукових виданнях), а також тези і матеріали конференцій.

Структура дисертації. Загальний обсяг становить 476 сторінки, з них 400 основного тексту. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (24-х підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (783 найменування).

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМИ КРИМСЬКОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ В ІСТОРІОГРАФІЇ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Сучасна Україна – багатонаціональна держава. Показник поліетнічності країни один з найбільших в Європі. Тому вироблення курсу національної політики належить до пріоритетів державного будівництва. Виробленню етнополітики сьогодні, безперечно, сприятиме досвід історичного минулого.

Радянський Союз становив собою багатонаціональну державу, де з часом була розроблена власна модель національної політики. Ця модель стала альтернативою варіантів модернізації, що проводилися в країнах Центральної і Східної Європи, а також Туреччини. Більшовики прагнули довести, що саме їхній варіант вирішує питання антисемітизму й соціально-культурного розвитку. Надзвичайно важливим етапом у національній політиці СРСР вважається період 1920-х років. Це десятиліття характеризується відносною політичною свободою і національно-культурною творчістю. Можна стверджувати, що в галузі національної політики було досягнуто значних успіхів. Тому не дивно, що вказане десятиліття привертає увагу дослідників.

Державне будівництво в сучасній Україні вимагає нового осмислення накопиченого досвіду реалізації національної політики. Сучасна Україна є місцем зіткнення християнської цивілізації Європи і тюрко-мусульманської цивілізації Близького Сходу. У нашій країні проживає більше двох мільйонів мусульман, в Крим відбувається повернення з місць депортації кримськотатарського народу. Ці фактори роблять етнополітику одним з важливих напрямків роботи органів влади й управління України. Вироблення цілісної концепції регулювання міжнаціональних відносин має враховувати

досвід радянської етнополітики щодо національних меншин міжвоєнного двадцятиліття. Ряд сучасних проблем національних відносин в Україні є наслідком реалізації сталінської моделі етнополітики. Повне подолання наслідків депортації народів Криму не завершено й сьогодні.

Історіографія національної політики пройшла кілька етапів. Вивчення й аналіз практичних заходів радянської етнополітики розпочалося ще в міжвоєнне двадцятиріччя. Авторами публікацій були партійні й радянські працівники, представники інтелігенції. У цих роботах містилися як доктринальні установки реалізованої етнополітики, так і осмислення проведених практичних заходів у галузі сільського господарства, освіти та охорони здоров'я. У подальшому публікуються й острополемічні роботи, спрямовані проти «націонал-ухильників».

Публікації 1920-х років характеризуються різноманітністю думок і підходів. У 1921 році побачив світ збірник статей, підготовлений Народним комісаріатом у справах національностей РРФСР. Авторами робіт були нарком у справах національностей Й.В. Сталін, І. Трайнін, М. Павлович. Аналізу піддавався найширший спектр питань. Так, передова стаття збірника «До постановки національного питання» публікувалася наркомом у справах національностей Й.В.Сталіним. У статті автор відзначає чотири найважливіших компоненти нового трактування національної політики. Розвиваючи думку, Й.В. Сталін акцентує, що «перший момент – це злиття національного питання з загальним питанням про звільнення колоній, як цілим... це заміна розпливчатого гасла про право націй на самовизначення, яким революційним гаслом про право націй і колоній на державне відділення, на утворення самостійної держави» [1, с.3]. Ця установка не залишалася лише теорією. У жовтні 1921 року створюється Кримська РСР. Одним з найважливіших чинників її створення був зовнішньополітичний. Кримська автономія мала стати передавальною ланкою радянської політики в Туреччину та Іран; виступати наочним підтвердженням того, що статус тюркських народів змінений, що є переконлива альтернатива турецьким

перетворенням Кемаль-паші Ататюрка. Ідеї наркома у справах національностей Й.В. Сталіна були продовжені в статті М. Павловича. Автор зазначав, що в галузі аграрних перетворень «РКП ставить завданням повернення орних ділянок і взагалі всіх придатних земель трудовим тубільним масам» [2, с.44]. Цією установкою подводилася теоретична база для проведення аграрної реформи, яка в Криму отримала назву міжпоселенського землеустрою. Малоземельні селяни кримські татари повинні були бути переселені з південнобережжя в степові регіони. Цим виключався приплив населення ззовні Кримської РСР, формувалася певний етнічний баланс півострова. Подібного роду роботи були підготовлені і пізніше. У збірнику під редакцією Г.І. Бройдо акцентується увага на значенні національно-визвольного руху в колоніях. Більшовики ще жили ідеями «експорту революції» – «комуністичні партії зобов'язані надавати активну підтримку всім тим національним рухам і війнам, які спрямовані за своє визволення проти імперіалізму» [3, с.31]. Перемога революції в колоніях завершувалася формуванням комуністичної державності, «активно висуваючи вимогу на самостійне державне існування всіх націй, пригноблених великодержавною експлоатуючою нацією, пролетаріат завоює ці величезні резерви пролетарської революції» [4, с.33]. Отже, роботи першої половини 1920-х років чітко демонструють пов'язування ідей пролетарської революції в колоніях з внутрішніми тенденціями національної політики Радянської Росії. Радянська етнополітика претендувала бути певним зразком вирішення національного питання.

Проголошення коренізації на X і XII з'їздах РКП(б) стало своєрідним підбиттям проміжного підсумку в пошуку радянської моделі етнополітики. Її формування розпочалося в період громадянської війни. Історіографія національної політики цього періоду представлена теоретичними роботами партійних і радянських керівників, зокрема Наркомнаца РРФСР. Заступником наркома у справах національностей був теоретик тюркського комунізму Мірсаїд Султан-Галієв. Теоретичні роботи М. Султан-Галієва

містять концептуальні підходи до практики національної політики щодо тюркських народів у галузі державного будівництва, земельної реформи та шкільної справи. Своє бачення фундаментальних принципів етнополітики щодо тюркських народів Мірсаїд Султан-Галієв і Мулланур Вахітов представили в Декларації прав народів Сходу 2 листопада 1917 року і «Звернення до всіх трудящих мусульман Росії і Сходу» від 20 листопада 1917 року. Автори цих основоположних документів принципово важливим вважали формування державності для тюркських народів. На їх думку, без державності неможливо вирішити жодного нагального завдання. У березні 1918 року проголошується Татаро-Башкирська радянська республіка. На першому етапі її існування національне начало домінувало над комуністичним. Досвід будівництва автономії був перенесений потім і в інші регіони тюркських народів, у тому числі і Крим. Кримська РСР створювалася як кримськотатарська національна автономія, структури якої були покликані вирішувати нагальні проблеми кримськотатарського народу. Чисельність кримських татар у цьому процесі державного будівництва не стала перешкодою. В одному зі своїх публічних виступів М.І. Калінін говорив: «у нас в Криму тільки 26% татар. Однак, у нас існує Кримська республіка, яка є татарською республікою» [5, с.5].

Одне з гасел більшовиків декларувало прагнення знищити національне гноблення. У відповіді на питання про те, як регулювати міжнаціональні відносини, думки в партії розділилися. Безперечним було одне. РКП(б) повинна зберегти монополію на володіння політичною владою і етнічні процеси, що відбуваються, спрямувати в потрібне для себе русло. Усвідомлення цього факту призвело таких теоретиків східного комунізму, як М. Султан-Галієв, до необхідності формування тюркських комуністичних структур. Такі спеціалізовані структури були створені. Мірсаїд Султан-Галієв у статті «Татари і Жовтнева революція» зазначає суспільно-політичну активність тюркських народів, що логічно повинна була бути оформлена новим державно-адміністративним статусом. М. Султан-Галієв пише: «Ми

бачимо пробудження цілої закабаленої царизмом і приреченої на повне культурне й економічне виродження та вимирання нації. Бує нова думка, що звільнилася від кайданів. Починається гарячковий пошук нових шляхів розвитку... Лейтмотивом усієї суспільно-політичної думки цієї епохи була ідея національного відродження татар» [6, с.2]. Невипадково М. Султан-Галієв зміст національної політики трактував раціонально: «Основна наша політична установка з нацпитання в СРСР полягала в прагненні завоювати для нацрайонів питому вагу, що відповідає їх економічним значенням та політичній ролі в суспільно-політичному житті Радянського Союзу. Організаційно ми це мислимо як мінімум дійсне закріплення за нацрайонами тих конституційних прав, які були вироблені в процесі розвитку Жовтневої революції й остаточно зафіксовані, як недоторкане право націоналів, XII партз'їздом; як максимум ми це уявляли в розширенні конституційних прав автономних нацутворень РРФСР... до положення союзних республік. Політично ж це мислилося в посиленні активної ролі націоналів у вирішенні загальносоюзних економічних, політичних і соціально-культурних питань по лінії партійної і радянської, посилення їх впливу на постановку і розв'язання окремих питань соціалістичного будівництва в союзному й республіканському масштабі відповідно до інтересів нацрайонів і націоналів взагалі і в організації справжнього представництва націоналів у відповідних центральних органах» [7, с.565-566].

Одним з найважливіших компонентів радянської етнополітики стали перетворення в галузі народної освіти та культури. Стимулювання створення національних шкіл, випуск підручників і періодичних видань на різних мовах, підготовка педагогічних кадрів, усі ці процеси знаходили теоретичне осмислення в роботах керівників Наркомосів. Так, Г.Мансуров зазначав, що на 1 серпня 1927 року в СРСР видавалося 201 національна газета тиражем 938580 примірників, з них у РРФСР 85 газет тиражем 190000 примірників [8, с.24]. Зміна статусу національних мов і культур стала одним з найважливіших аспектів національної політики. Такий напрямок радянської

етнополітики виявився найбільш плідним. 1920-ті роки в радянській етнополітиці – короткий період розквіту національних літератур і театру. У теоретичних роботах проаналізовано співвідношення національного та інтернаціонального в розвитку культури. Один з ідеологів радянської етнополітики В.Ваганян зазначав, що «інтернаціональна культура національною мовою – звідси всебічна підтримка всіх тенденцій у розвитку інтернаціональних елементів культури цієї нації, звідси підтримка тенденцій живої мови трудящих мас і всебічна боротьба проти ідеологів так званої «чистої національної мови», яка є не що інше, як рецидив націоналізму» [9, с.147].

Історіографія національної політики 1920-х років представлена матеріалами, у яких аналізуються заходи щодо роботи з молоддю, жінками, ролі профспілок у національних республіках. Зокрема молодь виступала важливим об'єктом етнополітики. Молодіжна комуністична організація формувала новий світогляд, у якому національне носило підлеглий характер. Перед комсомолом було поставлено завдання розширити чисельність осередків у національних селах, залучити батраків і бідняків, проводити всі суспільно-політичні кампанії, ініційовані ВКП(б). Комсомол мав витіснити громадських «конкурентів» – церкву і т.п.: «конкретнішим завданням найближчого часу, якщо ми хочемо бути керівниками цієї молоді, повинно бути завоювання всього цього культурного руху, заняття керівного становища в усіх культурних товариствах, гуртках» [10, с.28]. Робота Я. Мушперта й Е. Файнберга включала цілий ряд практичних установок з роботи комсомолу в національних селах, зокрема, такої болючої сфери для національних меншин, як діяльність церков. Автори вказують, що «методи, якими користувалися наші організації в антирелігійну пропаганду серед нацменшин, нерідко спричиняли загострення стосунків між комсомолом і населенням... неприпустимі «підходи», що практикувалися раніше, до антирелігійної пропаганди (кампанії, які виражалися в цькуванні духовних

осіб), що нервують населення і проводяться виключно «у великі релігійні свята» [11, с.35].

Важлива роль у національній політиці відводилася роботі профспілок. Автори робіт зазначають, що соціальна структура національних меншин характеризувалася домінуванням селянства. Перед профспілками ставилося завдання формування національного пролетаріату, інтернаціонального виховання робітників з нацменшин. Більшовицька доктрина була орієнтована на промислових робітників, але не на селянство в умовах НЕПу. У структурі ВЦРПС створюються спеціальні відділи з роботи в національних республіках. Практики профспілкової роботи відзначали, що «профспілка відображала побутові, культурні та національні особливості об'єднаних ними членів. Це означає в першу чергу прожиток зверху донизу всього союзного апарату в нацреспубліках національним елементом, анітрохи не послаблюючи класової сутності профруху, його єдності й централістичних методів роботи» [12, с.54]. Автори робіт відзначали, що «перековування» національних робітників через загально-профспілкові структури повинно проводитися в спільних організаціях, без поділу за національним критерієм. У своїй роботі «Профспілки і національне питання» А. Гінзбург зазначав, що «залучити, втягнути в активну роботу спілки робітників інших національностей – ось основне завдання... потрібно насамперед, щоб уся робота спілки велася на мовах, якими говорять члени спілки» [13, с.49].

Загалом, у розвитку історіографії профспілкової роботи та її взаємозв'язку з політикою коренізації можна виділити кілька етапів. Крім праці А. Гінзбурга слід відзначити ще ряд робіт, які носили такий же практично-політичний характер і включали ідеологічні настанови різним ланкам профспілок. Зокрема, це роботи М.Я. Лазерсона, О.Д. Кантора, В. Глебова [14]. Цінність цих робіт у тому, що їх автори користувалися поточними матеріалами, що не завжди збереглися в архівах. Роботи 1950-60-х років вже відзначаються бідністю фактичної бази, підлеглістю ідеологічним канонам, у які дослідники зобов'язані були вмщати свої напрацювання [15].

Дослідження 1970-1980-х характеризуються значним використанням архівних матеріалів, але загальні ідеологічні концепції взаємопов'язувалися з попереднім етапом. Зокрема, такі роботи О.М. Шпортенка і А.В. Лихолат, де діяльність профспілок вивчена в загальному контексті радянської [16].

В історіографії національної політики 1920-х років можна виокремити цілу низку робіт, присвячених етнополітиці щодо окремих етносів – кримських татар, німців, євреїв. Автори прагнули в цих роботах проаналізувати специфічні потреби певного етносу, шляхи їх розв'язання характер взаємин з владою. В етнополітиці Кримської АРСР окреслюються кілька векторів. Перший – заходи щодо кримських татар, які були максимально сприятливими. Другий – заходи щодо «нацмен Заходу»: німців, поляків і естонців. Ці народи розглядалися своєрідною «п'ятою колоною». Третій – заходи щодо євреїв. У Північний Крим протягом усього міжвоєнного двадцятиліття здійснювалося переселення євреїв на виділені земельні ділянки. Радянська влада «кримським проектом» пропонувала альтернативу Палестині. Хід переселення, виділення землі в Криму, труднощі з якими стикалися селяни, знайшли широке відображення в опублікованих роботах керівників КОМЗЕТу і ТЗЕТу. Однією з перших публікується робота Ю. Гольде «Земельний устрій трудящих євреїв». Автор, член правління ТЗЕТ, у силу займаної посади, мав достовірну інформацію про хід аграризації євреїв у масштабах усього Радянського Союзу. Ю. Гольде проведено порівняльний аналіз становища євреїв до й після революції, заснування сільгоспколоній, відносин з ТРП, створення структур переселення в союзних республіках. Зокрема, автор зазначає, що в Криму до 1923 року налічувалося 2 тисячі переселенців-євреїв, а розмір сільгоспугідь склав 12 тисяч десятин [17, с.9].

Національна політика щодо євреїв знайшла відображення в низці робіт керівників радянської держави. Це публікація програмних документів, публічних виступів, які позначали ідеологічні орієнтири процесу аграризації. На з'їзді ТЗЕТ 17 листопада 1926 року М.І. Калінін у своєму виступі

підкреслював національний контекст процесу переселення євреїв до Криму. Автор зазначав, що «з точки зору національної... під цим прагненням криється потужне, масове, явище являє собою одну з форм самозбереження національності... організація землеробських комун, організація селянського хліборобського господарства в цих конкретних умовах є, мабуть, одним з найбільш дієвих засобів для самозбереження єврейської нації, як нації» [18, с.10]. У своєму виступі М.І. Калінін підкреслив також ідеологічний аспект радянської національної політики: «Радянський Союз повинен бути вітчизною, у десятки разів більш справжньою вітчизною для єврейських мас, ніж будь-яка буржуазна Палестина» [19, с.17]. У цілому ряді робіт керівниками процесу переселення проводиться порівняльний аналіз аграризації в Кримській АРСР і УРСР. Одна з таких робіт належить М. Кантору. Автор не тільки порівнює економічні показники створених поселень у Криму і Україні, але й аналізує соціальний склад євреїв-переселенців. Він зазначає, що національна політика щодо євреїв покликана була кардинально змінити соціальну структуру народу, скоротити кількість торговців і кустарів, збільшити чисельність селян і пролетаріату промислових підприємств. М. Кантор виходив з того, що торгове середовище стимулювало дрібнобуржуазні настрої, несумісні з побудовою комуністичного суспільства. Автор вважає, що на соціальному складі євреїв позначилося споконвічне виховання в дусі індивідуального дрібного гендлярства і кустарництва. «Ця маса являла собою елемент, невідповідний для колективізації, і як наслідок цього – колективи розпадалися при першому зіткненні з дійсністю» [20, с.23]. Всебічним аналізом національної політики щодо євреїв, специфіки процесу коренізації, перспектив етнодемографічних процесів у Криму відрізняється робота «Євреї і антисемітизм в СРСР» Ю.Ларіна. Автор був творцем концептуальних основ цієї політики й керівником практичних заходів, будучи членом правління КОМЗЕТ. Насамперед, він зазначає масштабність заходів етнополітики «згідно з наміченим десятирічним планом землеробського і промислового переселення

євреїв до Криму... через 10 років євреї повинні скласти близько 25% населення Криму» [21, с.74]. Реалізація таких планів повинна була принципово змінити демографічну карту кримської автономії і в перспективі її національний характер. Автор акцентує увагу на значенні Криму в національній політиці «для майбутніх робіт з організації державою та під її контролем планового переселення в європейській частині СРСР – основним районом є Крим» [22, с.173]. Державний діяч наводить цілий ряд цифр, що ілюструють не тільки зростання посівних площ, але і створення єврейських сілрад, шкіл, хат-читалень і червоних кутків. Аналізував Ю. Ларін і співвідношення у використанні ідиш та іврит. Євсекціями однозначно підтримувалося використання тільки ідиш. Специфіка полягала в тому, що євреї-переселенці, що прибували до Криму, часом не володіли російською мовою. Для населення використання певної мови виступало одним з найважливіших показників роботи радянських органів влади. Член Президії КОМЗЕТ С. Диманштейн зазначав, що «мова влади і мова населення одна і та ж, і не тільки мова, але й побут, звичаї, усі своєрідності місцевих умов влади близькі й зрозумілі. Це накладає кінець старому насильницькому русифікаторству, яке так дратувало все неросійське населення» [23, с.99].

Акцент робіт 1930-х років інший: це боротьба з ухильниками від «ленінської національної політики». Народжується гасло «соціалістичної за змістом, але національної за формою культури», що означало завершення відносної свободи національного розвитку [24, с.20]. Збірник статей під редакцією А.Р. Рахімбаєва характеризується незрівнянно більш високим рівнем політизованості й критики реальних і уявних політичних опонентів. Стаття Ш. Альджанова «Боротьба на два фронти в галузі національної культури» присвячена критиці «ухилів» від сталінської національної політики. Такими ухилами були «великодержавний шовінізм і місцевий націоналізм». Автор критикує «різні націоналістичні течії в східних нацреспубліках». Про процеси на півострові він пише: «у Криму існувала буржуазно-націоналістична партія «Міллі-фірка»... буржуазні націоналісти

намагалися оволодіти різними ділянками культурно-ідеологічного фронту... колишні лідери партії «Мілли-фірка» працювали на відповідальних посадах Кримського Наркомосу» [25, с.40]. Робота під редакцією А.Р. Рахімбаєва публікується в 1933 році, коли масштаби діяльності апарату репресування багаторазово розширилися. Статті вирізняються стилістикою терору. Так, І.Д. Давидов у статті «На порозі другої п'ятирічки» свідчить: «Класовий ворог розгромлений, але не добитий, він чинить опір, він веде боротьбу скрізь, завжди, найрізноманітнішими методами, використовуючи всі і всілякі можливості. Треба добре організувати нашу потужну просвітницьку систему й окремі її ланки для активної повсякденної боротьби з класовим ворогом. Пильність, пильне вивчення людей, їх роботи і своєчасна сигналізація – ось що має пронизувати всю нашу роботу» [26, с.20]. Участь у національних партіях, надто буквальне сприйняття національного аспекту коренізації ставали основою зарахування до табору «націонал-ухильників». Однією з перших репресивних акцій щодо тюркських націонал-комуністів стала так звана «справа Султан-Галієва». Колишнього заступника наркома у справах національностей звинувачено в антипартійному ухилі. Репресії за зв'язок із «султан-галієвським центром» торкнулися і Кримську АРСР. Ціла низка робіт покликана була забезпечити ідеологічне виправдання репресування тюркської інтелігенції та націонал-комуністів. Так, у своєму дослідженні Р. Касімов звинувачував М. Султан-Галієва в запереченні значення класової боротьби серед тюркських народів, відсутності антирелігійної діяльності та інтернаціонального виховання. Р. Касімов з цього приводу пише: «прагнення будь-якою ціною зберегти східну орієнтацію з господарських і культурних питань, негативний погляд на орієнтацію в бік Москви і в бік загальнопролетарської культури» [27, с.84]. Висновок статті носив безкомпромісний характер: «наші комуністичні організації на околицях можуть стати на ноги лише в тому випадку, якщо вони подолають націоналізм» [28, с.9].

Зазначимо що в розвитку історіографії національної політики можна виділити кілька етапів. Перший датується 1920-ми роками. Його хронологічні рамки починаються з моменту практичної реалізації комплексу заходів коренізації і тривають до 1928 року. Це період пошуку концептуальних засад реалізації етнополітики, створення національних автономних республік, можливостей дискусій про сфері національних відносин. Другий етап може бути датований 1929-1938-ми роками. Етап характеризується одноманітністю в оцінках, ідеологічними штампами, жорсткою критикою «буржуазної історіографії». Третій період умовно може бути датований 1950-1970-ми роками. Загалом він характеризується обмеженою джерельною базою і ідеологічно заангажованими схемами досліджень. Радянські історики повинні були прославляти «дружбу народів» в СРСР. Зокрема, це праці А.В. Лихолат, В.Н. Солощенко [29].

Необхідно вказати, що період 1980-1990-х років означав якісно новий етап у розвитку історичних досліджень, що стосувалися національної політики. По-перше, зникли заборони, які раніше існували в радянській історичній науці, на аналіз суперечностей щодо 1920-1930-х років. Дослідники стали вільні у своїх твердженнях і висновках. З'явилося ряд нових дисертаційних досліджень. В.І. Архиповим було підготовлено одне з перших дисертаційних досліджень, присвячене національній політиці щодо етнічних меншин. Але ж автор сконцентрував свою увагу на подіях, які відбувались в УРСР і кримська проблематика в роботі відсутня [30]. По-друге, відкрилися архівні фонди, що раніше були не доступні для істориків. Зокрема, це «таємні папки» фонду П.-1 Кримського обласного комітету РКП(б)-ВКП(б) в Державному архіві Автономної Республіки Крим. Особливий інтерес дослідників викликали документи, що зберігаються у відомчому архіві Головного управління Служби Безпеки України в Автономній Республіці Крим. Їх аналіз дозволив простежити механізм репресій національної інтелігенції в міжвоєнне десятиліття. Варто відзначити роботу з серії «Розсекречена пам'ять»: «Останній рукопис Сабрі Айвазова.

Справа партії «Міллі Фірка» [31]. По-третє, відбулося знайомство із західноєвропейською історіографією й методологією. Дослідники використовували новий інструментарій в оцінюванні подій радянського минулого.

У розглянутий період з'являються перші історичні дослідження узагальнюючого характеру. Це роботи присвячені історичній долі кримськотатарського народу. У травні 1944 року кримські татари були депортовані й не мали можливості повернутися на батьківщину аж до 1987 року. Відновлення історичної пам'яті стало нагальним завданням гуманітарних досліджень. Зокрема, побачила світ колективна праця «Нариси історії і культури кримських татар». Книга містить серію нарисів про матеріальну і духовну культуру кримськотатарського народу, у тому числі кілька статей, присвячених створенню Кримської АРСР у 1921 році і голоду в Криму в 1921-1922 роках [32].

Увагу дослідників привернули також окремі аспекти національної політики 1920-х років. Національна політика міжвоєнного періоду отримала назву коренізації. Курс коренізації оголошено на XII з'їзді РКП(б), що проходив у квітні 1923 року. Коренізація в УРСР отримала назву українізації, у Кримській АРСР, яка входила на той час до складу РРФСР, – татаризації. Коренізація була багатоплановим комплексом заходів, але найбільші успіхи досягнуто в галузі культури й освіти. Яскравим проявом розвитку національної культури стала діяльність кримськотатарських театральних колективів. Держава в рамках політики коренізації сприяла всебічному розвитку театрального мистецтва, діяльності драматичних гуртків. Цей аспект коренізації став предметом вивчення в монографії С. Керімової [33].

Особливо необхідно відзначити дослідження професора Д.П. Урсу. Монографії Д.П. Урсу присвячені як вивченню комплексу заходів національної політики в галузі культури й освіти, так і біографіям яскравих представників національно-культурної творчості міжвоєнного періоду. Монографія дослідника «Нариси історії культури кримськотатарського

народу (1921-1941)» містить узагальнювальну главу «Національна культура в системі тоталітарної держави», а також біографічні нариси, присвячені Осману Акчокракли, Асану Сабрі Айвазову, Усеїну Боданінському, Бекіру Чобан-заде, Абдуллі Лятіф-заде, Мустафі Бекірову [34].

Важливою особливістю досліджень національної політики стало звернення до біографічних даних безпосередніх учасників національно-культурної творчості. Зауважимо, що в реалізації національної політики багато що залежало від особистісних і ділових якостей безпосередніх учасників процесу: народних комісарів, керівників установ, викладачів національних шкіл. Значний обсяг біографічних відомостей міститься в біобібліографічному словнику «Діячі кримськотатарської культури (1921-1944)» [35]. Через призму окремих персоналій показано хід здійснення безпосередніх заходів національної політики, роботи закладів освіти та мистецтва, трагічні долі діячів міжвоєнного двадцятиліття. У такому контексті словник виконує також меморіальну мету, не даючи забути про видатних особистостей, які зробили значний внесок у розвиток культури кримськотатарського народу.

Активним учасником національної політики в галузі культури та освіти першої половини 1920-х років був видатний письменник, класик кримськотатарської літератури Бекір Чобан-заде. Деякий час, повернувшись з еміграції в Криму в 1920 році, Чобан-заде очолював ЦК партії Міллі Фірка. Партія не отримала дозволу на легалізацію й існувала напівпідпільно. Доля Бекіра Чобан-заде, на жаль, була типовою для покоління націонал-комуністів: від опонування більшовикам, до союзу з ними. Національна політика коренізації виявилася плідною в галузі національної літератури, театру, освіти, підготовки кваліфікованих кадрів для промисловості й сільського господарства. Цей процес отримав назву «розстріляного відродження», так як більшість діячів національної культури загинуло в репресіях 1937-1938 років. Не уникнув цієї трагічної долі і Б. Чобан-заде. Співвідношення особистість - історичний процес аналізується в монографії

професора Д.П. Урсу [36]. Слід зазначити також змістовну монографію Р.І. Хаялі, присвячену історичній долі кримськотатарського народу на протязі XX століття. Автор звертається до подій татаризації міжвоєнної доби залучаючи широке коло архівних документів [37].

Сучасними дослідниками підготовлено низку робіт, що представляють як загальну панораму національної політики 1920-1930-х років у сфері культури та освіти, так і широко представлені біографії видатних представників епохи. Але це тільки початок широких історичних досліджень, які дозволять відновити суперечливий і трагічний перебіг подій міжвоєнної доби.

Важливість даної проблематики обумовлена тим, історія етнічних меншин в Україні у міжвоєнну добу дозволить виробити стратегію регулювання національних відносин в сучасній Україні. Східнослов'янські народи були і є досить численними в Україні. Одними з найбільших за чисельністю національних груп в УСРР були болгарська, чеська та польська. Значна кількість поляків та болгар мешкала в західних і південних регіонах України. В сучасній історичній науці значне місце належить полоністичним дослідженням. Предметом вивчення сучасних дослідників являються протиріччя українсько-польських відносин, вплив коренізації на польську меншину, національно-культурний розвиток польської громади західних та південних регіонах УСРР, але болгарська, чеська та польська громади існували і в Кримській АРСР. Але дослідники вивчали стан слов'янських національних меншин в межах міжвоєнної України. Історія болгар, чехів та поляків Криму залишається недостатньо дослідженою. Необхідно відзначити науковий доробок таких дослідників як Даниленко В.М., Костюшко І.І., Волкова С.А., Балуба І.А., Буравський О.А., Гудь Б.В. [38]. Зокрема, Костюшко І.І. запропонував періодизацію національної політики, здійснюваної радянською владою щодо польської національної меншини. Автор, одним з найважливіших етапів відзначив період нової економічної політики (1921-1928 роки), коли «відбулось значне розширення прав

національних меншин, інтенсивно формувалась національна свідомість» [39, с.3]. Історіографія національної політики відносно болгар представлена цілою низкою робіт і дисертаційних досліджень [40].

Відносно самостійним напрямом історіографії коренізації стало вивчення економічних аспектів здійснення національної політики. Це роботи які знаходяться на межі економічних та історичних досліджень. Вивчення коренізації в промисловості, взаємозв'язку коренізації та підготовки інженерно-технічних працівників системою професійно-технічної освіти було розпочато ще в 1920-1930-х роках, зокрема це робота Д. Полетаєва [41]. Необхідно відзначити публікації в періодичній пресі міжвоєнного двадцятиліття, зокрема в журналі «Економіка і культура Криму» [42]. Проте оцінки, що містяться в них, носили пропагандистський характер, їх автори (Д. Полетаєв, А. Стахонова, А. Хом'яков, С. Карга, Я. Емір-Велієв) були активними учасниками процесу коренізації в Криму. Новий етап у вивченні коренізації в галузі економіки припав на 1950-1980-ті роки. Перш за все зазначимо роботи Д. Вірника, С. Бреева, що характеризуються великим обсягом фактичних даних і широким використанням статистичних показників [43]. Якісно новий період у вивченні економічних процесів та їх зв'язку з національною політикою в міжвоєнний період розпочався із набуттям Україною незалежності. Відкрилися архівні фонди, зникла необхідність уміщувати дослідження в певні ідеологічні рамки, відбулося знайомство з західною історіографією. У цей час підготовлено цілу низку робіт такими відомими вченими, як: П. Кравченко, В. Новохатько, В. Липинський, О. Бут, О. Кривуля, О. Бабак [44]. У них досліджувалися економічні аспекти коренізації УРСР у міжвоєнне двадцятиріччя.

Важливим напрямом історіографії коренізації стали дослідження аграрних перетворень, здійснюваних в рамках політики коренізації. Аграрна реформа в Криму в 1920-х роках стала предметом дослідження в роботах Є.Л. Горюнової, С.В. Бородіна, В.В. Маковського, В.В. Бойка [45]. Автори

зверталися до економічного, організаційного й соціального аспектів аграрних змін в Кримській АРСР.

Адміністративний аспект політики коренізації на теренах колишнього СРСР також викликав увагу дослідників. У роботі Д.А. Аманжолової проаналізовано створення й функціонування національних сільських рад, їх кількісну динаміку [46, с.243]. Автор звернулася до дослідження різних сторін діяльності цих низових органів влади. Необхідно зазначити, що в Кримській АРСР національні сільські ради (кримськотатарські, єврейські, вірменські, грецькі) були активно залучені до практичної реалізації аграрних перетворень.

Національні процеси в колишніх радянських республіках викликали не аби який інтерес європейських та американських дослідників. Для західної історіографії притаманні інші методологічні підходи, ніж властиві вітчизняним дослідникам. Террі Мартін зазначив взаємозв'язок економічних перетворень в умовах нової економічної політики й модернізацію різних сторін життя тюркських народів [47, с.43]. Автор звернувся також до вивчення радянської політики еміграції та імміграції в контексті національних відносин. Аграрні перетворення на радянському Сході стали в центрі уваги Метта Пейна. Автор проаналізував специфіку земельної реформи в контексті радянської національної політики в Середній Азії, що реалізовувалася для тюркських народів [48, с.273-310]. Зовсім інший характер аграрних змін у контексті національної політики торкнувся селян-німців. Селяни так званих «західних національностей» були кооперовані і мали значну технічну базу. Віктор Дьоннінгхаус проаналізував аграрну політику в німецьких селах. Розділ роботи автора красномовно називається «Боротьба з «націоналістичними» сільськогосподарськими об'єднаннями німців" [49, с.396-406]. Варто зазначити, що в німецьких селах Кримської АРСР власники як заможні селяни втратили в середньому близько половини земельних володінь, які вони мали до 1914 року. Втративши половину своїх

угідь німецькі селяни, незважаючи на всі часом конструктивні дії влади, залишалися щодо неї в глухій опозиції.

В історіографії коренізації можна відзначити і ряд спеціальних напрямів, які характеризуються локальністю вивчаємої проблематики. Зокрема, це вивчення процесів коренізації в галузі охорони здоров'я. До вивчення національних аспектів в історії охорони здоров'я зверталися такі автори як П.С. Заблудовський, М.П. Мультановський, Б.В. Петровський [50]. Автори зокрема проаналізували боротьбу з так званими «соціальними захворюваннями», боротьбою з епідеміями в середовищі різних етнічних груп.

Важливим напрямом історіографії став аналіз взаємозв'язку національних газет і журналів, що видавалися, і політики коренізації в міжвоєнний період Кримської АРСР. Проблематика коренізації у видавничій сфері вивчали О.А. Кручек, І.Б. Автушенко, Л.Д. Якубова та інші [51]. Національній політиці в гуманітарній сфері належить особливе місце. Етнічні конфлікти завжди багатоскладові і неможливість усебічного розвитку рідної мови виступає одним з найважливіших конфліктогенних чинників.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії Криму є голод, що вразив півострів у 1921-1922 роках. Голод став справжньою гуманітарною катастрофою, яка спричинила загибель десятків тисяч людей. Необхідно звернення сучасної історичної науки до найскладніших періодів вітчизняної історії, з трагічним людським виміром. Тема голоду в Україні й Криму розглядалася дослідниками в контексті подій воєнного комунізму та боротьби проти повстанського руху, введення нової економічної політики та внутрішньопартійної боротьби в РКП(б). Зокрема, це роботи А.А. Форманчука і В.М. Брошевана, В.Г. Зарубіна, А.В. Ішина [52]. Меншою мірою в історіографії теми проаналізовано вплив голоду на різні етнічні групи півострова, корекції голодом національної політики більшовиків. Потрібно проаналізувати розвиток голоду 1921-1922 років у Криму і

політику влади з урахуванням етнічного фактора в умовах цих трагічних подій.

До проблематики коренізації серед тюркських народів зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Національна політика щодо тюркських народів розглядалася такими вітчизняними істориками, як Р.Г. Ланда, Д.А. Аманжолова. Робота сходознавця Роберта Григоровича Ланда була однією з перших, у якій з нових методологічних позицій розглядалася лінія «іслам – тюркські народи – радянська держава». Автор стверджує, що національна політика забезпечила «соціокультурний ривок мусульман СРСР, який по новому ставив багато проблем у країні, у тому числі етнічної, релігійної та громадянської самосвідомості. Для всього періоду існування СРСР був характерний процес досить гнучкого пристосування структур місцевого товариства й установ ісламу до існування в межах радянської державності» [53, с.240]. У роботі Д.А. Аманжолової проаналізовано модель самоврядування у формі сільських рад для мусульманських народів. Автор вивчила також діяльність Відділу національностей ВЦПК у сфері координації національної політики в Середній Азії і на Північному Кавказі [54, с.74]. Радянська політика коренізації серед тюркських викликала значний інтерес сучасних європейських і американських істориків. Террі Мартін у своїй роботі аналізував етнічні конфлікти на радянському Сході й за характером їх урегулювання виокремив татарську, казахську та узбецьку моделі [55, с.82-104]. Абід Халід звернувся до вивчення трансформації джадидизму в 1917-1920 роках у Середній Азії [56, с.180-220]. Формування нових адміністративно-територіальних одиниць у межах радянської національної політики, зокрема Башкортостану, проаналізовано Деніелом Шейфером [57 с.202-235].

Дослідницький інтерес до національних процесів на Сході проявився також в аналізі досвіду модернізації в Туреччині в 1920-1930-х роках. Вивчалися загальні риси перетворень у сфері державного будівництва,

регулювання етнічних стосунків в економічній і соціально-культурній сферах.

Необхідно зазначити, що історіографія цього аспекту питання коренізації обширна і вивчення перетворень у Туреччині було розпочато ще в 1920-х роках. Між Радянською Росією, УРСР і Туреччиною встановлюються дипломатичні відносини, надається широка військово-технічна підтримка. У турецькій революції бачили явище близьке до перетворень у радянській країні. Тому не дивно, що роботи Р. Астахова і Г. Габідулліна містять позитивні та навіть захоплені оцінки [58]. Робота Р. Астахова сповнена безпосередніх вражень від кемалістських перетворень 1920-х років. У ній містяться паралелі з радянськими змінами нової економічної політики. У дослідженні Г.Х. Габідулліна проаналізовано ідеологічний фундамент кемалізму, так як Кемаль-паша був учасником товариства «Єднання і прогрес». У роботі доктора історичних наук Д.С. Заврієва, крім соціально-політичної проблематики вивчена національна політика кемалізму щодо національних меншин [59]. Це одна з перших робіт, що містять компаративний аналіз радянської та турецької етнополітики в міжвоєнний період. Ідеології кемалізму, економічної модернізації в міжвоєнний період присвячені дослідження І.А. Алібекова і А.Ф. Міллера [60]. Широкий спектр проблематики младотурецької революції представлений у роботах Ю.А. Петросяна, Г.З. Алієва, В.І. Шпилькової [61]. Лідери Туреччини міжвоєнного періоду, у тому числі Кемаль-паша, вийшли з младотурецького руху, випробувавши на собі його ідеологічний вплив. Ідеї товариства «Єднання і прогрес» стали фундаментом ідеології етатизму. Проблематика етатизму знайшла всебічне вивчення в роботі П.Р. Кіреєва [62]. Автор, оперуючи значним статистичним матеріалом, проаналізував динаміку економічних перетворень в основних галузях турецької економіки. Початок 1990-х років ознаменувався якісно новим етапом у дослідженні перетворень у Туреччині. Становлення та розвиток дипломатичних відносин з Турецькою республікою проаналізовано в роботі Б.М. Поцхверія. Автор зупинився на сюжеті візиту в

Туреччину М.В. Фрунзе та українсько-турецького договору про дружбу і братерство 1922 року [63]. Увагу дослідників було звернено і до державної діяльності лідера та ідеолога турецької модернізації Мустафи Кемаль-паші Ататюрка, зокрема, це робота Ю.М. Розалієва [64]. Необхідно відзначити, що модернізаційні процеси в Туреччині в міжвоєнний період стали предметом дисертаційних досліджень С.Ю. Аллахвердова і С.К. Багдасаряна [65].

Таким чином, мана зробити висновок, що в розвитку історіографії, присвяченої політиці коренізації існують кілька етапів. Перший етап датується 20-30-ми роками ХХ століття. З'являється низка робіт, в яких партійні функціонери узагальнюють поточну практику національної політики. Позитивною стороною цих робіт є використання значної кількості статистичного матеріалу та поточної документації, яка не завжди зберіглась в архівах. Роботи 1940-1950-х років характеризує насиченість комуністичними ідеологічними штампами, зокрема про «старшого брата». Ця ідеологема пояснювалась «особливою роллю російського пролетаріата в поваленні царизму». Загалом, кількість робіт, надрукованих в цей період, набагато поступається кількості праць міжвоєнної доби. Історичні роботи 1960-х років, присвячені національним проблемам, інші. Рубіж 1960-х років характеризується стрімким розвитком антиколоніального, національно-визвольного руху в Африці та Азії. Лідери ряду новостворених країн декларували «соціалістичний вибір». Радянська історична наука у зв'язку з політичними потребами, активно звертається до національної проблематики. Загальним недоліком цих робіт є вузький формаційний підхід, обумовлений марксистською методологічною основою. Історіографія політики коренізації 1970-1980-х років базується на розвитку ідеї «мудрості ленінської національної політики». Автори цих робіт переконували, що в СРСР «національне питання» вирішено і тільки в країнах соціалізма можна досягти такого успіху. Недоліком робіт зазначеного періоду є обмежена джерельна база і потреба для дослідників свої концепції чітко вивіряти з марксистською методологією. Період «перебудови» означав кардинальні зміни в історичних

підходах щодо національних процесів в колишньому Радянському Союзі. Потреба у вивченні політики коренізації була обумовлен також тим, що з розпадом СРСР, на пострадянському просторі спалахнуло близько 220 національних конфліктів. Війни в Абхазії, Нагорному Карабаху, Придністров'ї доводять, що в Радянському Союзі національні протиріччя не були повністю вирішені, їх силою подавляли, і як тільки зовнішній фактор припинив існування, вони «вибухнули». Історіографія 1990-2000-х років якісно абсолютно інша за попередні періоди також завдяки широкому доступу до архівних документів та знайомству з іноземними історичними роботами. Незважаючи на появу цілої низки робіт, присвячених різним аспектам міжнаціональних і міжконфесійних досліджень, існує потреба в узагальнюючій роботі щодо політики коренізації в Кримській АРСР у міжвоєнну добу. В сучасній українській історіографії відсутня така узагальнююча робота.

1.2. Джерельна база дисертації

Об'єктивний науковий аналіз національної політики щодо кримських татар, болгар, чехів і поляків, українців, можливий тільки за умов звернення до комплексу документів розглянутого міжвоєнного періоду. Джерельну базу, дослідження коренізації в Кримській АРСР складають різні за походженням, видовими ознаками та змістом неопубліковані джерела. Основу джерельної бази вивчення політики коренізації складають неопубліковані архівні матеріали Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Російського державного архіву економіки, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву

громадських об'єднань України, Державного архіву Автономної Республіки Крим.

Значна кількість інформації отримано при роботі з фондами Державного архіву Російської Федерації. Матеріали фонду Р. - 1318 Народного комісаріату у справах національностей (Наркомнацу) дозволяють простежити генезис національної політики щодо національних меншин на початку 1920-х років, її концептуальні складові, взаємини політичного центру і національної периферії. Фонд містить документи Кримського представництва Наркомнацу (опис 13) [66, арк.15]. Аналогічний фонд відсутній у Державному архіві Автономної Республіки Крим. Документи фонду всебічно відображають розвиток складних і суперечливих національних процесів у кримській автономії на початку 1920-х років.

Політика щодо національних меншин у кримській автономії була диференційованою. З певною часткою умовності можна виділити такі напрями в політиці щодо слов'янських народів: насамперед, етнополітика щодо поляків, другий напрямок – щодо болгар і чехів, третій напрямок щодо росіян і українців. Згідно з даними проведеного в квітні 1921 року першого попереднього перепису населення в Криму проживало 371017 росіян, 10572 болгар, 5734 поляки, 1413 чехів [67, с.10-11]. У загальній кількості жителів росіяни становили 51,5%, болгар – 1,4%, поляки – 0,8% [68, с.5]. Специфіка проведеного перепису полягала в тому, що українці враховувалися в одній графі з росіянами та окремо їх чисельність не була встановлена. Центральним органом, що визначав зміст національної політики на півострові, був Кримський обком РКП(б). У складі Агітаційно-пропагандистського відділу (Агітпропу) обкому сформовано національні секції. Зокрема, були створені болгарська і польська секції. Створення польської секції пояснювалося особливою увагою до польської громади півострова. Більшовицькою владою поляки розглядалися як своєрідна «п'ята колона». Причина цього була, перш за все, зовнішньополітична. Відносини радянської держави з Польщею будувалися під знаком минулої війни. У містах Криму відкрилися «оптаційні

комісії», які приймали документи від бажаючих повернутися в Польщу. За своєю соціальною структурою половина поляків Криму була городянами, а ще частина сільськими жителями. На еміграцію налаштовувалися насамперед міські жителі. Еміграцію стимулювало кілька факторів. По-перше, соціальна катастрофа, що викликана голодом початку 1920-х років. По-друге, репресивна політика щодо католицької церкви, яка розглядалася владою як найлютіший ворог. Для поляків Криму костел мав надзвичайне значення. Релігія була найважливішим способом самоідентифікації для поляків Кримської РСР. Більшість з них втратила знання мови, але не віру, яка дозволяла відчувати себе частинкою польського народу. Антирелігійна риторика стимулювала відчуження між поляками та кримською владою. Документи, що відображають роботу польської секції, відклалися у фонді П.-1 Кримського обкому ВКП(б) в Державному архіві Автономної Республіки Крим. Вони дають змогу, зокрема, простежити локальні особливості національної політики щодо поляків Криму, у Сімферополі та Севастополі, де знаходилися найбільші польські громади.

Архівні фонди дозволяють проаналізувати події в Криму як на загальному рівні, так і в окремих регіонах. Катастрофою загальнокримського масштабу став голод. Крим у 1921-1922-х роках зазнав сильного голоду, який за своїми масштабами не поступався голоду в Поволжі. Документи зафіксували, що з 750 тисяч населення померло від голоду 100 тисяч осіб. Найбільше постраждали села гірського й передгірського районів півострова. У документах фонду Кримського представництва Наркомнацу знаходяться звіти про події голоду в окремих селах і заходи влади по організації допомоги голодуючим, зокрема, у болгарських селах Південно-Східного Криму: Кишлав, Болгарщина, Марфівка. Наголосимо, що це були моноетнічні болгарські села. У 1920-х роках у складі Кримського обкому ВКП(б) діяла болгарська секція. Комуністи вважали болгар-селян півострова відсталими, консервативними і мало піддаються «радянзації». Однією з форм роботи з болгарами стало проведення безпартійних селянських

конференцій. Ця цих національних конференціях 1920-х років у селян ще була можливість висловити свої побажання до влади. У березні 1926 року в Сімферополі пройшла I Всекримська болгарська безпартійна конференція [69, арк.84]. Найважливішими питаннями, що хвилювали представників національних меншин в Криму – проведення аграрної реформи й збільшення земельних наділів, а також створення національних сільських рад. Найбільш повно документи, що відображають національну політику, зокрема щодо болгар, містяться у справах болгарської секції Кримського обкому ВКП(б) фонду П.-1 Державного архіву Автономної Республіки Крим.

1920-ті роки в сфері національної політики у Кримській АРСР характеризуються широкомасштабною кампанією переселення на півострів росіян з центральних регіонів РРФСР. Цей процес знайшов відображення в документах таких фондів як Народний Комісаріат Праці СРСР Державного архіву Російської Федерації, Документи фонду представлені звітами НКП Кримської АРСР, найбільших підприємств, зокрема Керченської гірничо-металургійного заводу та Севастопольського морського заводу, підприємств регіонального підпорядкування Центральної Ради Народного Господарства (ЦРНГ). Переселення носило не етнічний характер, а передбачало поповнення трудових ресурсів. Також фонд містить документи з проведення пропагандистських кампаній з метою донести ідеї індустріалізації до широких радянських мас. Значний комплекс документів, що відображають господарську діяльність: будівництво будинків і громадських будівель, придбання інвентарю, робота ФЗУ і ШУМП з кваліфікації і навчання робітничим професіям переселенців. Якщо аналізувати дані переписів міжвоєнного періоду, динаміка переселення росіян представлена наступними цифрами. Згідно з Всесоюзним переписом за грудень 1926 року в Кримській АРСР проживало 301,4 тисячі росіян, що становило 42,2% від загального числа жителів. А за переписом 1939 року – вже 558,5 тисячі або 49,6% числа жителів. Таким чином, зростання числа росіян склало 185% [70].

Документи фонду Р. 23 Народного Комісаріату Землеробства Кримської АРСР всебічно відображають роботу з проведення аграрної реформи, тісно поєднаної з коренізацією. Специфіка національної політики в Криму полягала в тому, що більшовики прагнули перерозподілити земельні ресурси між різними національними меншинами. У німців було відібрано близько 50% земельних угідь, сформованих ними ще в дожовтневий період. З цих фондів збільшувалися наділи болгар і чехів. Такими заходами радянська влада прагнула сформувати лояльну собі групу селян. У середньому наділи чехів і болгар збільшилися на 25%. Фонд Наркомзему Кримської АРСР містить резолюції селянських конференцій, документи що відображають роботу землевпорядних партій у національних селах, звіти земельних товариств, звіти різних управлінь і відділів комісаріату. Значний шар різнопланової інформації містять протоколи засідань Колегії Народного Комісаріату Землеробства, звіти відділів земельних відносин з районів, які надходили до центру.

Політика коренізації була багатовекторною. Її складовими компонентами виступали також антирелігійна пропаганда й такі спеціальні кампанії як, наприклад, боротьба з національною інтелігенцією, що противилася радянській. Фонд Р. 5407 Державного архіву Російської Федерації представлено комплексом документів Центральної Ради «Союзу Войовничих Безвірників». Антирелігійна політика радянської влади здійснювалася диференційовано щодо різних конфесій і тюркських та слов'янських народів. Так, щодо болгарських громад Криму антирелігійна діяльність була обережною, щоб не відштовхнути від радянської влади національне селянство. Напротивагу, політика щодо поляків вирізнялась особливою жорсткістю і безкомпромісністю. Особливий інтерес серед документів фонду Р. 5407 представляють протоколи засідань Нацменпідвідділу Центральної Ради «Союзу Войовничих Безвірників». Цей підвідділ здійснював і координував антирелігійну діяльність серед національних меншин. Жорсткістю і безкомпромісністю вирізнялася

боротьба з римо-католицькою церквою. Ватикан розцінювався радянським агітпропом як «буржуазне агресивне знаряддя». У Криму поляки і чехи були католиками. Закривалися костьоли в селах Олександрівка й Богемка Кримської АРСР, населених, в основному, чехами, але також і німцями.

Політика коренізації отримала прояв і в такій специфічній кампанії як мовні реформи для національних меншин. Процеси реформування почалися в 1926 році. Зокрема, болгари Криму виробили власний діалект, що ускладнювало використання літератури й роботу педагогів, яких навчали в УРСР, у Преславському педагогічному технікумі. Документи фонду Р. 20 Народного Комісаріату Освіти присвячені створенню національних шкіл, клубів і хат-читалень, ліквідації неписьменності, але перш за все, ідеологічному боку реалізації заходів у галузі освіти. Грамотність розглядалася як можливість донести рідною мовою комуністичні ідеї. У Сімферополі діяв клуб Нацмен Заходу, який проводив роботу серед німців, естонів, поляків та чехів, що жили в місті та прилеглих селах.

Аналіз політики коренізації стосовно національних меншин неможливий без звернення до фондів Російського державного архіву соціально-політичної історії. Найважливішими джерелами є документи фонду 17 ЦК РКП(б)-ВКП(б). У структурі фонду містяться документи національних секцій і бюро. Зазначимо, що національні секції виступали однією з центральних структурних ланок у формулюванні як теоретичних засад національної політики щодо окремих етнічних груп, так і комплексу практичних заходів. Одним з найважливіших джерел аналізу виступають протоколи засідань національних секцій і бюро. Вони відображають весь спектр думок про практику коренізації. Представлено також і звіти татаро-башкірської, естонської, польської, німецької секцій ЦК РКП(б) про політичні настрої, пропагандистсько-агітаційну роботу. Реалізація політики коренізації знайшла відображення у фонді 63 Польського бюро (Польбюро). Нагадаємо, що політика коренізації була досить диференційованою. «Нацмени Заходу» - німці, естонці, поляки і чехи - розцінювалися як

неблагонадійний елемент відносно радянської держави. Центральна роль в протистоянні відводилася полякам. У матеріалах простежується характер ворожих відносин польської держави та радянської країни. Документи фонду містять звіти польських секцій у складі Сімферопольської і Севастопольської райкомів партії. Знайшов відображення також процес закриття польського костелу в Сімферополі. Формальним приводом слугувало його сусідство з польською школою.

Дослідження політики коренізації стосовно тюркських та слов'янських народів базується також на аналізі документів Державного архіву Автономної Республіки Крим. Найбільшу кількість інформації отримано при роботі з фондом П. 1 Кримського обкому РКП(б) - ВКП(б). Найважливіше значення належить документам національних секцій Агітаційно-пропагандистського відділу Кримського обкому. Використання документів Джанкойської, Керченського, Севастопольського, Феодосійського, Ялтинського окружних комітетів за 1921-1924-і роки дає можливість простежити національні процеси в Криму в період формування курсу коренізації на регіональному рівні. Документи Кримського обкому, в основному, носять загальнокримський характер. Матеріали окружкомів сприяють дослідженню специфіки коренізації в різних кримських регіонах залежно від етнічного складу населення. Документи райкомів ВКП(б) національних районів дають можливість проаналізувати курс коренізації стосовно чеського, польського, болгарського, а також українського народів. Необхідно відзначити, що серед усіх слов'янських народів, національний район був створений тільки для українців. Ішунський український національний район розташовувався на півночі Криму і проіснував з 1930 по 1935 рік. Його створення обумовлено компактністю проживання й загальною чисельністю селян-українців. Згідно з даними Всесоюзного перепису 1926 року в Кримській АРСР проживало 77,4 тисячі українців, що становило 10,8% загальної чисельності населення автономії. Перепис 1939 року зафіксував вже 154,1 тисячі українців, що становило 13,7 % населення. Таким

чином, зростання чисельності українців виражається в 199%. Однією з причин практично дворазового збільшення числа українців стала катастрофа Голодомору 1932-1933-х років. Документи за цей період, що зберігаються в Державному архіві Автономної Республіки Крим, сповнені свідомств про постійний приток селян з материкової України, які були згодні на будь-яку роботу і на будь-яких умовах.

У фонді П. 3 Обласної Контрольної Комісії Кримського обкому партії зберігаються інформаційно-аналітичні звіти про політичний стан Криму, підготовлені ДПУ. У звітах детально аналізуються дії національної інтелігенції, реакція населення на реалізацію політики коренізації. З допомогою матеріалів фонду П. 147 Кримського обласного комітету ВЛКСМ проаналізовано національна політика щодо молоді.

Фонди вищих органів державної влади ЦВК Р. 663 і РНК Р. 652 Кримської АРСР дозволяють дослідити економічні та культурно-гуманітарні аспекти політики коренізації на півострові щодо різних народів.

Національна політика коренізації вирізнялася значною регіональною специфікою. В УРСР вона отримала назву українізації і передбачала розвиток насамперед української мови і культури, шкіл, роботу органів влади у напрямку вирішення проблем українців. У Кримській АРСР національна політика отримала назву татаризації. Проте, Крим був значно більш полінаціональним, ніж УРСР, тому цей фактор влада також намагалася врахувати.

У рамках національної політики в Криму можна виділити щонайменше три напрями. Це коренізація стосовно так званих «нацмен Заходу» – німців, естонців і поляків, чехів. Радянська влада бачила в них своєрідну «п'яту колону», представників недружніх держав, що утворювали «санітарний кордон» навколо СРСР. Тому з одного боку національна політика представляла репресивні заходи (вилучення так званих земельних надлишків), а з іншого – спробу формування лояльних громадян. Можна виділити національну політику щодо українців, білорусів, болгар, греків і

вірмен. Це була національна політика, що не носила яскраво вираженої ідеологічної спрямованості. У 1920-х роках республіканські органи влади прагнули вирішити земельні, освітні, адміністративні запити цих національних груп. Третій напрям національної політики спрямовувався на розв'язання проблем євреїв СРСР. Він був найбільш масштабним, фінансованим колосальними коштами як з бюджету, так і міжнародними єврейськими благодійними організаціями – «Джойнт», «Агро-Джойнт», ІКОР, ПРОКОР, ТРП. Радянська влада прагнула показати всьому світу, що тільки в цій країні вирішена проблема антисемітизму. Кримська АРСР стала головним регіоном з переселення й облаштування євреїв з різних куточків Радянського Союзу. Активне переселення на півострів євреїв тривало аж до 1938 року. Четвертий напрям національної політики орієнтувався на кримських татар. Він вирізнявся найбільшою увагою влади і кількістю преференцій для вказаного народу. Кримські татари планувалися як основна етнічна база підтримки радянської влади на півострові. В архівах Москви, Києва та Сімферополя відклалися достатня кількість документів, що дозволяють здійснити реконструкцію національної політики щодо кримських татар і інших народів у міжвоєнний період. Концептуальні засади національної політики розроблялися в ЦК РКП(б). У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСП) у фонді 17 відклалися документи Татаро-Башкирського Бюро ЦК РКП(б). Це бюро керувало проведенням національної політики щодо тюркських народів Криму, Поволжя і Кавказу. Зокрема, протоколи засідань бюро відображають вирішення тактичних завдань роботи серед татарського населення. Члени Бюро на своєму засіданні 5 січня 1923 року обговорювали видавничу діяльність і поширення літератури серед тюркських народів. Центральним органом бюро була газета «Ешче». Газета видавалася з 1922 року. На засіданні бюро було прийнято рішення щодо активізації антирелігійної пропаганди: «запропонувати газеті «Ешче» продовжити кампанію проти духівництва і релігійних шкіл випустивши ряд популярних статей» [71,

арк.2]. Незважаючи на голод, 1921-1922-х років у регіонах проживання тюркських народів, у тому числі Кримській АРСР, політика коренізації не припинялася. На одному із засідань 1922 року Татаро-Башкирського Бюро обговорювалися практичні заходи національної політики. З доповіддю виступив представник Народного Комісаріату у справах Національностей РРФСР щодо Кримської РСР Мірсаїд Султан-Галієв. У доповіді «Про завдання радянського будівництва серед татаро-башкир» промовець зазначив, що «специфічні завдання серед татаро-башкир у цій галузі визначаються рисами, спільними для них, тими, що вирізняють їх від решти населення Республіки, вони характеризують сучасний уклад їхнього соціально-побутового, господарсько-економічного і культурно-політичного життя» [72, арк.11]. Таким чином, документи Татаро-Башкирського Бюро ЦК РКП(б) дозволяють проаналізувати формування концептуальних складових національної політики щодо кримських татар. Протоколи засідань бюро, звіти з регіонів, листування з радянськими органами влади щодо практичної реалізації заходів, дозволяє виявити цілі національної політики, що реалізуються в Криму.

У Державному архіві Російської Федерації опрацьовані документи Народного комісаріату у справах національностей (Наркомнацу) РРФСР, ЦВК СРСР, Центральної Ради «Союзу Войовничих Безвірників», Всесоюзної наради Комісії для покращення праці й побуту жінок Сходу. Фонд 1318 Державного архіву Російської Федерації Повноважного Представництва Кримської РСР при Наркомнаці має особливе значення, так як документи Наркомнацу не відклалися в Державному архіві Автономної Республіки Крим. Фонд містить звіти представництва Кримської РСР, звіти Кримського комітету допомоги голодуючим (Помгола), листування з центральними органами влади. Так, зокрема, серед документів фонду є постанова ВЦВК і РНК про заснування Кримської РСР як частини РРФСР [73, арк.10]. Фонд містить також документи, що характеризують практичне втілення в життя політики коренізації. Наприклад, Представник Кримської РСР при

Наркомнаці Усеїн Баліч звернувся до Колегії Наркомнацу з доповідною запискою «Про татаризацію радянських апаратів у Криму». Автор документа зазначав, що «намічений план татаризації радянського державного апарату в Криму із застосуванням татарської мови в місцевих установах» [74, арк.26]. Фонд 3316 - ЦВК СРСР містить документи, що відображають стратегічне бачення кримським керівництвом національної політики у вирішенні потреб кримських татар. Так, до Президії ЦВК СРСР з доповідною запискою звернулися Голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов і голова РНК автономії Осман Дерен-Айерли. Керівники автономії висувають перед союзними очільниками проект рееміграції кримських татар з-за меж Радянського Союзу. Зокрема, вони пишуть, що «зараз кримських татар, що залишилися в Румунії і Болгарії, налічується приблизно 400-450 тисяч осіб... За наявними відомостями, переданими біженцями та листами з Румунії і Болгарії, зазначена категорія емігрантів татар... налічує близько 60-70 тисяч людей, яким у першу чергу потрібно прийти на допомогу, реемігрувавши їх до Криму» [75, арк.3]. В. Ібраїмов і О. Дерен-Айерли обґрунтовують необхідність рееміграції кримських татар, мотивуючи це наявністю вільної землі в Криму і відновленням справедливості. Фонд Р. 3316 містить документи, що характеризують діяльність Центральної комісії з покращення праці й побуту жінок Сходу при Президії ЦВК СРСР. Цей орган покликаний скоординувати проведену національну політику щодо жінок. Робота серед жінок і молоді для ВКП(б) була пріоритетною. Жінки розглядалися як важлива база підтримки більшовицької доктрини в національних республіках. У січні 1928 року в Москві відбулася Всесоюзна Нарада Комісій для покращення праці й побуту жінок Сходу. Кримську АРСР представляла одна делегатка [76, арк.50]. Активна робота серед кримських татар проводилася також «Союзом Войовничих Безвірників». Різноманітна робота Центральної Ради «СВБ» відображена в документах фонду Р. 5407 Державного архіву Російської Федерації. До них належать протоколи засідань робочої Президії Виконавчого бюро, Положення про секції,

резолуції нарад про антирелігійну пропаганду, директивні й інформаційні листи на місця, плани робіт. Документи фонду відображають характер роботи Відділу національних меншин Виконбюро Центральної Ради «СВБ». У складі відділу працювала Татаро-башкирська секція, що координувала роботу серед мусульман. Матеріали фонду звертають увагу на те, що практичну роботу повинна вести організація «Дегіляр», яка складається з представників мусульманських народів. Документ фонду, зокрема, містить таку партійну установку: «маси, у місцях зіткнення з ними безбожних організацій, мають на власні очі переконатися у відсутності християнського впливу» [77, арк.32].

Значна кількість документів, що характеризують національну політику щодо кримських татар, зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України і Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Фонд Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК УРСР найбільш повно дозволяє реконструювати національну політику стосовно тюркських народів. Документи фонду представлені звітами нацкомісії з місць, оглядами роботи серед різних національностей, інструктивними листами з проведення різноманітних кампаній. Так, зокрема, у резолюції за доповіддю про діяльність ЦКНМ Першої Всеукраїнської Народи з роботи серед національних меншин зазначалося, що «у місцях із заплутаними земельними відносинами, особливо при суперечках різнонаціональних земтовариств, ставити в першу чергу проведення землеустрою, якщо можливо зберігаючи однонаціональність земтовариств» [78, арк.4]. Перший фонд ЦДАГО представлений документами ЦК КП(б)У. У складі ЦК КП(б)У працювали національні секції, у тому числі Татаро-башкирська. Документи секції, зокрема, містять постанови II Всеросійського з'їзду мусульманських комуністичних організацій. У резолюції з партійно-організаційних питань зазначалося, що Центральне бюро координує роботу і структурно включає видавничий, інформаційний, організаційний відділи та відділ міжнародної

пропаганди [79, арк.4]. Документи фонду досить повно відображають роботу серед тюркських народів, передусім на сході України і в Криму. Матеріали фонду представлені також листуванням з регіональними обкомами щодо практичної реалізації національної політики у сфері землеустрою, розвитку національних шкіл і діяльності громадських організацій, зокрема, «Товариства Друзів Нового алфавіту», громадської організації, створеної для проведення латинізації в 1929 році.

Документи Державного архіву Автономної Республіки Крим дозволяють повно і всебічно проаналізувати реалізацію національної політики щодо кримських татар. Це насамперед документи фонду П. 1 Кримського обкому РКП(б) – ВКП(б). У складі Агітаційно-пропагандистського відділу (Агітпропу) обкому в 1921 році були створені національні секції та бюро. Обласне Татарське бюро (Облтатбюро) включало всіх відомих кримських татар-комуністів. Це був центральний орган у практичній розробці й реалізації національної політики. Жодний значний захід не відбувався без координуючої ролі Облтатбюро. Документи фонду представлені протоколами засідань Облтатбюро, протоколами засідань Бюро і Пленумів, Секретаріату Кримського обкому партії. Важливим джерелом реконструкції національної політики є протоколи засідань, резолюції конференцій кримської партійної організації. Резолюції з національного питання включали як оцінку ситуації, так і містили перелік намічених практичних заходів. Важливим джерелом з історії національної політики є також документи фонду Р. - 663 ЦВК Кримської АРСР. Вони містять звіти за підсумками обстеження національних кримськотатарських сільських рад та районів, листування з проведення курсів для підготовки національних держслужбовців, плани з нового національного районування на півострові. Фонд ЦВК Кримської АРСР включає документи ЦАУ і церковних столів, що ілюструють процеси реєстрації мусульманських громад, передачу в тимчасове користування мечетей, наступні процеси їх закриття. У складі ЦВК Кримської АРСР в 1928 році була створена спеціальна Комісія з

татаризації радянського, кооперативного, профспілкового апаратів. Відкладені документи Комісії дозволяють проаналізувати процес еволюції національної політики на рубежі 1920-1930-х років.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що як у центральних, так і регіональному архівах відклався значний шар документів, які дозволяють скласти цілісне й повне враження про проведення політики коренізації в Кримській АРСР, її досягнення та прорахунки. При підготовці дисертаційного дослідження були використані документи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву економіки, Російського державного архіву соціально-політичної історії. Аналіз документів тридцяти архівних фондів дозволив реконструювати характер прийняття рішень в рамках здійснення політики коренізації, роль радянських органів управління, адміністративні перетворення з формування національних районів і сільських рад, квотування в народних комісаріатах, підготовку та здійснення земельної реформи, формування кадрів національного пролетаріату, специфіка коренізації щодо кримських татар та національних меншин. Документи, які зберігаються в архівних фондах, можуть бути класифіковані в декілька груп. Перша група, це нормативні документи прийняті ЦВК та РНК Кримської АРСР, обласного комітету РКП(б)-ВКП(б). Це постанови, розпорядження, накази, які носили загальнокримський характер. Друга група, документи народних комісаріатів та регіональних районних комітетів партії і виконавчих комітетів. Розпорядження та накази по окремих народних комісаріатах, дозволяють простежити динаміку коренізації радянських службовців, хід аграрної реформи, створення закладів освіти та охорони здоров'я. Третя група, це архівні документи, які дозволяють проаналізувати здійснення заходів коренізації щодо окремих національних меншин. Зокрема, це документи таких фондів як Євпомгол, Кримське товариство допомоги

переселенцям та розселенцям, КОМЗЕТ, ТЗЕТ. Четверта група, це документи, які відображають діяльність окремих закладів, здійснювавших процес коренізації. Зокрема, фонд Тотайкойського педагогічного технікуму, який готував вчителів для кримськотатарських шкіл. Введення до наукового обігу архівних джерел має не тільки наукове, але і практичне значення. Об'єктивний аналіз джерел дозволить внести відомі корективи в національну політику в сучасному Криму, пов'язану з процесами повернення та облаштування депортованого кримськотатарського народу.

Важливим джерелом з історії політики коренізації в Кримській АРСР являються періодичні видання міжвоєнної доби. Центральне місце посідала газета «Червоний Крим». «Червоний Крим» був органом обласного комітету РКП(б), ЦВК і РНК Кримської АРСР, центральним друкованим органом кримської автономії, який почав публікуватися з моменту встановлення радянської влади на півострові. Більшовики були змушені здійснювати рішення складних національних суперечностей і запитів, не можна ігнорувати високого рівня етнічної мобілізації, діяльності національних партій, тісно взаємопов'язаних питань аграрної реформи. Нова влада на сторінках газети знайомила читачів з доктринальними положеннями більшовизму, принципами побудови нової держави. Одним з найважливіших питань, з яким знайомили читачів, було перетворення у сфері освіти. Заклади освіти повинні були сформувати нову радянську ідентичність, сформувати інтелігенцію як провідника нових ідей. Влада в контексті реалізації коренізації організувала проведення національних конференцій як загальнополітичного характеру, так і присвячених питанням освіти. Так, у травні 1921 року планувалося проведення вірменської конференції з народної освіти. До обговорення передбачалися питання поточного моменту, доповіді з регіонів і питання ліквідації неписьменності [80, с.2]. Таким чином, ці конференції формували соціальну базу підтримки більшовицької влади. За допомогою газети «Червоний Крим» РКП(б) позиціонувала себе як партія, що прагне розв'язати завдання окремих національних груп. Цим усунути

невдоволення заходами «воєнного комунізму» і позбавити політичних конкурентів підтримки. Так, у період громадянської війни в Криму діяла партія «Дашнакцутюн».

У грудні 1921 року в Сімферополі відбувся Всекримський об'єднаний з'їзд працівників освіти та мистецтв. Були обговорені питання підтримки дітей в умовах голоду, який розпочався. Учасники з'їзду зазначили, що заборгованість працівникам освіти становить 7 мільярдів карбованців [81, с.3]. Одним з пріоритетів стали питання розвитку національних шкіл. У складі Народного комісаріату освіти створюються вірменська, німецька, єврейська, естонська секції. У справі національної політики дуже важливе місце займала робота клубів, як масових установ політичного просвітництва. У 1921 році в Кримській АРСР вели роботу 6 вірменських, по два єврейських і грецьких і 1 німецький клуб [82, с.2].

1922 рік у Криму пройшов під знаком голоду, що посилювався. Практично кожен номер «Червоного Криму» знайомив читачів з організаційними заходами з надання допомоги голодуючим, розвиток подій у регіонах, діяльності Помголу (Допомога голодуючим). Найбільшою мірою постраждали від голоду кримськотатарські села гірської та передгірської смуги. Для голодуючих в містах організовувалися їдальні, видавалися пайки. Продукти харчування видавалися Наркомпродом, Послідголом, АРА. Пайок Наркомпроду на місяць включав 225 фунтів житнього борошна, 7,5 фунтів перлової крупи, 5 фунтів м'яса або риби і 1,5 фунта соняшникової олії. Пайок Послідголу називався «голодним» і складався з 12 фунтів борошна, 2 фунтів крупи і стільки ж оселедця. Найкалорійнішим був пайок Американської адміністрації допомоги (АРА). Він включав 4,5 фунта борошна, 72 золотника цукру, 39 золотників жирів, 25 фунтів крупи, 1 фунт і 61 золотник молока і 39 золотників какао [83, с.2]. Друкованим органом кримського Помголу стала газета «На допомогу», що випускалася два рази в тиждень [84, арк.34].

«Червоний Крим» на своїх шпальтах містив всебічну інформацію про перебіг ходу коренізації. Ні аграрна реформа, ні адміністративні аспекти не

залишались поза увагою кореспондентів газети. Коренізація повинна була забезпечити лояльність національного селянства партії більшовиків. Одним з її аспектів стало перерозподіл земельної власності. Аграрна реформа в Криму покликана вирішити проблему безземелля й малоземелля селян кримських татар. Адміністративний аспект відбився в створенні національних районів і сільських рад. Створення національних районів і сільських рад у місцях компактного проживання окремих етносів стало не тільки формою контролю національних процесів, але і діалогу влади і поліетнічного суспільства. Найбільш успішно коренізація реалізовувалася в галузі освіти. В газеті «Червоний Крим» існувала спеціальна рубрика, присвячена освітянським справам. Створено систему національних шкіл. Зазначимо, у 1920-х роках це були саме національні школи, а не лише школи з рідною мовою навчання. Так, у Сімферополі в 1923 році діяла єврейська школа. Вона розміщувалася у спеціально збудованому будинку. Майже 300 учнів були об'єднані у 6 навчальних групах. Як наслідок голоду 1922 року більшість учнів було сиротами чи напівсиротами. Навіть у складний період голоду школа не припинила своєї роботи. Заслуга цього в допомозі Євтоваркому дровами, продовольчими пайками, навчальними посібниками [85, с.3]. Газета досить детально знайомила своїх читачів з процесами освіти в національному середовищі.

Національна політика коренізації мала регіональні особливості. В УРСР вона отримала назву українізації, а в Кримській АРСР татаризації. Більшовицька доктрина стверджувала, що кримські татари найбільше постраждали від царського самодержавства і необхідно комплексом заходів зрівняти їх у соціально-економічному розвитку з іншими народами. Питанням розвитку процесу татаризації на сторінках газети приділялася особлива увага. Так, О. Бекірова у статті «Деякі підсумки татаризації в Криму» зазначала, що в сільських радах і райвиконкому кримські татари становили 39,3%, з числа 80 членів ЦВК Кримської АРСР кримських татар 31, а з 9 членів Президії кримських татар 5. У регіонах з переважаючим

кримськотатарським населенням Ялтинському, Алуштинському, Судакському, Бахчисарайському, Карасубазарському районах – усі голови райвиконкомів були кримськими татарами [86, с.2].

Досить часто на сторінках газети з'являлася інформація про кампанії переселення євреїв до Криму. Формування переселенських сіл стало одним з найважливіших напрямків коренізації. Радянська національна політика прагнула довести, що проблема антисемітизму в СРСР вирішена. Так, стаття «Євреї-переселенці» розповідала про створення сільськогосподарських колоній і приїзд у Крим члена КОМЗЕТу Ю. Гольде [87]. У Кримській АРСР було створено регіональне відділення ТЗЕТу, що допомагало переселенцям в облаштуванні. Газета інформувала про те, що 13 березня 1925 року відбулися збори кримського відділення Товариства із землеустрою трудящих євреїв (ТЗЕТ). Збори пов'язано з приїздом до Криму представників КОМЗЕТу А. Мережина і Ю. Гольде. На них було обрано склад ради товариства у кількості 28 осіб, правління з 15 осіб і 5 осіб ревізійної комісії [88, с.3].

Одним з важливих елементів національної політики 1920-х років стало проведення безпартійних конференцій. На цих конференціях представники влади знайомили делегатів з програмою дій, а з іншого боку аналізувалися політичні настрої селянства та інтелігенції. У 1926 році були проведені вірменська, болгарська, грецька, єврейська безпартійні конференції. На вірменській безпартійній конференції, що розпочалася 26 січня 1926 року, обговорювалося питання наділення вірмен землею, питання освіти та ліквідації неписьменності [89, с.2]. На болгарській безпартійній конференції, що розпочалася 1 березня 1926 року, узяло участь 100 делегатів [90, с.2]. 8 квітня в Сімферополі почала роботу Всекримська єврейська безпартійна конференція. На ній відзначено, що в Криму вже налічувалося 40 землеробських артілей з 6000 жителів. На конференції розгорнулася гостра дискусія між представниками Євсекції й організації «Гехолуц». Комуна «Тель-Хай» була гехолуціанською. Газета, на здивування, відверто зазначила, що «трое представників комуни «Тель-Хай», які виступали в

дебатах, указали, що ТЗЕТу необхідно відмовитися від боротьби з «Гехолуцем» [91, с.3].

1.3. Методологія і методика дослідження

Для досягнення зазначених вище цілей і розв'язання конкретних завдань автор дисертаційної роботи обрав сучасну методологію історичної науки і дослідницький інструментарій для вивчення історії коренізації в Кримській АРСР 1920-1930-х років.

Методика дисертаційного дослідження базується на принципах багатофакторності, об'єктивності, історизму, системності наукового плюралізму, які реалізовані за допомогою комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, медисциплінарних методів, що у сукупності дозволяють з достатньою повнотою розкрити як загальні, так і специфічні риси історії політики коренізації в Криму у 1920-1930-ті роки.

Багатофакторність та об'єктивність передбачають правдивий і безсторонній аналіз усього розмаїття фактів, що стосуються досліджуваного явища. Фактів які досить часто є протирічачими, та на перший погляд взаємовиключаючими. В дисертаційній роботі наводяться факти, які демонструють як позитивні досягнення політики коренізації, так і її прорахунки та складності. Зокрема, цілий ряд заходів коренізації визвав міжнаціональну напругу в суспільстві. Даний принцип був використаний під час аналізу проведення земельної реформи та взаємовідносин між різними народами Криму. Проведення земельної реформи призвело до суттєвого перерозподілу земельної власності. Кількість землі, яка належала німцям скоротилась більш ніж на 40%, а земельна власність кримських татар подвоїлась. Виділення землі євреям-переселенцям визвало глибоке невдоволення, зокрема серед кримських татар. Архівні документи містять

також велику кількість фактів антисемітизму. З образами та потравами угідь стикалась значна кількість селян-євреїв. Факти знущань та побиття євреїв на промисловому виробництві також були не поодинокі. Таким чином, принцип об'єктивності дозволяє представити всю складну палітру міжнаціональних відносин в Криму в 20-30-х рр. ХХ ст.

Принцип історизму, зорієнтований на розгляда всіх явищ і подій політики коренізації в динаміці на основі причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення через усі періоди розвитку до їх зникнення. Застосування принципу історизму в даній дисертації дало змогу знайти першопричини, з'ясувати генезис явищ в національній політиці в Криму. Проголошення політики коренізації було обумовлено комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Рівень етнічних процесів в Криму у роки громадянської війни був таким, що більшовики аби їх контролювати, повинні були піти на компроміс, в першу чергу, з національною кримськотатарською інтелігенцією. Інтелігенція акумулювала прагнення кримськотатарського народу і артикулювала їх комуністичній владі. Принцип історизму дозволяє аналізувати етнічні процеси міжвоєнної доби, як продовження тенденцій 1917-1920 років, але в більшовицькій політичній системі координат. Принцип історизму у розгляді політики коренізації дозволив розглянути цілий ряд процесів під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Зокрема, така комбінація об'єктивних і суб'єктивних факторів існувала в програмі переселення євреїв в Крим.

Принципи системності і наукового плюралізму були реалізовані в дисертаційному дослідженні при аналізі цілого ряду сюжетів політики коренізації. Принцип системності реалізувався в дослідженні комплексу заходів коренізації в таких галузях як державне управління, формування адміністративних кордонів, промислові підприємства, аграрний сектор, соціально-гуманітарна сфера. Таким чином, в дисертаційному дослідженні аналізувались різні сфери життя суспільства як взаємопов'язаної системи. Зокрема, прийняття політичних рішень при здійсненні політики коренізації,

находило відображення в галузі промисловості, соціальній структурі, процесах урбанізації, рівня освіти та зміни світосприйняття. Коренізація міжвоєнної доби для кримських татар принесла не тільки деякі дивіденти, але і вагомі втрати. Кримськотатарське суспільство фактично було змушене зробити ривок від традиційної моделі в індустріальне суспільство. Традиційний сільський уклад, яким жили кримські татари, заснований на нормах ісламу, був підданий в рамках політики коренізації, швидкій зміні. Принцип гуманізму дав можливість пояснити й оцінити події політики коренізації за допомогою моральних критеріїв. Принцип гуманізму стверджує пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма класовими, партійними, національними інтересами. Тому, вивчаючи драматичні зміни в житті кримських етносів 20-30-х років ХХ століття, автор сформував оціночні судження і характеристики. В центрі уваги автора дисертаційної роботи живі люди, їхні страждання, надії і ілюзії. Більшість учасників практики коренізації стали жертвами катувань та розстрілів 1928, 1937 та 1938 років. Так, 18 квітня 1938 року була розстріляна велика група кримськотатарської інтелігенції в тюрмі НКВС в Сімферополі. Життя талановитих письменників, поетів, громадських діячів було забране в самому розквіті. Раніше. В 1924 році було страчено в Бутирський тюрмі кримськотатарського поета Амді Гірай-бая, якому виповнилось тільки 28 років. Життя сотень тисяч людей було понівечено. Більше десяти років тривала в Кримській АРСР кампанія позбавлення політичних прав. Таких людей називали «позбавленцями». Людина фактично виштовхувалась за межі суспільства. Громадянина, позбавленого виборчого права, звільняли з роботи, виселяли з квартири, лишали продовольчих карток. Загалом виборчого права були позбавлені понад сто тисяч громадян, які проживали в Кримській АРСР. Не може не хвилювати трагічна доля кримськотатарського письменника і драматурга Умера Іпчі. Він був репресований, а потім направлений до психіатричної лікарні, де і закінчилось його життя. Принцип

гуманізму в дисертаційному дослідженні дозволяє бачити трагічні долі людей в загальних процесах державно-національного будівництва.

При вирішенні поставлених завдань автор дисертаційного дослідження використовував також загальнонаукові і соціально-історичні методи. У дослідженні були використані методи: індукції і дедукції, аналізу і синтезу. Причому індукція, як і аналіз, застосовувалася переважно на етапі емпіричного пізнання, а дедукція і синтез – у підсумковому теоретичному узагальненні, при написанні висновків до розділів дисертації та у загальному висновку до всієї роботи.

Як один із основних методів реконструкції історії коренізації в Криму 1920-1930-х рр. автор застосував метод емпіричного аналізу і порівняння конкретних фактів, узятих з значної кількості різноманітних джерел, зокрема статистичних. Статистичні дані кількості національних сільських рад, радянських службовців певної національності, кількості проведених курсів з підготовки голів та секретарів сільських рад, безробітних, клубів та хат-читалень, збудованого житла дозволяють простежити динаміку здійснення заходів коренізації в кримській автономії.

В дисертаційному дослідженні використовувався також порівняльно-історичний метод, або метод аналогій. Суть якого полягає в пошуках схожості або розбіжності між двома процесами і пояснення цього. Цей метод дав можливість більш рельєфно простежити процес коренізації в Криму. Зокрема, було здійснено порівняльний аналіз перетворень в Туреччині Кемаль-паші Ататюрка та Кримській АРСР. Практично одночасно і в Туреччині, і в Криму було запроваджено латинську графіку для турецької та кримськотатарської мови. В обох державах, СРСР та Туреччині значно збільшилась доля державного сектору промисловості та процеси планування виробництва. Принцип світськості, відділення церкви від держави та освіти, також простужується і в Туреччині і в Кримській АРСР. Порівняльно історичний метод було застосовано при аналізі процесів коренізації в УСРР та Кримській АРСР. В Криму та Україні проживали такі національні

меншини як євреї, німці, поляки, естонці, болгари та вірмені. Центральна Комісія Національних Меншин при ВУЦВК та ЦВК Кримської АРСР активно співпрацювали щодо роботи з національними меншинами. Так, зокрема вчителів для болгарських шкіл криму готували в педагогічному технікумі в Преславі УСРР. КОМЗЕТ СРСР виділяв квоти для переселення в Крим євреям Лівобережної України. Порівняльно-історичний метод виявився продуктивним в аналізі процесів коренізації в Кримській АРСР.

У дослідженні також використовувався метод актуалізації. Метод актуалізації дав можливість не тільки бачити схоже в історії коренізації у 1920-1930-х роках і сьогодишньою національною політикою, але і докорінне розходження в історичних обставинах та результатах.

Таким чином, можна зробити висновок, що застосування широкого спектру наукових методів дозволило розв'язати поставлені в дослідженні завдання. В сукупності, використання різних наукових методів дозволило проаналізувати хід та специфіку політики коренізації в Кримській АРСР. Застосовуючі спеціальнонаучні методи, були проаналізовані окремі питання політики коренізації в Криму.

РОЗДІЛ 2

ЕТНОПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В КРИМСЬКІЙ АРСР УПРОДОВЖ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

2.1. Національна політика щодо кримських татар в умовах голоду в Криму у 1921-1922 роках

У листопаді 1920 року в Криму була встановлена радянська влада. У роки громадянської війни на території півострова діяв цілий ряд партій, побудованих на етнічній основі: кримськотатарська Міллі-Фірка, вірменська Дашнакцутюн, єврейські Поалей-Ціон і Цеїри-Ціон. У 1917 році працював кримськотатарський національний уряд Директорія. Радянська влада не могла ігнорувати етнічного фактора і мобілізації в житті півострова. Згідно з даними попереднього перепису населення, проведеного в Криму у квітні 1921 року, тут проживало 720373 людей, з них городян – 327086, сільських жителів – 393287. Статистичні дані свідчать про те, що Крим був одним з найбільш урбанізованих регіонів РРФСР. За національністю в Криму у 1921 році проживали 371017 росіян, 186715 кримських татар, 49404 євреї, 42350 німців, 23868 греків, 12051 вірменин, 10572 болгар, 5734 поляки, 5564 караїми, 3076 циган, 2371 естонець, 1413 чехів, 1002 латишів і 4200 представників інших національностей [1, с.10-11]. Частка окремих національностей у загальній кількості населення становила: росіян – 51,5%, кримських татар – 25,9%, євреїв – 6,8%, німців – 5,8%, греків – 3,3%, вірмен – 1,6%, болгар – 1,4%, поляків – 0,8%, караїмів – 0,7% [2, с.5]. Етнічна розмаїтість та участь у політичній діяльності періоду громадянської війни, викликали увагу більшовиків до вирішення національного питання. Звільнення від національного гноблення, розв'язання найсуттєвіших проблем в аграрній та освітній сферах були оголошені пріоритетами діяльності

партійних і радянських органів. Національна політика в Кримській РСР дістала назву татаризації, у той час як в УРСР – українізації. Ідеологічний постулат стверджував, що кримські татари були в період царату найбільш гнобленим народом, відстали у своєму розвитку, тому необхідно задовольнити найсуттєвіші запити народу. 8 жовтня 1921 року ВЦВК затвердив положення «Про Кримську радянську Соціалістичну Республіку». Через десять днів було опубліковано постанова ВЦВК і РНК РРФСР про створення Кримської РСР. 10 листопада 1921 року на I Всекримському Установчому з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів було прийнято Конституцію автономії. У своїх основних положеннях ця конституція повторювала установки Конституції РРФСР 1918 року. За створення автономії було багато факторів, у тому числі зовнішньополітичний, економічний, але національний виступав як найважливіший. Створення автономної республіки мало зримо показати, що радянська влада ліквідує національне гноблення. У Конституції Кримської РСР державними мовами проголошувалися російська і кримськотатарська, декларувався намір проведення аграрної реформи з метою усунення обезземелювання кримських татар. Одним з найважливіших напрямів татаризації стало виділення квот в органах влади й упаління для кримських татар, а також ширше застосування кримськотатарської мови у сфері суспільного й державного життя. Головою ЦВК Кримської РСР став Ю.П. Гавен, а головою РНК – Сахіб Гарей Саїд-Галієв. Апарат управління утворили 13 народних комісаріатів і три управління.

Закінчення громадянської війни знаменувалося економічною розрухою на півострові. Суттєво скоротилася площа земель під зерновими культурами, що стало реакцією селян на політику продрозверстки. Село стало об'єктом безперервних реквізицій продовольства, коней з боку розквартированих військових частин. Фактор внутрішньої політики став одним з найважливіших у причинах голоду, що розгорнувся. Селяни були позбавлені стимулів економічної діяльності, не було ясних перспектив стосовно

власності. Майже половина селян кримських татар була безземельною. Вони орендували землю, насамперед, на Південному березі Криму й у гірській частині півострова. В умовах націоналізації поміщицької землі, створення радгоспів можливості для оренди припинилися. Ця обставина стала додатковим фактором, що спричинив більш значний негативний вплив голоду саме на кримських татар. Територіально кримськотатарські села розташовувалися в передгірній та гірській частині півострова, наприклад Бахчисарайський округ. А також на південнобережжі, від Севастополя до Судака. Населення кримськотатарських сіл займалося розведенням садів і виноградників, вирощуванням тютюну, а зернового господарства через особливості місцевості та клімату не було. Така структура і спеціалізація селянських господарств зробили їх особливо уразливими в умовах голоду. Суб'єктивний фактор виразився в тім, що більшовицька влада заборонила вільну торгівлю й у селян кримських татар практично не було можливості продати або обміняти свою продукцію (виноград, вино) на борошно й крупи. Та й сама пропорція обміну була вкрай не вигідною.

Друга група причин голоду стала об'єктивною. Це природно-кліматичні умови, малосніжна зима і посуха. Катаклізми природи призвели до втрати посівів і до неврожаю. Однак поставлені перед селянами високі завдання продовольчої розверстки ніхто не скасував. Більше того, місцеві органи влади надіслали до Москви явно завищені дані про очікуваний урожай, що і вплинуло на обсяги завдань, поставлених перед селянами.

Події розвивалися дуже швидко й незабаром представники органів влади у своїх звітах були змушені констатувати такі факти: «Через брак корму худоба в селах майже вся вирізана, є багато сіл, де залишилося всього по одній парі напівживих коней і по одній парі худих волів. Багато селищ у Бахчисарайському й Керченському районах зовсім порожні, жителі покидають майно або продають його за безцінь і пускаються пішки у пошуках хліба. На дорогах попадається багато трупів, особливо дітей і старих. ... у багатьох селах населення їсть навіть м'ясо падіжних тварин»[3,

арк.4зв.]. Якщо на першому етапі ознаки голоду відчуло найбільш міське населення, то незабаром голод охопив усю територію півострова: «Голод сильно прогресує і набирає загрозливих розмірів, охопивши усю територію Кримської Республіки. Більшою чи меншою мірою голодують у всіх округах, у всіх районах... Висловлюючись мовою цифр, можна сказати, що сила голоду в районах варіюється від 40 до 90% (у багатьох татарських селищах Біюк-Онларського району голодують від 75 до 90%)» [4].

Голод привів до деградації суспільства, моральної катастрофи для людей. Смерть стала повсякденним явищем, нікого не дивуючи і лякаючи. Органи управління змушені були констатувати страшні картини голодних смертей: «у місті Карасубазарі і його районі на вулицях й у будинках трупів померлих від голоду не прибирають по кілька днів, випадки людоджерства стали звичайним явищем і були факти ловлі дітей і пропажі їх» [5, арк.1]. Такі явища були зафіксовані не тільки в Карасубазарі, більшість жителів якого були кримські татари, а й в інших регіонах півострова, зокрема в Судацькому регіоні. Судак також був регіоном з абсолютною перевагою кримських татар. Архівний документ фіксує ситуацію в кримськотатарських селах на квітень 1922 року: «Населення Ельбузлів восени 1921 року складалося з 760 людей, тепер залишилося 400 людей, всі інші вмерли від голоду. Село Великий Таракташ. У жовтні 1921 року населення було понад 2000 людей. З листопада 1921 року по 1 квітня 1922 вмерли від голоду більше 800 людей. Із січня 1922 року смертність доходить до 15 людей за день. Село Малий Таракташ. У жовтні 1921 року було 1867 людей, до 1 квітня залишилося 1152, умерли від голоду 715 людей... з них 299 дітей. Село Токлук. Умерли від голоду по 1 квітня 1922 року 256 людей – найбільш кількість умерла в березні ц/р... У Токлуку був раз випадок, коли вирили труп людини з могили, щоб з'їсти. У Козах восени 1921 року було 1092 людей, по 1 квітня ц/р умерли від голоду 346 людей. Смертність особливо зросла в березні, з 12 березня по 1 квітня ц/р за 19 діб вмерли від голоду 1025 людей. Зафіксовано 3 випадки людоджерства» [6, арк.28].

Потерпіли від голоду не тільки міські, а й сільські жителі. Сімферопольський Окрдопгол у лютому 1922 року констатував: «Допомога в селі подається занадто незначна, а голод в окрузі колосальний. За неповними даними голодуючих в окрузі дітей до 16 років – понад 26000, а загальна кількість голодуючих в окрузі досягає 60000 людей, причому на Підгородньо-Петровський і Карасубазарський район падає три чверті усієї кількості... Смертність в окрузі колосальна, перевищує 20-25 людей за день у кожному районі. Тільки в Карасубазарі з 15 січня по 20 лютого поховано понад 650 трупів. У Сімферополі кількість трупів з кожним днем збільшується, доходючи до 40 за день. У зв'язку з такою кількістю трупів перед Окрдопголом стоїть питання про похорон цих трупів, які часто валяються по кілька днів не прибраними» [7, арк.69зв.]. Голод став однією із причин розвитку епідемічних захворювань. ЦВК Кримської РСР видав рішення про створення епідемічних загонів, які мали боротися із захворюваністю. Однак кількість ліжок у лікарнях скоротилася на порядок. Так, на своєму засіданні, що відбулося 26 березня 1922 року, Президія сімферопольського Окрдопголу ухвалила: «Відокремити здорових дітей від хворих, використавши для цієї мети резерв ЦУКГ й НКЗдоров'я. Робота має бути закінчена у дводенний термін. Виділюваних здорових дітей помістити в притулок Фабра... У першу чергу підлягають виділенню діти з колектора по Пушкінській вулиці» [8, арк.24].

Від голоду потерпіла більшість кримськотатарських сіл. Цей факт було відзначено на VI обласній конференції РКП(б), яка відбувалась 13-16 березня 1922 року. У своїй доповіді секретар кримського обкому Ю.П. Гавен говорив: «Голод тут виявився в дуже різких формах, він не поступається перед голодом у Поволжі. Але він не так впадає в очі, як впадає голод у Поволжі. Це відбувається у зв'язку з деякими специфічними кримськими умовами, головним чином через національно-побутові особливості. Кримські татари так пов'язані зі своїм селом, що навіть голод не може вигнати їх звідти. І вони тихо вмирають у своїх селах... голод найтяжче позначився на

татарському населенні... близько 70% усього числа голодуючих татари» [9, арк.197]. Цій думці можна довіряти. Ю.П. Гавен очолив ЦК Допгол, і звичайно ж, мав повноту інформації про події, що відбувалися. На першому етапі люди намагалися допомогти собі самостійно. У селах були місцеві громади, заможніші односільчани надавали допомогу біднякам. Однак можливості самих людей були обмежені, внаслідок неврожаю попередньої осені. Організувати надання допомоги намагалися й релігійні громади, незважаючи на складність власного становища. Так, у Сімферопольській Окрдопгол звернулися кримські татари, парафіяни Осфіївської мечеті, про допомогу в організації татарської їдальні. Президія Окрдопгола на своєму засіданні 31 січня 1922 року ухвалила: «Визнати за бажане організацію взаємодопомоги серед татар, надавати їм усіляке сприяння перед різними органами влади й установами» [10, арк.8]. Організована допомога з боку держави почала надходити з початку весни 1922 року, на цей час кількість померлих була вже величезна. Документи фіксують, що кількість продовольчих пайків, які видавалися була недостатньою. У селі Сюзортан, Бахчисарайського району «голод почався з осені, але посилювався із січня. З'їли усіх собак і котів. Смертність від голоду дуже значна, особливо серед дорослих, тиф теж лютує» [11, арк.119]. В умовах катастрофи голоду припинили працювати школи, громадські установи, у багатьох випадках людей було покинуто напризволяще. Так, «Кокозький райвиконком налічує 11 сільвиконкомів, що включають у себе 18 сіл. Голод у районі почався із грудня. З 19000 населення в районі загинуло 3000 людей. До березня (1922 року - Авт.) ніяких організацій допомоги голодуючим не було» [12, арк.119.].

Інерцію влади було подолано тільки на початку 1922 року, коли стали зрозумілі масштаби лиха. У січні 1922 року Рада Народних Комісарів Кримської РСР почала терміново з'ясовувати нові дані про врожай «через те, у центр було подано неправильні цифрові обчислення про врожай у Криму» [13, арк.46]. Кримський уряд почав формувати склад делегації для поїздки у Стамбул, з метою закупівлі зерна. Для делегації було поставлено також

завдання, установити торговельно-економічні відносини з болгарськими фірмами для закупівлі продовольства. У складі делегації були такі представники кримськотатарської інтелігенції як Асан Сабрі Айвазов. Діяльність делегації була проаналізована на об'єднаному засіданні Президій ЦВК, РНК Кримської РСР і ЦК Допомоги голодуючим, що відбулось 13 жовтня 1922 року. А.С. Айвазов виступив з доповіддю про роботу кримського представництва в Туреччині. Було відзначено важливість переказування пожертвувань грошовими сумами [14, арк.75зв.].

По допомогу зверталися до співвітчизників за кордоном не тільки кримські татари, але і євреї, і німці. 28 січня 1922 року до РНК Кримської РСР звернулися Уповноважений Сімферопольської єврейської громади рабин Г. Кречмер і колишній голова Товариства допомоги бідним євреям Сімферополя М. Ейдлін. У зверненні обігу вони зазначали: «Становище єврейської маси жахливе. Ледь перебиваючись за нормальних умов, вона при неймовірному подорожчанні продовольчих продуктів, особливо хліба, почала зовсім голодувати» [15, арк.2]. Автори листа вказують, що хочуть послати кількох делегатів до Константинополя, звернутися також до громад Старого й Нового Світу для одержання продовольчої допомоги.

Однак, приймаються і явно нездійсненні рішення в умовах колапсу економіки. Так, на користь голодуючих було запроваджено нові податки і збори. Але практично голодувало все населення і можливостей одержати, таким чином, кошти не існувало. Більш життєздатними були такі рішення. РНК Кримської РСР ініціювало питання про скасування в Криму продовольчого податку на всі види продовольчих товарів. Уряд Криму підтвердив постанову Народного комісаріату землеробства про зняття заборони на реалізацію кримської продукції на території РРФСР. Мова йшла про те, щоб активізувати продаж вина і на виручені кошти закупити борошно. Активно почала роботу спеціально створена структура Центральна Комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол). Ця структура організовувала спеціальні їдальні для голодуючих у містах, колектори для дітей. Центральна

комісія допомоги голодуючої організувала громадські роботи, щоб допомогти безробітним, оплачуючи харчуванням їхню працю. Так, Євпаторійський Окружний Допгол «у першу чергу намічає виконати роботи щодо ремонту тротуарів, шосейних доріг, а також канлізації та водопроводів» [16, арк. 56].

Одним із пріоритетів у роботі центрального й окружних Допголів стало надання продовольчої та медичної допомоги дітям. Особливо негайної допомоги потребували сироти. У своєму звіті ЦК Допголу Криму була змушена констатувати, що «голодні, безпритульні і хворі діти по кілька десятків за день прибувають у дитячі будинки й місцеві відділи Наркомосвіти; відкриті Комдопголом харчувальні пункти й дитячі осередки переповнені ними... продовольчих ресурсів недостатньо, щоб нагодувати хоча б одним обідом половину дітей у харчувальних пунктах і дитячих осередках. Установлену норму дитячого пайка доводиться ділити на двох і навіть на трьох дітей, щоб не залишити більшість із них без краплі їжі» [17, арк.4]. Для них створювали колектори. Але й у них смерть не відступала. Дитячі притулки були в 1922 році обстежені комісією Народного Комісаріату Робітничо-Селянської інспекції. У своєму звіті комісія так описує побачене: «Колектор на Пушкінській вулиці. Вхід із двору веде у сінці, покриті брудними калюжами... Звідси двері ведуть у відділення для слабких і хворих, де виявлено на топчані під брудним ганчір'ям 2 дитячих трупи, що лежали поряд із живими дітьми, – померли вони сьогодні вранці від виснаження. Усіх дітей 402. Розміщені вони дуже тісно, покотом. Із захворювань тут переважають тиф, скарлатина, кір... Персонал працює в страхітливих умовах, як вони кажуть, за півфунта хліба... Всі оглянуті установи являють невимовну, тяжку картину одного суцільного жаху» [18, арк.25]. Дитячі будинки створювалися й за етнічним критерієм. У Сімферополі, по вулиці Дворянській, було створено кримськотатарський дитячий будинок ім. Рефатова. В умовах високої смертності, багато дітей залишалися сиротами, і цей захід був дуже необхідний. Президія Сімферопольського Окродпогу

прийняла рішення, на засіданні 9 квітня 1922 року, про виділення п'яти мільйонів рублів на його дообладнання [19, арк.30].

Отже, можна зробити висновок про те, що голод став наслідком комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Політика продрозверстки, реквізиції, нищення селян є центральною причиною голоду в Криму 1921-1922 років. Жорстоке вилучення продовольчих ресурсів із кримського села приречило селян на голод. Досить довго центральна влада не визнавала Крим голодуючим регіоном, і цей факт мав трагічні наслідки. Більшовики голод використали як привід для розправи із церквою. На першому етапі, з листопада 1921 по квітень 1922 року, допомога голодуючим була зовсім недостатньою й погано організованою. Голод поставив кримськотатарський народ фактично на грань гуманітарної катастрофи. Загибель дітей поставила під сумнів саме майбутнє народу. Тому не дивно, що тематика голоду найшла відображення в кримськотатарській художній літературі. До теми голоду звертались такі класики кримськотатарської літератури та драматургії, як Асан Сабрі Айвазов, Умер Іпчі, Аблякім Ільмій. В 1926 році Аблякім Ільмій опублікував оповідання «Воспоминания о голоде. Из дневника Сюндюс». Оповідання побудовано від імені дівчинки Сюндюс, яка стала сиротою під час голоду і її життя було врятоване в дитячому будинку в Севастополі. Дитина стає свідком страшних епізодів голоду в Севастополі: «Уже Акъяр. Я стою в переулке ожидаю Куддуса. И вижу, из татарского клуба выезжает грузовик, доверху нагруженный мёртвыми телами татарчат. ... перед глазами высохшие тела бедняжек, тоненькие ручки и ножки, обтянутые синюшной кожей, высохшие светлые и тёмные головки, висящие на тоненьких шеях, которые от каждого движения автомобиля подпрыгивают и бьются друг о дружку!» [20, с.41-42]. Трагізмом сповнене оповідання Асана Сабрі Айвазова «Мамочка, где ты?! Приди!...» опубліковане в 1927 році. Тематика людських взаємовідносин проаналізована в оповіданні Умера Іпчі «Базар в лужах». Автор звертає увагу читачів на необхідність збереження людської гідності та душевної теплоти.

Таким чином, можна зробити висновок, про те що голод початку 1920--х років став для кримськотатарського народу справжньою національною, соціально-демографічною катастрофою. Вимерла значна частка молоді та дітей. Про втрати кримськотатарського народу красномовно свідчать дані переписів. Згідно з даними першого всеросійського перепису населення 1897 року в Таврійській губернії мешкало 187743 кримських татар, а по даним всесоюзного перепису 1926 року вже тільки 105405 чоловік. Таким чином, втрати народу склали 82338 люде за 29 років. Цей показник значно перевищує природне зменшення населення. Головною причиною голоду стала більшовицька політика продрозкладки. Вивезення продовольства з сел прирєкло їх жителів на смерть від голоду. Можна стверджувати, що саме кримські татари найбільше постраждали від цієї катастрофи. Кримськотатарська інтелігенція виявилась тією силою, яка організувала допомогу голодуючим. Допомога влади прийшла запізно, коли сметність стала масовим явищем. Основною формою допомоги стали безкоштовні їдальні та розподіл пайків. У рамках кожної етнічної групи створювалися організації, допомога яких будувалася за національним критерієм. Кримські татари створювали організації допомоги голодуючим, які базувались на обцинно-релігійному принципі. Влада дозволила створювати безкоштовні їдальні при мечетях. Всі кошти від збору релігійних закятю та садаки йшли на допомогу голодуючим. Кримські татари отримали також допомогу з Туреччини, від діаспори, яка проживала у цій країні. Кримськотатарські дернеки Туреччини активно включились в збір коштів та продовольства для голодуючих співвітчизників в Криму. Голод загальмував здійснення комплексу заходів татаризації, що потребували матеріальних ресурсів. Практично припинилась діяльність кримськотатарських шкіл та громадських організацій. Не було здійснено переклад на кримськотатарську мову поточної документації, мінімальною була кількість перекладачів в Перекладацькій Колегії ЦВК Кримської АРСР. Боротьба з голодом витіснила інші тенденції у внутрішній політиці в Кримській АРСР. Тільки з подоланням голоду після

вважаю 1923 року влада змогла повернутись до реальних кроків з коренізації.

2.2. Коренізація вищих органів влади та управління Кримської АРСР

Для реалізації політики коренізації була створена спеціальна система органів. Після того як у квітні 1923 року відбувся XII з'їзд РКП(б), який встановив основні напрямки політики коренізації, її реалізація в Криму стала здійснюватися за кількома напрямками.

Ще перший з'їзд Рад Кримської РСР, що проходив у листопаді 1921 року, визначив функціонування двох державних мов в органах влади півострова - російської та кримськотатарської. 10 лютого 1922 року прийнято декрет ЦВК і РНК Кримської РСР про проведення коренізації органів влади та управління. Спочатку він отримав назву татаризації і в побуті називався «декретом про татаризацію». Після подолання наслідків голоду на півострові, коренізація органів влади почалася більш інтенсивно й знайшла оформлення в декреті ЦВК і РНК Кримської РСР від 28 серпня 1923 року. У своєму звіті ЦВК і РНК автономії констатували, що: «органи влади в районах з переважним татарським населенням стають під керівництво татарських працівників, татарська мова запроваджується обов'язковою діловою мовою радорганів цих районів... застосування двох мов... це єдино правильний шлях для здійснення принципів татаризації» [21, с.44].

Однак, у процесі коренізації планувалася не тільки татаризація вищих органів влади та управління, але також системи регіональних і місцевих органів влади, зокрема системи рад. Коренізація регіональних органів влади та управління обговорювалася на нараді відповідальних татарських працівників. Нарада проходила в Сімферополі 28 і 29 червня 1923 року з

порядком денним: «Національна політика в Криму». Одним з доповідачів був голова РНК Кримської АРСР С. Саїд-Галієв. У резолюції за підсумками роботи наради поставлено завдання довести до кінця розпочату татаризацію первинних радянських апаратів: сільрад, райвиконкомів – у районах з переважним татарським населенням; в усіх великих установах, що пов'язані з татарським населенням, необхідно мати татарського працівника або, принаймні, по одному перекладачеві; вважати за необхідне знання місцевої татарської мови російськими працівниками, які проводять роботу в районах з переважним татарським населенням» [22, арк.25]. Керівництво республіки прагнуло здійснити коренізацію місцевих органів влади як створення вертикалі, яка б була провідником партійних рішень у різні сфери життя суспільства. У звіті ЦВК Кримської РСР зазначено, що: «останні перевибори рад проводилися вже під кутом зору розширення й поглиблення татаризації. У наслідок у новому складі сільрад число членів татар зросло більш ніж на одну третину колишнього складу (у 1922 році було 610, у 1923 році - 831 особа)» [23, с.44].

Зауважимо, що саме нормативна база фіксувала напрямки коренізації органів влади та управління. У виданих декретах і постановах значна увага приділялася розширенню сфери застосування кримськотатарської мови в державному будівництві. Так, у грудні 1921 року було видано постанову РНК і ЦВК Кримської АРСР «Про татаризацію Радянських державних апаратів і про застосування татарської мови в установах Республіки». Цей документ, зокрема, фіксував необхідність створення ряду органів щодо реалізації національної політики у зв'язку із заснуванням у листопаді 1921 року Кримської РСР. Серед них потрібно сформувати при КримЦВК постійну комісію з татаризації радянських апаратів і застосування татарської мови в державному побуті... при Кримраднаркомі засновується Центральна Колегія перекладачів у складі голови та п'яти членів. На місцях при ОкрВиконкомах заснуються посади перекладачів... усякого роду документових паперів» [24, арк.18].

Доктринальне положення більшовизму стверджувало, що державний апарат – це апарат диктатури пролетаріату. Він формується з представників пролетаріату. Селянство має залучатися в партію і відповідно в систему управління в країні, де більшість жителів – це селяни. У своєму звіті до XI обласної конференції РКП(б) обком кримської організації зазначав, що: «основну увагу парторганізації спрямовано на роботу з коренізації апаратів і залучення кращих активістів татар до лав РКП(б)... у складі сільрад з 2080 осіб – 806 татар або 39,9%, 143 головсільрад – 54 особи – 40% татар. Працівники татарської національності залучені й до складу районних і центральних радянських органів: КримЦВК обраний з 75 членів, з них 30 осіб, або 40% татар, а в складі членів РВК – татар 20%» [25, с.37].

Стратегічним напрямком роботи органів управління стало розширення кількості радянських функціонерів визначеної національності. У середині 1920-х років основна увага приділялася залученню в процеси радянського державного будівництва кримських татар. Резолюція XII обласної партійної конференції вказувала, що «конкретні завдання в національному розрізі нашого будівництва в Криму: максимальне залучення трудящих татар і нацмен у справу будівництва пролетарської держави і посилення впливу партії на національні трудящі маси» [26, с.9]. На конференції був відзначений той факт, що практичні заходи щодо коренізації складно здійснити через нестачу підготовлених практичних працівників. Вони повинні були бути лояльними до партії людьми і володіти національними мовами. У своїх рішеннях, незважаючи на констатацію труднощів коренізації органів управління, XII обласна конференція поставила завдання: «продовжувати роботу з перекладу на рідну мову внутрішнього діловодства сільських рад з переважаючою більшістю татарського і нацменівського населення, забезпечивши застосування мови меншини населення на території такої сільради» [27, с.10].

Сільські ради розглядалися як основне поле діалогу влади й різних національних груп. У процесі коренізації увага приділялася насамперед

вищим органам управління (ЦВК і РНК автономії) і системі сільських рад. Коренізація системи сільських рад означала їх структурування за етнічним критерієм і добір відповідного персоналу. З 1927 року розпочалася програма «розукрупнення» сільських рад. До цього налічувалося 143 сільських ради. За два роки їх чисельність збільшилася до 418. Головний критерій програми – об'єднання однією сільрадою однієї етнічної групи. Повністю реалізувати цей принцип виявилось складно і тому низка рад була так званими «змішаними»: з 418 сільських рад 215 стали національними, з них кримськотатарських – 141, німецьких – 32, болгарських – 9, грецьких – 8, естонських – 2, вірменських – 2, єврейських – 5, чеських – 1. Українських сільських рад налічувалося всього 3, при чисельності українців у Криму згідно з даними перепису 1926 року, понад 77 тисяч осіб. У деяких сільських радах діловодство було переведено на національні мови. Так, у 94 сільських радах діловодство велося кримськотатарською мовою [28, с.93].

Процеси збільшення кількості національних сільських рад були продовжені і в наступні два роки. На початок 1929-1930 років у Кримській АРСР налічувалося 427 сільських рад: з них російських – 109, проте частина цих рад були «змішаними». Кримськотатарських сільських рад 145, а 273 ради представляли інтереси різних етнічних груп Криму [29, с.33]. ВКП(б) увсебічно стимулювала цей процес, прагнучи таким чином розширити свій вплив на національне селянство. У резолюції обласної партійної наради з питань національного будівництва, що проходила в грудні 1929 року, ставилося завдання підготувати працівників для цих національних рад [30, с.66]. Підготовка здійснювалася насамперед через систему курсових заходів. Як правило, курси тривали три місяці. На них готували голів та секретарів сільських рад. Направлялися на курси висуванці за критеріями соціального походження й національності. Проте, очевидно, досвід роботи в системі державного управління не міг бути набутий за кілька місяців. У своїй доповіді Оргвідділ ЦВК Кримської АРСР у 1935 році зазначав, що «основна складність полягає в забезпеченні районів, особливо знову організованих

(Ак-Шейх, Маяк-Салинь, Кіровськ, Куйбишевськ) підготовленими кадрами. При теперішньому становищі з радянськими кадрами ряд райвиконкомів не справляються зі всією сумою радянського, господарського і культурного будівництва і в окремих галузях роботи значно відстають» [31, арк.9]. Значна увага приділялася проведенню виборчих кампаній. Перед виборами давалася установка, яку кількість соціальних і національних груп має бути серед членів сільрад. Так, за підсумками виборів 1935 року в складі сільських рад налічувалося 2104 кримські татари, що склало 33% від загальної чисельності [32, арк.10].

Під час коренізації вищих органів влади, управління та системи рад здійснювався процес квотування для службовців. У цьому вбачалася певна справедливість, коли кількість службовців певної національності буде відповідати чисельності етносу в Кримській АРСР. Зокрема, станом на жовтень 1929 року із загальної кількості 16141 працівників росіян становило 9635 осіб або 59,7%, кримських татар – 2091 або 13% і представників різних народів – 4415 або 27,3%. З категорії так званих «відповідпрацівників» загальною чисельністю 1284 осіб росіян було 46,2%, кримських татар – 25,5%, німців – 4,6%, євреїв – 7%, греків – 4,5%, болгар – 1,1%, вірмен – 1,5% [33, с.370-371].

Підбір радянських службовців за етнічним критерієм підкріплювався подальшим розширенням використання рідної мови в національних сільських радах. 3 липня 1929 року ЦВК і РНК Кримської АРСР видали декрет про ведення документації кримськотатарською мовою не тільки в районах, але і в селищах з великою чисельністю кримських татар. Згідно з цим документом, усі установи та організації, що знаходилися на території Бахчисарайського й Судакського районів, повинні були вести всю документацію кримськотатарською мовою. Цей фактор мав стимулювати перехід на використання латинської графіки для кримськотатарської мови.

Процес квотування кількості службовців за національним критерієм продовжувався в 1920-1930-х роках. Так, станом на 1 липня 1930 року

кількість працівників кримських татар у системі обласного апарату збільшилася з 7% до 9,3%, а в районних апаратах – з 7,4% до 28,6% [34, с.50]. Квотування забезпечувало соціальну базу для більшовицької влади. Воно вирішувалося методом так званої «висуванської кампанії». Висуванці, які походили із соціальних низів, підвищенням свого статусу були зобов'язані владі і беззаперечно реалізовували практичні установки ВКП(б). Висуванці, у більшості випадків, були малограмотними людьми, володіли тільки початковою освітою. З метою підвищення їх кваліфікації були організовані відповідні курси голів сільських рад, секретарів та ряду інших категорій. Тільки за 1928 рік організували 34 типи різних курсів, із загальною чисельністю учнів 1714 осіб. За національним складом слухачі курсів склалися з 537 кримських татар – 31,3%, 62 німців – 3,6%, 315 євреїв або 18,3% [35, с.371]. На підбирання «витриманих» кадрів для радянських службовців звернуло увагу Бюро Кримського обкому ВКП(б). Обком партії був найважливішим органом, що визначав характер, розвиток і специфіку коренізації радянських органів влади. У своїй резолюції з питань коренізації радянського, кооперативного та профспілкового апарату, затвердженій 22 серпня 1929 року, Бюро Кримського обкому ВКП(б) зазначало, що необхідно: «рішуче висування в усі ланки радянського, кооперативного та профспілкового апарату як на керівну, так і на технічну роботу робітників, батраків і селян бідняків і середняків татар і нацмен, аж до заміни осіб, що не володіють місцевою мовою, в організаціях, безпосередньо пов'язаних з національною масою» [36, с.7]. Коренізація органів управління почала набувати формально-механічного характеру, партійність і національність, а не професійні якості стали найважливішими критеріями. Коренізація являла собою своєрідний «соціальний ліфт» для молоді в зміні свого соціального статусу.

Коренізація виступила інструментом для підпорядкування більшовицької партії національного селянства, розправи з традиційною інтелігенцією, заміни її на радянських висуванців-функціонерів. Про це

однозначно й неодноразово акцентувалося на партійних пленумах і конференціях. Так, зокрема, зазначалося, що «питання національного будівництва не можна розглядати ізольовано, відірвано від загальної політики нашої партії. А політика нашої партії – це політика на подальшу індустріалізацію Криму й соціалістичну реконструкцію сільського господарства, розгортання культурної революції в Криму» [37, с.22]. Плановість у проведенні коренізації органів влади знайшла реалізацію в заснуванні восени 1929 року при ЦВК Кримської АРСР Комісії з коренізації (татаризації) державного, кооперативного апарату та громадських організацій. До складу Комісії входили представники всіх народних комісаріатів, кримських відділів загальносоюзних структур, мета яких була в реалізації планових завдань і відстеження ситуації в галузі коренізації управлінських структур.

Важливо наголосити, що влада чітко визначила пріоритети у надаванні квот для різних національних груп. У резолюції VI Об'єднаного пленуму ОК і ОКК ВКП(б) про національне будівництво зазначалося: «у національному будівництві Криму основна увага повинна зосереджувати на роботі з корінною національністю – з татарами. Центральним завданням парторганізації в цьому відношенні є найширший розвиток татарської культури, рішучий поворот уваги парторганізації до татарських районів, культурно-господарський підйом і розвиток південних національних районів» [38, с.58].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що коренізація управлінського апарату стала одним з найважливіших напрямів регулювання національних відносин в УРСР і Кримській АРСР. Політичне керівництво прагнуло до того, щоб радянський апарат був провідником кампаній і здійснював контроль за основними соціальними верствами суспільства. Провідне місце належало формуванню національних кримськотатарських районів і сільських рад. Службовцями в цих адміністративних одиницях були кримські татари. Формування національних районів та сільських рад можна

оцінити позитивно, такого доступу до влади кримські татари в Таврійській губернії ніколи не мали. Цією реформою радянська влада формувала нове покоління державних службовців, здатних реалізувати любую програму ВКП(б).

2.3. Кримські татари в системі народних комісаріатів та органів управління автономією

Реалізація національної політики здійснювалася з перших же днів встановлення радянської влади в Криму в листопаді 1920 року. Період громадянської війни як в Україні, так і в Криму характеризувався активною національно-політичною діяльністю. Функціонувала низка партій, побудованих за етнічним критерієм, що відображали, перш за все, інтереси селянства. У Криму такою партією була Міллі Фірка. Ці політичні сили ставили перед більшовиками питання національного будівництва та регулювання міжнаціональних відносин. Політичні сили заявляли про своє прагнення до спільної роботи з новою владою. Крім партії Міллі Фірка після встановлення радянської влади спробувала відновити свою роботу і інші політичні організації [39, арк.20]. Проте більшовики відразу ж спробували придушити будь-які інші політичні сили. Надії представників ЦК Міллі Фірка на легальне існування не виправдалися. 30 листопада 1920 року на засіданні бюро обласного комітету РКП(б) обговорювалося питання про партію Міллі Фірка. У постанові фіксувалося: «Схвалити Резолюцію, що відхиляє угоду з групою в цілому, як зі шкідливим і непотрібним пережитком. Почати кампанію проти «Міллі Фірка» усною і письмовою агітацією» [40, арк.10].

Зазначена ситуація показує, що ініціатива у сфері національної політики виходила тільки від більшовиків, які здобули державну владу. Керівництво партії визначило комплекс практичних заходів, їх характер. У

національній політиці 1920-х років стосовно кримськотатарського народу можна виокремити кілька важливих компонентів: по-перше, це адміністративні перетворення через створення національних районів, сільських рад та квотування; по-друге, прагнення створити національний кримськотатарський пролетаріат шляхом коренізації в промисловості; по-третє, це земельна реформа, Зауважимо, що вона виявилася найскладнішою в реалізації на практиці.

Одним з найважливіших напрямів коренізації стало формування автономної республіки й залучення кримських татар до радянських органів влади та управління. Це питання обговорювалося на засіданні Президії Кримського ревкому 6 липня 1921 року. У постанові за підсумками дискусії зазначалося: «Визнати доцільним і бажаним залучення в радапарати татнаселення для чого: у тих районах і селах, де більшість населення татари, у Сіль і Райревкоми бажано призначати на посади Головуревкомів татар комуністів» [41, арк.87]. Більшовицька влада прагнула налагодити діалог з кримськотатарським населенням, який можливий лише тоді, коли вона не розцінювалася як чужа. Необхідно відзначити, що керівництво кримської організації РКП(б) у підборі кадрів працівників було змушене миритися з непролетарським походженням [42, с.4].

З метою обговорення практичних заходів політики коренізації керівництво Кримського обкому РКП(б) проводило періодичні наради. Зокрема, 16 вересня 1924 року відбулося закрите засідання Президії Кримського ОК РКП(б) спільно з членами і кандидатами ОК та ОКК кримськими татарами. На обговорення була винесена тема «Національне питання в Криму (вплив і ухили)». Секретар обкому Носов зазначив, що «у гірших умовах знаходиться татнаціональність. Татар у партії в Криму за питомою вагою мало... Тут у нас татарського пролетаріату немає і в цей момент дуже важко керувати масою» [43, арк.177]. Учасники наради відзначали, що в парторганізації між комуністами кримськими татарами існує дискусія про сутність національної політики. Так, голова ЦВК

Кримської АРСР Велі Ібраїмов констатував, що «склалося становище, тепер ми бачимо підпілля» [44, арк.178]. Національна проблематика трактувалася в контексті комуністичної революції й диктатури пролетаріату. Один з активних комуністів Осман Бекіров указував, що «дрібнобуржуазна стихія робить свій вплив на членів партії татар. У нас пролетарського ядра немає. Ніхто не може похвалитися своїм походженням – або торговець, або син мулли... Ми є свідомими керівниками пролетарської Революції і в такому дусі повинні підійти до всіх верств населення» [45, арк.179].

Практичні заходи національної політики обговорювалися також на спеціальних нарадах комуністів кримських татар. 7 липня 1924 року в Сімферополі відбулася Нарада кримськотатарських партійних працівників міста. За підсумками роботи було прийнято документ: «Практичні пропозиції для роботи серед татар Кримської РСР». У ньому намічено комплекс партійних заходів щодо реалізації політики коренізації. Ставилося завдання звернути особливу увагу на земельпорядні роботи в кримськотатарських районах при землеустрої, врахувати кількість і провести організацію наймитів. Важливим напрямком була пропагандистська робота, де першочерговим ставилося завдання зробити газету «Новий світ» масовою та популярною серед кримськотатарського селянства. Особлива увага приділялася скликанню та проведенню безпартійних кримськотатарських конференцій. На цих конференціях здійснювався діалог влади із селянством, з'ясовувалися політичні настрої різних верств кримських татар. Проте найважливішими завданнями, визначеними документом, були залучення кримських татар у партію й апарат державної влади та управління: «Беручи до уваги наявність значною мірою татарнаселення і відсутність у партійних і радянських апаратах татарпрацівників, ужити термінових заходів до татаризації в достатній мірі партійного й радянського апарату» [146, арк.123].

Процес державного будівництва вимагає часу, для нього властива певна інерційність. Зауважимо, процес коренізації органів влади та управління відбувався повільно. Одним з найбільш значних стримуючих

чинників уважалася відсутність кваліфікованих працівників. Курсова форма підготовки стала найважливішим джерелом поповнення штатів. Так, у 1925 році на обласних курсах для підготовки «низового татактиву» навчалося 116 осіб, курсах для підготовки голів та секретарів сільських рад 130 осіб, підготовки секретарів народних судів 12 осіб і перепідготовки комсомольських працівників 70 [47, арк.42].

Зусилля з організації й проведення курсових заходів, а також квотування в народних комісаріатах, принесли свої результати. На 1926 рік у складі сільських рад з 2080 осіб кримських татар нараховувалося 806 або 39,9%; з 143 голів сільських рад кримських татар було 54 або 40%; у складі членів районних виконавчих комітетів кримські татари склали 20%; з 75 осіб, обраних до складу ЦВК Кримської АРСР, кримських татар було 30 або близько 40% [48, арк.43]. Значно повільніше відбувалося поповнення партійної організації. На 1 січня 1925 року в РКП(б) нараховувалося 236 комуністів кримських татар або 4,6% із загального числа парторганізації. До 1 жовтня їх кількість зросла до 440 осіб і склало 7,1% парторганізації [49, арк.44].

Одним з органів, що узяв активну участь у реалізації політики коренізації, стала спеціально створена Національна комісія при ОК РКП(б). 13 жовтня відбулося її перше засідання. Очолив комісію секретар Кримського обкому Д. Петропавловський, а членом Президії обрано Мурата Мамут-Недіма. На першому засіданні із звітом про проведену роботу виступив Усеїн Балич, який займав пост Уповноваженого з охорони прав та інтересів національних меншин при Президії ЦВК Кримської АРСР [50, арк.11].

Важливим напрямом національної політики стало створення кримськотатарських сільських рад. Сільрада була низовою ланкою радянської влади і фактично персоніфікувала владу в очах населення. У 1926 році розпочато процес, що отримав назву розукрупнення сільських рад. Такі ради повинні були обслуговувати меншу кількість сільських жителів і

формувався за національним критерієм. До початку цієї програми в Кримській АРСР нараховувалося 51 кримськотатарська сільська рада, а в грудні 1926 року вже 145 кримськотатарських сільських рад. Планувалося довести їх число до 184 [51, арк.86]. Влада прагнула говорити з селянами в буквальному сенсі слова їх рідною мовою, тому робота сільських рад здійснювалася кримськотатарською мовою. Ця обставина розцінювалася як надзвичайно важливий орієнтир коренізації: «діловодство рідною мовою в розукрупнених сільрадах, судочинство тією ж мовою, можливо і бухгалтерія в усіх громадських установах цієї сільради – елементи культурного зростання» [52, арк.70].

Підсумки роботи коренізації в галузі радянського будівництва були оцінені позитивно керівництвом Кримського обкому ВКП(б). У партійному документі констатувалося: «Інтерес татарського населення до роботи рад та їх секцій вищий за всіх інших національностей. Великим зрушенням по шляху покращення роботи татарських с/рад буде повне переведення їх діловодства на національну мову й постачання с/рад законодавчим і керівним матеріалом національною мовою... Переведення діловодства на татарську мову викликало велике співчуття серед татарського населення... Усього на татарську мову переведено 55 сільрад, у тому числі 37 повністю і 18 частково» [53, арк.98].

Позитивним аспектом політики коренізації стала зміна статусу кримськотатарської мови та розширення сфери її застосування. Як у Конституції Кримської РСР, так і в роботі Постійної комісії з татаризації, заснованої при ЦВК і РНК Кримської АРСР, мовному питанню приділялася значна увага. При РНК автономії була створена Колегія перекладачів, яка здійснювала роботу з перекладу та видання всіх декретів і законів кримськотатарською мовою, оформлення та видання законодавчих збірників. 25 липня 1929 року РНК Кримської АРСР ухвалено декрет про ведення документації кримськотатарською мовою в держустановах і громадських організаціях у районах, містах з переважною більшістю кримських татар. Для

реалізації декрету встановлювалися досить стислі терміни [54, с.1]. Кримськотатарська мова активно впроваджувався не тільки у верхніх ешелонах влади. У доповіді «Огляд роботи у справі нацбудівництва Кримської АРСР», підготовленої в грудні 1926 року, зазначалося, що «при райвиконкому засновано посади перекладачів і законом про реалізацію роботи з татаризації передбачено обов'язковий прийом усіх заяв татарською мовою. Скасовані також усі існуючі раніше обмеження татарської мови при подачі телеграм, розмов по прямому дроту. Наркоматам і Центральним установам запропоновано мати у своїх штатах осіб, що володіють татарською мовою» [55, арк.83].

Важливим елементом коренізації стало створення національних районів. Треба зазначити, що 15 грудня 1930 року за підписом Голови ЦВК Кримської АРСР Мемета Кубаєва побачила світло постанова про новий адміністративний устрій півострова. Цілий ряд районів визначено національними. Національними кримськотатарськими районами стали Бахчисарайський, Судакський, Балаклавський, Ялтинський і Алуштинський [56, с.9]. Таким чином, вибудовувалася вертикаль влади від сільської ради до рівня району за національним критерієм.

Другим важливим напрямом коренізації стало залучення кримських татар у роботу промислових підприємств. Нагадаємо, що політичний компонент коренізації в промисловості вважався пріоритетним. Доктринальним положенням було формування кримськотатарського національного пролетаріату. Більшовицька ідеологія орієнтувалася на міських промислових робітників. Але за соціальним складом кримські татари були селянами, головні інтереси яких знаходилися в сфері проведення аграрної реформи. В огляді «Робота парторганізації з коренізації партійного, радянського, професійного та кооперативного апарату» зазначалося, що «однією з конкретних завдань практичного проведення національної політики є залучення татар у промисловість, створення деякого прошарку татарського пролетаріату» [57, арк.61]. 1 березня 1929 року публікується

постанова ЦВК Кримської АРСР про коренізацію в промисловості. У документі зазначалося, що «радянська влада взяла рішучий курс на насадження промисловості біля джерел сировини й на створення кадрів пролетаріату з корінних національностей околиць, як необхідна найважливіша міра у справі зміцнення соціальної бази рад». У постанові ставилося завдання за чотирма групами промисловості збільшити відсоток коренізації з 5,9% до 22,7%, або в абсолютних цифрах з 1092 працівників кримських татар у 1927-1928 роках до 6668 у 1932-1933 роках [58, с.15]. На третій сесії ЦВК Кримської АРСР, яка проходила 18 лютого 1932 року, у постанові «Про контрольні цифри народного господарства Кримської АРСР на 1932 рік» зазначалося, що в 1929 році в промисловості налічувалося 610 працівників кримських татар, у 1930 році – 1912, а у 1932 році вже 6394 осіб [59, арк.3]. Коренізація в промисловості не обмежувалася залученням на виробництво додаткових робітників, а повинна була реалізувати політичні завдання. У листопаді 1929 року в автономії працювала комісія під керівництвом Досова, яка перевіряла виконання директив Президії ВЦВК. У висновках з обстеження фіксувалося: «Коренізація в промисловості – це питання величезної політичної ваги, це питання розширення й поглиблення пролетарського впливу на дрібнобуржуазне татарське село, де ще сильний вплив духовенства, куркульства та інших антирадянських елементів» [60, с.27]. Залучення кримських татар на промислові підприємства вимагало часу, організаційних зусиль і головне – навчання з метою отримання певної кваліфікації. В «Огляді формування національного пролетаріату в Криму» визнавалося, що «темпи залучення татар у промисловість не можуть бути визнані задовільними. Питома вага робітників корінної національності по всій державній промисловості дорівнює 10,5%. Особливо низький відсоток по союзній промисловості 8,1%» [61, арк.169].

У липні 1932 року Бюро Кримського ОК ВКП(б) ухвалило постанову про хід коренізації апаратів республіканських організацій та установ. У серпні 1934 року рішення за цим питанням було прийнято вже Президією

ЦВК Кримської АРСР. В основному воно стосувалося коренізації міських і обласних апаратів. Ці документи визначали конкретні показники з коренізації різних категорій радянських і господарських службовців. Відзначалося, що практично повсюдно показники коренізації не виконуються. Особливо низький показник виявився з категорії «фахівці». Як зазначалося в пресі кримське партійне керівництво бачило причину цього в організаційній площині й частково «великодержавному шовінізмі», як зазначалося в пресі. Організована перевірка виконання двох названих документів виразилася в рейдах бригад по підприємствах і організаціях Криму. Для бригад перевірки підготували анкети, за якими представники робітничого контролю виявляли недоліки коренізації. Зокрема, з'ясовувалося «чи обговорювався хід виконання постанови Бюро президії КримЦВК у 1934 році на виробничих нарадах парторганізацій і на загальних зборах співробітників» [62, арк.2]. Значна увага приділялася наявності висуванців «корінної національності». Висуванці мали бути робітниками за соціальним походженням і кримськими татарами за національністю. Під радянським терміном «корінний народ» у Криму мали на увазі тільки кримських татар. Для інших народів використовувався термін «національні меншини». Керівництво Кримської автономії намагалося з'ясувати причини вкрай високої плинності робітників на підприємствах. Часом за певний період кримських татар звільнялося більше, ніж брали на роботу. Члени бригади з перевірки з'ясовували: чи надавалася допомога висуванцям і робітникам, які були їхні умови праці. У процесі роботи на підприємствах виявилось, що дві третини прийнятих працюють чорноробами з найскромнішою оплатою праці. Проблема полягала й у тому, що робітників для «гігантів індустрії» вербували в кримськотатарських селах. Переважна більшість жителів були дуже пов'язані з рідною землею і традиційним способом життя. Тільки невеликий відсоток соціально невлаштованих колгоспників змінювали професію і спосіб життя. Відповідно формування національного пролетаріату тісно взаємопов'язане з розвитком професійно-технічної освіти. Система

шкіл ФЗУ і ШУМП була орієнтована на молодь, яка отримала освіту в обсязі семирічної школи. Для дорослих робітників відразу прийшли на виробництво, сформували систему ДРО (додаткової робочої освіти). Підвищення кваліфікації сприймалося найважливішою причиною зупинки відтоку кримських татар з підприємств. Працівники, які щойно влаштувалися досить довгий час залишалися чорноробами, двірниками, кур'єрами, отримуючи дуже низьку заробітну плату. При обстеженні установ і підприємств обов'язково необхідно було проаналізувати наступну обставину «чи наявні окремі викривлення у справі проведення національної політики, факти викривлення з боку окремих ланок, вияв настрою великодержавного шовінізму, місцевого націоналізму» [63, арк.2].

Стан коренізації в системі народних комісаріатів можна, умовно розділити на дві групи. Перша група – комісаріати у яких були досягнуті значні успіхи в процесі коренізації. До неї належать Народний комісаріат освіти і Кримполіграфтрест. У цілому, показник коренізації за цими відомствами становив близько 40%. Саме кадри педагогів і перекладачів дозволили вийти на заплановані показники. Так, на 15 жовтня 1934 року з 19 співробітників Кримполіграфтресту кримських татар налічувалося 6 осіб: зокрема, керівник тресту й три фахівці-перекладачі [64, арк.27]. У більшості народних комісаріатів ситуація виявилася значно гіршою, через брак інженерних кадрів. Наприклад, у Кримдортрансі з 92 співробітників, кримських татар було 14 осіб, тобто всього 13% від 30% запланованих [65, арк.17]. В «Акті про перевірку коренізації апарату Кримдортрансу» комісією, яка проводила перевірку, відзначалося що «питання про коренізацію апарату Кримдортрансу не ставилося й не обговорювалося ні по лінії парт і профорганізації, ні виробничих нарадах... керівництво питанням коренізації не займалося» [66, арк.17]. Листування, навіть з національними районами, здійснювалося тільки російською мовою. Проте основна проблема зазначалася як нестача інженерних кадрів. Для її подолання було створено Автодорожній технікум. У 1934 році в ньому навчалося 236 студентів, з них

кримських татар – 53. Однак, знову ж для підготовки фахівців потрібно значний час. Пріоритет у коренізації віддавався великим промисловим гігантам таким як: Керченський гірничо-металургійний завод і Севастопольський морський завод. Результати коренізації на цих виробництвах були ще скромнішими. Так, у вересні 1934 року в Головній Конторі Керченського ГМЗ з 317 працівників кримських татар налічувалося 8 [67, арк.32].

У цілому, програму коренізації з 1928 по 1935 рік можна визначити як самостійний досить плідний період у Кримській АРСР. Хронологічно вона датується з моменту проведення процесу над головою ЦВК автономії Вели Ібраїмовим і до адміністративної реформи 1935 року, коли сформовано цілий ряд нових національних районів. Цей етап коренізації відбувався під величезним впливом індустріалізації та колективізації. Формування національного пролетаріату, радянських службовців та інтелігенції з висуванців стало основним змістом цього періоду. 7 лютого 1935 року Президія ЦВК Кримської АРСР ухвалила постанову, у якій певною мірою узагальнені підсумки коренізації. У документі зазначалося, що на початок 1935 року в складі середнього технічного персоналу частка кримських татар склала 21,3%. Відповідно, ця цифра є меншою від запланованого, але оцінювалася позитивно. При цьому президія ЦВК була змушена констатувати, що серед радянських службовців існує прихований опір виконанню завдань коренізації. Протягом 1934 року показники щодо коренізації в цілому ряді народних комісаріатів і управлінь не тільки не збільшилися, а навпаки зменшилися. Радянська номенклатура бачила для себе певну загрозу у висуваннях з іноетнічних груп. Приводом для звільнень ставала відсутність необхідної кваліфікації. Так, за 1934 рік в Аптекоуправлінні чисельність кримських татар скоротилася на 13,1%; у Народному комісаріаті землеробства – на 4,1% і в Консервтресті – на 1,6%. У постанові Президії ЦВК неодноразово підкреслювалося, що цифри за попередньою постановою від 4 серпня 1933 року залишаються в силі. Крім

того постановою від 7 лютого 1935 року містила розгорнуту програму коренізації на поточний рік. Так, для ЦВК, РНК, НКЗему, НКЗдоров'ю, Наркомосу за групами керівних працівників показник коренізації встановлений у 45% і середньотехнічним персоналом 30%, для Кримського державного видавництва – керівних працівників 50%. Для решти народних комісаріатів та установ норми були визначені наступні: керівних відповідальних працівників 40%, середнього технічного персоналу 30% і спеціалістів 15%. Необхідно підкреслити, що в цьому документі мова йде про коренізацію як татаризацію. Представництво інших етнічних груп обумовлювалося в кожному окремому випадку спеціально. Так, для Тельманського німецького національного району німців – 70%, для Фрайдорфського єврейського національного району – 60% євреїв і для Лариндорфського єврейського – 65% євреїв. Показники татаризації радянських службовців були встановлені також для міст (міськрад) і районних виконавчих комітетів. Так, для Бахчисарая, Судака, Алушти – 90% кримських татар радянських службовців, для Ялти – 80%, Балаклави – 75%, для Карасубазара, Ленінська, Ак-Шейха – 65%. Для районів нормативи були такими: Ак-Мечеть – 40%, Джанкой – 35%, Євпаторія – 35%, Колай і Саки, Ічки й Ішунь – 20%, Сейтлер і Біюк-Онлар, Кіровськ – 25%, Маяк-Салинськ – 30% і Сімферопольський район – 35% [68, арк.144-145]. Ще одним важливим аспектом, який раніше не звучав у документах про коренізацію, стала вказівка на дотримання класової лінії. Постанова фіксувала, що «найважливішим резервом для висування пролетарських кадрів татар є виробничий національний актив, що знаходиться нині на суспільно-господарській роботі всередині підприємств і виріс колгоспний актив, перевірений у боротьбі за ліквідацію куркульства як класу, за зміцнення колгоспного ладу в селі – не допускати засмічення господарського та кооперативного апарату під виглядом коренізації класово-чужими елементами» [69, арк.145]. Проте, у багатьох районах виконати поставлені цифри щодо коренізації було практично неможливо. Головна причина

полягала в тому, що на формування кадрів управлінців потрібен час і довгострокові зусилля – організаційні, фінансові, ідеологічні. Висуванці не могли в довгостроковій перспективі вирішити поставленого завдання, вони були спроможні розв'язувати лише ситуативні проблеми. Влада це розуміла. Керівництво кримської автономії прагнуло отримати квоти в спеціальних навчальних закладах. Так, Президія ВЦВК для автономії виділила 5 місць на Вищих курсах радянського будівництва при президії ВЦВК [70, арк.32].

У постанові Президії ЦВК Кримської АРСР фіксувалися показники коренізації за кожним національним районом. Кримськотатарських районів налічувалося в автономії 9. Одним з перших був створений Бахчисарайський кримськотатарський національний район. Є всі підстави для його заснування в колишній столиці Кримського ханства. 90% радянських службовців повинні були бути кримські татари. Документообіг у Бахчисарайському районі почав здійснюватись кримськотатарською мовою одним з перших. У Бахчисарайському районі в 1931 році нараховувалося 51 сільська рада, з них 45 – національних кримськотатарських, діловодство у яких здійснювалося рідною мовою. Показники за кількістю службовців були також одними з найбільш високих. На жовтень 1934 року загальний відсоток коренізації в районі склав 73,1% службовців. Серед окремих категорій були й більші показники: серед керівників установ 82,6%, 100% керівників правлінь організацій, 100% завідувачів відділами. Важливо зазначити, що серед фахівців показник татаризації склав 75,5%. Ця категорія завжди давала мінімальні показники коренізації [71, арк.48]. Однак, за значними показниками «ховалася» відсутність досвіду роботи в радянських органах, висока плинність кадрів. У своєму звіті Бахчисарайський РВК змушений був констатувати, що «сілради міцними кадрами, спеціально підготовленими нашими навчальними закладами, які мають достатню кваліфікаційну силу, укріплені абсолютно недостатньо... як теоретична, а також і ділова кваліфікація цих працівників в більшості дуже низька» [72, арк.59]. У документі констатовалося, що інші працівники – це висуванці, підготовлені з

«колгоспного активу». Навіть заочна форма навчання для цих працівників була поставлена погано.

Як бачимо, у контексті коренізації в Кримській АРСР проводилося два зміцнення районування та створення національних районів і сільських рад – у 1930 і 1935 роках. Основними критеріями зміни адміністративної структури стали скорочення площі сільських рад, районів і компактність проживання певного етносу. Так, до заснування нових районів відстань деяких сільрад до районного центру становила 60 кілометрів, після – 30 км, площа сільськогосподарських угідь до реформ – 130 тисяч гектарів, після – 80 тисяч гектарів. У своїй доповіді Оргвідділ ЦВК Кримської АРСР зазначав, що «районування, яке проводилося при суворому дотриманні національного принципу дозволило ще більше наблизити обслуговування національних груп населення його рідною мовою» [73, арк.8.]. Створення національних сільських рад і районів дало змогу одночасно розв'язати дві проблеми. Насамперед представити участь у владі етнічних груп з тим, щоб радянська влада не розцінювалася як національно-чужорідна. По-друге, формування опори й провідників ідей у етносоціальному середовищі. Роботі національних сільських рад рідною мовою населення, яке проживало в цьому регіоні, надавалося особливе значення. Це була одна з важливих практик політики коренізації. Думка про радянську владу багато в чому формувалася під впливом спілкування з чиновниками саме цієї низової ланки влади. Посилення переведення документації на рідну мову місцевого населення можна спостерігати в період з 1930 по 1936 рік. Імовірно, це пов'язано з адміністративними перетвореннями 1930 і 1935 років. З 1936 року здійснювався відхід від практики використання національних мов і скорочення документообігу на них. Так, у період з січня по травень 1937 року в 7 національних районах надійшло 380 заяв, з них кримськотатарською мовою – 32. Парадоксально, але відповідей тією ж мовою зафіксовано 43. У всіх органах влади налічувалося 68 справ з листуванням кримськотатарською мовою. 380 заяв, що надійшли зазначеною мовою, по регіонах розподілялися

наступним чином: у Ялті – 102 заяви, Алушті – 76, Карасубазарі – 57, Бахчисараї – 53, Куйбишеві – 38, Судаку – 43 і Балаклаві – 20 [74, арк.20].

Третім напрямом національної політики в Криму вважалася аграрна реформа. За своїм соціальним складом кримські татари були селянами. Згідно з даними Всесоюзного перепису 18-23 грудня 1926 року в Кримській АРСР проживало 179094 кримських татар, з них сільських жителів – 143752, а городян тільки 35342 [75, арк.40]. Тому перерозподіл земельних ресурсів зачів інтереси значної частини кримських татар. Земельна реформа як частина національної політики передбачала проведення внутрішньопоселенського і міжпоселенського землеустрою. Внутрішньопоселенський означав, що в межах невеликого радіусу впорядковується користування земельними ділянками. Міжпоселенський землеустрій передбачав виселення частини кримських татар з Південного берега у степові райони. Переселитися повинні були ті селяни, у яких земельний наділ значно менший за норму надання, та вишукати можливості його збільшення не було.

Проте земельній реформі притаманний і специфічний компонент. Аграрна реформа передбачала виділення землі для реемігрантів кримських татар з-за кордону [76, арк.96]. Питання про рееміграцію кримських татар і виділення для них земельних ділянок обговорювалося на засіданні Президії ЦВК Кримської АРСР 29 січня 1925 року. Доповідачем з питання був народний комісар юстиції Решид Ногаєв. За підсумками обговорення ухвалено постанову, у якій вказувалося: «порушити клопотання перед ЦВК СРСР про дозвіл в'їзду в Крим татар емігрантів з Болгарії та Румунії, у першу чергу в кількості 20000 душ... задовольнити повністю з наявного в Криму запасного земельного фонду в першу чергу реемігрантів татар, забронювавши за ним необхідну кількість землі для першої партії в кількості 100000 десятин» [77, арк.181]. Народний комісаріат землеробства автономії до 1926 року проводив, в основному, внутрішньопоселенський устрій, який повинен був усунути черезсмузжя, створити більш сприятливі умови для

облаштування господарства земельними громадами. З 1926 року НКЗ Кримської АРСР почав розселяти селян з аграрно перенаселених південних регіонів півострова спочатку в межах одного району, а при нестачі фондів Державної Земельної Власності (ДЗВ) у степову частину. Передбачалося переселити 9534 господарства. Із загальної кількості 5478 господарств з гірських селищ, мешканцями яких були кримські татари, 3056 господарств повинні були скласти безземельні й малоземельні селяни. Третю групу становили реемігранти кримські татари. Проте, плани з повернення на батьківщину так і залишилися на папері. На 1928 рік змінилася внутрішньополітична ситуація і в аграрній сфері визначилися нові пріоритети.

Таким чином, можна зробити висновок, що національна політика міжвоєнного періоду стала комплексом заходів, які порушували всі сфери життя кримськотатарського народу. Створення Кримської АРСР і прийняття Конституції автономії відкрило широкі можливості для політики коренізації. У Конституції, затвердженій I Всекримським з'їздом рад, кримськотатарська мова оголошувалася державною і проголошувалося про необхідність проведення земельної реформи. Кримські татари залучалися в процес державного будівництва, діяльність органів влади та управління. Нова кадрова політика здійснювалася досить складно. Керівництво Кримської АРСР зіткнулось з складністю в формуванні кадрового складу народних комісаріатів, районних виконавчих комітетів, сільських рад та крупних промислових підприємств. Вкрай гостро відчувалася нестача інженерів, лікарів, службовців для виконання встановлених норм коренізації. Коренізація виконувалася за рахунок категорії «відповідальних працівників» та некваліфікованих робітників. Для підготовки значної кількості інженерно-технічного персоналу був необхідний значний час. Проблему спробували вирішити за рахунок «висуванців», алеж «висуванська кампанія» закінчилась поразкою. Позитивний аспект коренізації полягає в тому, що для молоді вона

стала «соціальним ліфтом», завдяки якому вихідці з сел, незаможних родин, отримуючи освіту,

Істотно зросли можливості отримання освіти молоддю. Була створена ціла низка національних навчальних закладів, наприклад, Тотайкойський педагогічний технікум, Технікум південних спецкультур, Татарський фельдшерсько-акушерський технікум. У рамках коренізації активно здійснювалася видавнича діяльність. Система професійно-технічної освіти готувала кваліфіковані інженерно-технічні кадри для коренізації в промисловості. Аграрна реформа позбавила від безземелля і малоземелля значну частину селян кримських татар. 1920-ті роки можна в цілому оцінити як позитивний і результативний хід коренізації. З середини 1930-х років коренізація стала носити формально-бюрократичний характер. Її підсумковою датою можна вважати 1938 рік, коли репресії перекреслили накопичені позитивні досягнення.

2.4. Діяльність Кримського товариства допомоги переселенцям та розселенцям з репатріації кримських татар

Зазначена проблематика в дослідженні обумовлена поверненням кримськотатарського народу на батьківщину. Широкомасштабна програма повернення повинна дозволити подолати наслідки сталінської депортації. Характерна особливість національної політики міжвоєнного періоду – поширені переселенські кампанії, які піднімали з обжитих місць сотні тисяч людей. Частина з цих програм, таких як переселення євреїв на Південь України та Крим, програма рееміграції кримських татар, мали добровільний характер. Проте, насильницьке переселення виступило інструментом національної політики як радикальне вирішення проблем, що існують. Депортація з Криму німців, кримських татар, вірмен, болгар, греків є волонтаристським підходом до практики міжнаціональних відносин. Під час

проведенні насильницьких переселень зіпсовано долі сотень тисяч людей, втрачено майно, втрачені значні культурні цінності. Так, при депортації кримськотатарського народу було знищено двадцять п'ять мільйонів книг, припинили існування 861 школа і 183 бібліотеки [78, с.11].

Повернення й облаштування кримськотатарського народу вимагає вирішення комплексу економічних, адміністративних, трудових питань. Переселення кримських татар з місць депортації повинно бути предметом державної політики в Україні. Успіх національної політики в Україні визначається комплексністю та своєчасністю реалізації програми облаштування кримських татар. В Україні діють державні програми, спрямовані на реалізацію житлового будівництва, створення національних шкіл, системи інфраструктури, робочих місць. Початок їм було покладено постановою Кабінету Міністрів СРСР «Про організоване повернення кримських татар у Кримську АРСР та гарантії щодо їх облаштування» [79, с.374-381]. Успіх реалізації програми переселення залежатиме від наявності політичної волі еліти, відсутності кон'юнктурного аспекту, обумовленого симпатіями регіональних політиків. Таким чином, не викликає сумніву актуальність звернення до вказаної теми дослідження.

Важливо проаналізувати діяльність Кримського товариства допомоги переселенцям і розселенцям (КТДПР) у реалізації національної політики міжвоєнного періоду.

До вивчення соціокультурної ситуації в Криму в міжвоєнний період звертався у своїх роботах Д.П. Урсу [80]. Зокрема, це портрети таких видатних діячів, як М. Мамут-Недім, А. Озенбашли, Б.Чобан-Заде, які брали активну участь у роботі Кримського товариства допомоги переселенцям і розселенцям, створення організаційних структур, допомоги знов організованим переселенським артілям. Так, прізвище Мурата Мамут-Недіма неодноразово вказується в протоколах засідань товариства.

Крим став регіоном, у якому апробувалися заходи політики коренізації. У 1922 році ЦВК Кримської АРСР прийняв декрет, який отримав образне

найменування декрету про «татаризацію». Документ передбачав квотування в органах влади та управління й більш широке використання кримськотатарської мови в органах влади.

Коренізація була багатовимірної політикою, що не зводилася тільки до розвитку освіти та створення національних шкіл. Керівники Кримської АРСР усвідомлювали, що етнічний склад населення півострова дозволить наповнити національну політику якісно новим змістом. Коріння цієї політики татаризації сягали ще в передреволюційний період. Під впливом комплексу факторів протягом століття відбулася значна еміграція кримських татар з території півострова. Дискусія про масштаб еміграції триває і до сьогоднішнього дня. Можна відзначити кілька масових хвиль еміграції кримських татар. Перша хвиля відразу ж після приєднання Криму до Російської імперії. Вона оцінюється приблизно в 5 тисяч осіб. Це була політична верхівка Кримського ханства, яка не могла ні на що розраховувати в нових умовах. Найчисленніша хвиля еміграції припала на період після Східної (Кримської) війни. Вона охопила, в основному, північні повіти Криму – Джанкойський і Євпаторійський. Знелюдніло близько 200 кримськотатарських сіл. Третя хвиля припала на 1890-ті роки, коли під впливом чуток про майбутню мобілізацію мусульманських юнаків у російську армію почався виїзд в Османську імперію. У доповіді на ювілейній сесії ЦВК Кримської АРСР, присвяченій 15-річчю встановлення радянської влади на півострові, А.А. Самедінов зазначив, що «не витерпівши тяжкого гноблення, покинули свої рідні місця в 1860-ті роки 190 тисяч осіб, які емігрували до Туреччини, Болгарії і Румунії» [81, арк.9]. Зауважимо, що представники більшовицької партії полюбляли оперувати протиставленнями. Продовжуючи виступ А.А. Самедінов указував: «з усіх партій, що існують на світі, лише вона одна, комуністична партія правильно розв'язала національну політику» [82, арк.11]. Таке розуміння царської національної політики й породило міграційно-етнічні процеси радянської влади на півострові. Програми переселення кримських татар були зовнішніми та внутрішніми.

Якщо внутрішньокримські проекти, отримавши підтримку республіканської влади, певною мірою реалізовувалися, то на зовнішньодержавні програми радянська влада не зважилася.

Одним з ініціаторів програми переселення кримських татар став голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов. Переселенська кампанія містила два вектори: внутрішній і зовнішній.

Внутрішнє переселення тісно взаємопов'язувалося з проведенням аграрної реформи в Криму. Аграрна реформа мала в своєму складі внутрішньо переселенські й міжпоселенське переселення. Як відомо, внутрішньопоселенське переселення означало впорядкування земельних ділянок, які перебували у земельних товариств. Технічно проводили його агрономи Народного Комісаріату Землеробства Кримської АРСР.

Міжпоселенське переселення проводилося в контексті політики коренізації. Його основна мета – переселити селян кримських татар з південнобережного регіону у степовий. Переселенська кампанія передбачала не тільки вирішення суто економічних проблем малоземелля, але й закріплення за кримськими татарами землі, що виключило б зовнішній приплив іноетнічного населення. Зазначена проблема ставала все більш актуальною в умовах розпочатої кампанії переселення в північні регіони Криму євреїв. Перші єврейські колонії утворилися ще в 1923 році. Вони виникли за ініціативою самих євреїв-переселенців, але незабаром програма набула плановий характер. Центральний КОМЗЕТ був створений, відповідно до постанови ЦВК СРСР, 29 серпня 1924 року. Незабаром сформувалися його регіональні структури, зокрема в Кримській АРСР. Кримське представництво КОМЗЕТ організовано 12 березня 1925 року. Таким чином, переселення в Крим набуло плановий і загальнодержавний характер.

Зазначена обставина активізувала проведення керівництвом Кримської АРСР контрзаходів, які б виключили змінення етнічної структури населення. З цією метою прискорили проведення аграрної реформи в напрямку міжпоселенського переселення.

Питання переселення порушувалися підняті ще в період громадянської війни на півострові і з новою силою почали дискутуватися з 1923 року, після подолані наслідів голоду. Так, 1 грудня 1925 року у Євпаторії, у приміщенні Татарського робочого клубу, відбулися організаційні збори, на яких були присутні 65 осіб. Учасників зборів ознайомили з основними принципами проведення земельної реформи. Резолюція містила пункт про її активну популяризацію серед широких мас кримських татар. Потім учасники наради приступили до обговорення питання про організацію в Євпаторії Товариства з рееміграції та розселення кримських татар. Одноголосно прийнято рішення про організацію в Євпаторії районного Товариства з рееміграції та розселення кримських татар. Це рішення базувалося на рішенні Президії Євпаторійського райвиконкому від 11 листопада 1925 року про товариство «ОРК». Присутні взяли активну участь в обговоренні проекту Статуту товариства, прийнятого за основу. До складу членів Правління Товариства з рееміграції та розселення кримських татар обрали Ісмаїла Кешфі, Аблятіфа Ібраїмова, Ібраїма Абдуллаєва, Абдурешіда Калю. Головою Товариства обрано Абдуллу Аметова. Правління Товариства розмістилося в приміщенні Євпаторійського міського комітету Товариства «Взаємодопомоги». Необхідно зазначити, що організаційна структура в Євпаторії виявилася однією з найбільш життєздатних.

Значна роль у сфері переселення, як важливого елемента коренізації, відводилася створеному Кримському товариства допомоги переселенцям та розселенцям – КТДПР. 14 червня 1926 року відбулося перше засідання Пленуму КТДПРу. На засіданні були присутні В. Ібраїмов, У. Балич, М. Мамут-Недім, Арабський, Лятіф-заде. Головне питання, яке обговорювалося присутніми, – затвердження статуту КТДПРу і формування, таким чином, організації [83, арк.2]. У прийнятому статуті перший параграф містив формулювання цілей і завдань товариства: «Сприяти переселенню та розселенню корінного селянського населення всередині Криму, а також сприяти татарам-емігрантам та їх нащадкам у поверненні на батьківщину й

облаштуванні на місці» [84, арк.2]. Для вирішення зазначеної мети КТДПР дозволялося проводити наступні види діяльності: надання матеріальної, юридичної, медичної, агрономічної, землевпорядної, культурно-просвітницької допомоги селянам кримським татарам, так і «повертаються до Криму трудящим татарам-емігрантам та їх нащадкам» [85, арк.2]. КТДПР була громадською організацією, яка повинна сприяти Комітету для земельного устрою трудящих татар, що діяв при ЦВК Кримської АРСР. Також, КТДПР повинно «сприяти переселенцям і розселенцям, реемігрантам в організації та оформленні землеробських груп і товариств, сільськогосподарських артілей і комун» [86]. У Статуті визначалася також структура КТДПР. У Сімферополі розташовувалося Центральне Правління товариства, яке очолював Голова ЦВК Кримської АРСР. Цей факт свідчить про ту особливу увагу, яка приділялася товариству. Далеко не будь-яку громадську організацію очолювала перша особа автономії. Центральне Правління товариства діяло на постійній основі, здійснюючи керівництво всією оперативною роботою; у тому числі, скликало з'їзди й загальні збори, реалізовувало постанови з'їздів, вело звітність та кошторис [87, арк.4]. Найважливіші питання стратегії товариства повинні були отримати підтримку загальних зборів. Регіональна структура представлялася з'їздами представників і місцевими відділеннями. Свою практичну діяльність КТДПР розпочало з серпня 1926 року. При всіх районних виконавчих комітетах (РВК) було створено Оргбюро. Навіть сільські ради залучалися до формування осередків КТДПР.

Проте зазначимо: КТДПР було не єдиною структурою, залученою до процесу переселення. З метою здійснення поточних практичних заходів національної політики, створювалися спеціалізовані державні переселенські структури. Так, у травні 1926 року була створена при ЦВК Кримської АРСР Організаційна комісія допомоги переселенцям гірської місцевості Криму. Її Президію очолив В. Ібраїмов, а до складу ввійшли Меметов, Д. Меїнов, М. Мамут-Недім, Лятіф-заде [88, арк.1].

Першим відповідальним секретарем КТДПР, який розпочав практичну роботу в червні 1926 року, став Д. Меїнов. Джелял Меїнов підготував перше засідання Президії КТДПР і статут товариства. Необхідно відзначити, що до засідання були розроблені альтернативні варіанти статуту КТДПР: один – офіційний – від Наркомзему Кримської АРСР і другий, складений групою приватних осіб. Це важливий факт, який свідчить про підтримку з боку громадськості програми переселення кримських татар. Однак, хоч намагалися створити й товариство, яке б сконцентрувало свою допомогу на реемігрантах кримських татар. Статут цього товариства був підготовлений групою кримськотатарської інтелігенції. У ЦАУ подано проект Статуту Товариства з рееміграції і розселення кримських татар «ОРК» (Коч-Ярдимі). Метою товариства проголошувалося: «всіляко допомагати татарам-емігрантам та їх нащадкам, які назад переселяються в Крим, як при самому поверненні їх на батьківщину, так і при подальшому влаштуванні їх на місцях» [89, арк.5]. При створенні товариства розроблений комісією у складі Лятіф-заде, Абдулли Мустафа і Джеляла Меїнова, під головуванням останнього, організаційний план його діяльності [90, арк.3]. Найважливішими елементами плану стали створення організаційних структур у регіонах, формування сільських осередків і акумуляція коштів.

Перші підсумки роботи КТДПР підводилися на районних і Всекримському з'їзді КТДПР. З 10 по 20 травня 1927 року районні з'їзди відбулися в Ялті, Євпаторії, Севастополі, Бахчисараї, Карасубазарі, Судаку і Феодосії, Керчі та Джанкої, а також у Сімферополі. Районні з'їзди формувалися з представників, обраних на зборах осередків КТДПР. 25 травня 1927 року в Сімферополі відбувся Всекримський з'їзд КТДПР [91, арк.11]. З'їзд ухвалив рішення клопотати про виділення через Народний Комісаріат Фінансів 35000 карбованців, а НКЗ УРСР виділяв 30000 пудів пшениці для переселенців [92, арк.5]. З'їзд підбив підсумки роботи за неповний рік. На особливу увагу заслуговують наступні цифри: учасниками КТДПР стали

4700 осіб. Мережа відділень включала найважливіші міста Криму. Була зібрана сума пожертв у 6347 карбованців [93, арк.63в.].

Процес переселення здійснювався складно. Переселенці були, в основному, бідняками гірничо-лісової частини Криму. Ті селяни, які мали близько 50% норми земельного наділу, утримувалися від переселення. Народний комісар землеробства А. Меметов, не одноразово звертався до КТДПР з проханнями про більшу фінансову участь в облаштуванні переселенців на новому місці [94, арк.8.].

Однією з форм роботи КТДПР стало прикріплення до переселенських товариств і артілей представників влади. Так, голова ЦВК Кримської АРСР В. Ібраїмов був прикріплений до Єні-Сальського переселенського товариства Сімферопольського району, голова РНК Кримської АРСР Шугу – Каяш Сімферопольського району, Мурат Мамут-Недім займався проблемами артілі Савлук-Су на ділянці Когенли Сімферопольського району, Наркомздорів'я Чапчакчі - Козська артіль на ділянці Кара-Кіят Сімферопольського району, А. Озенбашли - артіль «Трудовик» ділянки Бітак Сімферопольського району [95, арк.8.].

Підсумки роботи КТДПР до кінця 1927 року виражаються в наступному. На 1 грудня 1927 року в КТДПР налічувалося 5500 осіб, зареєстровано 39 товариств, а всього їх становило 80. Загальна сума коштів склала 10646 карбованців [96, арк.12].

Влада прагнула забезпечити широку суспільну підтримку справі переселення кримських татар у степові райони, сформувати уявлення про переселенський процес як загальнонаціональної задачі. Показово, що керівництво КТДПР здійснювалося лідерами республіки. Головою КТДПР став Голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов. Ця обставина пояснює те, що питання переселення постійно перебувало в центрі уваги галузевих народних комісаріатів, центральних органів управління Кримської АРСР. Так, доповідь від НКЗему Умерова «Про переселення та розселення селян гірських районів у степові райони Криму» розглядалося на засіданні Президії

ЦВК Кримської АРСР, що проходило 8 вересня 1926 року. У резолюції за підсумками доповіді зазначалося, що переселенню потрібна матеріальна підтримка: «Надаючи велике політичне й економічне значення заходам щодо розселення кримських селян, особливо з гірничо-лісовій частині Криму і вважаючи, що для успішності розселення бідняцького населення необхідно своєчасне фінансування цього заходу з боку держбюджету... для організації господарства розселенців у місцях впровадження і своєчасний приплив грошей» [97, арк.14]. У документі ставилося завдання звернутися з клопотанням до РНК РРФСР про виділення 23900 карбованців у доповнення до 36100 карбованців, що вже надійшли до Кримського Сільськогосподарського банку. НКФ Кримської АРСР ставилося завдання акумулювати 35000 карбованців за кошторисами плану фінансування переселенських програм [98].

У документах КТДПР акцент зроблено на вирішенні проблем кримських татар, а не розвитку аграрної революції в селі та боротьбі з кулаком. У своєму зверненні до районних виконавчих комітетів Голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов зазначив, що «поліпшити умови життя загнаного в гори сільського господаря татарина, долучити його до культурного ведення ним с/г, створити для нього умови, що дозволяють йому легко перейти від старих умов і форм праці до нових, – все це першочергові завдання» [99, арк.15].

Основним районом виходу селян кримських татар став Ялтинський. Процес переселення мав складність в організаційному аспекті. У місцях виходу переселенці повинні були ліквідувати свої господарства, продати майно, вирішити транспортні питання. Органи управління прагнули надати в цьому допомогу. ЦВК Кримської АРСР 21 липня 1926 року видав циркуляр №7493 про створення Організаційної Комісії сприяння татарам переселенцям при Ялтинському РВК. Мала Президія ЦВК Кримської АРСР видала постанову про створення й принципи роботи цієї Комісії 27 липня 1926 року. Комісія в плановому порядку повинна була вирішувати питання

переселенців. На своєму засіданні 3 серпня 1926 року Ялтинський райвиконком ухвалив рішення про створення Організаційної Комісії сприяння татарам переселенцям під головуванням В. Поляха. Комісія складалася з 15 осіб і до неї, зокрема, входили Мемет Кубаєв, Бекір Аріфов, А. Самединов, Ильяс Тархан, Чешмеджи [100, арк.16].

Зауважимо, що 1927 рік характеризується перестановку акцентів у програмі переселення. Питання еміграції кримських татар з-за кордону було знято з порядку денного. Усе голосніше звучала ідея класової боротьби на селі, боротьби з куркулями й об'єднання бідноти. На своєму засіданні Президія ЦВК Кримської АРСР ухвалила рішення про внесення змін до Статуту КТДПР. З першого параграфа Статуту була вилучена фраза «а також сприяти татарам-емігрантам та їх нащадкам у поверненні на батьківщину й облаштуванні на місцях», а з другого параграфа слова «також і трудящим татарам-емігрантам та їх нащадкам, які повертаються в Крим» [101, арк.50]. Дещо раніше невдачею завершилася спроба зареєструвати статут Товариства з рееміграції та розселення кримських татар «ОРК» (Коч-Ярдимі). Ця громадська організація повинна була допомагати татарам-емігрантам та їх нащадкам, які знову переселялися в Крим, як при самому поверненні їх на батьківщину, так і при подальшому влаштуванні на місцях» [102, арк.5]. Серед засновників Товариства з рееміграції значилися Амет Озенбашли, Бекір Одабаш та інші. Керівництво кримського обкому і ДПУ відмовило в реєстрації Статуту і створенні організації. Така ініціатива виходила за межі дозволеної партійним керівництвом, так і акцент був перенесений на внутрішньокримське переселення.

Керівництво кримської автономії прагнуло організованими діями стимулювати створення нових осередків КТДПР, збір членських внесків, активно пропагувати ідеї організації в періодичній пресі. По радянській лінії перед РВК ставилося завдання безпосередньо взяти участь в організації нових структурних підрозділів товариства. У січні 1927 року в циркулярному листі голова Правління КТДПР Велі Ібраїмов зазначав, що необхідно

«негайно приступити до організації таких необхідних для здійснення завдань Товариства сільських осередків, а також і влаштуванню можливо частіше ґрунтовних доповідей серед широких мас населення з метою популяризації завдань Товариства» [103, арк.24].

Необхідно відзначити той факт, що Велі Ібраїмов в становленні та діяльності КТДПР, як і в ініціюванні самої програми переселення, зіграв найважливішу роль. Разом з головою РНК Кримської АРСР Османом Дерен-Айерли, Велі Ібраїмов звернувся з доповідною запискою до президії ЦВК СРСР. Документ називався «Про рееміграцію кримських татар з Болгарії та Румунії в Крим і про причини еміграції кримських татар». Автори насамперед змалювали історичні причини еміграції з Криму і назвали цифру демографічних втрат кримських татар – 900 тисяч осіб. Було проаналізовано становище емігрантів в Анатолії та Добруджі, чисельність яких оцінювалася в 450 тисяч осіб. Далі В. Ібраїмов і О. Дерен-Айерли приводять наступні розрахунки, що «за умови наділення на господарство по 20-25 десятин землі, земельний фонд дозволить влаштувати до 20000 реемігрантів, розміщення яких передбачається у Джанкойському, Євпаторійському, Сімферопольському і Карасубазарському районах селищами по 200 душ... у першу чергу передбачається оселення не більше 20000 переселенців, починаючи з заселення тих районів, де в силу голоду 1921 року мав місце... спад татарського населення» [104, арк.4]. Автори наводять підрахунки земельних ресурсів, які можуть бути задіяними для цілей переселення. Вони зазначають, що «після влаштування першої партії переселенців у 20000 осіб, якщо дозволить земельний фонд, можна буде приступити до вивезення з Румунії і Болгарії наступних 20000, а потім залишилися 10-20 тисяч реемігрантів» [105, арк.4зв.]. Таким чином, була представлена дуже велика програма переселення з-за меж країни, яка в корені змінила б, у разі свого здійснення, етнічний баланс в Криму.

Однак цим планам не судилося здійснитися. Репресування Велі Ібраїмова у травні 1928 року внесло серйозні корективи в роботу КТДПР.

Керівництво організації звинуватили в розкраданні та витраті зібраних коштів. За цим звинуваченням секретар КТДПР Мустафа Абдулла був страчений. Загальна сума розтрачених і викрадених коштів була вказана в розмірі 38000 карбованців [106, арк.21]. Циркуляр Джанкойського РВК спрямований у сільраду, так пояснював ситуацію: «унаслідок зловживання довірою маси й держави, з боку осіб-керівників організації КТДПР, остання далеко не задовольняла потреби переселенням і розселенням. Зловмисники розтратники суворо покарані радянським судом... Їх уже немає серед нас» [107, арк.49].

До керівництва організацією прийшли нові люди. Голова ЦВК Кримської АРСР Мемет Кубаєв очолив роботу КТДПР. 16 березня 1928 року відбулася Оргнарада для формування нового керівництва і складу Правління КТДПР, замість репресованих. На нараді були присутні лідери і функціонери автономії: Шугу, Бекіров, Софу, Карабаш, Аблямітов, Полях, Мамут-Недім. В основному виступі М. Кубаєв констатував, що «колишні керівники КТДПР заарештовані, робота завмерла як у центрі, так і на місцях, а тепер перед нами стало питання чи потрібен нам КТДПР чи ні... КТДПР нам необхідно мати тому, що наша держава ще недостатньо зміцнилася і тому не може надати переселенцям ту допомогу, яка їм потрібна» [108, арк.21]. У дебатах наголошувалося, що звинувачення в розтраті коштів негативно позначилося на організації. Зокрема, Софу вказав на те, що «ми стали перед фактом, що КТДПР утратив свою авторитетність і нам тепер необхідно вжити всіх заходів до того, щоб завоювати довіру мас» [109].

Новий голова КТДПР у циркулярному листі всім районним відділенням організації окреслив коло найважливіших завдань: «пожвавленням робіт шляхом популяризації його завдань серед трудящого населення, постановкою доповідей на сільських і міських зборах, створенням у селах осередків КТДПР, агітацією останніх серед населення про створення грошових фондів для допомоги товариству» [110, арк.49]. Неважко бачити, що основні завдання товариства не змінилися у зв'язку з приходом нових

керівників. Формування громадської думки й забезпечення організаційної підтримки – основні напрями роботи КТДПР.

Після проведених організаційних змін про якісний стан можна судити на прикладі Бахчисарайського відділення КТДПР. Нове правління складалося з 11 осіб на чолі з головою Аріфовим. Президія правління була сформована з 5 осіб. За десять місяців 1928 року відбулося 5 засідань правління, на яких розглянуто 11 питань. Правління будувало свою роботу на основі перспективного тримісячного плану. У Бахчисарайському районі налічувалося 18 осередків КТДПР, до яких входило 165 осіб, ними зібраних коштів – 657 карбованців. Для проведення агітаційної роботи використовувалися будь-які загальні збори, народні гуляння, поїздки в село інструкторів РВК. Голова Правління Аріфов змушений констатувати, що «спеціальна робота серед членів осередків і переселенських товариств не ведеться» [111, арк.67]. Бахчисарайське відділення КТДПР було відзначено як таке, що існує фактично нарівні з Джанкойським і Карасубазарським. Інші відділення своє фактичне існування зовсім припинили. Стан низової мережі свідчив про те, що у Товариства відсутні можливості надання дієвої допомоги переселенцям. Про скромних фінансових можливостях свідчить той факт, що за весь час існування КТДПР найбільшим селянам безкоштовно видано всього 36 коней на суму 9 тисяч карбованців.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що в кримськотатарському керівництві Кримської АРСР набула широкого поширення ідея переселення співвітчизників на історичну Батьківщину. Кримським татарам з Румунії та Болгарії повинна була бути предоставлена можливість для повернення. Значна частка цих людей виїхала з криму під час голоду 1922 року. Ідея повернення співвітчизників набула широкої підтримки серед широких кіл кримських татар. Створюється ряд громадських організацій на підтримку переселенців. Програма реєміграції ставила на меті зміну етнічної структури Кримської АРСР на користь кримських татар, формування автономії як національного кримськотатарського утворення.

Керівництво Кримської АРСР розпочало виділення земельних ділянок під майбутніх переселенців. На час реєміграції кримських татар виділення землі для переселенців інших національностей повинно було бути заборонено. Ця тенденція призвела до гострого конфлікту з керівництвом КОМЗЕТ, так як Крим був обраний в якості основного регіону єврейського переселення. Після подій травня 1928 року КТДПР фактично не відродилося й не набуло широких масштабів діяльності. Через політичні події КТДПР, яке розпочало роботу в серпні 1926 року, було відведено всього лише неповні чотири роки роботи. Товариство припинило своє існування в березні 1930 року. На своєму засіданні 5 березня 1930 року Президія ЦВК Кримської АРСР прийняла рішення про ліквідацію КТДПР. Головна причина – колективізація аграрного сектора, змінення змісту національної політики. КТДПР замислювалося в умовах відносної свободи думок середини 1920-х років, на хвилі революційної романтики і звільнення пригнобленого Сходу. Експорт революційних ідей вдало поєднувався з розширенням впливу в Туреччині та інших країнах. Кримська АРСР повинна була стати взірцем розв'язання проблем тюркських народів. Прагматизм в оцінці призначення КТДПР з боку лідерів республіки – це протистояння єврейського переселення в Крим. В. Ібраїмов, О. Дерен-Айерли і їх соратники боялися істотної зміни етнічної структури населення автономії. Керівництвом КОМЗЕТ був проголошений план по переселенню в Крим ста тисяч євреїв в рамках першого етапу переселенської кампанії. Майбутнє Кримської АРСР ними розглядалася як розвиток національної кримськотатарської автономії, в якій вирішальна політична роль належить кримським татарам. Під цю мету проводилося районування, створення національних сільських рад, коренізація апарату управління, розвиток освіти, земельна реформа. КТДПР виступало як елемент цієї політики, насамперед у перерозподілі такого ресурсу, як земля. Значна заслуга КТДПР також в тому, що через її структури реалізовувалась громадська ініціатива кримських татар. КТДПР була чи не єдиною легальною організацією, яка не вирізнялась радянським формалізмом. Задумана

програма рееміграції кримських татар з-за кордону повинна розглядатися в контексті державотворчих процесів автономії. Однак зміна вектора національної політики на межі 1920-1930-х років зробила КТДПР непотрібною структурою, що і призвело до його ліквідації.

2.5. Антирелігійна діяльність щодо кримських мусульман у міжвоєнну добу

Формування етноконфесійної політики щодо мусульман було обумовлено комплексом внутрішніх і зовнішніх факторів. Один з головних внутрішніх чинників – перехопити ініціативу у руху національної інтелігенції, що виросла з джадидизму. Представники національної інтелігенції, безумовно, користувалися величезним авторитетом у селянства. Революція викликала підйом творчої енергії тюрксько-мусульманських народів.

Специфіка етноконфесійної політики щодо тюрко-мусульманських народів полягала також у формі створеної автономної республіки. Тюрко-мусульманські народи отримували статус для своїх адміністративно-територіальних одиниць у формі республіки, краю або області. Межі цих утворень і обсяг повноважень зумовлювалися багатьма факторами. На I Всекримському з'їзді рад Крим оголошено автономною радянською соціалістичною республікою. Одним з головних чинників створення республіки був зовнішньополітичний. Вектор революційних надій був звернений на мусульманський Схід: Туреччину та Іран. Створення кримської автономії повинно було продемонструвати, що потреби мусульманських народів знаходять рішення. Радянський Союз пропонує свій варіант модернізації для тюркського світу, заснований на принципах комуністичної партії, а не кемалістів. У свою чергу кримські татари повинні були стати провідниками комуністичного впливу на мусульманському Близькому Сході.

В 1921 році в Москві відбувся II Всеросійський з'їзд Мусульманських Комуністичних організацій. У резолюції з партійно-організаційного питання зазначалося, що іслам і комуністична доктрина достатньо сумісні [112, арк.4]. Резолюція відзначала, що з'їзд «рельєфно й виразно висловив погляд комуністів-мусульман на постановку національного питання серед трудових татарських мас» [113, арк.3].

Рівень релігійності народів, що жили в Кримській АРСР у міжвоєнний період, був різний: менший у росіян і українців, і дуже значний у кримських татар. Звіт Агітпропвідділу кримського обкому РКП(б) констатував: «Релігійність серед татарського населення велика. Духовенство в житті селянства виграє видну роль» [114, арк.142]. Форми ведення антирелігійної пропаганди застосовувалися різноманітні, проте в лавах самих комуністичних лідерів боротьби з релігією єдності в думках про принципи роботи не було. Частина членів партії вважала, що антирелігійну пропаганду повинні здійснювати широкі верстви громади, а не тільки члени «Союзу Войовничих Безбожників». У статті в головному партійному органі «Правді» зазначалося, що «треба рішуче загорнути антирелігійну пропаганду на класові рейки... показувати масам на конкретних прикладах нерозривний зв'язок релігії (її служителів, її установ, її ідеології) з класовими інтересами й класовими організаціями буржуазії» [115, арк.19]. Друга точка зору полягала в тому, що центр проведення роботи повинен зосередитися у відділах агітації і пропаганди обкомів. Партійці в змозі правильно розставити «акценти», особливо в роботі з національними групами.

В аналітичному звіті кримського ОК РКП(б) за січень-квітень 1925 року констатовалося: «Релігійність серед татар дуже велика, що особливо позначалося у зв'язку з майбутніми святами. Мечеть відвідували всі за винятком комсомольців. Постилися всі, навіть учительство. Головсільради та інші і якщо навіть не постилися, то це приховували від населення, щоб не підірвати свій авторитет. Часті спроби нелегального викладання Корану» [116, арк.22]. Зазначені факти свідчили про те, що в реалізації політики

коренізації кримські більшовики опинилися в складній, суперечливій ситуації. З одного боку, більшовики прагнули представити себе визволителями від національно-релігійного гноблення мусульман.

Але з іншого боку, більшовицька доктрина прагнула замінити собою релігію, мінімізувати іслам у житті кримських татар, виховати нове покоління молоді – свідомих комсомольців. Як компроміс Центральна Комісія у справах культів при ЦВК Кримської АРСР дозволила викладати основи віровчення, але тільки хлопчикам, які досягли 14 років, і при мечетях. Так, у лютому 1926 року в Центральну Комісію у справах культів при ЦВК Кримської АРСР звернулися представники II З'їзду мусульман з проханням про внесення деяких змін у порядок викладання віровчення. Комісія дала позитивний відгук і ухвалила остаточне вирішення питання залишити за Церковною Комісією Кримського обласного комітету ВКП(б) [117, арк.1].

Регіональні столи культів при Районних Виконавчих Комітетах прагнули встановити контроль за священнослужителями, відстежувати рівень релігійних настроїв серед населення.

В інформаційному звіті за квітень-червень 1925 року фіксувалося, що «мулли користуються величезним авторитетом і впливом на місцеве життя. Збори на їх утримання серед населення є майже обов'язковими. У зв'язку з залученням татмолоді до союзу комсомолу і піонерів, мулли занепокоєні можливістю щеплення атеїзму, та вживають заходів щодо припинення, діючи через людей» [118, арк.112].

Кримський обком РКП(б) уважно відстежував настрої основних соціальних груп. У записці «Політичний стан Криму» фіксувалося: «Серед мусульманського духовенства триває посилена діяльність по залученню селянства в релігійні громади. Відбувається збір пожертвувань для поїздки в Мекку... Мусульманське ж духовенство, з метою відволікти увагу жінок та молоді від клубу і школи, прагне організувати гуртки та релігійні клуби, проповідуючи про те, що жінка не може займатися громадською справою» [119, арк.9].

В інформаційному звіті «Стан релігійного руху в Криму» характеризуються події 1927 року. Особливу увагу приділено процесам, що відбуваються в середовищі кримських татар: «Мусульманське духовенство всередині себе поділяється на 2 орієнтації: регісистів і прогресистів. Перша є більш реакційною та антирадянською... Друга ж орієнтація поступовців є більш лояльною до радянської влади і розділяє навчання молоді в радянському дусі, а також просвіту села» [120, арк.36].

Середина 1920-х років відзначалася певним послабленням негативного впливу держави. Одна з причин в тому, щоб у рамках політики коренізації не стимулювати невдоволення та опору з боку кримських татар. У 1928 році в Криму функціонувало 495 мечетей, налічувалося 546 служителів культу, діяло 7 шкіл з вивчення Корану [121, арк.74]. Питання антирелігійної пропаганди розглядалися на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) 10 грудня 1928 року. У рік «Великого перелому» антирелігійна пропаганда стала розглядатися як частина загального «фронту» боротьби з класовими ворогами. Керівник союзу безвірників Є. Ярославський, який виступав на засіданні, поскаржився, що «партія занадто мало звертає уваги на те, що в особі релігійних організацій капіталістичні елементи мають складний і сильний інструмент»[122, арк.1]. Далі у своїй промові Є.Ярославський не пошкодував фарб для характеристики того, наскільки небезпечний ворог протистоїть партії. Чисельність членів релігійних рад доповідач визначив у півмільйона людей – представників різних конфесій. Кількість служителів культу він позначив у 350 тисяч осіб і близько ста тисяч ченців. Особливо обурювало Є. Ярославського те, що віруючі користуються 50 тисячами будинків, як він підкреслив, «безкоштовно». Це твердження не відповідало дійсності. На громади були покладені численні зобов'язання з утримання та ремонту культових споруд, грошові показники яких не відповідали реальності. У своїй доповіді на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) Є. Ярославський особливо підкреслив нібито антирадянський, політичний характер діяльності релігійних громад. Він говорив, що громада «є легальна організація, що

прикриває дуже гнучкими формами політичну антирадянську діяльність» [123, арк.1]. Це звинувачення стало основою для репресування широкого кола священнослужителів і розгону громад.

Сила традиції давала про себе знати і комуністи кримські татари піддавали критиці не віроповчальні положення ісламу, а окремих священнослужителів, їх людські недоліки та слабкості. Від критики релігії на початку 1920-х років кримськотатарські пропагандисти відмовилися, продовжуючи критику окремих священнослужителів. Глибинна причина полягала в тому, щоб коренізація привернула симпатії селянства. Ця еволюція фігурує у звіті про антирелігійну роботу татарської секції з лютого 1923 року по березень 1924 року. Автори документа вказують: «У перший час проводили круту і різку політику по відношенню до духовенства. На сторінках газет «Новий світ» і «Юна сила» була відкрита антирелігійна кампанія і в перший раз в Криму піддавалися критиці духовенство та релігія. Така ж сама робота була проведена і в клубах. У деяких районах, наприклад у Бахчисараї, на дискусіях про релігію брали участь і мулли, які залишилися переможеними. ... є і негативні сторони такого методу боротьби проти релігії, але поки що, тимчасово довелося відмовитися від цього. Тому Татсекція знайшла більш доцільним викриття духовних осіб, висміювання смішних обрядів, ніж нападки на сутність релігії» [124, арк.22].

На обережності в антирелігійній роботі проти ісламу вказувалося в інструктивному листі робочої Президії виконавчого бюро «Союзу Безбожників» від 5 червня 1925 року. У ньому, зокрема, зазначалося, що «досі антирелігійна пропаганда в багатьох випадках ототожнювалася з пропагандою проти християнства, то для пропаганди серед нацменшин необхідно убезпечитися від цього мимовільного ухилу» [125, арк.60]. У квітні 1925 року відбувся I Всесоюзний з'їзд безбожників, який зазначив, що «особливо обережний підхід викликається всією попередньою практикою царизму. В очах нацменшин царська влада, європейська культура і православна релігія є у багатьох місцях одним цілим» [126, арк.61]. Для

координації антирелігійної роботи серед мусульман при Виконбюро Центральної ради «Союзу Войовничих Безвірників» створено відділ національних меншин. Справа антирелігійної пропаганди повинна було здійснюватися самими представниками тюркських народів. Це завдання чітко фіксувалося в «положенні про татарсько-башкирську секцію Нацмену Центральної Ради Союзу Безбожників». У документі зазначалося, що «татарсько-башкирська секція керує роботою всіх осередків Союзу Безбожників серед татарсько-башкирських народів на основі положення про Нацмен і носить назву «Дегіляр» [127, арк.11].

Антирелігійна діяльність здійснювалася в різних формах. Це були лекції, у деяких випадках театральні постановки. Однак найжорсткішою формою антирелігійної діяльності стали закриття мечетей. Більшовицька влада прагнула представити ситуацію так, що це самі представники мусульманської громади відмовляються від будівлі мечеті. Але підспудно, застосовуючи податковий механізм, складність процедур періодичної перереєстрації, більшовицькі влади громади ставили в безвихідь. Так, на засіданні Центральної Комісії у справах культів при ЦВК Кримської АРСР 11 лютого 1926 року розглядалося питання про закриття мечетей у двох населених пунктах. За підсумками обговорення було прийнято рішення «мечеті сіл Розорений Вакуф і Акчора Джанкойського району ліквідувати - через відсутність віруючих, що бажають ними користуватися» [128, арк.1]. Будівлі ліквідованих мечетей влада прагнула розібрати, «будівельний матеріал», що утворився таким шляхом передавався Держфондовій комісії, яка його використовувала для будівництва цивільних об'єктів. У ряді випадків будівлі мечетей пристосовувалися під школи й клуби. Так, на своєму засіданні, яке відбулося 18 листопада 1927 року, Центральна Комісія у справах культів ухвалила рішення: «мечеті «Шамрат», «Кара Халіль», «Курман Алі» у місті Карасубазарі та мечеті в селах Камишлик, Ханлик і Чермалик Карасубазарського району... ліквідувати, внаслідок відсутності бажаючих користуватися ними для культових цілей. Запропонувати

Карасубазарському РВК використовувати ліквідовані культові будівлі в його районі для загальнокорисних цілей» [129, арк.4зв.].

Не менш важливим видом антирелігійної діяльності, спрямованої до зниження ролі і значення ісламу в житті кримських татар стала ідеологічна робота. Цей вид роботи проводився через клуби та хати-читальні. У Сімферополі антирелігійна діяльність здійснювалася Центральним Татарським клубом. У 1927 році головою правління був Гафаров. За підсумками загальних зборів 25 грудня 1927 року ухвалена резолюція, котра визначала основні напрямки роботи: «зміцнити наявність старого складу членів клубу, у подальшому залучати в члени Клубу переважно кустарів, неорганізованих робітників, жінок і безпартійних освітян татар» [130, арк.7].

Питання взаємозв'язку й практичної реалізації національної та релігійної політики розглядалися на обласній партійній нараді з питань національного будівництва, що проходила в грудні 1929 року в Сімферополі. У резолюції наради «Про національне будівництво Кримської АРСР» зафіксовано рішення щодо активізації антирелігійної пропаганди: «Нарада пропонує посилити наступ проти релігійної, антирадянської діяльності духовенства і, зокрема, мусульманського і сектантських організацій шляхом широкого розгортання антирелігійної пропаганди» [131, с.12]. «Посилення наступу» часом викликало опір мусульман. Ці факти тим більше дивні, тому що тоталітарна система вже зміцнилася і будь-яке незадоволення радянських людей докорінно викорінювалося. Президія ЦВК Кримської АРСР 31 жовтня 1928 року постановила закрити в місті Бахчисараї відразу ж 12 мечетей і ліквідувати будівлі 7 з них. У циркулярі «Про недоліки в роботі по столах релігійних культів» Центрального Адміністративного Управління Кримської АРСР зазначалося, що «Уповноважений з Держфонду для знесення колишніх мечетей у місті Бахчисараї найняв виключно російських робітників і приступив до зносу, причому мечеті почали зноситися одна за одною, що надало роботам нагального характеру. Між тим натовп... обурюючись виносом «корану» і «табут» російськими робітниками і тим, що роботи по

знесенню взагалі проводилися російськими робітниками... виділили двох делегатів до Голови Міськради і для більшої переконливості за делегатами пішли ще людей 65-70. У результаті цього протесту розбирання мечетей припинено» [132, арк.8.]. Ситуація показує, що на низовому рівні специфіка релігійної та національної політики була далека від радянських гасел. На початку 1930-х років етноконфесійна політика в Криму ще формувалася, так щоб не відштовхнути від влади мусульман. У 1931 році в Кримській АРСР налічувалося 676 будівель релігійного культу, з них мечеті становили 468 або 69,2%. Ця цифра показує, що закриття будівель інших культів відбувалося повільніше, ніж мечетей. Показовим є той факт, що із загальної кількості мечетей у Криму перереєстровано лише близько 100. Решта не були розібрані й не підлягали знесенню. У пояснювальній записці постійної комісії з культів при ЦВК Кримської АРСР цю ситуацію пояснювали так: «Порівнюючи становище релігійних об'єднань інших сект і напрямків, можна прямо сказати, що мусульманізм втратив опору серед татарського населення, якщо в минулому мулла був вершителем усіх, як державних, так і духовних справ - зараз він авторитету не має... самі почали відходити від цієї лінії, багато мусульман-служителів культу відмовилося добровільно від сану, частина більш реакційно налаштована була в свій час репресована» [133, арк.17]. У документі зазначалося, що потрібно діяти дуже акуратно і «розірвання договорів повинно пройти непомітно, для релігійного населення в жодному разі не носить масового характеру, для чого необхідно на місцях ретельно виявити становище кожної мечеті окремо, настрої релігійного населення, як відвідувалася у минулому ця мечеть і відвідується у цей момент» [134, арк.18]. Широка антирелігійна пропаганда повинна була стати основою повного усунення релігії з життя суспільства та фактичної її маргіналізації. На початку 1930-х років розпочалася широка кампанія створення Антирелігійних університетів. По суті, це були загальноосвітні курси, що створювалися для робітників у містах. Такі Антирелігійні університети засновано в Сімферополі й Севастополі. Індустріалізація початку 1930-х

призвела до значного припливу вчорашніх селян у кримські міста. Нові пролетарі були соціально дезорієнтовані і релігія виступала для них важливим елементом формування нової картини світу. Така обставина була відзначено керівником «СВБ» Є. Ярославським. Виступаючи на обласній конференції «СВБ», він наголосив на необхідності регулярного проведення радіоуніверситетів з метою охоплення сільської глибинки. Доповідач також зазначив, що «наша антирелігійна література далеко не доброякісна» [135, арк.7].

До середини 1930-х років активізується процес закриття мечетей. Доля більшості мечетей була схожою – стати будівельним матеріалом для цивільних об'єктів. Указане положення обговорювалося на засіданні Будівельного комітету при РНК Кримської АРСР. У доповідній записці Будкому зазначалося що також, використовуються надмогильні споруди на кладовищах при культових об'єктах: «... у результаті часткового руйнування надмогильних споруд на... кладовищі міста Сімферополя видобутий будівельний матеріал використано цілком на планові будівництва: лазні, будинку уряду, гуртожитки сільгосп вищі навчальні заклади, взуттєвої фабрики «Червоний Промінь» та інші, завдяки чого будівництва мають економію від перевезень до 100000 карбованців» [136, с.79]. «Раціонально» з кладовищ при мечетях і церквах повинно було використовуватися все. У резолютивній частині постанови засідання Постійної Комісії при Президії ЦВК Кримської АРСР з культів, яке відбулося 27 січня 1934 року, ставилося завдання: «знос надмогильних споруд доручити Управлінню Комунального Господарства та передати Управлінню Виправно-трудоустанов Криму (УВТУ), для чого укласти з УВТУ відповідний договір. Маючи на увазі клопотання УВТУ про передачу в його ведення частини металевих надмогильних споруд, для виготовлення силами ув'язнених предметів широкого споживання в майстернях ФЗВТК» [137, арк.80].

Визначальне, що сакральне усувалося, межа між життям і смертю стиралася, ніякого страху за скоєне більше не було. Колишні спроби

«законної і правової» протидії церкви відкинуті. В антирелігійній пропаганді в 1934 році зазвучав новий мотив – національний. Точкою відліку стала промова Й. Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б). Очільник партії відзначав, що «ухил до націоналізму є пристосуванням інтернаціоналістської політики робочого класу до націоналістичної політики буржуазії. Ухил до націоналізму відображає спроби «своєї», «національної» буржуазії підірвати радянське будівництво і відновити капіталізм»[138, арк.6]. Настанови Й. Сталіна знайшли втілення в корекції антирелігійної діяльності «СВБ». Її керівник Є. Ярославський у доповіді «Боротьба з релігією в другу п'ятирічку» 29 березня 1934 року в МК ВКП(б) указував, що зміст антирелігійної роботи має скласти «подолання залишків капіталізму в економіці та свідомості людей; націоналістичні настрої (як прикриття)» [139, арк.12]. Небезпідставно в уявленні більшовиків етнічне і релігійне тісно між собою перепліталось. Наступ у 1934 році та подальший період на досягнення в галузі національного відродження 1920-х можна убачати як в УРСР, так і в Кримській АРСР.

Хвиля «Великого терору» захопила і представників мусульманського духовенства, активних діячів громад. У довідці в Кримський обком ВКП(б), підготовленої 22 травня 1937 року, голова Тельманівського райвиконкому писав «з питання про могилу «Азіз» РВК стало відомо про те, що вдруге зібралися старі татари біля могили в кількості 7-8 чоловік, негайно виїхав представник РК ВКП(б), РК ВЛКСМ і начальник міліції... восени під час с/г робіт вільна площа землі навколо могили буде вспахуватися, тим самим буде припинено доступ до могили» [140, арк.5]. Однак і цього виявилось замало. Голова райвиконкому особисто письмово звернувся до голови ЦВК Кримської АРСР Ільєса Тархана «просити дозволу КримЦВК про оранку самої могили»[141, арк.8.]. Керівники району відзначали, що могила розташована в трьох кілометрах від станції Курман-Кемельчі, на території підсобного господарства «Джангора». По середах, біля могили збиралися близько 15-20 осіб. 11-12 травня 1937 року зібралося 45 чоловік з різних

районів Криму. Люди перебували там близько доби, здійснюючи намаз. Одним з організаторів був Мемедла Кауль-Амет з Ак-Шейхського району. Це показова ситуація, коли навіть розпал «Великого терору» не міг залякати й зупинити віруючих людей. Голова райвиконкому зазначив також, що в кримськотатарському колгоспі існує осередок «Союзу Войовничих Безвірників», а «антирелігійна робота по району посилена та проводиться регулярно». Високий рівень релігійності зберігався незважаючи на те, що в Криму вже близько півтора десятиліть діяв «Союз Войовничих Безвірників». Як показувала практика, комуністична антирелігійна пропаганда носила формальний характер і не торкалася душі людей. Створення структур «СВБ» відбувалося повільно і під тиском керівних органів. Навіть у 1937 році з наявних у національному Тельманівському районі 62 колгоспах осередку «СВБ» були створені тільки у 18 із загальним охопленням у 517 осіб [142, арк.7]. Виступаючи на нараді 1 грудня 1936 року Є. Ярославський змушений констатувати, що «ми отримали розпад і осередків і рад, причому ради розпалися не тільки в багатьох районах, але і більшість обласних рад розпалися і треба було їх знову відтворювати» [143, арк.2]. Є. Ярославський звернувся до аналізу регіональної специфіки, цілої низки адміністративних заходів, спрямованих на активізацію роботи «СВБ». Так, Бюро Кримського обкому ВКП(б) 13 квітня 1936 року ухвалило рішення про відновлення осередків у Кримській АРСР та активізації адміністративної роботи. Окремим розділом фіксувалася робота серед мусульман. Усунення релігії з життя людини й суспільства повинно було сформувавши нові критерії вже комуністичної моралі, де ісламським нормам не має місця. Мусульманські мечеті на початку-середині 1930-х років стали масово закриватися. Влада створювала спеціально умови так, щоб змусити двадцятки відмовлятися від переукладання договорів. Так, на засіданні Постійної Комісії з питань культів при Президії ЦВК Кримської АРСР у середині 1932 року було прийнято рішення, що «через непроходження перереєстрації, невиконання взятих зобов'язань за договорами, а також і розпадом релігійних товариств -

розірвати договори на нижченаведені будівлі культу: мусульманські мечеті в селах Болек-Аджі, Карагурт, Карт-Бій, Біюк-Актачі, Ай-Сабай, Айярча, Котур-Вакуф, Курул-Кіпчак, Кангіль, Тюмень, Булгак, Терекли-Конрад, Ташкі» [144, арк.27]. Більшість з цих мечетей під приводом старості й занедбаності розбиралися. На думку більшовиків, не повинно було залишитися наочне нагадування про релігію. Влада цим також демонструвала свою міць і здатність зруйнувати будь-якого ідеологічного противника. Закриття мечетей зримо демонструвало також домінування нових потреб і побуту людей над історичними традиціями. Ті мечеті, які не були зруйновані, використовувалися для різних потреб. На цьому ж засіданні Постійної комісії з питань культів прийняли рішення мечеть у селі Нікіта використовувати під склад колгоспу «12 років Жовтня», а мечеть у селі Кучук-Кой передати під червоний куточок [145, арк.28].

Антирелігійна політика тісно пов'язувалася з переведенням кримськотатарської мови на латинський алфавіт, а в 1938 році на кирилицю. Переведення на кирилицю мало винятково політичні мотиви і не викликалося ніякими реальними потребами. Оцінка переведення кримськотатарської мови на латиницю більш складна. Безумовно, позитивними сторонами латинізації стало розширення шкільної освіти, ліквідація неписьменності серед дорослого населення, потужний імпульс був дан видавничій справі. Проте арабським шрифтом уже видано в попередній період величезну кількість літератури, сформована кримськотатарська духовна традиція. Уся релігійна література видавалася арабським шрифтом, бо, арабська мова – мова Корану. Введення латинського алфавіту робило недоступною для молоді цю літературу. Об'єктивно латинізація виступала чинником антирелігійної політики держави. Латинський алфавіт введено і в сусідній Туреччині президентом республіки Мустафою Кемаль-пашею Ататюрком. У радянській державі при Раді Національностей ЦВК СРСР створюється спільний координаційний орган Всесоюзний центральний комітет нового алфавіту (ВЦКНА). 17 серпня 1935 року Президія ЦВК СРСР

ухвалила постанову за доповіддю ВЦКНА. У документі, зокрема, перед кримською структурою комітету ставилося завдання збільшити мережу регіональних організацій і особливу увагу звернути на ліквідацію неписьменності [146, арк.3]. Переведення на латинський алфавіт проходило в Криму у формі широкої громадської кампанії. Партійні та комсомольські організації, профспілки, педагоги повинні були брати активну участь у роботі місцевих структур комітету. Робота комітетів передбачала популяризацію успіхів радянського держави. 16 червня 1935 року Президія Ради Національностей ЦВК СРСР ухвалила постанову з характерною назвою: «Про заходи популяризації досягнень у сфері здійснення ленінсько-сталінської національної політики». У постанові ставилося завдання планової підготовки національних кадрів для сфери культури та освіти [147, арк.11]. Робота з латинізації стала одним з важливих напрямів національної політики в Кримській АРСР. Вона відзначалася багатоплановістю і включала не тільки видавничу діяльність, але й роботу письменників, філологів, педагогів. На латинському алфавіті створювалися літературні твори, п'єси. Їх зміст прославляв соціалістичну дійсність, індустріалізацію і колективізацію. У 1935 році проводиться конкурс серед письменників Кримської АРСР. У конкурсі переможцями визнаються Ільяс Тархан і Умер Іпчі. І. Тархан – автор п'єси «Наступ». Показово, що І.Тархан був членом ЦВК Кримської АРСР. Умер Іпчі, відомий кримськотатарський письменник, підготував до конкурсу п'єсу «Ворог». Головою журі обрано народного комісара освіти Кримської АРСР Рамазана Олександровича. На конкурсі були також рекомендовані до постановки в колгоспно-радгоспних театрах п'єси Джетере «Хто-кого» і Асанова «Кара-киз» [148, арк.3]. Молоде покоління кримськотатарських письменників зобов'язане висвітлювати соціально-важливі теми комуністичного будівництва.

Таким чином, новий алфавіт зайняв усі сфери життя суспільства. Латинізація виступила продуктивним елементом коренізації 1930-х років. Вона стимулювала роботу філологів і педагогів. У Сімферополі створюється

Кримська мовна експедиція. Експедиція зуміла зібрати значний діалектичний матеріал і здійснювала перевірку розумілості літературної мови в різних регіонах Криму. Перехід на латинський алфавіт сформував позитивні передумови для видавничої діяльності. Технічні процеси друку стали набагато простішими. У 1935 році масштаби роботи Кримського державного видавництва значно збільшилися. Із загальної кількості в 1240 друкованих аркушів набору кримськотатарською мовою було підготовлено 905; з 5852 тисяч аркушів відбитків друкованих кримськотатарською мовою 4270 тисяч. На 1936 рік планувалося ще більше. Передбачалося зробити друкованих аркушів набору 1550 тисяч, з них кримськотатарською мовою 1165; аркушів відбитків друкованих 7218 тисяч, з них кримськотатарською мовою 5415 тисяч. На новий латинський алфавіт були відразу переведені щоденні обласні газети «Ені-Дунья» і «Яш-Куввет», щомісячні журнали «Більшовик-Ели» і «Яш-Ленінджелер» [149, арк.19зв].

Коренізація в сфері культури спричинила заснуванню ряду спеціалізованих науково-дослідних установ. Одним з таких став Кримський інститут національної культури. Робота інституту полягала в показанні «успіхів соціалістичного будівництва» у Криму. Проте, поряд із суто ідеологічним аспектом у діяльності установи містилася і важлива наукова складова. У серпні 1935 року інститут організував експедицію по кримськотатарських районах. Експедиції передувала підготовча робота. У районах формувалася кореспондентська мережа: «експедиція повинна бути школою кадрів з мови не тільки в Сімферополі, а й для районів... усі кореспонденти повинні бути забезпечені інструкцією і анкетною показових фраз» [150, арк.28]. Поставлено також завдання «розпочати вивчення фабрик, заводів і найбільших колгоспів і радгоспів». Експедиція мала філологічний характер. Її члени зобов'язані зібрати зразки текстів суспільно-політичної літератури з тим, що з'ясувати розумлість на латинізованому алфавіті. Також поставлено завдання «виробити робочу чорнову обробку (на базі татарського латинізованого алфавіту), яка була б потрібна для вивчення звукової сторони

діалектів. Проект транскрипції складено професором Дмитрієвим... підібрати типові фрази, які показували б зрушення в старому синтаксисі. Підмітити найтипівіші випадки нових явищ у мові під впливом інтернаціоналізмів і радизмів (зрушення в словнику, морфології, синтаксисі). Доручити це бригадирам з лексики, семантики, морфології та синтаксису» [150, арк29].

При ЦВК Кримської АРСР діяв Комітет Нового Алфавіту. У 1937 році Комітет очолював голова ЦВК Кримської АРСР Ільяс Тархан. До складу Комітету входили Р.Александрович, Бавбеков, Чешмеджі, Батир-Мурзаєв, У. Куркчі, Шейхов. На засіданні Комітету, що проходило 19 листопада 1936 року, схвалено кошторис на 1937 рік. Загальна сума склала 72276 карбованців. По бюджету Кримської АРСР Наркомфін повинен був виділити 42276 карбованців. Ще 70000 карбованців повинно було бути виділено із зведеного бюджету ВЦКНА. Учасники наради визначили основні напрямки роботи та її фінансування. 5000 карбованців призначалася на діяльність Кримського науково-дослідного інституту мови і літератури імені О.С. Пушкіна, ще 5000 карбованців для діяльності сектору фольклору і літератури. У районах Криму діяли так звані опорні пункти, працівники яких збирали лінгвістичний, фольклорний матеріал. На роботу опорних пунктів виділено 2000 карбованців. Значний обсяг коштів призначався для видавничої діяльності. Так, 18000 карбованців призначалися для видання першого тому російсько-татарського словника обсягом 20 друкованих аркушів і термінологічного словника. Проводилися також практичні заходи. Зокрема, на курси стенографії на латинському алфавіті передбачалося 10000 карбованців. Курси повинні розпочатися 5 грудня 1936 року в Домі Радянського будівництва [151, арк.21]. Координаційним центром роботи з упровадження латинського алфавіту був також Кримський науково-дослідний інститут мови та літератури імені О.С. Пушкіна. Інститут створено як регіональне відображення загальносоюзного інституту. Ним був Центральний науково-дослідний інститут мови та писемності народів СРСР при Раді Національностей ЦВК СРСР. Найважливіше завдання

загальносоюзного інституту в його Положенні формулювалося так: «наукова розробка, на підставі вчення марксизму-ленінізму питань розвитку мови і писемності народів СРСР (алфавітів, орфографії, граматики, термінології, фонетики, словників)» [152, арк.8]. Не менш важливим вважалося завдання співробітництва з Всесоюзним Центральним Комітетом Нового Алфавіту. Це були питання розробки алфавітів, орфографічних довідників і термінологічних словників. Регіональний напрям роботи з Кримської АРСР полягав у наданні допомоги у розвитку «алфавіту та стенографії». У структурі інституту існував сектор мовного будування, сектор літератури та фольклору і сектор історії. На 1936 рік штат інституту склав 13,5 ставок при бюджеті в 106 тисяч карбованців, а на 1937 рік 18 ставок при обсязі коштів 130488 карбованців [153, арк.5].

Важливим аспектом коренізації стала ліквідація неписьменності серед кримських татар і представників національних меншин. Доктринальна більшовицька ідея про подолання неписьменності полягала в тому, щоб пропаганда могла охопити всі верстви населення. Друковане слово виступало найважливішим інструментом донесення до національного селянства ідей радянського будівництва. Грамотність на латиниці повинна була сформувати новий тип радянської культури, де б припинялася традиція арабографічної грамотності та мусульманської культури. Незважаючи на всі гасла ліквідації неписьменності, це питання залишалося відкритим і наприкінці 1930-х років. Чергова активна кампанія почалася в 1937 році, до 20 річного ювілею революції було вирішено остаточно ліквідувати неграмотність на латинице.

У січні 1937 року в Кримській АРСР налічувалося 17059 осіб неписьменних. У доповідній записці до відділу національностей ВЦВК секретар ЦВК Кримської АРСР Л. Спектор відзначав, що «найбільш великим недоліком у роботі досі є те, що секції ліквідації неписьменності в багатьох радах абсолютно не працюють» [154, арк.13]. Автор документа бачив вихід у тому, щоб залучити «радянський актив» до роботи з неписьменними. Основна роль відводилася вчителям шкіл у період літніх канікул, тому школи

не повинні були припиняти свою роботу. У Кримській АРСР засновується Урядова Комісія для дорослих. 10 травня 1937 року відбулося засідання комісії, яка обговорювала ліквідацію неписьменності й малограмотності в національних районах. Так, доповідь по Фрайдорфському району була визнана незадовільною. Комісія змушена констатувати, що «значна частина неписьменних і малограмотних не охоплені навчанням, а значна частина шкіл по суті занять не проводить; з боку РВК не прийнято жодних заходів, щоб забезпечити роботу шкіл на літній період і ліквідації неписьменності до 20-ї річниці Жовтня» [155, арк.31]. Голова Урядової Комісії Л. Спектор акцентував увагу присутніх на необхідності реалізації цілої низки організаційних заходів. Перед Народним комісаріатом освіти було поставлено завдання провести точний облік кількості неписьменних і мобілізувати педагогів на роботу з ними. РВК зобов'язані сприяти укладанню договорів на виділення грошей колгоспами на оплату праці «ліквідаторів» неграмотності і культармійців. Однак, незважаючи на перераховані дії в Криму залишалася досить велика кількість неписьменних, що звернуло на себе увагу вищого політичного керівництва країни. Ситуація була визначена як «прорив» у сфері коренізації. ВЦВК 7 серпня 1937 року прийняв рішення «Про хід виконання по Кримській АРСР рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 16.I.1937 року «Про навчання неписьменних і малограмотних». 14 серпня 1937 року Президія ЦВК Кримської АРСР ухвалила постанову з відповідним планом дій. Насамперед місцеві влади констатували, що цей напрямок коренізації не реалізується з необхідною динамікою. У постанові Президії ЦВК Кримської АРСР відзначалось, що «навчання неграмотних і малограмотних по Криму проходить незадовільно (з 43500 неписьменних навчається 7864 осіб, з 50000 малограмотних навчається 19985)» [156, арк.1]. Резолютивна частина постанови, підписаної головою ЦВК Кримської АРСР Ільясом Тарханом, містила традиційні радянські та освітянські адміністративні заходи. Усі РВК, міськради та сільради зобов'язані були щодня контролювати роботу з неписьменними. До процесу ліквідації

неписьменності тепер залучалися не тільки вчителі й культармійці, але і взагалі вся грамотна інтелігенція (інженери, агрономи, лікарі, студенти). До ліквідації неписьменності залучено Обласний Комітет Профспілок, особливу увагу необхідно було звернути на працівників національних профспілок. Необхідно відзначити, що профспілки брали участь у ліквідації неписьменності з моменту прийняття 19 лютого 1927 року РНК РРФСР постанови про заходи щодо покращення постановки справи ліквідації неписьменності. 31 березня 1937 року Президія Кримської Ради професійних спілок ухвалила постанову «Про хід ліквідації неписьменності та малограмотності». У постанові члени Президії змушені констатувати, що «робота з навчання неписьменності та малограмотності продовжує перебувати в незадовільному стані й потребує докорінного покращення керівництва» [157, арк.7]. Одним з найбільш дискусійних питань було фінансове. Партійні органи зобов'язали підприємства виділяти зі своїх бюджетів кошти на процес ліквідації неписьменності (робота ліквідаторів, утримання приміщень). Цілий ряд об'єднань і навіть народних комісаріатів відмовилися виділяти ці кошти, які таким чином відволікалися від виробничого процесу. У постанові Президії КРПС зазначалося: «поставити питання перед урядовою Комісією по лікнепу при КримЦВК про відмову госпорганів системи НКМістпрому, Тресту Хлібопечення та інших брати участь у витратах на навчання неписьменних і малограмотних з проханням дати відповідні вказівки» [158, арк.7]. Потребує уваги той факт, що ліквідація неписьменності виступала важливим аспектом у політиці коренізації. Підвищення рівня грамотності серед різних етнічних груп було безумовно позитивним явищем. Але відбувався цей процес в суто ідеологічному контексті всеосяжного характеру більшовицької пропаганди. Ліквідація неписьменності в координатах коренізації означала тісний взаємозв'язок з введенням латинського алфавіту. Латинізація дала поштовх багатогранній і плідній роботі кримськотатарських філологів, фольклористів та істориків. Активно працювали письменники і драматурги, зокрема Умер Іпчі. Були

створені спеціалізовані академічні науково-дослідні інститути, які внесли значний вклад у розвиток філології та інших наук. Однак грамотність на латинському алфавіті робила недоступним величезний пласт кримськотатарської культури на арабській графіці. Відмовою від арабської графіки був нанесений значний удар по ісламу. Арабомовна література ставала таким чином «відсталою» і консервативною, яка разом з ісламом стала на шляху більшовицьких перетворень.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в реалізації етноконфесійної політики щодо тюрко-мусульманських народів можна виокремити чотири етапи. Перший датується 1917-1923 роками. Його хронологічні рамки починаються з моменту більшовицької революції і тривають до XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 року. Це період пошуку концептуальних засад реалізації етноконфесійної політики, створення національних автономних республік, можливостей дискусій у сфері національних відносин. Виникає дивовижний симбіоз ісламського руху та комуністичної партії. Між положеннями ісламу про колективізм і взаємодопомогу і принципами РКП(б) намагаються проводити паралелі, бачити спільність. Антирелігійна політика як така в Криму відсутня. Другий етап може бути датований з 1923 по 1928 рік. Початок етапу позначається офіційним проголошенням коренізації. Коренізація носить творчий, позитивний характер. Мусульманське духовенство користується авторитетом і активно діє. Легально працюють релігійні школи, що викладають основи ісламського віровчення. Антирелігійної пропаганди практично немає. Можна відзначити лише критику мулл, їх людських недоліків, але не критику ісламу як такого. Влада дозволяє діяти мусульманським громадам навіть тим, які не пройшли процедури реєстрації, умови якої часто змінювалася. Закриття мечетей носить одиничний характер, фізичне знищення будівель не фіксується. Завершується період судовим процесом у справі Велі Ібраїмова, який став сигналом наступу на націонал-комуністів у тюрко-мусульманських республіках. Третій етап датується з 1928 по 1934 роки. Після завершення

судового процесу по справі Велі Ібраїмова та широкомасштабного чищення, органи влади та управління прийшло нове покоління партійних функціонерів. Це були «висуванці», колишні комсомольці, виховані вже в умовах нових політичних реалій. Коренізація прийняла формально-статистичний характер. Найважливішим напрямом була підготовка національного пролетаріату з числа мусульман - кримських татар, що проводилася через систему професійної освіти. Стосовно мусульманського духовенства політика стала значно жорсткішою, почалося закриття мечетей, активізувалася робота «Союзу Войовничих Безвірників» і його «мусульманського» структурного підрозділу «Дегіляр». Антимусульманська пропаганда та діяльність повинна була здійснюватись самими кримськими татарами. Суттєво змінюються програми загальноосвітніх середніх шкіл, в них значно збільшується атеїстичний компонент. Пожвавлюється робота піонерської та комсомольської організацій. Четвертий етап датується з 1934 по 1938 рік. Це згорання практично всіх заходів коренізації й граничне посилення політичного курсу щодо ісламу. Для вказаного етапу характерне масове закриття мечетей і в більшості випадків їх знесення. Руйнуються також азаїзи та інші важливі місця паломництва мусульман. Регулярними стають «антикурбанські» кампанії. Існує заборона на видання мусульманських журналів та проведення з'їздів, що було можливим в 1920-х роках. Радянська влада репресує всі верстви ісламського духовенства, не звертаючи увагу на «прогресистів» та інші лояльні групи. Завершується етап масовим розстрілом кримськотатарської інтелігенції у квітні 1938 року.

2.6. Національна політика в Кримській АРСР та Туреччині в міжвоєнну добу: порівняльний аналіз

Цілий ряд країн сучасного світу стоїть перед необхідністю реалізації модернізації, що наздоганяє. Системних перетворень вимагає й економіка

сучасної України. Це складне завдання передбачає вивчення як світового досвіду, так і досвіду найближчих сусідів. Значна кількість країн з успіхом реалізували економічні завдання модернізації при авторитарному політичному режимі. Економічні успіхи Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру безперечні. Авторитарні режими дозволили сконцентрувати ресурси для відносно швидкого ривка. Істотні успіхи в галузі економіки досягнуті й у сусідній Туреччині. У політичному режимі Турецької республіки завжди була значна роль військових і турецька армія здійснила три військових перевороти. Армія виступила як гарант політичної спадщини Кемаль-паші Ататюрка. Початком ринкових структурних перетворень є 1979 рік. Президентом Сулейманом Демірелем і прем'єр-міністром Тургуттом Озалом була підготовлена програма перетворень, яка вивела Туреччину на нові соціально-економічні рубежі. При цьому турецька політична еліта апелювала до ідейної спадщини Ататюрка. Внутрішньополітичні відносини в Туреччині базуються на принципах етатизму і світського характеру республіки. Туреччина претендує на роль лідера для всього тюркського світу, у тому числі, держав Середньої Азії.

Завдання модернізації в міжвоєнний період вирішувалося і в СРСР. Індустріалізація та колективізація є радянським способом модернізації, що наздоганяє. Успіхи в галузі радянської промисловості були безперечні, але виникає питання про витрати, ціну цих перетворень. Радянський досвід модернізації виступив як альтернатива перетворень у Туреччині у міжвоєнний період. Ці два варіанти розвитку були запропоновані для країн Сходу в постколоніальний період.

У сучасній історичній літературі виділяють кілька типів модернізації: модернізація, що наздоганяє, периферійна, нерівномірна модернізація. Модернізація покликана радикальним чином змінити традиційні структури суспільства і держави. Карл Дойч пропонує наступне визначення модернізації: «Процес модернізації можна розглядати як процес створення нових інститутів і відносин, цінностей і норм, який вимагає певної зміни

ідентичності людей, суспільства, яке модернізується, і завершується зміною їх ідентичності» [160, с.331].

Уявляється, що в 1920-х роках Турецьку республіку й УРСР об'єднували характеристики модернізації, що наздоганяє. Аналіз процесів, що відбувалися в 1920-х роках у Туреччині, УРСР і Кримській АРСР, дозволяє виокремити як загальні риси, так і специфічні особливості.

Спільним мотивом модернізації, що наздоганяє, було усвідомлення політичними елітами відставання країн унаслідок програних воєн і небезпек зовнішнього вторгнення. Османська та Російська імперії зазнали воєнної поразки в першій світовій війні. Ця поразка дискредитувала правлячі еліти та вивело їх з арени суспільно-політичного життя. Сталося зречення від престолу російського царя, припинив своє існування халіфат.

До політичної влади прийшли нові еліти: більшовики і кемалісти. Помітна зовнішня загроза змусила їх провести комплекс модернізаційних реформ. Туреччина та Радянська Росія пережили в 1919 році зовнішню інтервенцію. Інтервенція в Туреччині стала фактором, що стимулює патріотичні почуття турецького народу. У жовтні 1921 року М.В. Фрунзе, який командував військами в Україні й Криму і був заступником голови РНК УРСР, прибув до Туреччини як голова надзвичайної місії УРСР. 2 січня 1922 року підписується в Анкарі договір між УРСР і Туреччиною. У своєму виступі на зустрічі з М.В. Фрунзе Кемаль Ататюрк говорив: «Турки, які зазнали найлютіші атаки імперіалізму, знали, що по іншу сторону Чорного моря живуть народи, що ведуть боротьбу проти таких же жадібних прагнень загарбників. Почуття, породжені спільним для наших країн становищем, сприяли встановленню міцної дружби між Туреччиною і Радянською Росією – союзником України. І всі ми абсолютно впевнені в тому, що, подібно до Росії та України, які в результаті важкої, але славної й самовідданої боротьби досягли права бути господарями своєї долі. Туреччина теж звільнить свою територію від іноземних поневолювачів і змусить усіх визнати цілком і повністю її незалежність» [161, с.199]. Консолідація в Туреччині мала

національний характер. Проте УРСР об'єднувальний стрижень був ідеологічним, а не національним. Але він виконував ту ж консолідовану функцію. Ідеологічний фактор ємко виступив при створенні Кримської РСР у листопаді 1921 року. Більшовики очікували розгортання пролетарської революції у Європі. І здавалося, події в Баварії та Угорщині, де створюються радянські республіки, обнадіював. Але до 1921 року стало зрозуміло, що надії на європейські комуністичні та робітничі рухи себе не виправдовують. Тоді погляди лідерів більшовиків звернулися на Близький Схід. Туреччина та Іран займали особливе місце в радянській зовнішній політиці двадцятих років. Створена Кримська РСР розглядалася як проміжна ланка в донесенні комуністичних ідей народам Туреччини та Ірану. У кримській партійній організації було звернуто особливу увагу на партійну пропаганду серед кримських татар. У червні 1921 року, коли питання про створення автономії в Криму активно обговорювалося, на розгляд обласного комітету РКП(б) надійшли тези доповіді кандидата в члени ОК Г. Шидарева. Тези отримали назву «Методи підходу до устрою Кримської РСР, як факела Російської соціалістичної революції на Близькому Сході». Автор резюмував: «Крим є всеросійським вікном у Туреччину, набагато більшою мірою, ніж кавказькі республіки, бо немає народу більш тісно пов'язаного з турками, ніж кримські татари...Крим повинен стати привабливим для мусульман центром, доступним для споглядання всьому Сходу» [162, арк.325]. Ця ж думка була висловлена одним з перших більшовиків серед кримських татар С. Меметовим у його аналітичній записці в обком партії «До питання про державну форму Криму». Автор писав: «Крим за своїм географічним положенням є найближчим пунктом, ніби містком Росії до Близького Сходу. Крим завдяки своєму географічному положенню завжди мав вплив на Схід... Крим завжди мав великий вплив на ближньо-східних мусульман, ніж Туреччина на Крим, через свої культурно-економічні переваги. Потрібно створити тут таку зразкову Радянську Республіку, яка мала б вплив на Туреччину, привернула б до себе трудящих Туреччини» [163, арк.72].

Перемога над зовнішнім ворогом, ліквідація внутрішньої опозиції створили особливі умови для проведення економічних, соціальних, культурних перетворень. У Турецькій республіці та УРСР фактично не залишилося жодної сфери життя, яка б не зазнала змін.

У першу чергу зміни торкнулися економічних перетворень. В УРСР у 1921 році розпочато нову економічну політику. Головна риса НЕПу – багатоукладність національної економіки. УРСР і Туреччину об'єднує значення й обсяг державного сектора економіки. РКП (б) в умовах НЕПу прагнула зберегти «командні висоти» у промисловості. Роль держави – одна з принципових особливостей економіки Туреччини й УРСР. У Туреччині цей курс отримав назву етатизму. На відкритті третьої сесії меджлісу 1 березня 1922 року в своєму виступі Кемаль Ататюрк говорив: «Одне з найважливіших завдань нашої економічної політики полягає в тому, щоб в міру наших фінансових і технічних можливостей одержавити ті підприємства та установи, які будуть представляти безпосередній суспільний інтерес» [164, с.216]. Сучасний дослідник П.Р. Кіреєв з цього приводу констатує: «імперіалістичне оточення, розруха, завдання термінового відновлення економіки не давали новій владі історичного шансу на експеримент з «вирощуванням» національного підприємництва, як би вони цього хотіли. Занадто багато було навколо цього тривалого за часом експерименту внутрішніх і зовнішніх факторів, які могли перешкодити незалежного розвитку республіки. Звідси і найбільш поширена оцінка етатистських заходів як прагматичних» [165, с.102].

Модернізація в Туреччині й УРСР передбачала широке використання досягнень технічного прогресу. Галузі, пов'язані з обороною, користувалися пріоритетною увагою кемалістського й радянського політичного керівництва. Ідеологія «обложеної фортеці» не повинна була залишити сумнівів у необхідності зміцнення армії й оборонного промислового потенціалу.

Значне місце в модернізаційних процесах належить перетворенням у галузі освіти і культури. Цілі, характер діяльності закладів освіти

кардинально змінилися. Школи повинні були підготувати нову соціальну базу для продовження процесів перетворень. У першій половині 1920-х років це належало до актуальних завдань. На початку десятиліття в Туреччині й УРСР існували значні соціальні групи, які скептично ставилися до перетворень. Це були ті, хто втратив колишній високий соціальний статус у Російській і Османській імперіях. Їх опір влади придушили збройним шляхом, однак необхідна була масова соціальна база для соціалістичних і кемалістських перетворень. Школи та університети повинні були підготувати лояльних і активних громадян, а також технічні кадри для промисловості та аграрного сектору. На відкритті четвертої сесії меджлису 1 березня 1923 року Ататюрк говорив: «Керівний принцип нашої системи навчання буде полягати в тому, щоб зробити знання не просто прикрасою і предметом естетичної насолоди або ж знаряддям гноблення, а практичним засобом забезпечення успіхів матеріального життя. Ваш комісаріат освіти [Туреччини - Авт.] надає велике значення цьому принципу» [166, с.291].

Необхідно відзначити таку важливу об'єднувальну межу систем освіти двох країн як національний характер виховання і навчання. Ідея тюркізму Кемаль-паші Ататюрка, «національного турецького осередку» стала важливим елементом виховання в школах Туреччини. В одному з виступів Ататюрк сказав: «Зміни, які відбулися в Туреччині, зачіпають не форму, а національну свідомість» [167, с.207]. У Туреччині, за рахунок цілеспрямованих зусиль держави, зростала кількість навчальних закладів. За період з 1926 по 1929 рік їх кількість зросла до 6455, а число учнів у них збільшилося з 382 до 517 тисяч [168, с.90].

Радянським варіантом розв'язання національних проблем стала політика «коренізації». Вона проголошена на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року. В УРСР цей політичний курс отримав назву «українізації». Стратегічною метою коренізації було прагнення більшовиків очолити процес національного відродження в Україні. Позитивними аспектами коренізації є робота національних шкіл, технікумів, національно-культурних товариств,

бібліотек і театрів. У Кримській АРСР були створені кримськотатарські, вірменські, грецькі й інші школи. Так, якщо в 1925 році налічувалося 359 кримськотатарських шкіл, то в 1927 році 372. У 1925 році працювали 10 вірменських і 11 грецьких шкіл, а в 1927 році вже 14 вірменських і 18 грецьких шкіл [169, арк.1].

Коренізація в Кримській АРСР і перетворення в Туреччині в культурно-гуманітарній сфері мали спільний елемент – введення латинського алфавіту. Рішення про перехід на латиницю прийнято в Кримській АРСР у 1928 році, а в Туреччині у 1929 році. У Криму була виконана величезна підготовча робота з введення нового алфавіту. Роботу координував Центральний Комітет Ново-Тюркського алфавіту. Введенню латинського алфавіту надавалося величезне значення в Туреччині. Кемаль Ататюрк у виступі «Про революцію в турецькій писемності» говорив, що «потрібно швидко вивчити новий турецький алфавіт. Навчання кожного нашого співвітчизника, будь то жінка або чоловік, аж до вантажника і човняра. Вважайте це своїм патріотичним і національним обов'язком» [170, с.348]. У Кримській АРСР введенню нового алфавіту надавали величезне значення. Хід латинізації не раз ставав предметом вивчення на партійних нарадах і «мовних конференціях». Так, виступаючи на III мовній конференції, що проходила в Сімферополі, представник агітаційно-пропагандистського відділу обкому ВКП(б) Б. Ольховий говорив: «Мова – найважливіший засіб культурного будівництва. Але сама мова не є самоціль. Мова – знаряддя культурного будівництва і в цьому зв'язку надзвичайно важливо підкреслити ряд великих заходів, намічених кримською парторганізацією» [171].

Підсумовуючи, можна зробити наступні висновки. Модернізація представляє процес поєднання традиційного й сучасного. Представляється, що в Турецькій республіці традиційний компонент виявився більш значним у житті суспільства, ніж в УРСР і ширше СРСР. Причина цього була, імовірно, у консерватизмі суспільства, ролі ісламу, традиційних інститутів суспільства. У Туреччині релігія та держава були відокремлені, але не було такої запеклої

боротьби в УРСР в особі «Союзу Войовничих Безвірників», що діяв у той час. У Туреччині намагалися засвоювати західноєвропейські економічні, інституційні зразки, адаптувати їх до умов традиційного мусульманського суспільства. Повертаючись до формулювання К. Дойча, можна стверджувати, що радянський досвід модернізації спричинив до формування нової ідентичності, зміни ідентичності та явища «нової спільноти – радянський народ».

Кожен шлях модернізації унікальний, тому можливо говорити про радянську і турецьку моделі модернізації. В Кримській АРСР та УРСР індустріалізація та колективізація означала серйозний і грубий злам традиційних інститутів, звичного способу життя. Колективізація стала справжньою трагедією радянського села, колгоспна система навряд чи може бути оцінена як позитивний досвід модернізації. При суто зовнішніх атрибутах модернізації (нова техніка і т.п.) руйнація села призвела до підриву його економічних продуктивних можливостей. Аналізуючи восьмидесятилітній досвід розвитку Туреччини та колишнього Радянського Союзу можна відзначити, що турецький шлях перетворень виявився більш гармонічним, збалансованим, не містив того соціально-економічного «травматизму», який був характерним для СРСР.

РОЗДІЛ 3

«КРИМСЬКИЙ ПРОЕКТ» ПО ПЕРЕСЕЛЕННЮ ЄВРЕЇВ ДО АВТОНОМІЇ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Голод в Криму в 1921-22 роках: єврейський вимір

1921 рік став часом реалізації на півострові заходів політики воєнного комунізму. Незважаючи на те, що на решті території РРФСР здійснився перехід до нової економічної політики, у Криму тривали заходи воєнного комунізму. Центром влади були ревкоми, аж до утворення в листопаді 1921 року Кримської РСР. Військовий комунізм у кримських селах висловився в реквизиціях продовольства, коней, матеріальних цінностей. Особливо постраждали заможні німецькі колоністи. Вилучення зерна підірвали економічні мотиви для роботи в аграрному секторі. Тенденцією 1918 - 1922 років стало неухильне скорочення посівних площ. Реквізиції матеріальних благ торкнулися і городян. У 1921 році євреї Криму були представлені практично повністю міськими жителями.

Перші ознаки голоду восени 1921 року були практично проігноровані органами влади. Більш того, на зборах громадськості лунали заклики до надання допомоги голодуючим Поволжя й опрацьовувалися плани прийому в Криму дітей з сіл Поволжя. Однак продовольча ситуація на півострові погіршувалася.

Голод став гуманітарною катастрофою для всього кримського населення. Але народи Криму не однаковою мірою постраждали від голодних смертей. Це було обумовлено факторами володіння власністю, самоорганізації, традицією політичної діяльності, представництвом в органах державної влади та управління, наявністю діаспори за кордоном. Особливою активністю у створенні організаційних структур для боротьби з голодом,

встановлення зв'язків із закордонною діаспорою відрізнялися євреї, що жили в Кримській РСР.

Державою була створена спеціалізована структура – Центральна Комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол). При ЦК Допголі формувалися структури, засновані за ініціативою населення. Такою організацією стала Комісія допомоги голодуючому єврейському населенню Криму (Євдопгол). Вона створюється за ініціативою єврейської інтелігенції, яка звернулася до ЦК Допгол. На своєму засіданні 19 лютого 1922 року, президія ЦК Допгол ухвалила рішення «визнати організацію допомоги єврейською громадою бажаною, у діяльності своєї громада підзвітна ЦК Допголу» [1, арк.2]. Комісія працювала тільки в межах Кримської РСР. Євдопгол утворював місцеві відділення у всіх містах Криму. ЦК Допгол своїм рішенням затвердила «Положення про Комісію допомоги голодуючому єврейському населенню Криму», що стало правовою базою для діяльності Євдопголу. Основними завданнями комісії визначалися: «облаштування громадських харчувальних пунктів – їдалень для дорослих і при школах для дітей, які існують, ясел і дитячих приймачів, роздача систематичної та разової допомоги голодуючим, надання допомоги шляхом видачі одягу, знарядь ремесла і сприяння евакуйованим безробітним» [2, арк.1]. Для того, щоб Комісія виконувала ці завдання, вона могла збирати пожертвування грошима, продуктами та одягом. Передбачалося також влаштовувати концерти, вистави, вечори та лекції з метою збору коштів для допомоги голодуючим. Можна було також створювати підприємства, керуючись правилами торгівлі та промисловості. Важливий аспект становила також можливість звертатися до населення з друкованими зверненнями. Безпосередньо оперативне керівництво роботою Євдопголу здійснювало Виконавче бюро (Виконбюро), що складалося з 7 осіб і 2 кандидатів. Склад Виконбюро Євдопголу затверджувався радянською державною структурою ЦК Допгол, що свідчить про збереження в руках влади важелів впливу на роботу громадської організації. Євдопгол був відкритий для найширших шарів громадськості. До

нього входили представники релігійних громад, профспілок, шкільних рад. Будь-яка людина з активною громадською позицією могла стати учасником Комісії допомоги голодуючому єврейському населенню Криму. З моменту створення керівництво Євдопголу розгорнуло активну роботу. З 7 березня 1922 року в Сімферополі почали роботу їдальня для дорослих, що видавала 250 обідів, і дитячий харчувальний пункт, у якому годували 120 хлопців [3, арк.6]. Керівники Євдопголу констатували, що вони можуть допомогти лише частині нужденних. Виконбюро також прагнуло отримати борошно, так як обіди відпускалися без хліба, і це знижувало їх калорійність. Однак навіть у найважливішій справі порятунку людських життів зримо існував політичний аспект. На першому етапі до складу регіональних і центрального Виконбюро в Сімферополі входили релігійні діячі й представники громад. Через новий підбір кадрового складу радянська влада прагнула поставити під повний контроль роботу Євдопголу. У Виконбюро регіонів релігійні діячі замінювалися на делегатів від профспілкових організацій. Процес заміни припав на серпень 1922 року – розпал голоду в Криму. 30 серпня 1922 року відбулося спільне засідання нового складу Виконбюро Євдопголу з Президією старого складу. Із звітною доповіддю про виконану роботу виступив Е.С. Жак. Доповідач відзначив складність ситуації, відсутність у касі готівкових фінансових ресурсів. Значних місцевих коштів сформувати не вдалося. Так, імовірно, і неможливо було сформувати через причину крайньої бідності більшості населення. Усе ж Євдопголу вдалося зібрати 1000 000 000 карбованців. Доповідач Е.С. Жак указав на три джерела одержання продовольства: від ЦК Допголу, окружних Допголів і з Константинополя. Якщо перші дві допомоги надавалися від держави, то третій – заслугою ефективної роботи «старого» складу Виконбюро. Цей склад був сформований з громадських і релігійних діячів і завдяки їх авторитету вдалося отримати допомогу для голодуючих з-за кордону. Доповідач від «старого» складу А.Б. Іткін, наголошував, що значними зусиллями вдалося організувати три «харчувальні пункти», з них 2 - для

дітей. Їдальня для дорослих щодоби відпускала до 800 обідів. У двох пунктах для дітей харчувалося близько 350 малюків [4, арк.4]. У своїй діяльності Євдопгол тісно співпрацював з Євгромадкомом, окрема структура якого функціонувала в Криму. Часом відомі єврейські громадські діячі входили одночасно в обидві організації. Євгромадком надавав харчову допомогу, на його ресурси в Сімферополі утримувався харчпункт при 18-й школі, а другий діяв при 20-й школі міста. Євгромадком також надав значну допомогу борошном, коли з серпня 1922 року його поставки від ЦК Допголу істотно скоротилися. Активний переговорний процес «старого» складу Євдопголу дав результати і в сфері отримання міжнародної допомоги. Американська адміністрація допомоги (АРА) взяла на себе забезпечення продуктами дитячої їдальні при 20-й школі з початку серпня 1922 року. Активна допомога надавалася Комітетом допомоги голодуючим євреям Криму з Константинополя. Щомісяця вона становила 5000 лір і періодично відправлялися партії продовольства, одягу та медикаментів. 23 лютого 1922 року Євдопгол звернувся в ЦК Допгол Кримської РСР з пропозицією затвердити склад делегації в Константинополь для організації продовольчих поставок. Планувалося, що у складі делегації поїдуть доктор Борис Савелійович Бершадський, Ілля Абрамович Левківський, Мордух Меєрович Ейдлін і Григорій Маркович Беркович [5, арк.3]. Проте виїзд групи в Константинополь затягувався. Потім склад делегації скоротили до 3 осіб. Але й навіть для цих трьох Євдопгол не міг зібрати достатньо грошей для оплати їх дороги та перебування за кордоном. Тоді Євдопгол скористався від'їздом у Константинополь М.Є. Бененсона – члена Кримської торговельної місії. М. Бененсон був членом Виконбюро Євдопголу. Прибувши до Туреччини, він почав активно вести інформаційну роботу по знайомству близькосхідних та європейських єврейських громад з ситуацією в Криму. М.Є. Бененсон став керівником Константинопольського комітету, будучи співробітником ЕКОРАД Кримської РСР. Черговий вантаж з Константинополя прибув до Сімферополя 7 вересня 1922 року. Вантаж включав борошно, какао, рис,

цукор, манну крупу, а також мило. Зокрема, налічувалося 233 мішки борошна. Євдопголом був орендований склад у Сімферополі по вулиці Салгірній, 31 [6, арк.7]. Виконавче бюро Євдопголу прийняло рішення про розподіл продовольчого вантажу між єврейськими громадами Криму.

Євдопгол прагнув збільшити обсяги наданої допомоги. Так, при відкритті їдальні в Сімферополі, при будівлі Хоральної синагоги, видавали нужденним 200 обідів. У березні 1922 року кількість обідів була збільшена до 300. Усього протягом березня видано 7036 обідів, або в середньому – по 235 у день. На початку квітня кількість порцій збільшується до 400, а з середини місяця, у зв'язку з потребою, майже потроєно. До кінця квітня 1922 року видано 12746 обідів, у сукупності з виданими в березні – 19782. Але навіть ця кількість була недостатня, ступінь потреби в допомозі був незрівнянно вищий. Євдопгол у своєму звіті, спрямованому в Президію ЦК Допголу Кримської РСР, зазначав, що «обіди відпускаються тільки після попереднього обстеження осіб, які подали заяву про те, при чому на сім'ю відпускається не більше половини потрібного числа обідів. Крім того, дуже багато заяв залишається без розгляду через те, що не представляється можливості збільшити кількість обідів... під час роздачі обідів доводиться спостерігати вкрай важкі сцени, коли відстояли по багато годин у черзі, голодні і знесилені, ідуть без обіду. На великодньому тижні зареєстровано три смертних випадки під час стоянки в чергах» [7, л.11зв.].

Основними критеріями при розподілі продовольчої допомоги виступали чисельність громади та ступінь потреби. Сімферопольській громаді було виділено 28%, Севастопольській – 7%, Ялтинській – 3%, Карасубазарській – 9%, Феодосійській – 15%, Керченській – 20%, Євпаторійській – 9%, Джанкойській – 5% і Бахчисарайській – 2%. Виконбюро на своєму засіданні відзначило, що найбільш критична ситуація склалася в Карасубазарі й Керчі, де була відзначена найбільша смертність [8, арк.8.]. Продовольча допомога з-за кордону мала величезне значення, але фінансова комісія Євдопголу прагнула розробити різнопланові заходи, щоб

зібрати хоча б якісь кошти. Перелік цих заходів свідчить про розпач, так як вони завідомо не могли дати багато. Планувалося влаштувати мітинг-концерт у театрі і вечір виставу з продажем квитків. Провести лотерею по всьому Криму на користь Євдопголу. Отримати гроші від місць, що продаються в синагогах, і зібрати пожертви серед віруючих. На своєму засіданні 12 вересня 1922 року Виконбюро Євдопголу постановило: «зобов'язати Правління всіх синагог обкласти всі місця, що продаються в синагогах, надбавкою на користь Євдопголу в наступних розмірах: місця від 5 – 20 000 000 кар. - 20%, від 20-30 000 000 кар. – 30%; від 30 – 50 000 000 кар. – 40%; понад 50 000 000 кар. – 50%» [9, арк.9]. Передбачалося також установити постійних щомісячних платників на користь Євдопголу серед найбільш заможних членів громади. Однак, ця міра наперед була приречена на невдачу, так як заможні громадяни вже платили податок на користь ЦК Допголу.

Становище Євдопголу за період з серпня по жовтень 1922 дещо покращилося. Один з членів Виконбюро Гібер оцінював обсяг продовольчих запасів на 1,5 місяці роботи їдальні. Цьому сприяло отримання чергового вантажу з Константинополя. У жовтні 1922 року Євдопгол утримував їдальню для дорослих на 450 осіб, їдальню при 15-й школі, а також дитбудинки і дитсадок, у яких годували 290 дітей. Їдальня при 15-й школі утримувалася на продовольчі поставки АРА, а від Окружної комісії допомоги голодуючим (Окрдопгол) було отримано 250 дитячих пайків [10, арк.17].

Допомога дітям – найважливіший пріоритет роботи Євдопголу. Керівники цієї громадської організації розуміли, що збереження дитячих життів – це збереження єврейського народу як такого. У жовтні 1922 року після багатомісячних зусиль з «відвоювання» будинку створюється в Сімферополі єврейський дитячий будинок. На початку свого створення він нараховував 30 вихованців. Штат єврейського дитбудинку включав крім технічного персоналу (кухарка) двох педагогів, фельдшера і лікаря. Лікарем працював відомий громадський діяч Б.С. Бершадський. Надання медичної допомоги для виснажених голодом дітей було надзвичайно необхідно.

Єврейський дитячий будинок у Сімферополі отримував 40 пайків від «Джойнта». У Сімферополі функціонував також дитячий сад, створений при профспілці «Швейпром». На дитячий сад також видавалося 40 пайків «Джойнта» [11, арк.15].

Матеріальна допомога надавалася Євдопголом не тільки дитячим установам (школам, дитбудинку, дитсадку), але й такій вразливій соціальній групі як люди похилого віку та хворі, а також працівники освіти. На засіданні Президії Виконбюро Євдопголу 12 жовтня 1922 року ухвалюється рішення про видачу в «богодільню» 10 пайків [12, арк.18]. Матеріальна допомога була надана і працівникам єврейських шкіл. Євдопгол прагнув, наскільки це було можливо в екстремальних умовах голоду, продовжити навчальний процес. Організовується обстеження єврейських шкіл міста Сімферополя завідувачем відділу дитячої допомоги Євгромадкому Бляшовим. Він зазначив про господарську розруху і стан повного занепаду. Однак автор доповідної записки «Про стан єврейських шкіл м.Сімферополя», член Євгромадкому та Євдопголу Бляшов дивився у майбутнє: «школи майже єдині єврейські культурні осередки в Криму, наріжний камінь загальної культроботи серед єврейського населення, цілком ясною стане необхідність поспішати до них на допомогу» [13, арк.33]. У Євдопгол звернулися також працівники Сімферопольської єврейської бібліотеки-читальні. У зверненні завідувача бібліотеки А. Пойдель містилося прохання про допомогу для чотирьох співробітників [14, арк.21].

Створений дитячий будинок був розрахований для прийому дітей євреїв. Знання мови – обов'язкова умова прийому. На засіданні Президії Виконбюро Євдопголу 1 листопада 1922 року обговорювалося питання про національний склад вихованців дитбудинку. Протокол засідання зафіксував: «т. Пурім заявляє, що є 15 кримчаків дітей-сиріт, яким нікуди подітися. Він просить прийняти їх у дитбудинок. т. Бляшов заявляє, що в дитбудинок приймаються діти сироти, які вміють говорити по-єврейськи. Діти ж кримчаків не говорять по-єврейськи і навіть не розуміють єврейської мови,

тому прийом таких дітей у дитбудинок викличе ненормальне становище. Він пропонує частину дітей прикріпити до кримчацької школи і видати посилене харчування й обмундирування. Щодо іншої частини дітей звернутися до притулку Ковлер і запропонувати провести обмін, тобто дітей, які перебувають у притулку і говорять по єврейськи, перевести в дитбудинок, а дітей кримчаків визначити в притулок» [15, л.27зв.]. Незважаючи на загальногуманістичні ідеали роботи, жорсткість підходу спасіння, передусім, своїх дітей очевидна.

Ідея створення Єврейського дитячого будинку сформувалася в березні 1922 року, у розпал голоду, коли багато дітей залишилися сиротами внаслідок смерті батьків. Для дитячого будинку необхідно було приміщення і Виконбюро вело листування з різними органами про його одержання. Парадокс у тому, що приміщення було, але його реквізувала радянська влада. Організаційна діяльність у зв'язку з відкриттям дитбудинку велася Євдопголом і Євбюро Наркомосу Кримської РСР. На 15 травня 1922 року було отримано будинок у Сімферополі по вулиці Архітекторній, 10. Іронія полягала в тому, що це був колишній будинок Соловейчика, заповіданий ним єврейській громаді. Таким чином, радянська влада видала єврейській громаді їх же власне майно, раніше націоналізоване. Євгромадком видав все обладнання для дитбудинку, а також одяг і взуття. Євдопгол виділив кошти й провів ремонт, закупив 200 пудів дров. 8 листопада 1922 року єврейський дитячий будинок запрацював, відкриття було приурочено до дати Жовтневої революції. Парадоксально, але доповідачі, представники пленуму Євдопголу, виспівували радянську владу, дії якої призвели до голоду. Імовірно, вони були змушені говорити те, що хотіли від них чути представники влади. Голова Виконбюро Євдопголу А.П. Зісман сказав, що «внутрішня робота цього будинку повинна відповідати ідеалу виховання робітничого класу». Не забув згадати і те, що «навколо будинку велася у Євдопголі боротьба, яка характеризувалася соціальними суперечностями, які представлені у Виконбюро старого складу... Лише після організації Виконбюро нового

складу більш однорідного, що складався здебільшого з представників профспілок, організація будинку стала просуватися вперед» [16, арк.38]. Уповноважений з Криму від Євгромадкому І.С. Фрідман звернувся до присутніх дітей з промовою: «вони повинні стати і стануть творцями нового світу...щоб після виходу в життя вони могли стати справжніми творцями майбутнього вільного, комуністичного суспільства» [17, арк.38]. В умовах голоду ці пафосні слова були порожнім звуком, діти хотіли просто бути й залишитися живими. Але найбільшим цинізмом відрізнялася мова представника Наркомосу Кримської РСР С. Гамалова. Оратор «пов'язує відкриття будинку з Жовтневою революцією, п'ятиріччя якої вчора святкували діти і дорослі трудящі... важка ідеологічна атмосфера виховання нового покоління, бо зараз йде боротьба між ідеологією старого світу і пролетарською ідеологією» [18, арк.38].

Незважаючи на екстремальні умови голоду, більшовики намагалися представити себе єдиною силою, яка бореться з лихом. Тому до складу регіональних виконавчих органів Євдопголу вводилися комуністи, члени профспілок і звідти «видавлювалися» громадські та релігійні діячі; незважаючи на те, що маючи авторитет, вони зуміли домогтися надання міжнародної допомоги. Наявність у складі Виконбюро релігійних представників однозначно розцінювалося як недолік. У своєму звіті про поїздку в Керч, Феодосію та Севастополь член центрального Виконбюро Бляшов писав про ситуацію в Керчі, що «склад Виконбюро одноманітний – клерикально-буржуазний... слід зазначити тісний зв'язок, який існував до останнього часу, між Євдопголом і релігійною громадою. Він виражався не тільки в тому, що члени громади складали переважну більшість у Виконбюро, але і в єдиній касі, у спільних виступах» [19, арк.29].

На засіданні 11 листопада 1922 року Президія Виконбюро Євдопголу обговорювала питання про збір місцевих коштів організацією концертів і вистав. Зокрема, Хесман запропонував звернутися до членів єврейської театральної трупи та хору. Фрідман запропонував організувати новий хор і

для цього запросити регента, а також організувати літературний гурток. Підсумком обговорення стало рішення доручити проведення організаційних заходів завідувачу культвідділу Євгромадкому Гедес [20, арк.37].

Однією з форм допомоги для голодуючих євреїв Криму стало направлення з-за кордону індивідуальних продовольчих пакунків. Так, Лондонський комітет у листопаді 1922 року направив 110 продуктових пакунків на конкретні прізвища. Пакунки доставлялися за допомогою АРА, і ця організація контролювала їх розподіл [21, арк.40]. Такі списки із зазначенням адрес проживання були підготовлені й подані працівникам АРА.

Найважливішою подією в роботі Євдопголу можна назвати проведення 5-6 грудня 1922 року Всекримського з'їзду Комісій Євдопголу. З'їзд підвів підсумки проведеної роботи та окреслив напрямки діяльності, так як голод далеко ще не був подоланий. Порядок денний з'їзду був насиченим і включав дев'ять питань. Робота з'їзду почалася звітною доповіддю Обласної Комісії Євдопголу, з якою виступив Зісман. Доповідач зазначив, що в роботі Євдопголу він може відзначити два періоди. Перший з моменту створення в лютому 1922 року і до вересня, характеризується різним соціальним складом і внутрішніми дискусіями про стратегії організації. Другий період він датував з вересня по грудень, з моменту проведення широкого пленуму, який змінив склад на користь членів профспілкових органів. Діяльність попереднього складу отримала у виступі Зісмана своєрідну оцінку. Насамперед, доповідач піддав гострій критиці непролетарське походження й принципи роботи «старого» складу Виконбюро. Зокрема, при створенні Єврейського дитячого будинку «навколо цієї роботи розгорнулася запекла боротьба. Буржуазний елемент, пов'язаний з минулим старим світом, прагнув побудувати і дитбудинки на старих ортодоксальних принципах» [22, л.2]. Класове виявилось цінніше за національне й гуманістичне. Однак, голова Виконбюро змушений був озвучити і суху статистику, яка в умовах голоду мала значення незрівнянно більше за «пролетарськість»: «Спочатку була підтримка у видачі продуктів від ЦК і Окредпоглу. Головне ж надходження продовольчих

вантажів ішло від Константинопольського Комітету. Якщо перевести в довоєнні карбованці, то допомога від Константинополя виразиться в сумі 143650 тисяч, тобто 90% усіх надходжень» [23, арк.2]. Реальна заслуга єврейської інтелігенції, яка очолила Євдопгол, виявилася величезною. Продукти продовжували надходити і в подальшому. Так, з вересня по грудень 1922 року надійшло продовольства всього на 18 000 карбованців (у довоєнних карбованцях), з них на 14 365 карбованців – з Константинополя. Ці продукти розподілялися залежно від ступеня потреби. Восени 1922 року Євдопгол годував по всій Кримській РСР 2000 осіб, з них переважали діти в освітніх установах. У Сімферополі діяли єврейська 20-я радянська школа 247 дітей і 18-я на 165 дітей, дитячий будинок на 60 і дитячий садок на 50 дітей. Дітей годували щодня. Ще 450 дорослих годували обідами в харчпункті [24, арк.2].

Центральна доповідь доповнювалася повідомленнями регіональних комітетів Євдопголу. У повідомленні представника від Севастополя Когана вказувалося, що «вдалося зібрати близько 3 мільярдів карбованців. Спочатку була відкрита їдальня на 400 осіб. Склад Виконбюро був з парафіян і імущого класу місцевого єврейського населення» [25, арк.3]. У доповіді від Феодосійського комітету зазначалося, що в їдальні міста годували 500 дорослих і 275 дітей. У Євпаторії їдальня підтримувала 110 дорослих. Найбільш катастрофічна ситуація склалася в Керчі й Карасубазарі, а також Джанкої. Доповідь представника Джанкоя Зелікмана була проста і трагічна: «На цей час у Джанкої нічого немає. Заготовлені тільки списки дітей... будівля єврейської школи відібрана і зараз її отримати назад дуже важко. Необхідно відкрити закритий дитбудинок... Місцевих коштів у Джанкої зібрати не можна» [26, арк.3]. Доповідь делегата від Керченського комітету Нутіса відображала специфіку міста: «відсутність зв'язку з Керчю коштувала багатьох жертв. Керч нічого не отримувала, крім 1 900 000 000 карбованців, привезених інструктором у жовтні місяці. Беженська маса прямувала в Батум, Сухум слідувала через Керч і ці переїзди коштували Євдопголу

багатьох грошей... допомога єврейському населенню надавалася нерегулярно, головним чином хлібом» [27, арк.4].

Але, мабуть, найбільш трагічна ситуація склалася в 1922 році в Карасубазарі. Відсоток кількості померлих від голоду, від загальної кількості населення, виявився одним з найбільших. Усе місто втратило понад третью частину жителів. Голова Карасубазарського комітету Євдопголу Пейсах зазначав наступне: «місто опинилося в злигодньо-важкому становищі. Заможне населення виїхало, залишилися одні бідняки. Ініціативна група з євреїв і кримчаків м. Карасубазара вирішили продати цінності з синагог, зібрали трохи грошей, закупили продукти і відкрили харчпункт. На цьому харчпункті харчується 230 дітей» [28, арк.3].

Виконбюро Євдопголу в Карасубазарі було створено 2 червня 1922 року. На загальних зборах євреїв і кримчаків Карасубазара проголосували за Виконбюро у складі: Дон, Гуревич, С. Пейсах, М. Кая, М. Копакчі, А. Ачкіназі, М. Мізрахі [29, арк.3]. Виконбюро зуміло на першому етапі роботи отримати 125 пайків для дітей від Обласної Комісії, що було, звичайно, недостатньо. Провівши попередній облік, Виконбюро нарахувало 233 дітей у віці від 7 до 16 років і близько 100 старше 17 років. Місцева державна структура – Окредпогол – надати допомогу не був в змозі. У доповідній записці в Обласну комісію допомоги голодуючому єврейському населенню Криму члени Карасубазарського Виконбюро писали: «у період з січня ц/р [1922 - Авт.] по сьогоднішнє число перевищує 1000 осіб (померлих)» [30, арк.5]. За зібраними відомостями Карасубазарським Виконбюро Євдопголу за 6 місяців 1922 року (січень-червень) померло від голоду дітей у віці до 16 років – 842 і дорослих – 676 осіб. Загальна кількість померлих від голоду в Карасубазарі склало 1518 осіб [31, арк.11]. У серпні 1922 року видача продовольчих пайків Окредпоголом припинилася. Харчувальний пункт євреїв отримав допомогу від АРА, але це було всього 50 пайків, яких було недостатньо [32, арк.15]. На червень 1922 року до складу Карасубазарського Виконбюро входило 7 осіб. Очолював Виконбюро Менагем Мізрахі. Йому

було 28 років, проте він призначений за вибором громади. Скарбником став Самуїл Пейсах, представник профспілки, у віці 20 років. Секретар – Веньямін Азерницький – 24 роки, також представник профспілки. До складу бюро входили: Лазар Мізрахі – 45 років, Мордехай Кагья – 39 років, Яків Коков – 38 років – усі обрані громадою. Від профспілки був представлений Марк Шнейдеров – лікар, якому було 28 років. 7 жовтня 1922 року в приміщенні кримчацької синагоги відбулися загальні збори євреїв і кримчаків. На зборах були присутні 135 осіб. Доповідач доктор М. Шнейдеров розповів про виконану роботу Карасубазарського виконбюро, а також про цілі й завдання Євдопголу. У роботі зборів узяв участь голова Карасубазарського виконкому Ногаєв. Представник комуністичної влади виявився циніком, заявивши, що в смерті від голоду винні самі люди, а не влада, дії якої призвели до цієї трагедії. Ногаєв «указав на всю відсталість як у політичній, так і громадській роботі кримчаків, зазначивши навіть що через їх недбалість до справи вимерло найбільший відсоток кримчаків від голоду» [33, арк.31].

У роботі Всекримського з'їзду Комісій Євдопголу взяло участь 20 делегатів. Від Сімферополя становило 11 осіб, від Севастополя і Феодосії – по 2, по одному – від Євпаторії, Ялти, Карасубазара, Керчі, Джанкоя.

Важливо відзначити, що у більшості делегатів уже був досвід роботи в єврейських громадських організаціях. Але найбільш вражаючий факт, імовірно, у наступному. З 20 делегатів – 10 були партійцями. Але з них 6 – від РКП(б), а 4 були членами Єврейської Комуністичної Партії (ЄКП). У ЄКП входили члени Євдопголу Лев Гібер, Яків Глоуберман, Ізраїль Немировський, Фаїна Варшавська [34, арк.28]. На початку 1920-х років ЄКП працювала в Сімферополі легально. Партійний комітет розташовувався на вулиці Троїцькій. У Сімферополі працював також Робочий клуб ЄКП ім. Борохова. Зазначена чисельність делегатів від ЄКП свідчить про дуже значний національний аспект у комуністичному русі. Але національний акцент був у ЄКП незрівнянно більш значущим, ніж у РКП(б). Принцип пролетарського інтернаціоналізму в ідеологічній програмі більшовиків

займав домінуюче положення. Він знайшов реалізацію в прийнятих резолюціях Всекримським з'їздом комісії Євдопголу. Так, у резолюції щодо звіту обласної комісії Євдопголу зазначалося, що «у всіх містах Криму під впливом Кримського Виконбюро та ініціативою робочих груп на місцях, усе керівництво допомоги серед єврейського населення у всіх видах перейшло в руки єврейських пролетарських мас» [35, арк.5]. Одним з важливих рішень Всекримського з'їзду стало прийняття резолюції про необхідність злиття в Криму Євдопголу з територіальними структурами Євгромадкому. Усі ресурси, матеріальні блага й підприємства Євдопголу переходили в структури Євгромадкому. Надалі Євдопгол в об'єднаній структурі повинен був бути представлений комісіями, сформованими з членів профспілок.

Особлива увага в роботі Всекримського з'їзду приділялася питанню допомоги дітям, сиротам, відновлення роботи єврейських шкіл. З доповіддю про культурно-просвітницьку діяльність перед делегатами з'їзду виступив І.С. Фрідман. Він був членом РКП(б) з 1918 року, представляв профспілку працівників освіти. Ісааку Семеновичу Фрідману в 1922 році виповнилося 35 років. Але що було дуже важливим, Ісаак Семенович мав величезний досвід роботи в єврейських громадських організаціях – з 1903 року [36, арк.18]. За доповіддю І. Фрідмана ухвалюється резолюція, що намітила програму діяльності, зокрема «звернути увагу на створення єврейських дитячих будинків та відновлення шкіл, зважаючи на особливо велике число сиріт і безпритульних дітей (жертви погромів), контрреволюції та стихійних лих» [37, арк.6].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що національна організаційна структура допомоги голодуючим євреям Криму Євдопгол виявилася найефективнішою серед інших організацій у боротьбі з голодом. Єврейська громада вжила колосальних заходів щодо надання допомоги голодуючим. Євдопгол виступив координаційною структурою для об'єднання зусиль інтелігенції, священнослужителів, радянських функціонерів. Допомога виявлялася насамперед дітям, з тим щоб зберегти народ. Євдопгол

пережив період внутрішньої боротьби, стимульованої більшовицькою владою. Часом, політичні аспекти ставали домінуючими. Діяльність Євдопголу виявилася найтривалішою і найефективнішою серед інших національних організацій і мінімізувала людські втрати серед євреїв Криму. Залогом успіху діяльності Євдопголу став високий рівень національної свідомості євреїв Криму, громадська активність, міцні контакти з зарубіжною діаспорою, зокрема в Стамбулі та європейських країнах. Зазначені риси повною мірою проявились в переселенській кампанії на північ Криму у міжвоєнну добу.

3.2. Переселення євреїв до Кримської АРСР: тактичні та стратегічні цілі

Переселенська кампанія у справі заснування єврейських сіл стала одним з найбільш масштабних заходів у сфері національної політики на півострові.

У листопаді 1920 року в Криму була встановлена радянська влада. Нові органи управління з перших кроків зіткнулися з необхідністю вирішення складних національних проблем. Згідно з даними проведеного в квітні 1921 року попереднього перепису населення в Криму проживало 720373 особи, з них у містах – 327086 мешканців та у сільській місцевості – 393287 людей [38,с.54-55]. Із загальної кількості населення євреї становили 49404 особи [39, с.10-11]. Питома вага євреїв становила 6,8% від загальної кількості мешканців півострова [40, с.5].

У листопаді 1921 року була створена Кримська АРСР. Одним з найважливіших чинників створення автономії, крім зовнішньополітичного, був національний. Крим відрізнявся строкатістю національного складу населення. Під час громадянської війни діяв кримськотатарський національний уряд – Директорія. На території півострова вели активну

роботу національні партії – кримськотатарська Міллі-Фірка, вірменська Гнчак, єврейські Поалей-Ціон і Цейри-Ціон. У сукупності ці фактори зробили національну політику актуальною в діяльності Ревкому Криму, обкому РКП(б), інших органів влади. Фактично в Криму коренізація почалася раніше, ніж вона була проголошена у квітні 1923 р. XII з'їздом РКП(б). У національній політиці стосовно євреїв Кримської АРСР можна виокремити адміністративний аспект, аграрно-переселенський напрямок, комплекс економічних заходів та культурно-освітню політику.

Адміністративний аспект національної політики щодо єврейського народу був реалізований насамперед у створенні в Кримській АРСР двох єврейських національних районів Фрайдорфського і Ларіндорфського, а також національних сільських рад у місцях компактного проживання євреїв-переселенців. Ідея створення національних районів і сільських рад полягала в тому, щоб представники влади й сільські жителі були людьми однієї національності. Ця міра повинна була виключити потенційний антагонізм і недовіру до радянської влади та проведеним нею заходам. Влада прагнула ідеї комуністичного будівництва доносити до людей на їх рідній мові.

У кінці 1930 року було змінено адміністративний поділ півострова. Замість 10 районів створено 16, з них один єврейський національний район. У 1930 році налічувалося 14 єврейських сільських рад, а в 1931 році їх чисельність була збільшена до 29 [41, с.69].

Адміністративний аспект національної політики передбачав також виділення квот пропорційно чисельності єврейського населення у народних комісаріатах і їх структурних підрозділах, на виробничих підприємствах. У вересні 1929 року була створена спеціальна Комісія при ЦВК Кримської АРСР щодо коренізації державного, кооперативного та профспілкового апарату і громадських організацій Криму. У «Положенні про Комісію» зазначалося, що предметом її ведення є спостереження за діяльністю установ, які обслуговують потреби національних меншин; сприяння організації на великих підприємствах фабрично-заводського учнівства з молоді

національних меншин; спостереження за ступенем виконання Декрету ЦВК Кримської АРСР про переведення діловодства на мови національних меншин [42, с.22].

Одним з найважливіших органів у реалізації політики коренізації стосовно євреїв і «кримського проекту» з переселення на півострів була єврейська секція Кримського ОК РКП(б), створена в 1921 році. Основна її функція – організаційно-ідеологічна. Відносини в системі Євсекція – КОМЗЕТ – «Агро-Джойнт» – ТЗЕТ були дуже непростими. Євсекція претендувала на домінуючу роль, однак вона не користувалася авторитетом і впливом у середовищі селян-переселенців як «Агро-Джойнт». Євсекція не володіла тими величезними фінансовими ресурсами як американська організація. Ідеологія не могла замінити собою практичної допомоги мешканцям єврейських сіл. Щодо державної організації КОМЗЕТ і громадської організації ТЗЕТ Євсекція прагнула виступати як контролювальний орган. Проте її члени не мали відповідних агрономічних та інженерно-технічних знань. Проблематика взаємин КОМЗЕТ та «Агро-Джойнт» обговорювалася на спільному засіданні, яке проходило 21 квітня 1926 року. Про важливість питання свідчить те, що КОМЗЕТ представляв секретар і член його Президії Абрам Мережин, а «Агро-Джойнт» – директор-президент Жозеф Розен. За підсумками дискусії в протоколі зафіксували, що «представник КОМЗЕТ має право вимагати, а місцеві представники Агро-джойнт зобов'язані надавати відомості, що стосуються всіх видів діяльності Агро-Джойнт у відповідному районі, згідно з договором, ухваленим з КОМЗЕТОм. Представник КОМЗЕТ має право обстежити всі види діяльності, установи та підприємства Агро-Джойнт у межах договору» [43, арк.1]. Основним полем ідеологічного контролю Євсекції Кримського ОК РКП(б) стали школи та релігійні організації. Члени євсекції кримського обкому взяли участь у роботі III Всеросійській конференції євсекцій РКП(б), що проходила в Москві в червні 1921 року. Конференція відкрилася доповіддю Центрального Бюро. У резолюції відзначалося як найважливіший факт

зміцнення в середовищі єврейських організацій і груп, нібито тільки комуністичної ідеології. Хоча це не відповідало дійсності. Цілий ряд некомуністичних організацій, таких як «Гехолуц» продовжили свою роботу. Сіоністська ідеологія також займала міцні позиції. У звіті Центрального Бюро Євсекцій при ЦК РКП(б) за 1925 рік зазначалося, що «серед єврейських селян... місцями активно працюють сіоністи. Посилення діяльності сіоністських угруповань, особливо серед молоді та дітей, боротьба за вплив на кустарів; масове поширення листків, спроби демонстрацій... Серед студентства сіоністи дуже сильні... воно поповнює сіоністський актив» [44, арк.262]. У резолюції швидше видавали бажане за дійсність «незважаючи на низку несприятливих умов, за минулий рік вдалося значно обмежити площину впливу на маси залишків буржуазно-демократичної громадськості, яка намагалася знову розростися у зв'язку з американською допомогою» [45, арк.3]. Євсекції в регіонах отримали завдання зміцнити партійний періодичний друк на ідиш і сприяти розширенню сфери застосування мови. Учасники конференції відзначили також, що поряд з міськвиконкомами проводилися збори на ідиш з єврейськими робітниками. Особлива увага у Євсекції Кримського ОК РКП(б) приділялася боротьбі з релігією і громадами. Переселенці, що прибували до Криму, були з штетлів з традиційним способом життя, високим рівнем релігійної та національної свідомості. Часто переселенці, що прибували з містечок Правобережної України, навіть не володіли російською мовою. Фрумкіна відзначала, що «особливих форм набуває у єврейському середовищі боротьба з клерикалізмом. Політпросвітсекції повинні залучити до цієї боротьби євсекції КСМ, жінвідділи, курсантів підготовчих курсів, щоб вести цю боротьбу планомірно» [46, арк.3зв]. Боротьба з іудаїзмом стала одним з ключових лейтмотивів роботи Євсекції Кримського ОК РКП(б) протягом 1920-х років. Центральне Бюро Євсекцій при ЦК РКП(б) прагнуло активно підтримувати зв'язки з Євсекцією Кримського Обкому партії. Це була інструкторська допомога, напрямок пропагандистської літератури. Питання

роботи в Криму розглядалося на засіданні ЦП Євсекції ЦК РКП(б) 14 лютого 1921 року. З Криму повернувся співробітник Рабічев, що побував там з інспекційною поїздкою. Рабічев відвідав Сімферополь і Керч. Присутні, імовірно, були дуже здивовані тим, що і в Сімферополі та Керчі місцеві органи влади перешкоджають роботі серед євреїв. Ця притидія виходила від керівників кримського обкому, зокрема секретаря Самойлової. Така ж ситуація склалася і в Керчі. Рабічев розповів, що «місцевий партком перешкоджає веденню якої б то ні було єврейської партійної роботи, хоча там є до 500 єврейських робітників... У Комол вступили багато колишніх «Цейри-Ціон», які продовжують залишатися при своїх сіоністських настроях» [47, арк.19]. Робітникам приділялася особлива увага. Єврейський пролетаріат більшовиками розцінювався як основна ударна сила в боротьбі з сіоністами та колишніми членами некоммуністичних партій. Інструктори ВКП(б) намагалися активно працювати також серед членів профспілок, де частка єврейських робітників була істотна. Станом на 1 березня 1926 року в профспілках Кримської АРСР перебувало 73031 особа. З них євреї становили 6640 осіб або 9,1% [48, арк.115].

Центральне Бюро прагнуло допомогти не тільки організаційно, направляючи інструкторів, але й літературою. ЦБ направило бібліотечки з відповідною добіркою пропагандистської комуністичної літератури. Бібліотечки спрямовувалися в євсекції Обкому ВКП(б), Джанкойського та Севастопольського райкомів ВКП(б)[49, арк.172]. Загальних бібліотек у Криму було, безумовно, недостатньо. Єврейські бібліотеки діяли в Сімферополі та Феодосії. У Сімферополі єврейська бібліотека була самостійною і розташовувалася на вулиці Менделєєвській. У Феодосії єврейський відділ існував у рамках Центральної бібліотеки. Незважаючи на неоднозначність ситуації з роботою Євсекції у Криму в 1921 році, делегат від Криму був присутній на IV конференції Єврейських секцій при ЦК РКП(б), що проходила в серпні 1921 року. У конференції взяло участь 144 делегати. Важливо відзначити, що спочатку членами РКП(б) була незначна кількість

делегатів, інші прийшли в партію з інших організацій. Так, члени Бунди становили 59,9% делегатів конференції, 20,9% були в минулому «об'єднаними» і 3,4% – колишні члени «Поалей-Ціон». Таким чином, 80% членів конференції мали небільшовицьке минуле. Не дивно, що цілий ряд пропагандистських заходів, що проводилися, сприймалися скептично. Конференція розглянула широке коло питань: економічна ситуація в єврейських містечках, про роботу серед жінок та молоді, видавничої діяльності та єврейських політичних групах, що не увійшли до РКП(б). Делегати конференції звернули увагу на події, що відбувалися в Криму. Радянська влада була встановлена в Криму в листопаді 1920 року і на території півострова діяло багато єврейських організацій. Влітку 1921 року до Криму направляється для допомоги в постановці роботи Євсекції Ю.Ларин, сам уродженець Сімферополя. Єврейський відділ Народного комісаріату у справах національностей зазначав, що Ю.Ларин спрямований «у зв'язку із звільненням Криму і з необхідністю ліквідації там залишків... сіоністської організації, що розвилася» [50, арк.47]. На 1921 рік «Поалей-Ціон» стала досить активною і в Криму. Успіхи «Поалей-Ціон» в єврейському середовищі Криму викликали активну протидію єврейської секції Кримського обкому РКП(б). У своєму циркулярі №62/2 секретаріат ЦК «Поалей-Ціон» жорстко писав про протистояння з Євсекцією: «нахабство Євсекції особливо досягло свого апогею в циркулярі про Червону Армію...уся їх робота (відмова від сетмаса, економічний циркуляр Євсекції) є ставкою на знищення єврейського народу, а не його розквіт»[51, арк.20]. Завершувався циркуляр секретаріату ЦК однозначним закликком «Товариші, не піддавайтеся на провокації з боку Євсекції і Комбунду». Парадокс ситуації полягав в тому, що «Поалей-Ціон» – це Єврейська Комуністична партія. У черговому циркулярі секретар ЦК партії Авербух зазначав, що «боротьба між Євсекцією і нами сильно загострилася, вона ні перед чим не зупиняється у своєму переслідуванні нас» [52, арк.14]. Акцент на ідеолого-пропагандистський напрям у роботі єврейської секції зберігався протягом

усіх двадцятих років. Євсекція виступала ініціатором не тільки ідеологічної боротьби, але й репресивних заходів. Перші арешти сіоністів були проведені ще в 1920 році в Москві. У 1922 році почалися арешти в Києві. З березня 1924 року арешти набули систематичного і масового характеру. У першу чергу арештовувалася молодь у віці від сімнадцяти до двадцяти трьох років. Заарештовані являли собою класичну базу радянської влади – діти кустарів, робітників і ремісників. За період з 13 березня 1924 року по 1 травня 1925 року було заарештовано три з половиною тисячі осіб [53, арк.38]. Заарештовані утримувалися під вартою, у середньому до чотирьох місяців, потім посилялися у віддалені регіони Радянського Союзу. Основні вимоги єврейських громадських діячів зводилися насамперед до припинення репресій. У більш віддаленій перспективі до «свободи національної культури на мові іврит; права регулювання єврейської еміграції в Палестину». Ці дії викликали різко негативне ставлення до членів євсекцій, які розглядалися як ініціатори репресій проти єврейської молоді. Представники єврейського руху так характеризували посилення репресій «прояв ворожих дій з боку органів влади до національної роботи... результат впливу Євсекції, що використовувала свою близькість до органів влади для зведення старих бундовських рахунків із сіонізмом. Дванадцятий з'їзд РКП з його поворотом у національній політиці викликав великі надії серед єврейської молоді на можливість ведення легальної роботи серед єврейських мас у галузі економічної самопомоги, культурної діяльності і фізичного оздоровлення розгромленого єврейства» [54, арк.40]. На території Криму діяли некоммуністичні єврейські організації, у тому числі молодіжні. Так, у Євпаторії існував єврейський скаутський рух. Зокрема, у Бюлетені №1 Югенд ЦС-Фербанд зазначалося, що «у Харків прибула начальниця зграї вовчат Євпаторійського загону єврейських скаутів. Оргінстром дано їй завдання налагодити зв'язок з Євпаторією» [55, арк.8.]. У кінці 1922 року відбулася перша Всеукраїнська конференція Югенд ЦС Фербад. Це рух єврейської молоді, якому були близькі ідеї сіонізму. За підсумками роботи

конференції, у якій узяли участь і представники Кримської організації, ухвалена резолюція. Документ відрізнявся жорсткістю формулювань щодо Євсекції, діяльність якої оцінювалася вкрай негативно. Зокрема, у Зверненні єврейської трудової молоді зазначалося, що «євсекція, яка висить над головою єврейських трудящих, як Дамоклів меч, переслідує у своїй діяльності, не задоволення національно-класових інтересів, а тільки ліквідацію будь-якої єврейської трудящої громадськості, яка затикає роти єврейським трудящим і підлящується по відношенню до компартії. Євсекція - не продукт руху єврейських трудящих, а купка доктринерів, інтелігентів, що відірвані від мас, з нею потрібно боротися» [56, арк.5]. У фонді Петра Гермогеновича Смідовича зберігається лист, адресований йому професором Д. Шором, написаний 21 серпня 1925 року. У ньому автор аналізує взаємовідносини Євсекції і сіоністів. Д. Шор звертається з проханням про заміну заарештованим сіоністам покарання на висилку в Палестину. Джерелом напруженої ситуації він вважає структури Євсекції, що прагнули розширити сферу свого впливу. Д. Шор пише, що «похід проти «сіонізму», оголошений євсекцією, крім шкоди нічого не принесе. Це означає піти проти світового єврейства, яке вважає за необхідне створити свій кут і особливо - духовний центр єврейства». Підсумковуючи, автор указує на прагматичні інтереси Євсекції: «хіба радянському уряду не все одно, де б ні здійснювалася його ідея. Але це не все одно євсекції. Зникне сенс її існування... у цій боротьбі відіграє роль шкурне питання» [57, арк.45]. Цілий ряд єврейських організацій і партій діяли в Криму і мали місцеві організації. Найбільша кількість структур була організована сіоністським рухом. Сіоністи не тільки використовували Крим як транзитний пункт руху в Палестину, але також заснували кілька трудових колоній у Джанкойському районі. Робота молоді в них стала своєрідною підготовкою до переїзду в Палестину. Зокрема, це сіоністська трудова партія «Гітахдут», Єдина Всеросійська організація Сіоністської молоді, Всеросійська національна трудова організація «Гехолуц», Всеросійський союз Цофім «Гашомер-

Гацоїр». У першій половині 1920-х років усі перераховані організації опинилися під пресингом ДПУ. Не менш гострим було ідеологічне протистояння. Представники організацій звернулися до широких єврейських мас, зазначивши, що «озлоблена, позбавлена авторитету та довіри з боку євреїв – Євсекція продовжує з усе збільшуваним нахабством пригнічувати й придушувати будь-яку сміливу ініціативу та вільну думку, яка протестує проти непрошеної опіки над єврейським народом... сіоністська громадськість єдина виразниця вільної волі єврейських трудящих закликає всіх до спільної активної боротьби проти брудної політики євсекції» [58, арк.67]. Спроби протидії не залишилися без уваги. У Москві було проведено розширене засідання Головного бюро Євсекції ЦК ВКП(б). Учасники відзначили активізацію сіоністського руху як в центрі, так і в ряді регіонів, у тому числі в Криму. Був намічений ряд заходів для протидії сіоністам. По-перше, розпочати широку агітаційну кампанію в середовищі широких мас «з метою звільнення їх від сіоністської ідеології». У середовищі колоністів почати боротьбу проти кооперативів, які склалися з «сіоністських елементів». Планувалося також вжити адміністративні заходи проти активних сіоністів серед кустарів і громадських організацій. Інтелігенцію передбачалося залучати до роботи місцевих організацій ТЗЕТ. Кадрову проблематику намагалися вирішити через підбір «перевіраних працівників». Серед досить широкого спектру організаційних та адміністративних заходів значилися й репресивні. Постанова Голоvbюро Євсекції фіксувала: «застосовувати репресії головним чином у відношенні до керівного активу» [59, арк.466].

Провідне місце належало «Гехолуц», яка створила кілька колоній в Криму. Основні цілі «Гехолуц» були такі: «створення та організація першої єврейської Армії Праці для Палестини. В основу праці в Палестині повинні бути покладені кооперативні начала, у формі кооперативних артілей і груп для колонізації» [60, арк.139]. «Гехолуц» мала регіональні організації, у тому числі і в Криму. Для досягнення мети місцеві організації проводили курси іврити, палестинознавства, клуби для фізичних і військових вправ і

центральный аспект – польові роботи та роботи на фермах. Клуби для фізичних вправ існували в Криму в Сімферополі і Євпаторії. Вони на початку 1920-х років діяли у формі скаутського руху. У скаутські єврейські табори у Євпаторії приїжджали з УРСР. Комуни «Тель-Хай» і «Мішмар» у Джанкойському районі здійснювали підготовку до праці в умовах Палестини. Комітет «Гехолуцу» зазначав, що «прагне згрупувати членів відповідно до тих галузей праці, якими вони мають намір займатися в Палестині» [61, арк.139]. З «Гехолуц» Євсекція вела активну боротьбу як ідеологічними інструментами, так і силовими. Євсекція опинилася в двозначній ситуації. Симпатії до некомуністичних організацій, зокрема сіоністських, були надто високі. Застосувати одне насильство Євсекція не могла. Питання про ставлення до різноманітних єврейських організацій і рухів обговорювалося на засіданні ЦП Євсекцій. Тези про «Гехолуц» були підготовлені Бройдо. У висновку за підсумками обговорення робився акцент на силовому протистоянні і зазначалося, що «ця робота для зміцнення зв'язку з масами і залучення їх в коло впливу радянської влади не лише не виключає рішучої боротьби з реакційними угрупованнями єврейської буржуазії і дрібної буржуазії, але і припускає таку боротьбу. Надзвичайна велика кількість таких груп, через постійне вилучення із середини сіонізму все нових і нових груп різноманітних забарвлень від самих мракобісних, до нібито комуністичних, різко відрізняє єврейську дрібну буржуазію від будь-якої іншої, невловимість цих численних угруповань від обізнаних органів політичного нагляду» [62, арк.152]. Можна стверджувати, що напівлегально групи «Гехолуц» існували і діяли в єврейських колоніях Кримської АРСР до кінця 1927 року.

П'ята Всеросійська конференція єврейських секцій підсумувала роботу в першій половині 1924 року. Як основне завдання ставилося необхідність підготовки кадрів для проведення партійної та просвітницької роботи за допомогою Радянських партійних шкіл. Така Радпартшкола діяла також у Сімферополі. Для рядових членів партії створювалися школи політграмоти. Марксистські гуртки з політекономії повинні були сприяти загальному рівню

освіченості членів, понад 80% яких мали тільки початкову освіту [63, арк.100]. З початком масового планового переселення в Крим, стали переважати партійні осередки в селі, кількість євреїв у міських організаціях залишалася практично без змін. У цілому, питома вага євреїв у кримській партійній організації була досить висока. Так, на квітень 1925 року із загальної кількості в 5571 більшовиків, євреїв становило 545 осіб, що склало 9,8% від чисельності організації [64, арк.119]. На засіданні, яке відбулося 14 березня 1927 року, ЦБ євсекції АПВ ЦК ВКП(б) обговорювалися підсумки поїздки в Крим Абрама Мережина. Доповідач повідомив про виділення землі, роботу євсекції кримського ОК. Ухвалено рішення про те, що «центр ваги в партійно-комсомольській роботі повинен бути перенесений у село» [65, арк.39]. Ідеологічні питання відступали, певною мірою, на другий план у зв'язку зі складністю процесу виділення землі. Дещо раніше, 10 січня 1927 року відбулося розширене засідання Економічної Комісії ТРП. На засіданні з доповіддю «Становище єврейського землеробства в СРСР і його перспективи» виступив Самуїл Любарський. Насамперед він зазначив, що можливості для отримання земельних ділянок у Казахстані, смузі між Томськом і Красноярськом слабо вивчені, але є малоцікавими для єврейських організацій. Тому центр організаційно-політичних зусиль повинен бути спрямований на одержання землі в Криму. С. Любарський зазначив, що «у Криму є багато вільної землі (близько 340 тисяч десятин), але вона мало доступна внаслідок проведення заселення Північного Криму татарами, які переселяються з Півдня. При подоланні цілого ряду перешкод можна було б отримати в Криму приблизно 200 тисяч десятин землі або 10-12 тисяч часток, що разом з наявними там 2-2 ½ тисячею частками склало б великий масив єврейського землеробства, який мав би величезне значення для переселенської справи» [66, арк.1]. Доповідь С. Любарського викликала на засіданні Економічної Комісії ТРП гостру дискусію. Її напруження пояснюється тим, що ТРП фінансував численні проекти і повинен бути впевнений, що зусилля не виявляться даремними. У підсумку дискусії С.

Любарський вивів, що «у разі відсутності відповідного натиску на кримські земоргани, можливий зрив у галузі єврейського землеробства протягом найближчих 2-3 років за відсутністю вільної землі» [67, арк.2]. Абсолютно переконливо виглядає думка Економічної наради ТРП про те, що єврейські господарства на Півночі Криму можуть бути тільки інтенсивного типу, садівництво, виноградарство, тваринництво через специфіку кліматичних і ґрунтових умов. Допомога ТРП багаторазово зростала, так як технічні культури і тваринництво вимагали переробки на відповідних підприємствах. Ці підприємства і повинні були бути створені завдяки коштам ТРП.

На 1 березня 1928 року з 18997 службовців 19 народних комісаріатів, рад і кредитних установ службовці євреї становили 11% [68, с.95]. Динаміка зростання чітко видна при аналізі кількості єврейських сільських рад. У 1933 році налічувалося 33 єврейських сільських ради, що охопили 87 земельних ділянок, виділених для переселенців. Створення національних єврейських сільських рад розцінювалося як одна з важливих форм радянського будівництва. Однак, навіть у виборчій кампанії 1926 року відсоток позбавленців серед євреїв був значно вищий, ніж серед інших народів. Багато в чому, це була суб'єктивна ситуація. Важливість правових інструментів безперечна в процесі переселення, незважаючи на весь правовий нігілізм, який панував у Радянському Союзі. У підсумковому звіті про хід радянського будівництва в регіонах єврейського переселення зазначалося, що «правовий захист єврейських трудящих проти свавілля місцевої влади і збочень апарату, боротьба проти трактування єврейського містечка як суцільного спекулятивного гнізда, боротьба за диференційований підхід до різних соціальних верств населення містечок... боротьба за здійснення декрету про рівноправність мов, за звітність виконкому перед виборцями євреями рідною мовою, за відповідні публікації... школа і народний суд єврейською мовою стали за цей період буденним явищем» [69, арк.158]. Єврейські національні сільські ради створювалися в місцях компактного розселення приїжджих. Із загальної кількості 15 сільрад перебувало у Фрайдорфському єврейському

національному районі, де проживало 30% від загальної кількості євреїв, що жили на півострові [70, с.18]. Для порівняння, усього чотирма роками раніше в 1929 році працювало лише 5 єврейських сільських рад: одна в Сімферопольському районі і чотири – в Джанкойському, де була зосереджена значна маса аграрних колоністів [71, с.35]. Створення єврейських сільських і містечкових рад виступало одним з пріоритетів у плані роботи ЦБ Євсекції при Агітаційно-пропагандистському відділу ЦК ВКП(б), особливо щодо питання бюджету. Також у плані робіт Центрального бюро значилися «постановка питання про заходи щодо залучення єврейських безробітних і особливо єврейської молоді в промисловість. Питання про обслуговування профспілками єврейських робітників рідною мовою. Питання про посилення роботи партії єврейською мовою» [72, арк.40]. Також у документі відзначалася «боротьба з сіонізмом». Фіксація цього завдання може свідчити про те, що в 1930-х роках, нехай і не в інституційній формі ідеї сіонізму не були знищені. Роль Палестини в долі єврейського народу проявлялася і в поширенні тих чуток, що циркулювали в єврейських селах Криму. 27 липня 1927 року євсекція Кримського ОК ВКП(б) інформувала ЦБ про ті настрої, які панували як в селах, так і міських громадах. У документі відзначалося, що населення чекає початок війни і пов'язаних з цим єврейських погромів. Як правило, члени євсекції звинуватили в цьому сіоністів. Важливо те, що потенційні погроми очікувалися переселенцями з боку місцевого населення, що свідчить про часом складні міжнаціональні відносини: «особливо хвилює переселенців роль Кримського півострова в майбутній війні і можливість погромів узагалі та з боку місцевого кримського населення зокрема» [73, арк.10]. Цікава реакція переселенців на доповіді про міжнародне становище, що проводилися представниками євсекції Кримського Обкому ВКП(б). Переселенці, що ставили, зокрема такі питання «не слід організовувати самооборону? не слід організовувати національно-територіальну армію? якою буде допомога Агро-Джойнту євреям СРСР під час війни?» [74, арк.10]. Примітно, що у своїх питаннях євреї-переселенці не згадують допомогу

держави й Червоної Армії. Про те, що складнощі в міжнаціональних відносинах існували, свідчить обговорення підсумків роботи комісії, утвореної постановою Президії ВЦВК 29 жовтня 1928 року. Комісія працювала в Кримській АРСР над зміною внутрішньополітичної ситуації після судового процесу над головою ЦВК автономії Велі Ібраїмовим. За підсумками роботи комісії Президія ВЦВК на засіданні 28 січня 1929 року прийняла постанову, у якій зазначалося «слабке обслуговування національних меншин і недостатня увага до врегулювання міжнаціональних відносин» [75, арк.62]. За завуальованим формулюванням переховувався гострий спір між керівниками ЦВК і РНК автономії і лідерами КОМЗЕТу. В одному з перших пунктів постанови зазначалося, що «виконати не пізніше 1 березня 1929 року постанову президії ВЦВК від 13 серпня 1928 року про відведення землі для потреб єврейського земельного устрою трудящих євреїв у Криму» [76, арк.62]. Крім виділення землі передбачалося, що у всіх потенційних земельних спорах обов'язковим арбітром буде Федкомзем. Ще один важливий аспект стосувався національного аспекту в роботі органів влади. У постанові ставилося завдання «переглянути існуючу мережу рад в цілях виділення нових національних рад, посилити обслуговування національних меншин, звернувши увагу на врегулювання міжнаціональних відносин» [77, арк.62]. Цей документ доповнювався також спеціальною постановою Президії ВЦВК і РНК РРФСР «Про земельний устрій трудящих євреїв». Ця постанова географічно охоплювала Джанкойський і Євпаторійський райони, де створення єврейських сіл почалося раніше. У пункті першому зазначалося, що вся земля, яку не обробляли місцеві селяни, могла бути використана для аграризації євреїв «не наявні в надільному трудовому землекористуванні місцевих селян землі в Євпаторійському та Джанкойському районах Кримської АРСР надаються в розпорядження КОМЗЕТ при ВЦВК для заселення їх євреями, які переходять до трудового сільського господарства» [78, арк.137]. Далі в постанові конкретизувалися розміри земельних площ у двох зазначених кримських районах. Для євреїв-

переселенців виділялися також землі випасного фонду, які не були закріплені за місцевим населенням. До цієї ж категорії належали землі ліквідованих після 1 серпня 1926 року радгоспів, з передачею їх земель у міру ліквідації цих господарств. У РДАСП зберігся рукописний варіант цієї постанови, підготовлений Ю. Ларіним. У цьому варіанті містився пункт, який регулював внутрішньокримське переселення. Зокрема, у ньому вказувалося: «внаслідок того, що розселенський фонд 6 південних районів Криму більш ніж достатній для повного задоволення 3 тисяч сімей внутрішньокримських розселенців (татар та інших), які повинні бути переселені й розселені з цих 6 південних районів згідно з постановою Народи Всесоюзного Переселенського Комітету до 6 квітня 1926 року – відкрити та передати КОМЗЕТ всі ті землі, які до цього часу Кримнаркомземом у 4 північних районах закріплені за передбачуваними переселенцями і цілими селищами з 6 південних районів Криму, але останніми фактично до 15 серпня 1926 року неорані» [79, арк.143].

Одним з основних специфічних заходів національної політики щодо єврейського народу в Кримській АРСР було переселення в північні регіони півострова і створення аграрних колоній. Активна переселенська політика Кримської АРСР хронологічно охоплює рамки з 1924 по 1929 роки. У 1923 році Крим ще заліковував рани, нанесені голодом 1921-1922-х років. У цьому ж році в Крим прибули перші переселенці, але не за організованим набором, а самостійно. Найбільш велику колонію становила єврейська комуна «Тельхай», організована в 1922 році, артіль «Хаклай», створена 28 квітня 1923 року, артіль «Авода», організована 16 жовтня 1923 року, комуна «Мішмар» вилучилася в 1924 році з комуни «Тельхай», артіль «Ециро», що існувала з 16 вересня 1924 року, артіль «Кодимо» була організована 7 лютого 1925 року і в тому ж році була створена артіль «Землероб» [80, арк.17зв.]. Планове переселення євреїв на земельні фонди КОМЗЕТ почалося в Криму в 1925 році. До 1925 року, до початку організації і діяльності КОМЗЕТ в Криму, існували названі селища з переселенців Гомельської та Смоленської

губерній. За ними закріпили ділянки землі в 1925 році площею 19419 гектарів. У плановому порядку КОМЗЕТ у Криму було виділено з 1925 по 1928 роки 113512 гектарів землі. У 1929 році постановою ЦВК Кримської АРСР додатково було виділено ще 95 тисяч гектарів під майбутнє переселення [81, с.34]. Активна переселенська політика викликала опір з боку місцевого партійно-радянського керівництва. Ця опозиційна діяльність очолювалася головою ЦВК Кримської АРСР Вели Ібраїмовим. У листі до Президії ВЦВК РРФСР від 10 квітня 1925 року за підписом голови КОМЗЕТ П.Г. Смидовича вказувалося: «КОМЗЕТ вважає своїм обов'язком довести до відома Президії ВЦВК, що знаходить поведінку кримського уряду стосовно центральних органів СРСР і РРФСР вкрай зневажливою, яка принижує гідність Радянської влади як всередині, так і поза СРСР... Уряд Кримської АРСР виявив особливе недобррозичливе ставлення до землеустрою трудящих євреїв у Криму... подальша поведінка Кримського уряду мала на меті зрив переселення в Крим. Вважати дії Кримського Уряду щодо створених у Криму за 1922-24-ті роки єврейських сільгосп колективів такі, що не відповідають національній політиці Радянської влади і йдуть врозріз із політикою радвлади щодо землеустрою трудящих євреїв» [82, арк.7-8]. Протистояння з питання про масштаби переселення продовжилося і в наступних 1926 і 1927-х роках. У своєму звіті ЦБ євсекцій відзначало, що «робота в Криму зустрічає особливо запеклий опір місцевих керівних органів» [83, арк.266]. Складна ситуація відзначалася також у доповіді агронома Е. Хайкіна за лютий 1925 року. Виступаючи він зазначив, що «Кримський Уряд ставився неспівчутливо до єврейських переселенців і взагалі надавав землю тільки в тимчасове користування на умовах оренди, які, звичайно, не могли задовольнити переселенців» [84, арк.217]. 24 серпня 1927 року РНК РРФСР ухвалила постанову про виділення 42 тисяч десятин землі в Кримській АРСР для потреб переселення. На ім'я секретаря кримського обкому ВКП(б) Живова надійшов лист від 27 грудня 1927 року за підписом Ю. Ларіна. Послання зокрема містило наступні рядки: «Я особисто вважаю боротьбу

проти здійснення цієї директиви... ще більш безнадійною, ніж та, яку вів у 1926-27 році проти передачі КОМЗЕТу 55 тисяч гектарів переселенського фонду. Тоді мова йшла про гарну землю і без індустріальних вигод для Криму – і то боротьба була Кримом програна і за партійною і радянською лінією і ці 55 тисяч були передані КОМЗЕТу. Бо нічим не можна було виправдати позиції протесту. Тепер же мова йде переважно про погані невикористовувані землі і про більший значний внесок у загальний господарський розвиток Криму. Тим більше є підстав не повторювати досвіду боротьби проти продовження здійснення в життя цієї директиви Політбюро, яка була дана» [85, арк.51]. Недолік землі для переселення постійно відзначався з моменту прибуття перших переселенців і до 1928 року. 1927-1928-ті роки можна охарактеризувати в аспекті виділення землі як переломний період. Можливості отримання значно більших земельних ділянок призвели до перегляду планів роботи «Агро-Джойнту» у Криму. 5 лютого 1927 року відбулася нарада, присвячена обговоренню перспектив роботи як в Криму, так і на українських фондах. З основною доповіддю «Про план робіт Агроджойнту на 1927 рік» виступив С. Любарський. Агроном Самуїл Любарський добре знав ситуацію в Криму і ті труднощі, з якими стикаються переселенці. Насамперед він звернув увагу на малоземелля і потреби в значно більших ділянках. На його думку, на наявні фонди можна було переселити тільки близько 245 сімей. С. Любарський зазначив, що в 20 старих колективах налічується 563 земельні частки. По роках виділення землі ситуація виглядала так. У 1925 році було виділено 303 земельні ділянки і всі вони були зайняті й освоєні. У 1926 році виділено 786 ділянок і зайняті ще не всі. С. Любарський щодо ситуації з виділенням землі налаштований песимістично: «що стосується нових земель, то становище в Криму значно гірше, ніж ми припускали» [86, арк.3]. Він вважав, що можна розраховувати лише на три тисячі земельних ділянок. Вихід із ситуації представники Агро-Джойнт убачали в зміні статусу низки земельних ділянок. Найбільша частина – це так звані землі «розселенського фонду». Вони призначалися для

внутрішньокримських переселенців – насамперед кримських татар. Таких земель налічувалося в Джанкойському та Євпаторійському районах 1400 земельних часток. Це дозволило б прийняти ще близько 600 сімей єврейських переселенців. Другим важливим ресурсом були землі так званого «випасного фонду». В умовах нової економічної політики досить часто землі випасного фонду орендували вівчарі, навіть з-за меж Криму. Керівники КОМЗЕТ і «Агро-Джойнт» хотіли отримати цю землю, навіть незважаючи на те, що вона була мало придатна під орне землеробство. На думку агроджойнтівських інженерів, на землі випасного фонду можна переселити приблизно 200 єврейських сімей. Існувало також ще одне джерело землі для потреб єврейської аграризації, однак воно було найбільш спірним. Це землі радгоспів. Перші радгоспи за типом комун створювалися ще в 1921 році. Радгоспи повинні були продемонструвати селянам Криму переваги соціалізму та колективного господарства. Однак реальність виявилася надто далекою від романтики більшовизму. Усі радгоспи виявилися збитковими і швидко накопичили значні борги. Такі збанкрутілі радгоспи представники єврейських організацій хотіли використовувати для переселенських сімей. Питання землеустрою тісно взаємопов'язувалося з будівництвом житла. Аналізуючи хід переселення до УРСР і Кримської АРСР, представники КОМЗЕТ та «Агро-Джойнт» однозначно дійшли до висновку, що однією з головних причин залишення ділянок була відсутність житла. Інженери «Агро-Джойнт» розробили проект типового будинку. Гроші на будівництво також виділяла ця організація. С. Любарський був змушений з гіркотою констатувати, що в Криму «щодо будівництва тут справа йде гірше, ніж в українських районах» [87, арк.10]. С. Любарський указав, що на 504 сім'ї, які проживають у найбільш ранніх колективах, побудовано всього 182 будинків. З переселенцями 1926 року ситуація була ще гіршою. Проблема полягала в тому, що земельні відводи знаходилися далеко в степу. До них не існувало ні залізничного полотна, ні шосейних доріг. Перевезення будівельних матеріалів для цих єврейських переселенських селищ у степовій частині

Криму становило величезну складність. Незважаючи на перешкоди, будівництво тривало. «Агро-Джойнт» забезпечив фінансування будівництва 2100 будинків. По регіонах на 1927 рік ситуація виглядала наступним чином. У Криму планувалося будівництво 600 будинків. 500 будинків у Криворізькому районі і найбільш масштабне будівництво в Херсонському районі – 1000 будинків для євреїв-переселенців [88, арк.11]. Ситуація з нестачею земельних ділянок відзначалася і партійними органами. Так, на 15 червня 1925 року, у звіті ЦБ Євсекції ЦК РКП(б) висловлювалося про нестачу 20119 десятин для приїжджих переселенців. У наявності всього 17050 десятин. До того моменту в Криму вже налічувалося 597 єврейських сімей в артілях з 2809 учасниками. Перед початком весняної посівної кампанії 1925 року в Кримській АРСР працювали лише колонії, створені з членів «Гехолуц». Колонія «Ікор» заснована 31 травня 1923 року і в ній проживало 182 особи, «Перемога» заснована 6 січня 1925 року і налічувала 100 осіб. «Авода» заснована 20 червня 1923 року. Колонія «Хлібороб» заснована 1 лютого 1923 року і в ній проживало 174 особи. «Еціро» заснована 28 червня 1924 року і в ній проживало 196 осіб. Колонії «Хаклай», «Тель-Хай» і «Мішмар» засновані членами «Гехолуц». «Хаклай» заснована 24 березня 1923 року і в ній проживало 294 особи. «Тель-Хай» вважалася найбільш ранньою колонією, сформованою 6 жовтня 1922 року, її поселення налічувало 68 осіб. Вона виникла в колишній поміщицькій садибі. Спочатку обсяг її земельних угідь становив 46 часток [89, арк.10]. «Мішмар» виділився пізніше – 14 квітня 1924 року і нараховував 34 особи. Поселення «Хейрус» засновано 4 вересня 1924 року і було досить великим – 280 осіб. У тому ж 1924 році – 9 жовтня створено поселення «Працівник» зі 127 жителями [90, арк.17].

Першопричина ситуації, що склалася з єврейським переселенням, полягала в тому, що частина керівництва Кримської АРСР прагнула надати автономії характер національної кримськотатарської структури. Відгомони гострої боротьби відчувалися навіть на початку 1930-х років. Один з

керівників кримського агітпропу В. Козлов у виступі в 1931 році говорив: «Особливо необхідно виділити питання про переселення в Крим трудящих євреїв. Відомо всім, що один час – років чотири тому – проти єврейського переселення в Крим була розгорнута широка кампанія. Очолили її буржуазні націоналісти (Міллі-Фірка); безпосередню участь у цьому брав В. Ібраїмов. Навіть ряд комуністів-татар виступали проти єврейського переселення. Зламано цей націоналістичний опір? Безумовно» [91, с.12].

Ідея створення національної кримськотатарської автономії широко підтримувалася національною інтелігенцією в середині 1920-х років. Так, на адресу ДПУ від групи кримськотатарських активістів надійшло звернення з проханням дозволити створити товариство «Коч-Ярдим» для сприяння облаштуванню кримськотатарських реемігрантів з Добруджі [92, арк.96]. Однак ця ініціатива була вторинною. Комуністи кримські татари взяли ініціативу в свої руки. Президія ЦВК Кримської АРСР 8 вересня 1926 року затвердила Статут створеного владою кримського товариства допомоги переселенцям і розселенцям «КТДПР». Звертає на себе увагу факт створення товариства на рівні вищої кримської влади як спроби перехопити ініціативу. У документі завданнями товариства визначалося: «сприяти переселенню і розселенню корінного селянського населення всередині Криму, а також сприяти татарам-емігрантам та їх нащадкам у поверненні на батьківщину та облаштуванню на місцях... сприяє Комітету у справі земельного устрою трудящих татар при КримЦВК... у здійсненні завдань щодо зміцнення малоземельного селянського населення Криму і татар-емігрантів та їх нащадків, що повертаються на батьківщину» [93, арк.69]. Радянські керівники кримські татари розглядали Крим як національний осередок і територію для повернення реемігрантів. У 1924 році була створена комісія з національного питання при ОК РКП(б) у складі А. Іванова, О. Дерен-Айерли, Мустафа, Шварца, Р. Ногаєва, Бекірова, У. Балича, яка розробила «Проект плану роботи кримської парторганізації в галузі національного питання». У документі зазначалося: «Через заяви, які надходять від тих трудящих татар,

що раніше емігрували з-за гнобительської політики царизму в Румунію і Болгарію, про надання їм можливості повернутися на батьківщину, розробити питання про їх рееміграцію в Крим» [94, с.8].

Одним з найважливіших напрямів національної політики був комплекс заходів у галузі освіти і культури. Для євреїв Криму характерним є дуже високий рівень грамотності. У 1925 році серед чоловіків грамотних налічувалося 75,7%, серед жінок – 70%, обох статей – 72,6%. Серед дітей, старших семи років, грамотних було: хлопчиків – 91%, дівчаток – 81%, обох статей – 85%. Ці статистичні дані свідчать про те, що практично всі діти з єврейських родин у містах відвідували школу. Високому рівню грамотності євреїв сприяла та обставина, що до 1925 року, тобто до початку планової аграрної колонізації в Крим, євреї були практично виключно жителями міст. На відміну від сільської місцевості, організувати школу в місті значно простіше, так і культурно-освітні запити городян були вище. Особливість євреїв Криму – використання російської мови, а не ідиш. Цей факт суттєво впливав на структуру єврейських шкіл. Урбанізоване населення швидше піддавалося асиміляційним процесам. Не варто випускати з уваги наслідків русифікаторської політики в колишній Російській імперії. Асимільованим виявилось фактично ціле покоління єврейської молоді. Національних шкіл, у вузькому сенсі слова, де навчання проводилося на ідиш, у Криму було дуже мало. Партійне керівництво як мову для єврейських шкіл розглядало тільки ідиш, вважаючи, що для більшості євреїв іврит є чужорідним.

У 1923 році в Кримській АРСР існувало 5 єврейських початкових шкіл, що становило 0,7% від загальної кількості початкових шкіл [95, с.136]. Збільшення їх кількості стримував матеріальний фактор. Крим переживав наслідки голоду. Для названих шкіл єврейські благодійні організації надавали допомогу, у тому числі продовольчими пайками і паливом. На початку 1926 року в Криму працювало 4 єврейські школи. У них навчалось 450 учнів, педагогічний процес вели 15 учителів. Нестача вчителів була однією з головних проблем, що стримували розширення шкільної мережі.

Так, у 1925 році в початкових школах викладали 808 вчителів. З них єврейських учителів нараховувалося всього 16 або 2% від загальної кількості педагогів [96, с.43]. З покращенням економічної ситуації, коли НЕП почала приносити результати, кількість єврейських шкіл зростає. До кінця 1925-26 навчального року налічувалося вже 12 єврейських шкіл першого ступеня, у яких навчалося 600 учнів, педагогічний процес вели 25 учителів. У Сімферополі працювала одна школа підвищеного типу з 9 вчителями і 150 учнями [97, с.191]. Значною була питома вага євреїв у школах другого ступеня. У школах дев'ятилітках Наркомосу Криму навчалося 2524 особи, що становило 24% від загальної кількості учнів. У школах семилітках навчалося 651 учнів-євреїв, що становило 12% усіх учнів. До середини 1920-х років характерна майже 100% відвідуваність школи єврейськими дітьми. Батьки прагнули дати дітям хорошу середню освіту, щоб підготувати їх до вступу в інститути. Так, у Сімферополі у всіх школах навчалося 2014 учнів-євреїв. Це складало близько 80% усіх єврейських дітей шкільного віку. Цей показник дуже високий, якщо врахувати що в цей період у середньому по Кримській АРСР навчалося близько 57% дітей шкільного віку. Власне ж єврейська національна школа охоплювала незначний відсоток дітей. Цей факт пояснюється, імовірно, тим, що міське єврейське населення піддалося мовної асиміляції і невелика кількість населення відчувала потребу в національній школі. Гальмування розвитку національної єврейської школи відбувалося і з боку Євсекції. Прямолінійно у виробничому плані Центрального єврейського бюро «боротьби з клерикалізмом і націоналізмом» ставилося завдання «боротися проти всякої спроби будувати особливі єврейські школи для єврейських дітей, рідною мовою яких є російська... і вжити заходів до перетворення таких шкіл у змішані за національним складом дітей. Боротися проти всякої спроби створити культурно-просвітницькі установи з давньоєврейською мовою викладання» [98, арк.151]. Виробничий план не обмежувався тільки цими тезами. У документі ставилося завдання закриття хедерів і ешиботів, там де вони все ще

продовжували діяти. Вести боротьбу проти спроб відновлення хедерів у трансформованому, замаскованому вигляді. Центральне єврейське бюро ставило завдання вживання адміністративних заходів проти відродження хедерів у вигляді приватних уроків, притягнення до суду меламедів, які спробують відновити заняття. При таких діях бюро звертало увагу на необхідність створення атмосфери псевдо підтримки дій євсекцій на місцях «закриття хедерів проводити після ретельної підготовки громадської думки єврейських робітників, із залученням до цієї роботи профспілок, Комісій Жінвідділів, партійних секцій» [99, л.151].

13-17 травня 1929 року відбулася Всеросійська нарада національних працівників при Наркомосі РРФСР. Реалізація коренізації посіла важливе місце в обговоренні делегатів наради. З доповіддю виступив представник КОМЗЕТ Диманштейн. За підсумками доповіді ухвалена резолюція «Про практичне проведення національної політики в галузі народної освіти в СРСР». У документі, в умовах «великого перелому», центральне місце зайняли питання ідеології. У резолюції фіксувалося, що «основною умовою практичного здійснення всіх директив партії й уряду...необхідно вважати рішуче посилення нашої боротьби з усякого роду ворожими проявами на ідеологічному фронті, тих, що виражалися як у явищі великодержавного шовінізму так і в різних формах націоналізму» [100, с.15]. Серед практичних заходів нарада передбачала розгорнути широку громадську ініціативу щодо реалізації заходів коренізації у вигляді культпоходу, участі в шкільному будівництві, позики матеріальних ресурсів. Реалізація заходів коренізації вимагала фінансування. Нарада передбачила значне посилення бюджетних асигнувань як з місцевого, так і державного бюджетів. В організаційних заходах центральне місце належало ліквідації неписьменності серед національних меншин та проведенні загального початкового навчання. Резолюція також відзначала, що «робота всіх національних закладів народної освіти як серед дитячого, так і дорослого населення має бути різко загострена на питаннях класового, інтернаціонального виховання» [101, с.17].

Важливою складовою розвитку єврейських шкіл була наявність фінансових ресурсів. У сільській місцевості діяли школи, що існували за рахунок коштів мешканців. Однак євреї-переселенці були бідні і виділити грошей не могли. Тому прийняття єврейських шкіл першого ступеня в так звану «тверду мережу» стало нагальним завданням для КОМЗЕТ та єврейської секції Кримського ОК ВКП(б). Зазначеній проблемі приділяли увагу, з цією метою в Джанкої з 20 по 23 грудня 1929 року проходила Обласна конференція ТЗЕТ. У резолюції за доповіддю Уповноваженого у справах нацмен при Президії ЦВК Кримської АРСР зазначалося, що КОМЗЕТ повинен реалізувати передачу в 1930-1931 навчальному році 23 єврейських початкових шкіл на бюджет Народного Комісаріату Освіти автономії.

Єврейські школи стали не тільки місцем зіткнення двох мов, але і зіткнення двох ідеологій. Знаряддям проведення більшовицької ідеології та практики національної політики стала єврейська секція кримського обкому РКП(б). Так, у травні 1924 року в Сімферополі відбулася Перша Всекримська нарада з освіти єврейського населення. Представник єврейської секції ЦК РКП(б) Абрам Мережин, який прибув у Крим на нараду, поставив перед освітянами завдання переведення педагогічних кадрів на «класові рейки» і «звільнення єврейських шкіл від буржуазних нетрудових елементів» [102, с.2]. Серед молоді комуністична пропаганда знаходила певне розуміння. У єврейських містечках склався патріархальний побут із суворим дотриманням релігійних обрядів. Сприйняття більшовицької ідеології – своєрідна форма протесту. Участь у громадській роботі в школі, у піонерському русі розцінювалося як прагнення звільнитися від батьківської опіки. Цей процес свідомо стимулювали партійні й комсомольські осередки, районні відділи народної освіти. У школи прямували вчителі-комсомольці, які працювали за новими ідеологізованими програмами. Радянські вчителі не були знайомі з єврейською релігійною традицією, не відчували впливу громади. Указаному процесу сприяли зміни в організації педагогічного процесу в школах. 1920-ті роки стали часом широких педагогічних експериментів. Вони

спрямовувалися на підпорядкованість інтересам побудови нової держави і суспільства. У березні 1928 року в Харкові пройшов II Всесоюзний з'їзд єврейських працівників освіти. Географія делегатів була досить широка: з УРСР приїхало 75 делегатів, БРСР – 40, РРФСР – 25. Кримську АРСР представляли 5 делегатів. На з'їзді виступила Фрумкіна - Естер з доповіддю «10 років Жовтневої Революції в єврейському середовищі і завдання культурного будівництва». З доповідями про стан єврейської культурної роботи виступили представники народних комісаріатів від усіх перерахованих республік. У рамках роботи з'їзду провели засідання секції, присвячені школам соцвиху, професійної освіти, політпросвіти та наукової роботи [103, арк.1]. У резолюції за доповіддю «10 років Жовтневої революції в єврейському середовищі і завдання культурного будівництва» відзначалися основні цілі процесу переселення: «реконструкція соціального складу єврейського населення спрямована в бік створення більшості найманих робітників... у бік створення значного селянства... ліквідувати різні непродуктивні та паразитичні заняття єврейського населення» [104, арк.59]. У документі зазначалося, що найскладніша ситуація щодо соціально-культурної сфери склалася в системі середньої освіти в переселенських селах Кримської АРСР. Нестача матеріальних ресурсів і підготовлених педагогів виступали одним з головних перешкод у розвитку шкільної справи. Однак, переселенські села в степу Криму були далекі від міського соціо-культурного середовища, до якого в основному звикли переселенці. Певною мірою, це також багатомовність євреїв-переселенців. Учасники з'їзду зазначили, що 73% єврейського населення назвали своєю рідною «єврейську» – під цим на увазі ідиш і 27% «інші мови» – тут малася на увазі російська мова. І хоча представники Євсекції були прихильниками навчання російською мовою, вони змушені зважати на цю обставину. Усе ж центральна увага учасників з'їзду була звернена на політико-ідеологічну сторону роботи. У резолюції акцент робився на боротьбі з сіоністською ідеологією та конструюванні нової соціальної структури єврейського народу. Вказувалося, що «у галузі

класових відносин з'їзд констатує усунення соціальних власників і керівників єврейської суспільного життя й концентрації цього керівництва в руках робітничого класу. В ідеологічній сфері ми констатуємо повне банкрутство всіх угруповань, у тому числі і тих, які 10 років користувалися легальними можливостями існування» [105, арк.61]. У політосвітній роботі поставлене завдання створення хат-читалень, червоних куточків і народних будинків у кожному переселенському селі. Однією з головних скарг селян, крім відсутності медичного обслуговування, був брак культурно-просвітницьких установ. Однак, ці установи повинні Були не сприяти реалізації культурних запитів людей, а бути інструментом пропаганди, антирелігійної діяльності. Боротьбі з так званим клерикалізмом відводилася особлива роль, представники євсекції усвідомлювали, що тільки іудаїзм може стати неможливим опонентом більшовизму. Спеціальний документ визначив завдання антирелігійної роботи: «боротьба з клерикалізмом повинна стати одним з найважливіших завдань усієї політосвітроботи, усіх типів політосвітустанов... необхідна систематична робота шляхом організації гуртків безбожників, шляхом систематичного поглиблення антирелігійної пропаганди...необхідно збільшити кількість антирелігійних видань, підготувати кадри антирелігійних пропагандистів, пропускаючи їх через спеціальні короткотермінові курси» [106, арк.90].

Незважаючи на сформовану тенденцію у використанні російської мови в єврейських школах, НКО Криму прагнув збільшити число національних єврейських шкіл до 10, щоб у них навчалася до 50% дітей шкільного віку. На формування єврейських шкіл негативно позначалася подвійність і суперечливість установок владних органів. З одного боку, у процесі коренізації передбачалося розвиток єврейської культури та освіти, а з іншого, влада вела боротьбу з сіоністськими організаціями та викладанням на івриті. Не варто випускати з уваги і загальних труднощів, властивих для всіх шкіл, через нестачу фінансування і матеріальних ресурсів, підручників і посібників. Середина 1920-х років відрізнялася можливостями для прояву

громадської ініціативи. Вона знаходила вияв у роботі національних клубів, бібліотек, хат-читалень у сільській місцевості. Ініціатива була можлива в умовах відносного політичного плюралізму, так як тоталітарна система ще не зміцнилася. Але партійне керівництво побоювалося ініціативи в культурному будівництві з боку єврейської громадськості. Так, на засіданні Бюро єврейської секції ОК ВКП(б) 11 жовтня 1927 року було прийнято рішення відмовити у створенні «Гезкульту» – Товариства сприяння єврейській культурі [107, арк.41]. Фактично сталося зіткнення двох тенденцій. Існувала традиція єврейської релігійної освіти, цими навчальними закладами накопичено великий досвід. Світська єврейська школа в 1920-х роках створювалася в умовах панування більшовицької ідеології. У навчальних планах і програмах ідеологічний компонент посідав значне місце. Русифікована єврейська молодь досить швидко сприймала компартійні догми. Важливе місце в роботі єврейської секції кримського обкому ВКП(б) займала боротьба з релігією в єврейській громаді та недопущення в школах існування національних молодіжних організацій. Так, у звіті єврейської секції Джанкойського райкому в листопаді 1925 року вказувалося: «Проведено разом з секретарем Обласної Єврейської секції збори піонерської групи в колонії Авода й проведена бесіда про друзів і ворогів піонерів. Зупинялися особливо на шкоду Гехолуца» [108, арк.33]. Але національний характер єврейських шкіл був невіддільний від релігійності. Після проведеного обстеження шкіл, у своєму звіті єврейська секція Кримського ОК ВКП(б) констатувала: «Наявні школи являють собою тип радянізованих хедерів» [109, л.32]. Найчастіше викладачами цих шкіл були колишні меламенти. Боротьба з релігійною освітою в Кримській АРСР і УРСР розпочалася відразу ж після закінчення громадянської війни і голоду. На своєму засіданні 7 січня 1922 року Центральне Бюро Євсекцій обговорювало питання «Про нашу тактику в боротьбі з хедерами». У резолютивній частині протоколу було вказано, що «зважаючи на виникнення організацій, які ставлять собі метою створення сіоністсько-клерикальних шкіл та агітації

проти радянської школи, нашим секціям пропонується всі подібні організації притягати до відповідальності, як контрреволюційні, і вести боротьбу з ними адміністративними й судовими заходами. Усі хедери, що мають хоч якийсь шкільний загзаклад, негайно перетворити в радянські школи» [110, арк.4].

Становище громад, їх частка свободи в релігійному та громадському житті, були постійним предметом конфліктних взаємин радянської влади в особі єврейської секції ОК ВКП(б) і лідерів громади. Іудаїзм став формою згуртування євреїв автономії та інструментом суспільної активності. 24 серпня 1924 року відбулися загальні збори засновників Сімферопольської єврейської релігійної громади, на яких були присутні 20 засновників. На зборах обрано Правління релігійного товариства у складі 11 осіб [111, арк.15]. Консолідація відбувалася і в загальнокримському масштабі. 10 листопада 1925 року в Сімферополі відбулося засідання членів Головного Управління у справах Єврейської релігійної громади. Воно проходило в будівлі синагоги «Іц-Хаїм» по Мало-Базарній, 46. Присутні здійснили перевибори членів Головного управління у справах Єврейської релігійної громади. До складу обрали 7 осіб [111, арк.22]. Головне управління намагалося реалізувати різнопланову діяльність. Проте, радянська влада дуже суттєво обмежувала діяльність єврейських громадських діячів. З адміністративного відділу ЦАУ на адресу Головного Управління у справах єврейських релігійних громад надійшло повідомлення, у якому вказувалося, що «забороняється помічене за вашим об'єднанням надання матеріальної допомоги євреям, а рівно взагалі займатися благодійністю, у якому б то не було вигляді» [113, арк.60]. Навіть такий аполітичний вид роботи як благодійність, заборонено. Радянська влада хотіла виглядати єдиним соціальним органом, припиняючи роботу недержавних об'єднань. У 1920-х роках допомога надходила і від іноземних організацій і осіб. Зокрема, в автономії працювала Кримська контора «Агро-Джойнт».

Активна антирелігійна політика характерна для всього міжвоєнного двадцятиліття. Антирелігійна діяльність була багатоплановою і передбачала

закриття синагог, обмеження в діяльності громад, галасливі кампанії до головних єврейських релігійних свят. Ставка в антирелігійній діяльності робилася на молодь. У своєму звіті Центральне Бюро євсекцій відзначало, що «антипасхальна кампанія загалом закінчилася вдало... випущені спеціальні газети і листки... місцями виявлено легальне або напівлегальне існування єврейських громад, які займаються громадською діяльністю» [114, арк.77].

Національний характер насамперед був властивий єврейським школам у сільськогосподарських колоніях Джанкойського та Євпаторійського округів (районах). Переселенці, що прибули з містечок Білорусії та України, використовували ідиш. У 1926 році відкрито 2 єврейські школи першого ступеня в селі Агдас Біюк-Онларського району та селі Основа Шунукської сільської ради. У 1927 році відкрито ще 4 школи першого ступеня у сільськогосподарських колоніях Авода, Ойфленбург, Ратендорф, Нойлебен [115, с.3]. У другій половині 1920-х років збільшення кількості єврейських шкіл відбувалося за рахунок їх створення в сільськогосподарських колоніях. Велику допомогу в цьому процесі надав «Агро-Джойнт», виділяючи кошти на капітальне шкільне будівництво. За час з 1925 по 1928 рік усього було витрачено коштів на програму переселення 6000000 карбованців. З них «Агро-Джойнт» виділив 4500000, ЦП ТЗЕТ – 1000000, а з держбюджету всього 500000 карбованців. З використанням цих джерел фінансування на переселенських фондах до 1928 року були створені 25 початкових шкіл, одна школа селянської молоді (ШСМ), і 3 хати-читальні [116, с.35-36]. Статистичні дані показують, що відкривалися в основному єврейські початкові школи. Шкіл другого ступеня та ШКМ були одиниці. Їх недолік пояснюється передусім браком вчителів. По мірі підготовки педагогів у школах створювалися другі комплекти. Народний комісаріат освіти Кримської АРСР готував учителів через курсові заходи, а також шляхом отримання квот у педагогічних навчальних закладах УРСР. Основною умовою для роботи в цих школах було знання ідиш. По початковій школі ідиш у викладанні використовувався: у 1930/31 навчальному році – 2194

учнів, у 1931/32 – 2542, у 1932/33 – 3490, у 1933/34 навчальному році – 3052 учнів. У неповній середній школі (5-7 класи) ідиш був мовою викладання в 1930/31 навчальному році для 234 учнів, у 1931/32 – 585, у 1932/33 – 794, у 1933/34 – 945 [117, с.141-142].

Кількісне зростання числа початкових шкіл пояснювалося припливом переселенців ззовні Криму в колонії. За даними перепису 17 грудня 1926 року в Криму проживало 713823 жителі, з них євреїв 39921 особа або 5,6%. Цифри свідчать як про абсолютне, так і відносне збільшення, порівняно з іншими національними групами, кількості єврейського населення [118, с.4]. На початку 1930-х років у Кримській АРСР налічувалося вже 82 початкові єврейські школи, у яких навчалося 2200 дітей, 16 ШКМ з 1250 учнями, 2 сільськогосподарських технікуми й один тракторонавч з 300 курсантами [119, с.179]. 25 липня 1930 року ЦК ВКП(б) у постанові «Про чергові завдання культурного будівництва» визнав доцільним для підготовки персоналу середньої кваліфікації збільшити кількість технікумів. Для єврейських переселенців ця міра була дуже необхідна. Переселенці, які прибували, були жителями містечок, не знайомими з працею на землі, без спеціальних аграрних знань. Переїзд супроводжувався різкою ломкою їх життєвого укладу.

Нижньою сходинкою для професійного навчання єврейської молоді стали школи селянської молоді. У 1931 році працювали 2 єврейські ШСМ [120, арк.300]. ШКМ були школами-семилітками. Відомо, що у Хаклайській ШСМ навчалася молодь з переселенських родин євреїв, які прибули в Джанкойський і Євпаторійський райони. Ця сільськогосподарська школа фінансувалася КОМЗЕТ. На її утримання в 1929 році було виділено 29 тисяч карбованців [121, арк.26].

У 1930-х роках технікуми перебували у віданні певних наркоматів. У 1933 році в Чеботарському єврейському тваринницькому технікумі навчалося 109 осіб і налічувалося 28 випускників. У Фрайдорфському єврейському технікумі механізації навчалося 40 осіб. Чеботарський і

Фрайдорфський технікуми мали достатню кількість викладачів, тому навчання з усіх предметів велося на ідиш. Суттєвою перешкодою в організації навчального процесу була нестача літератури на ідиш [122, арк.93]. Чеботарський сільськогосподарський технікум створено в 1930 році у Євпаторійському районі і носив ім'я Ю. Ларіна. Його спеціалізація полягала в підготовці національних кадрів спеціалістів для єврейських переселенських колгоспів на півночі Криму. У грудні 1931 року в технікумі навчалось 74 учня [123, арк.20]. У 1932 році в технікумі налічувалося 100 учнів. Керівництво навчальною частиною здійснював завуч Меламед і директор технікуму Люстін [124, арк.11]. У 1932 році КОМЗЕТ на розвиток Чеботарського технікуму виділив 85 тисяч карбованців, з них 10 тисяч – у валюті. Наркомзем Кримської АРСР профінансував лише 56 тисяч карбованців, що було безумовно недостатньо, тому член КОМЗЕТ ЦВК СРСР Санін звертається з проханням про збільшення асигнувань до голови ЦВК Кримської АРСР І. Тархана [125, арк.5]. Розвиток освіти на ідиш і сфера культури відчували цілий ряд організаційних труднощів. У Сімферополі створюється єврейська бібліотека, однак її фонди поповнювалися слабо. У бібліотеку надходила лише газета «Дер Емес». При ній не організовано гуртків й читань, були відсутні бесіди та концерти. І. Гольденберг констатував, що «культурне обслуговування трудящих євреїв зазнає серйозних недоліків» [126, с.2].

Євреї-переселенці були об'єднані в артілі, колгоспи. Серед переселенців панував дух національної єдності й колективізму. Тому партійні керівники нарікали на те, що немає «радянської єврейського села»: «Основний дефект єврейського села – це майже повна відсутність чітко виражених форм класового розшарування... Це скрадування та стирання меж між різними соціальними групами єврейських переселенців» [127, с.18].

Таким чином, можна зробити висновок про те що, аналізований період у житті єврейських громад Кримської АРСР був складним і суперечливим. Стратегічною ціллю переселення євреїв до Криму була нагальна проблема

вирішення так званого «єврейського питання» на теренах колишньої Російської імперії. В 1920-х роках інтереси радянської влади та міжнародних благодійних єврейських організацій співпали. Близько 80% фінансування отримував «кримський проект», а не переселенці в Палестині. Колоністи Криму отримували колосальну матеріально-технічну допомогу від «Агро-Джойнт». Виключно за рахунок американської підтримки євреї-переселенці зуміли закріпитись в досить складних природно-кліматичних умовах Північного Криму. Сільський спосіб життя, власне господарство істотно зкорегували соціальну структуру єврейської спільноти. В новостворених єврейських селах створюються національні сільські ради, школи, лікарні та амбулаторії, хати-читальні. Можна стверджувати, що коренізація стосовно євреїв на протязі міжвоєнної доби характеризувались значними протиріччями. З одного боку, у 1920-х роках відкрилися широкі перспективи для національно-культурної творчості, створення нових шкіл, навчання дітей рідною мовою. Єврейська громада не відчувала більш принизливого утиску з боку держави. Збільшилася кількість випущених книг, газет і журналів, активно розвивалася театральна діяльність. Політика коренізації принесла результати у формі створення єврейських сільрад і двох національних районів: Фрайдорфського і Лариндорфського в Північному Криму. Однак, з іншої сторони, культурно-освітній процес у 1930-х роках більш жорстко почав контролюватися державою. Суттєво змінилась ситуація у зв'язку колективізацією та розкуркуленням. В єврейських переселенських селах почався «пошук» куркулів та непманів. Досить широко стала застосовуватись така форма репресування як позбавлення виборчого права. Виборчого права могли позбавити за звичайну торгівлю в умовах непу 1920-х років. Алеж в штетлах в галузі торгівлі була занята переважна кількість мешканців. Вирішення «єврейського питання» характеризувалось досить значними протиріччями та конфліктами як в середовищі місцевого населення так і в Кримській партійній організації.

3.3. Єврейські аграрні колонії як елемент політики коренізації Криму в міжвоєнну добу

Національна політика 1920-1930-х років, що отримала назву коренізації може бути класифікована виходячи з декількох критеріїв. По-перше, хронологічно, так як 1920 і 1930-ті роки комплексом проведених заходів у Криму істотно відрізняються. По-друге, специфікою щодо певного народу. Національна політика – це загальний термін, у ставленні різних етнічних груп істотно диференційований. Можна говорити про національну політику щодо кримських татар – як пріоритет. Національну політику щодо «нацменшин Заходу» – це німці, естонці й поляки. Влада розглядала ці народи як своєрідну «п'яту колону» і ніякими преференціями вони не користувалися. Національна політика щодо євреїв отримала безумовно максимальну увагу влади та обсяги фінансування.

Переселення в Крим євреїв протягом усього міжвоєнного двадцятиліття повинно було вирішити завдання як внутрішньої, так і міжнародної політики. Радянська влада прагнула довести всьому світу, що проблеми антисемітизму немає й нагальні завдання єврейського народу успішно вирішуються тільки в радянській країні. Зовнішньополітична складова визначила підкреслену увагу до подій на кримському півострові. Інтереси радянської влади і «Джойнта» в прагненні надати допомогу для євреїв колишньої імператорської Росії збіглися. Підбиваючи перші підсумки розпочатому переселенню, у своєму виступі у Філадельфії в 1925 році Жозеф Розен зазначив, що для євреїв «питання про колонізацію є... питанням життя і смерті в найповнішому, жахливому і неприкрашеному сенсі цих простих слів. Основною причиною тяжкого становища євреїв є те, що занадто велика кількість їх займалася торгівлею. При сучасній економічній структурі Росії, у ній немає місця для такого великого числа торговців» [128, арк.4].

Роль Ж. Розена в розробці та реалізації концепції аграризації євреїв у Радянському Союзі виявилася однією з головних. Він виступив своєрідним комунікатором між американською єврейською громадою та радянськими політичними діячами. Він зумів забезпечити величезне фінансування проекту в СРСР. Один з чільних діячів «Агро-Джойнт» Єзекиль Абрамович Гроер, дещо пізніше, у доповіді на агротехнічній нараді співробітників організації зазначав, що «перші кроки були надзвичайно важкі, до них ставилися з великою недовірою та підозрілістю. Наша справа мала більше ворогів, ніж друзів» [129, арк.4]. Розуміння гостроти соціально-економічних проблем єврейського народу існувало не тільки в американських і європейських інтелектуалів та громадських діячів, але і в радянській країні. Необхідність вирішення найгостріших проблем єврейського народу обговорювалася як в середовищі радянських функціонерів, так і інших партій, які ще легально існували на початку 1920-х років. У червні 1921 року Єврейською Комуністичною партією було проведено IV партейтаг (з'їзд). Спектр обговорюваних питань включав більше десяти напрямів. Делегати з'їзду розглянули проблематику світового комуністичного руху і єврейського пролетаріату. Окремо приділили увагу питанню революції на Близькому Сході. Окремим блоком був комплекс економічних питань. Делегати партейтагу особливо уважно обговорили комплекс економічних проблем життя єврейських громад. У коло цих питань увійшли – єврейська економіка перехідного часу; економічна еволюція єврейського населення; соціальне забезпечення і кооперація. Окремо делегати обговорили питання «перспектив єврейської аграризації» [130, арк.25]. Настанови, вироблені на партейтазі, відразу ж спробували реалізувати на практиці. Секретар ЄКП Ароцкер запропонував членам партії самостійно розшукувати вільні земельні ділянки, які були б придатні для створення єврейських господарств. З метою інтенсифікації цього процесу передбачалося створювати колективні об'єднання євреїв-переселенців. У циркулярі ЦК ЄКП №117/5 від 23 липня 1921 року зазначалося, що «для з'ясування можливостей аграризації

єврейських мас у вашій місцевості шляхом насадження землеробських кооперативів, пропонуємо вам негайно вступити в переговори з земельними відділами... про можливість отримання ділянки землі... ви повинні шляхом мітингів, запису приступити до організації артілей, кооперативів» [131, арк.27]. З аналітичною запискою в травні 1925 року до Президії ЦВК СРСР звернувся професор Д.С. Шор. Зміст документа носив абсолютно парадоксальний характер у силу своїх оцінок сіонізму. Загальним місцем радянської політичної преси стали різко негативні оцінки сіонізму, який у середині 1920-х років продовжував існувати напівлегально. На початку своєї роботи професор звернув увагу потенційних читачів на привабливість сіонізму. Він указує, що сіонізм прагне дати відповідь на дві найважливіші проблеми євреїв – проблему еміграції в Палестину та продуктивної праці як надійного матеріального джерела існування. Потім М.С. Шор висловлює своє скептичне ставлення до початку процесу аграризації на півдні України і в Північному Криму. Це не дивно, оскільки за два роки результати були досить скромними. Автор пише, що «урядові заходи щодо цього, яких не можна не вітати, можуть у найближчі роки при великій витраті енергії і коштів долучити до землі в кращому випадку незначну частку єврейського населення, що не вирішує проблеми соціального перегрупування єврейських мас» [132, арк.35]. Автор указує, що Палестина має набагато більші перспективи для вирішення проблем єврейського народу, ніж початок процесу переселення в Радянському Союзі. Палестина – країна з бідним населенням і нерозвиненими засобами виробництва» потребує припливу людей та капіталів. Висновок автора записки носить парадоксальний характер: «цілі і завдання сіонізму... не тільки не суперечать принципам національної політики Радянської влади, але цілком збігаються з ними» [133, арк.36]. Однак, як показали подальші події, більшовицьке партійне керівництво розгорнуло боротьбу із сіонізмом і будь-яким альтернативним єврейським громадським рухом. Радянський проект аграризації євреїв протиставлявся переселенню до Палестини і «палестинізм» отримав

виключно негативну оцінку. Наявність фактора протиставлення Палестина – СРСР відзначали також єврейські громадські діячі. На агротехнологічній нараді «Агро-Джойнт», що проходила 31 січня – 7 лютого 1927 року, учасники відзначали, що «за кордоном та робота, яку ми тут робимо, привертає до себе найбільшу увагу серед євреїв усіх країн... це одне з найяскравіших явищ єврейської громадськості. У центрі уваги стоять два пункти: Палестина і СРСР. Є люди, які хочуть дивитися на роботу з влаштування євреїв на землі в СРСР мало не як на всесвітнє вирішення єврейського питання... те, що ця робота, без сумніву відіграє величезну роль у процесі нашої національної боротьби за існування – у цьому не може бути жодного сумніву» [134, арк.2].

Перші єврейські переселенські колонії виникли в 1922-1923-х роках відразу ж після закінчення голоду в Криму. Крим, поряд з півднем УРСР, став одним з головних регіонів переселення, спочатку стихійного, а через рік і планового. 2 червня 1924 року відбулося засідання КОМЗЕТ. У його роботі взяли участь провідні діячі організації П.Г. Смидович, Чемерінський, А. Мережин, С. Дименштейн, Ю. Гольде і Левін. У резолютивній частині питання про райони поселення і форми колоній було прийнято постанову, щоб «як райони поселення єврейських трудящих намітити в першу чергу вільні площі, що знаходяться в районі існування єврейських колоній на півдні України, а також Північний Крим. Поселення здійснювати на можливо суцільних ділянках. Усіляко заохочувати колективні форми землекористування й землеустрою» [135, арк.5]. Ці комуни й артілі були створені за ініціативою самих переселенців і без допомоги держави. У першій половині 1920-х років сформувався цілий ряд економічних аспектів, які не залишали можливостей економічної діяльності для єврейського населення містечок. У «Резюме щодо економічного становища єврейського населення обстежуваних районів» зазначалося, що «посилення кооперації, припинення відпуску продуктів приватним торговцям, великі державні податки, скорочення селянського бюджету районів недороду створило те, що

з одного боку відбувається процес викидання з ринку дрібного торговця, але з іншого боку відбувається процес об'єднання приватних торговців... є досить велике безробіття... Працююча частина робітників живе дуже бідно» [136, арк.254]. Таким чином, перехід до землеробства фактично залишався єдиним виходом з дуже складної економічної ситуації. Уже наприкінці 1922 року, у складних умовах наслідків голоду, Кримською АРСР створюються перші поселення. Їх характерна особливість – небільшовистський характер при формуванні. Частина поселень була заснована членами організації «Гехолуц». Гехолуціанські структури, як правило, створювалися у формі комун, рідше артілей. Лідери «Гехолуцу» розглядали кримські колонії як підготовку до еміграції, придбанні навичок, необхідних для роботи в колективних об'єднаннях Палестини. «Гехолуц» у РРФСР діяв легально, його статут був зареєстрований у серпні 1923 року. На зборах ЦК «Гехолуц» у лютому 1927 року член бюро ЦК Пінес в тезах «Гехолуц і умови його роботи» зазначав, що «Гехолуц підготовлює своїх членів для боротьби за соціалістичну Палестину, для боротьби за соціалістичну революцію на Близькому Сході» [137, арк.5]. Гехолуціанська коммуна «Тель-Хай» була заснована в 1922 році. Статут зареєстрований 6 жовтня 1922 року в Джанкойському кооперативному комітеті. У комуні нараховувалося 62 дійсних члена, належна їй земельна площа становила 2000 десятин [138, арк.27]. З комуні «Тель-Хай» через деякий час виділилася коммуна «Мішмар». Однією з перших прийшла на допомогу переселенцям така потужна міжнародна організація «Джойнт». У своїй доповідній записці від квітня 1924 року про перспективи єврейської аграризації в Криму агроном Самуїл Любарський зазначав, що «протягом 1923 року в Криму організувалися за сприяння «Джойнту» 8 єврейських землеробських груп. Вони влаштувалися в колишніх нетрудових господарствах у Джанкойському, Євпаторійському і Сімферопольському районах... вони мають понад 600 душ» [139, арк.26].

З 1925 року процес переселення євреїв у Кримську АРСР прийняв виключно плановий характер. Ним керувало Кримське представництво КОМЗЕТ створене як регіональна структура загальносоюзного КОМЗЕТ. 29 серпня 1924 року відбулося засідання Президії ЦВК СРСР. Одне з розглянутих питань – «про освіту при Президії Ради Національностей ЦВК СРСР комітету з земельного устрою трудящих євреїв». Перший склад КОМЗЕТ був визначений таким: головою призначений П.Г. Смидович, його заступником А.П. Смирнов; членами КОМЗЕТ стали М.М. Литвинов, Л.Б. Красін, І.Є. Кліменко, В.М. Ігнатовський, С.М. Тер-Габріелян, М.А. Ларін, Н.М. Анцлович, А. Мережин, С. Діменштейн, Гольде, У. Ібрагімов, Фрумкіна, Вайнштейн, Чемерінський. Крім указаної державної структури було визнано доцільним «заснування громадської організації допомоги землеустрою трудящих євреїв» [140, арк.7]. Фінансування і надання агрономічної допомоги велося Кримською конторою «Агро-Джойнт». Матеріальна допомога для переселенців на початковому етапі була вкрай необхідна. У своєму звіті за 1925 рік Центральна Комісія Національних Меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК відзначала, що «єврейські переселенці здебільшого становлять собою розділені елементи, що потрапили у великі злидні. Навіть знижені вимоги господарської забезпеченості в 300 карбованців, які пред'являються до них, є для них недоступними» [141, арк.70]. У документі зазначалося, що «Джойнт» в УРСР надав допомоги на 800 тисяч карбованців, у той час як державні кредити склали 500 тисяч карбованців. У сукупності на єврейську переселенську сім'ю припадало близько 450 карбованців матеріальної допомоги.

Одне з центральних місць у процесах коренізації стосовно євреїв у Кримській АРСР належало Американській Єврейській Об'єднаній агрономічній корпорації («Агро-Джойнт»). Між американською організацією і радянським урядом було укладено декілька угод, які визначали параметри роботи цієї організації в Радянському Союзі. Від «Агро-Джойнт» договір підписав доктор Жозеф Розен. Радянський уряд було представлено КОМЗЕТ.

В угоді задекларовано, що ця американська організація не прагне до жодних комерційних цілей. Параграф перший окреслював завдання американських донорів у Радянському Союзі. У ньому зазначалося, що «уряд дозволяє Агро-Джойнт діяльність, спрямовану на переведення євреїв у межах СРСР до заняття на трудових засадах сільським господарством, а також на зміцнення і розвиток єврейських сільськогосподарських промислів», що існували [142, арк.2]. У договорі фіксувалася сума, яку «Агро-Джойнт» повинен був витратити на справу переселення – 1 мільйон 150 тисяч доларів. Також вказувалося, що «Агро-Джойнт» сприяє облаштуванню єврейських переселенських груп та їхніх господарств на нових місцях, об'єднання їх у кооперативи. Найважливіше завдання було в наданні матеріальної допомоги колективним та індивідуальним єврейським переселенським господарствам, кооперативам, кредитним, позико-ощадних і сільсько-господарським товариствам. Крім матеріальної допомоги фахівці проводили інструктаж єврейських переселенців з усіх питань організаційно-господарського і кооперативного характеру. Окремим рядком зазначалося про надання медичної допомоги для переселенців. На деякому етапі потреби радянського керівництва й прагнення американських громадських діячів збіглися. У договорі від 31 січня 1927 року, у розвиток попередніх угод, досить широко були вказані права фонду, для досягнення мети переселення. «Агро-Джойнт» міг «відпускати кошти на утворення капіталів різних кредитних, сільськогосподарських і переселенських об'єднань; забезпечувати єврейських переселенців необхідними для їх господарства матеріалами та предметами: посівними й посадочними матеріалами, сільськогосподарським інвентарем, будівельними матеріалами, сировиною, інструментами та машинами; сприяти підготовчим для переселенців роботами оплатою землеустрою та виробництва меліоративних, будівельних робіт; субсидувати за погодженням з органами НКПросу як єврейські, так і не єврейські агрономічні та педагогічні технікуми, сільськогосподарські школи і короткострокові курси; субсидувати громадські організації» [143, арк.3]. З

аналізу положень договору видно, що тільки на фінансових аспектах своєї роботи зазначена корпорація не замикалася. Представники організації прагнули стимулювати будь-яку ініціативу єврейських груп і організацій, спрямованих на зміцнення матеріального становища. У стратегічному плані роботи на 1924-1925 роки відзначалося, що «за своєю формою діяльність «Агро-Джойнту» протікає в двох напрямках: у вигляді безпосереднього здійснення заходів щодо сприяння єврейського землеробства і підтримки починань інших громадських організацій» [144, арк.1]. Робота американської організації не може бути представлена як виключно благодійне фінансування переселення євреїв до Криму. Переважна більшість ресурсів, які видаються організацією, були кредитами, з обов'язковою умовою їх повернення та вкладення грошей у господарство самими переселенцями. Були вироблені фінансові критерії переселенців шести категорій. Для так званої нульової категорії, де переселенці не володіли ніяким майном, допомога надавалася державою в особі КОМЗЕТ. Представники «Агро-Джойнт» прагнули бачити зусилля з боку самих євреїв-колоністів Криму. У своєму розумінні ситуації представники організації відзначали, що «Агро-Джойнт лише сприяє прагненню єврейського населення до хліборобського промислу, виникає абсолютно самостійно із збереженням повної господарської ініціативи переселенців, які несуть при цьому відомий матеріальний ризик, вкладаючи в господарство свої власні ресурси» [145, арк.2]. Створення «Агро-Джойнт» було обумовлено швидким зростанням масштабів переселення євреїв у Кримську АРСР і південні регіони УРСР. «Джойнт» не міг виконувати такий обсяг нехарактерних для нього функцій. Однак, перші зусилля в аграризації євреїв були вжиті саме «Джойнтом» уже в 1923 році. Володіючи необхідними фінансовими ресурсами, «Джойнт» привіз в УРСР і Кримську АРСР перші трактори. Трактори готували цілині землі під прийом перших переселенців. У своїй доповіді за 1923 рік представники Американського Єврейського Об'єднаного Комітету відзначали, що «для єврейської громадської організації, такої, як Джойнт, що ставить собі на меті масове

залучення євреїв до сільського господарства та інших продуктивних промислів, справа тракторної допомоги має особливе значення... нові поселенці мають можливість господарсько оволодіти новою землею» [146, арк.25]. Таким чином можна стверджувати, що «робота Агро-Джойнту в минулому періоді за своєю суттю стала значною мірою продовженням, розвитком і зміцненням аналогічних справ Джойнту, розгорнутих у досить широкому масштабі в 1923 році» [147, арк.1]. Керівники «Джойнту» відзначали, що першочерговим завданням у своїй роботі в 1921-1922-х роках вони вважали боротьбу з голодом і допомогу тим нечисленним єврейським господарствам, які утворилися на півдні України і в Криму. З подоланням голоду масштаби підтримки сільського господарства суттєво збільшилися. Навесні 1923 року «Джойнт» допоміг 12827 господарствам, що склало приблизно 88% від загальної їх кількості. 55% усієї весняної посівної площі було опрацьовано тракторами, наданими зазначеною організацією. На початку 1923 року на кошти «Джойнту» було роздано євреям-землеробам до 3000 корів, організовано 60 маслоробних товариств і кілька сироварень. На полях працювало 80 тракторів, куплених американськими благодійниками. У підсумку, керівники організації відзначали, що «можна з упевненістю стверджувати, що не було майже жодного єврейського господарства, що подавав ознаки життя, яке б не знайшло підтримки Джойнту» [148, арк.2].

В УРСР з 1925 року організували реєстрацію євреїв, бажали переселитися й перейти до сільськогосподарської праці. У 1920-ті роки саме Кримська АРСР була основним регіоном для аграризації євреїв. У 1926 році проведення реєстрації охопило 300 населених пунктів. Зареєструвалося понад 20 тисяч сімей, у яких налічувалося близько 80 тисяч осіб [149, арк.54]. Обидві організації на першому етапі реалізовували принцип створення індивідуальних переселенських господарств, тільки з частковим об'єднанням ряду функцій. Найбільше поширення отримали ТСОЗи – товариства по спільній обробці землі. Переселенцям виділялися цілині землі, що обробляються за допомогою тракторів. На сім'ю переселенців виділялося в

середньому 25 гектарів землі, що було більше середньокримського показника.

Обробити значні ділянки цілини в умовах посушливого клімату можна було тільки колективними господарськими об'єднаннями. Питання розвитку єврейських переселенських господарств обговорювалися на скликаній 4-5 листопада 1926 року Центральним правлінням ТЗЕТ в Ташла-Кіпчаку нараді «Про організацію єврейських переселенських господарств у Степовому Криму». Центральну доповідь «Про переселенське господарство на фондах 1926 року в Джанкойському районі» оголошено агрономом В.В. Редкіним. Доповідач зазначив, що власні фінансові кошти на переселення становили 45600 карбованців, а кредити – 106914 карбованців і співвідношення, таким чином, складало 30% коштів переселенців і 70% виділених Агро-Джойнтом, КОМЗЕТ і ТЗЕТ [150, арк.23]. Доповідач також зазначив, що євреї-переселенці «бачать у землеробстві єдиний засіб до існування і йдуть на всі труднощі переселення з великою охотою і терпінням» [151, арк.25]. Представники Кримської контори «Агро-Джойнт» брали участь у нарадах, що проходили в УРСР, з метою координації спільної діяльності. Одна з таких нарад пройшла 9 лютого 1926 року в Харкові. На нараді були присутні Йозеф Розен, Самуїл Любарський, Ю. Цирюльников. Від кримської контори був присутній Л.Д. Фрідман. Останній виступив з доповіддю про план реорганізації бухгалтерії в Кримській конторі «Агро-Джойнт» [152, арк.1].

Виділення земельних ділянок супроводжувалося гострою внутрішньою політичною боротьбою з керівництвом ЦВК і РНК Кримської АРСР, які всіляко затягували й гальмували процес виділення землі. Керівники центрального КОМЗЕТу відзначали в 1925 році, що кримські органи управління саботували виділення землі: «кримський простір манить до себе переселенців, але гасло «нікому чужому жодної десятини» усе ще продовжує залишатися основою земельної політики. Кожному ходоку, що потрапляє в Крим, незмінно вручається заздалегідь заготовлений бланк, у якому йдеться,

що на підставі таких-то і таких-то постанов місцевої влади переселення в Крим закрито» [153, арк.37].

Ставлення регіонального політичного керівництва до процесу переселення поширилося і на більш широкі верстви населення, які побачили для себе якусь загрозу у створенні єврейських сіл. Це факт був змушений відзначити представник єврейського відділу НКП Гольдберг. Він зазначав, що «малосвідома селянська маса, а нерідко й місцеві земоргани з недовірою та упередженням ставляться до цього стихійного тяжіння єврейської трудової маси до землі, що викликає на місцях часті суперечки між селянськими товариствами та єврейськими сільськогосподарськими колективами і колоніями щодо прав останніх на землю для особистої обробки» [154, арк.107зв]. Як вихід з ситуації автор документа пропонував розширити повноваження Федкомзему, який би виступав у ролі арбітра. Однак, у лідерів ЦВК і РНК Кримської АРСР були настільки опозиційні настрої, що ситуацію могло вирішити тільки вище партійне керівництво. У такому курсі кримського керівництва були свої серйозні мотиви. Кримські татари, які працювали в ЦВК, РНК, обкомі РКП(б), розглядали АРСР як національну кримськотатарську автономію.

Зміна національної структури жителів півострова, у перспективі, на думку керівників, могла спричинити переформатування автономії Криму. Масштаби запланованого переселення їх просто лякали. 15 жовтня 1926 року в Сімферополі відбувся І Всекримський з'їзд ТЗЕТ. У своєму виступі один з ідеологів переселення Ю. Ларін, сам уродженець Сімферополя, зазначав, що «Центральне Правління ТЗЕТ вивчивши детально питання про Крим прийшов до висновку, що можна з повним урахуванням потреб місцевого кримського населення розраховувати на поступове переселення в Північну частину Криму не менше 100 тисяч осіб єврейського населення» [155, арк.12]. Очевидно, що поселення такого числа людей при загальній чисельності жителів півострова в 800 тисяч осіб, досить суттєво скоригував б етнічні та демографічні процеси. Щоб зрозуміти на місці сутність ситуації,

можливі перспективи для переселення євреїв до Криму в 1923 році приїхав Й.Б. Розен. Він прибув до Сімферополя і звідти попрямував у Місхор, де на лікуванні перебував Гавен. Разом вони повернулися в Сімферополь, де було проведено нараду, присвячену перспективам єврейського переселення. Спочатку визначилися, що буде відведено близько 30 тисяч десятин у Джанкойському районі для тисячі сімей. Ці показники розглядалися як граничні. Нарада проходила складно, так як у кримського керівництва було власне бачення міжпоселенського землеустрою. Як своєрідну компенсацію за виділення землі Й.Б. Розен пообіцяв, що «Джойнт» профінансує меліоративні роботи як для єврейських переселенців, так і для кримських татар, які будуть переселені через малоземелля з Південного берега у степові райони. Також, за рахунок «Джойнта» переселенці кримські татари будуть забезпечені інвентарем та проведені меліоративні роботи в районах Фороса і Сімеїза на площі 300 десятин, з яких 100 також будуть передані їм. Усі ці передбачувані деталі угоди повинні були бути обговорені зацікавленими сторонами протягом місяця і доктор Й. Розен, повернувшись до Криму, уклав би угоду. У переговорах узяв участь Самуїл Любарський, який очолював групу агрономів та землевпорядників. Проведення зазначених переговорів продовжилося в Кримському ОК РКП(б), їх підсумки оформили відповідним протоколом. Але це була тільки «верхівка айсберга». Представник єврейської організації в Криму В. Фрідман у приватному листі Гольдбергу за 14 червня 1923 року зазначав наступне: «незважаючи на те, що загальна площа вільної землі в Криму визначається приблизно до 150 тисяч десятин, усе ж з боку Наркому із Землеробства, було виявлено недобррозичливе ставлення до планів Джойнту. Нарком, т. Ібраїмов, місцевий татарин, і природно, проявляє побоювання, як би не створити неможливість переселення татар з Гірського району в Степ»[156, арк.143]. Незважаючи на дуже гострі протиріччя з керівництвом кримської автономії, «Агро-Джойнтом» був складений детальний план роботи на 1923 і 1924 роки. Послідовність плану свідчила про бачення великих, довгострокових перспектив роботи організації на

півдні України і в Криму. З організаційно-технічної точки зору регіон розглядався як єдиний комплекс у процесі єврейського переселення. Однак азовські плавні та сусідні з ними степові регіони Криму (Джанкойський і Євпаторійський райони) у силу кліматичних і ґрунтових особливостей були складними для освоєння. Тому «Агро-Джойнт» першочерговими намітив і здійснював роботи для землеустрою, забезпечення водою, проведення меліоративних робіт. Зокрема, зазначена організація профінансувала роботи з землеустрою 30000 десятин, відведених Народним Комісаріатом Землеробства УРСР. Інженери й агрономи організації активно розробляли проекти будинків для переселенців, громадських будівель і проведення типових сівозмін. Почали прибувати переселенці, які в переважній більшості були міськими жителями, абсолютно не знайомими з сільськогосподарською працею. «Агро-Джойнтом» передбачувалися всі види агрономічного, ветеринарного та інших видів інструктажу. Усі виділені території були поділені на агрономічні ділянки та американська корпорація утримувала на свої кошти агрономів, ветеринарів, кооперативних працівників. Була налагоджена робота з надання позик. Позики були натуральними у вигляді необхідних предметів для облаштування переселенців: інвентар, насіння, будівельні матеріали. Важливим напрямком роботи стало завезення продуктивної худоби. Північні регіони Криму були мало придатні для польового землеробства і «Агро-Джойнт» спочатку прагнув диверсифікувати господарства переселенців. Після ввезення плантажних плугів були закладені виноградники й багаторічні культури [157, арк.5-6]. Ці різноманітні види допомоги обумовлювалися тим, що в північні регіони Криму і на південь України прибували найбільш бідні жителі штеттлів. Від загальної кількості переселенців близько 80% – були найубогішими. На кожен рік КОМЗЕТ встановлював категорії переселенців залежно від їх майнового стану. Для кожної категорії передбачалися свої розміри допомоги надані державою, «Агро-Джойнтом» і ТЗЕТ. На своєму засіданні 9 листопада 1926 року КОМЗЕТ встановив шість категорій переселенців. Перша категорія – це бідні

переселенці, у яких грошей повинно вистачити на проїзд і харчування до першого врожаю. Вважалося, що вони на придбання не направляють ніяких коштів. Друга категорія припускала наявність коня або вола, грошей у пай товариства в розмірі 10 карбованців. Третя категорія крім перерахованого мала на дві сім'ї один візок. Четверта категорія крім робочого худоби і возу повинна була частково брати участь у будівництві житла. Держава в цьому випадку видавала безкоштовно дерев'яні конструкції будинку. П'ята категорія мала придбати на свої кошти худобу і робочий інвентар, будувала будинок, а також оплачувала насіння і тракторну оранку. Держава у вигляді кредиту видавало вікна та двері при будівництві будинку. Найбільш забезпеченою була шоста категорія, яка весь процес переселення здійснювала за власний рахунок. Держава надавала відповідну земельну ділянку і проводило процес обводнення. Це було дуже важливо, враховуючи посушливий степовий клімат Північного Криму і півдня України. Роботи з будівництва колодязів були вкрай дорогими. Для рубки шахтних колодязів використовувалася американська техніка, привезена «Агро-Джойнтом» [158, арк.17]. Витрати на обводнення були вкрай дорогими. Так, тільки в 1924-1925-ті роки фінансові донори витратили на обводнення північних регіонів Криму 10 мільйонів 692 тисячі карбованців [159, арк.1].

З 1929-1930 року характер єврейського переселення та його організаційні форми суттєво змінюються. Після судового процесу над головою ЦВК Кримської АРСР внутрішньополітична ситуація стала іншою, центральна влада переконалася в тому, що серед місцевої партійно-радянської еліти існує жорстка опозиція будь-якого, навіть потенційного, змінення характеру автономії. Імовірно, під впливом цього чинника, народжується «біробіджанський проект». Але паралельно з початком колонізаційного руху на Далекий Схід, переселення в Крим не було призупинено. Про це можна судити по залучених фінансових ресурсах. Усього за п'ятиріччя з 1924 по 1929 рік з державного бюджету виділено 6900000 карбованців, по лінії сільськогосподарського кредиту – 2500000

карбованців. Але головним джерелом фінансування стали кошти «Агро-Джойнту». Вони склали 20 мільйонів карбованців, при цьому надходили або у валюті, або іноземному обладнанні [160, арк.10].

З 1929 року значно збільшилася кількість виділеної землі і чисельність євреїв-переселенців, що приїжджають на півострів. Ці маси переселенців селилися компактно, об'єдувалися різними формами господарських товариств, зокрема ТСОЗами. Колективні форми стали превалювати. До січня 1930 року в Криму під переселення виділено 215190 гектарів земельних угідь. Порівнюючи обсяги виділеної землі за роками, отримуємо: у 1926 році – 37388 гектарів, а в 1929 році вже 74087 гектарів. На початку 1930 року в єврейських селищах налічувалося 4233 сімей [161, арк.1]. 1930 рік виокремлюється масштабністю створення колгоспів, проведенням облаштування переселенців. До кінця року всього було відведено в Криму КОМЗЕТ 342 тисячі гектарів землі. У 1930 році прибуло 2582 сім'ї, усього таким чином 5728 сімей.

1930 рік характеризується також масштабними адміністративно-територіальними змінами. 30 жовтня 1930 року ВЦВК РРФСР прийняв рішення про створення в Кримській АРСР єврейського національного району з центром в селищі Фрайдорф. Район був сформований з частини території Євпаторійського та Джанкойського районів. Його площа склала 246 тисяч гектарів. Головним критерієм при формуванні території району стала компактність розселення євреїв-селян на землях, виділених у Криму. Із загальної кількості землі 150 тисяч гектарів представляли фонди КОМЗЕТ, що склало 60% площі. Із загальної кількості виділеної землі в Криму під переселення – 342 тисячі гектарів, половина була зосереджена у Фрайдорфському районі. При створенні району назвати його національним було складно. Як єврейський національний район він бачився в перспективі. У 1930 році чисельність населення району становила всього 26 тисяч осіб. Від загальної кількості євреї становили 33%. Серед інших національностей варто назвати росіян – 25%, кримські татари склали 20% жителів району та

німці – 15%. Національним єврейським район фактично повинен бути після закінчення заселення фондів КОМЗЕТ. У 1931 році передбачалося переселити в район близько 2000 сімей євреїв. Після закінчення цього процесу заселення чисельність євреїв повинна була скласти 70%. До моменту створення Фрайдорфського району у його складі налічувалося 36 сільських рад, з них 14 змішаних, 3 німецьких і 3 кримськотатарських. Але найбільша кількість єврейських – 16 [162, арк.11]. Усього в Кримській АРСР на відведених земельних фондах створено понад 100 нових селищ, побудовано 2770 будинків [163, арк.25]. У справі переселення КОМЗЕТ і ТЗЕТ Кримської АРСР тісно взаємодіяв з КОМЗЕТ і ТЗЕТ УРСР. Це були як форми організаційної, так і практичної взаємодії. Так, 20-23 грудня 1929 року в Джанкої відбулася II Обласна конференція ТЗЕТ. У роботі конференції взяли участь представники ТЗЕТ УРСР. У резолюції, прийнятій за підсумками роботи конференції, відзначалося завдання переходу на осередкову форму роботи й посилення ролі Севастопольського та Керченського районних відділень ТЗЕТ. Одним із важливих завдань визначалося розширення числа членів організації за рахунок залучення робітників фабрик і заводів. Ставилося завдання досягти чисельності в 15 тисяч членів ТЗЕТ в Криму до кінця 1930 року. Значна увага приділялася організаційним формам роботи. Необхідно було скликати наради бюро, осередків і активу ТЗЕТ для обговорення практичних питань роботи. Крім того, значну увагу приділено культурно-масовій роботі. Впроваджувалася робота шефів над єврейськими переселенськими артільми, форсоване будівництво будівель для хат-читалень і створення червоних кутків. Однак, центральне питання, яке обговорювалося на обласній конференції, – це політична ситуація років «великого прелому». Усім місцевим відділенням ТЗЕТ регіонів виходу ставилося завдання соціального підбору переселенців – щоб це були тільки бідняки. По-друге, проведення зробітничування апаратів усіх виборних структур ТЗЕТ. Але найголовнішим завданням є боротьба з кулаками. Це було виключно надумане завдання, так як переселенці, що

прибували до Криму, були виключно бідні, кулаків у єврейських селах абсолютно не існувало. Проте, одним з перших пунктів резолюції обласної конференції ТЗЕТ вказувалося «сприяння швидшому виконанню рішень партії та уряду про розшарування села, колективізацію та оздоровлення соціального складу колгоспів, що існували» [164, арк.7]. Серед практичних завдань передбачалося завершити будівництво Будинку ТЗЕТ у Джанкої. Джанкой, як вузлова залізнична станція, виступав найважливішою перевалювальною базою для переселенців, що прибували. До відправлення в степові колгоспи їх необхідно було розмістити і вирішити організаційні питання. Всі переселенці з дітьми повинні були проходити через Будинки ТЗЕТ. Подібний організаційний центр передбачалося побудувати і в Євпаторії. Перед учасниками II Обласної конференції ТЗЕТ виступив і представник Центрального Правління Едельман. У резолюції за підсумками його доповіді намітили ряд найважливіших практичних завдань, насамперед підбір переселенців з місць виходу. Такими регіонами були Лівобережжя УРСР, Білорусія і Західна область РРФСР. Ставилося завдання, щоб переселенці не тільки були бідняками за соціальним складом, але і в сім'ї переважали працездатні над утриманцями. Це не пусте завдання, оскільки в 1930 році так зване зворотництво досягло особливо значних масштабів, склавши близько 40% від кількості прибулих. Ресурси розтрачувалися даремно. Учасники конференції також констатували бідність більшості переселенців. Матеріальні труднощі та незвичний клімат – головні причини відтоку євреїв-переселенців. Резолюція фіксувала об'єктивну потребу у підготовці кадрів для єврейських сіл – агрономів, лікарів, землевпорядників, ветеринарів. Особливо потрібні були агрономи, оскільки переселенці в минулому були жителями міст і містечок і не були знайомі з сільськогосподарською працею. Важливою постає роль Наркомосу Кримської АРСР у прийнятті на бюджетне фінансування 23 єврейських початкових шкіл на переселенських ділянках і створення нової семирічки. Учасники конференції ТЗЕТ звернули також увагу на залучення не тільки

відділів охорони здоров'я, але й Російського Товариства Червоного Хреста до саносвітобслуговуванню й особливо будівництва лазень. Учасники порушували і політичні аспекти роботи ТЗЕТ. У резолюції найважливішим досягненням ЦП ТЗЕТ зазначалось як: «своєчасно загостило увагу Тзет-організації на питанні чіткості, правильності класової лінії в практичній роботі... тому що на цей час загостилася класова боротьба, коли класовий ворог усіляко намагається проникнути в ряди трудящих і засмутити їх – особлива пильність щодо класового ворога і класова витриманість абсолютно необхідні» [165, арк.11]. Уся робота з національними групами, які проживали в автономії, координувалася Уповноваженим у справах нацмен при президії ЦВК Кримської АРСР. Національний відділ існував і при РНК автономії. У резолюції за доповіддю Уповноваженого у справах нацмен Кешиш'янца зазначалося, що необхідно вжити заходів щодо якнайшвидшого переведення діловодства в єврейських сільрадах рідною мовою» [166, арк.10]. У місяцях компактного проживання в 1930 році було створено 12 єврейських сільських рад.

На 14 червня 1930 року у Євпаторії призначено розширений пленум Правління ТЗЕТ, у якому брали участь і представники КОМЗЕТ Кримської АРСР. На пленум були запрошені представники з Києва. На порядок денний винесено кілька питань. Питання ходу переселенської кампанії 1930 року у своїй доповіді висвітлив Тьомкін, який керував роботою Кримського КОМЗЕТ. Активний працівник ТЗЕТ і завідувач кримським відділенням Санін виступив з доповіддю «Про стан і перебудову роботи ТЗЕТ в Криму відповідно до нових завдань періоду». Третє питання, що розглядалося, присвячувалося виконанню рішень Культнаради Центрального правління ТЗЕТ у Криму й основних напрямів культослужбовування євреїв у Криму. У роботі пленуму взяв участь представник ТЗЕТ УРСР [167, арк.5].

Формування колективних типів організації переселенців відбувалося простіше, ніж серед інших етнічних груп. Це пояснювалося тим, що переселенці потребували кредитної, аграрної та інших видів допомоги. Вони

багато в чому були залежні від зовнішньої допомоги і зміцнитися на землі було простіше за наявності колективних форм господарювання. У 1929 році в переселенських селищах існували 4 комуни, які включали 153 родини, 18 ТСОЗів з 330 господарствами, 20 машинних товариств з 415 господарствами, 35 посівних товариств з 701 господарством, 4 сільськогосподарські артїлі, 8 вівчарських товариств і 10 кооперативних сироварень [168, с.176].

Структури, що керували переселенням, придбали для переселенців трактори, іншу техніку, яку переселенці не могли придбати індивідуально. Так, у 1930 році на дільницях працювало 66 тракторів, з них «Агро-Джойнтом» було закуплено 32, ТЗЕТ – 21, а приватними особами лише 9 і це теж колективні трактори, що належали кільком власникам [169, арк.5]. Таким чином, різні форми ведення колективного господарства в природно-кліматичних умовах Північного Криму виявлялися чи не найбільш продуктивними. Зокрема, колективних зусиль вимагала закладка нових виноградників і садів у Джанкойському районі, розбивка поливних городів у Сакській групі городніх господарств, так як поливальну систему й електрифікацію можна було створити, утримувати тільки через колективні організаційні форми. Певною мірою колективні форми організації сприяли закріпленню переселенців на новому місці. У доповіді представник КОМЗЕТ зазначав, що до 1925 року позапланових переселенців прибуло 596 сімей, з них осіло 99%. Можна повірити в цю цифру, так як перші переселенці були мотивованими членами «Гехолуц» та інших єврейських організацій. Планових переселенців у цей же період прибуло 346 сімей і відсоток осідання був той самий. 1926 рік характеризувався значним збільшенням переселення в Кримську АРСР. Прибуло 719 сімей, а відсоток осідання становив 93%. У 1927 році чисельність збільшилася до 966 сімей, але відсоток вкорінення став дещо менший – 82,3%. У зв'язку зі значним збільшенням земельної площі під єврейське переселення, зростає і кількість сімей, які прибули в Крим. У 1928 році приїхало 1193 сім'ї, але ось відсоток осідання виявився просто катастрофічним – усього 57,5%. У 1929 році в

Кримську АРСР прибуло 632 сім'ї, з яких осіло 80% [170, арк.12]. До 1929 року КОМЗЕТ була проведена велика багатостороння робота. Побудовано близько двох з половиною тисяч житлових будинків, 200 різних громадських і господарських будівель, таких як школи та лікарні. Вирішувалася одна з насущних проблем – водопостачання степових районів. Для цього з США була поставлена спеціалізована техніка. До 1928 року вирито 48 глибинних шахтних колодязів і 400 звичайних колодязів. Зазначимо, що основні регіони переселення – Джанкойський і Євпаторійський райони – характеризуються сухим і жарким кліматом. Звичне орне землеробство тут неможливо. Представники КОМЗЕТ і «Агро-Джойнт» первісно намагалися надати єврейським господарствам комплексний характер. До 1928 року вже було побудовано 16 маслозаводів. Закладено 20 гектарів бавовнику і 320 гектарів винограду. Впроваджено нові культури, які раніше ніколи не вирощувалися в Криму, зокрема сорго з Африканського континенту [171, арк.12].

У 1933 році планом було передбачено прийняти в Криму 1000 сімей євреїв-переселенців. Наприклад, по Лариндорфській агродільниці 270 сімей. Усього прибуло 1138 сімей, що включали 5136 людей [172, арк.3]. Створення колгоспів у єврейських селах не зустрічало опору ще й у силу психологічного фактора. Земля, яка об'єднувалася в колгосп, не була приватною для цих людей «з діда-прадіда», що накопичується протягом багатьох років важкою працею. Цю землю отримали від держави всього три-чотири роки тому. Колективізація в єврейських селах відбувалася м'якше, щоб не відлякувати переселенців. За районами переселення рівень колективізації становив у Карасубазарському, Сімферопольському, Керченському та Феодосійському районах 100%, у Євпаторійському районі – 85%, а ось по Джанкойському району всього 50%. У цілому по Криму рівень колективізації склав на 1 жовтня 1930 року 65% [173, арк.8.]. Абсолютно було відсутнє розкуркулення, так як заможний шар просто ще не встиг сформуватися. Єврейські колгоспи обслуговувалися технікою МТС, значна частина тракторів була передана за

спеціальним договором з «Агро-Джойнт». У постанові ОКК ВКП(б) зазначалося, що в 1933 році необхідно докорінно перебудувати роботу в МТС у переселенських колгоспах, домігшись реального здійснення МТС у переселенських колгоспах ролі організаторів сільського господарства» [174, арк.103]. Більшість матеріальних цінностей продовжувало залишатися в єврейських переселенських сім'ях. Так, усі корови залишилися в одноосібному користуванні. Тих селян, які мають корів, налічувалося 2420 господарств або 72%, а ось 683 переселенських господарства (28%) корів не мали взагалі [175, арк.6]. У 1931 році для хлібозаготівлі єврейські колгоспи поставили державі 267659 центнерів пшениці та 42678 центнерів кормових культур. Часом місцева влада опинялася у складній ситуації при проведенні різних кампаній, зокрема хлібозаготівельної. Звіт єврейської секції Кримського ОК ВКП(б) фіксував, що «голова щойно організованого колгоспу Злотников заявив, що всі заходи, спрямовані на вилучення хліба з села Фрилінг, є плодом антисемітизму секретаря сільпартосередку т. Кубанцева. Він вважає, що даючи перебільшений план по хлібозаготівлі, Кубанцев керується антисемітизмом» [176, арк.12]. При проведенні заходів колективізації між працівниками Кримського представництва КОМЗЕТ і євсекцією Кримського ОК ВКП(б) виник конфлікт. Як фахівці КОМЗЕТ, так і «Агро-Джойнт» виходили з соціальної однорідності єврейської села і відсутності куркульства. Працівники євсекції дійшли висновку, що «наші КОМЗЕТівські працівники зовсім забули, що існує класова боротьба, що міська буржуазія поки-що є чужим для соціалістичного будівництва елементом і вона є ворогом такої форми будівництва як комуна» [177, арк.13]. У цьому трикутнику КОМЗЕТ - Євсекція – «Агро-Джойнт» найбільш складно доводилося фахівцям останньої організації. Їх терпіли тільки тому, що мали потребу в американських матеріальних і фінансових ресурсах. З початку колективізації антибуржуазна риторика ставала все жорсткішою. «Агро-Джойнту» відводилася підпорядкована роль в облаштуванні переселенців, незважаючи на те, що переважна частина матеріальних

ресурсів виділялася саме корпорацією. У резолюції за доповіддю Уповноваженого КОМЗЕТ по Кримській АРСР, прийнятої на засіданні Президії ЦР ТЗЕТ 11 серпня 1931, акцентувалося, що «одним із позитивних результатів роботи КримКОМЗЕТу можна відзначити значне послаблення політичного та господарського впливу на переселенські колгоспи, завдяки правильно проведеної лінії КримКОМЗЕТу у справі колгоспного будівництва» [178, арк.2]. Засідання правління ЦР ТЗЕТ відзначило також позитивний ефект організації робітничих і студентських бригад на збирання врожаю. Було проаналізовано стан Фрайдорфського району. Поряд з гострою потребою в будівництві житла, як успіх учасники наради відзначили заснування районної єврейської газети. Засідання ЦР ТЗЕТ намітило основні напрями роботи на 1932 рік, які були пов'язані з прийомом нових переселенців. Незважаючи на розпочатий «біробіджанський проект» Кримська АРСР залишалася важливим регіоном переселення. Центральна рада виробила декілька першочергових завдань для Криму. Спільно з КОМЗЕТ всебічно необхідно було форсувати постачання матеріалів і будівництво житла для переселенців. Планувалося істотно покращити сферу культури в переселенських селах, створити нові школи і клуби. Досить проблемним аспектом була сфера медичного обслуговування. Ставилося завдання: як побудувати будівлі для декількох амбулаторій і запросити лікарів у селища. Для вирішення цього завдання Центральна Рада ТЗЕТ повинна була звернутися в Наркомздор'я РРФСР для відрядження лікарів. З метою стимулювання дозволялося здійснювати доплати лікарям з коштів ТЗЕТ. Але ключовою проблемою в 1931 році став недобір потенційних переселенців. Фактично до серпня 1931 року приїхало до Криму лише 50% від передбачуваної чисельності. Для термінового виправлення ситуації планується низка організаційних заходів. По-перше, покращення прийому в перевалочних пунктах Джанкоя і Євпаторії, а також на станції Сарабуз. Часом складалася ситуація, коли переселенці були змушені чекати транспорт з колгоспів по кілька днів, не володіючи фактично засобами для існування.

Відповідальний секретар Білоцерківського Окружного КОМЗЕТ Беленька у листі до Уповноваженого КОМЗЕТ Кримської АРСР писала, що «отримані листи від переселенців весняного переселення в район Біюк-Онлара характеризують собою невідповідний і неорганізований прийом переселенців, що прибувають. Переселенці скаржаться що з боку працівників КОМЗЕТу було дуже грубе й не ввічливе поводження з новоприбулими. На місцях вселення крім борошна ніяких харчових продуктів не видають» [179, арк.34]. Для вирішення проблеми нестачі переселенців планувалося створити штат постійних вербувальників при великих відділеннях ТЗЕТ [180, арк.2]. Вербувальники на виділені наряди в Кримську АРСР повинні були підібрати переселенські сім'ї, де б кількість працездатних перевищувала чисельність утриманців. Залучатися до Криму повинні були виключно бідняки. Географія нарядів з УРСР до Криму була дуже широка. Цю тенденцію можна простежити протягом усіх 1920-1930-х років. Переважна більшість переселенців прибувала в Кримську АРСР з УРСР. Від загальної кількості прибулих євреїв-переселенців 55% приїхало з різних регіонів України, 23% – з Білорусії і тільки 15% – з РРФСР. У Кримську АРСР прибуло 2500 сімей євреїв-переселенців. З них 1375 – з УРСР, 575 – з БРСР, 375 – з РРФСР і 175 – з Азербайджану [181, арк.9зв.]. У 1932 році в Кримську АРСР виділялися наряди з Києва – 25 сімей, Білої Церкви – 25, Фастова – 10 сімей, Бердичева – 20, Вінниці – 25 сімей, Проскурова – 20, Кам'янець-Подільського – 25 сімей. Усього в сукупності на 50 міст і селищ були виділені квоти євреям-переселенцям [182, арк.3-7]. У 1933 році кількість нарядів в Крим збільшено. Для Криму була означена чисельність у 700 сімей. На червень 1933 направлено 606 сімей. Із загальної кількості нарядів на Київ припадало 180 сімей, із Вінниці – 270, Харкова – 125, Чернігова – 50, Тирасполя – 75 [183, арк.73]. Це збільшення нарядів не відображає реальної ситуації, кількості бажаючих переселитися в Крим, яке налічувалося в умовах Голодомору в Україні. Євреї кидали своє майно і без будь-яких нарядів втікали з УРСР. Державний архів Автономної Республіки Крим містить документи, які

фіксують численні звернення Кримського представництва КОМЗЕТ, з проханням зупинити потік прибульців. Ситуація в самих кримських колгоспах була вкрай складною. Радянським евфемізмом вона називалася «продовольчими труднощами». 23 листопада 1934 року на ім'я голови КОМЗЕТ Петра Гермогеновича Смідовича надійшов лист від директора «Агро-Джойнт» доктора Йосипа Борисовича Розена. Лист став результатом роздумів про підсумки поїздки, здійсненої співробітниками «Агро-Джойнт» з 30 жовтня по 17 листопада 1934 року. Вони відвідали всі єврейські національні райони в УРСР Кримської АРСР, а також багато колгоспів за їх межами. У ньому автор зазначав, що вважає свої обов'язком викласти дійсний стан речей». Насамперед звернуто увагу на відсутність продовольства. Й.Б. Розен пише, «що переважна більшість колгоспів уже на цей день не мають свого хліба та змушені вдаватися до позик із запасів» [184, арк.80]. Й.Б. Розен зазначає, що кожна переселенська сім'я відпрацювала по 400-500 трудовнів. Грошей на них не отримали зовсім, приблизно по 400 грамів зерна на трудовдень, фуражних і овочів. Складність ситуації доктор Й.Б. Розен не приховував: «переважна більшість колгоспників не має коштів не тільки для купівлі необхідного взуття й одягу, але навіть для оплати того хліба, фуражу й палива, які на цей час намагаються здобути для них КОМЗЕТ за нашим сприянням» [185, арк.82]. Автору листа малюються досить похмурі перспективи єврейських колгоспів. Він вважає, що навіть при найкращому майбутньому врожаї єврейські колгоспи будуть не в змозі виконати зобов'язання з постачання зерна державі і погасити ті борги, які вже накопичилися. Дуже складна економічна ситуація призвела до відтоку переселенців. Й. Розен пише про те, що з Криму виїхало близько 800 сімей, що складає близько 20% загального числа переселенців. Одна з причин ситуації полягала в тому, що найбідніші містечкові жителі та єврейські переселенці, що приїжджали, існували тільки за рахунок зовнішніх позик. Складне економічне становище спричинило недосів озимих єврейськими колгоспами в 1933-1934-х роках на площі в 5 тисяч гектарів. Детально

проаналізувавши наявний стан речей, Й.Б. Розен пише про шляхи з виходу із ситуації. Передусім він зазначає необхідність надання суттєвих пілг щодо державної контрактації на 6-7 років. По-друге, списання нестач за державними поставками і насінневих позик попередніх років. Переселенців також необхідно було звільнити від планових завдань з посівів експериментальних і трудомістких культур. Терміново необхідно надати продовольчу допомогу. Й.Б. Розен просив три з половиною тисячі тонн житнього борошна для єврейських переселенців УРСР і Кримської АРСР у першому-другому кварталі 1935 року. «Агро-Джойнт» планував також отримати в НКПС 100 вагонів для перевезення фуражу, що призначався на корм худобі.

До початку 1935 року в Кримській АРСР було виділено 344868 гектарів для облаштування єврейських селян, у тому числі, у Фрайдорфському районі 131519 гектарів, що включали 6130 переселенських часток [186, с.75]. Було засновано 102 селища, з них 41 у Фрайдорфському районі [187, с.78]. У 1936 році в Кримській АРСР налічувалося 84 переселенських колгоспів, які обслуговувалися 22 машинно-тракторними станціями. Колгоспи розподілялися по території півострова нерівномірно. Найбільша їх кількість налічувалася в районах, де земля була виділена ще в 1923-1925-х роках, це степові регіони півострова. Мотиви для переселення євреїв до Криму різноманітні. Основним виступала бідність та необлаштованість у постійному місці проживання. Однак, з плином часу, формуванням у Криму десятків єврейських сіл, сформувався новий – бажання проживати спільно зі співвітчизниками. Саме такий мотив можна бачити в листі Мордхая Лейбовича Вайспапіра на адресу КОМЗЕТ Харківської області. Вайспапір проживав у селі Відрада Ново-Троїцького району. У листі автор пише «бажаю переселитися на Єврейські Дільниці спільно з Євреями в колгосп... і видати мені наряд на п'ять душ, у Крим на переселення спільно з Євреями» [188, арк.18]. Зазначимо: у Джанкойському районі працювало дві МТС. Богемська МТС обслуговувала єврейські колгоспи: Ларіндорф, Шлях до

соціалізму, Кодимо та Свердлова. Таганашська МТС обробляла поля єврейських колгоспів Заповіти Леніна, Марат і Дзержинського. У Євпаторійському районі діяла одна МТС, що обслуговувала колгоспи Ікор, Кагановича, Червоний Кавказ, Калініна, Молотова, Колвіртник. Зі складу Євпаторійського району сформовано Сакський район. У рамках цього району була створена Сакська група городніх колгоспів. Вони спеціалізувалися на поливному городництві. Їх обслуговували Сакська і Булганакська МТС. Це колгоспи Політвідділець, Войо-Нова, Молотова, Куравського, Луначарка, Учкуй-Тархан, Вільна Праця і Ковалі Нової Частки. У Сімферопольському районі землю для єврейського переселення виділили однією з перших, але ділянки були незначними за площею. Єврейські колгоспи Сімферопольського району обслуговувала Сарабузька МТС. Це колгоспи Первомайськ, М. Горький, Калініна. Найбільшу кількість колгоспів налічувалося в національних єврейських районах Фрайдорфському і Ларіндорфському. Фрайдорфський район був створений у 1930 році. На його території працювало дві МТС, які обслуговували єврейські переселенські колгоспи. Фрайдорфська МТС – колгоспи: Соцгевет, Лайбройт, Вінчевського і Молотова, Ройтштерн і Смідовичі. Трактори Кадишської МТС обслуговували поля колгоспів Сталіна, Шлях Леніна, Червоний Орач, Семенова. Ларіндорфський єврейський національний район був створений у 1935 році. На його території сконцентровано найбільшу кількість єврейських колгоспів. У районі працювало три МТС. Сталінштадська МТС – колгоспи: Котовського, Ройтер Жовтень, Найлебен, Дер Емес, Сталінвег, Фрайгайт, Смідовичі. Ларіндорфська МТС – колгоспи: Перше Травня, Фрайвег, Ілліч, Риково, Найвег, Ідишер Поер, Більшовик і Челюскінець. Найдорфська МТС – колгоспи: Ройтфон, 17 Партз'їзду, Гірш Леккерт, Ворошилова, 2-я Більшовицька весна, Будьонного. У 1935 році був створений також німецький національний Тельманський район. Частина єврейських колгоспів опинилася у його складі. Єврейські колгоспи району обслуговувалися Курманською МТС. Це колгоспи Фрайлебен, Червоний Прапор, Свердлова,

Молотова, Смідович і Нова Зоря, Ворошилова і Калініндорфськ. Новими районами, створеними в процесі адміністративних перетворень 1930-х років, стали Колайський і Ак-Шейхський. У Колайському районі Макутська МТС обслуговувала єврейські колгоспи Фрайлебен, Найвег і Спартак; Колайська МТС – колгоспи: Фрілінг, Майфельд, Свердлова і Жовтень. У Біюк-Онларському районі місцева МТС працювала в єврейських колгоспах Новий побут, Іскра і Нове життя. До середини 1930-х років географія створення єврейських переселенських районів істотно розширилася. Земельні ділянки були виділені на Сході регіону і Керченському півострові. Так, в Ак-Шейхському районі Смідовичська МТС працювала в колгоспах Фрайлебен, Завген, Осідорф, Схід. У Сейтлерському і Маяк-Салинському, Ленінському районах було створено по одному колгоспу – Відродження і Ротенфельд, а також Кірова. В Ічкінському були виділили землі колгоспам Хейрус, Ленінвег, Дмитрова та Яковлева. У єврейському переселенні існував ще один специфічний аспект. У Криму проживала етноконфесійна група кримчаків. Дискусії про етногенез кримчаків тривають і сьогодні. Одна з концепцій полягає в тому, що кримчацтво – це секта в іудаїзмі. В ідентифікації кримчаків іудаїзм виступає одним із центральних факторів. Тому аграризація в Криму торкнулася євреїв-міщан і кримчаків. Згідно з даними перепису 1926 року в містах Криму проживало понад 40 тисяч євреїв. Тільки дуже невелика їх кількість побажала перебраться в переселенські колгоспи. У соціально-економічному плані це була інтелігенція (лікарі, вчителі, радянські службовці), далека від сільської праці. Значну частину кримчаків представляли ремісники – шапочники, шевці. В умовах НЕПу вони якимось чином могли інтегруватися в економічні умови, які існували в досліджуваній період, але індустріалізація усунула основу їх існування. Центром кримчацького громадського життя був Карасубазар. ЦВК Кримської АРСР ухвалило рішення про виділення земельних ділянок в околицях Карасубазару і створення сільськогосподарських артілей. У подальшому вони були перетворені в колгоспи «Кримчак» і «Ені-Кримчак» [189, арк.5-6].

Загальна соціально-політична атмосфера наклала відбиток на процеси, що відбувалися в єврейських національних районах. Звіт Фрайдорфського РВК, підготовлений за період з грудня 1934 року по травень 1937, наочно це демонструє. Голова РВК більшу частину документа присвятив пошуку ворогів радянської влади. Зокрема, він указує, що «деякі наші керівні товариші, як у центрі, так і на місцях, не тільки не зуміли розгледіти справжнє обличчя цих шкідників, диверсантів, шпигунів, вбивць, але виявилися до того безпечними, добросердими і наївними, що нерідко самі сприяли просуванню агентів іноземних держав на ті чи інші відповідальні пости» [190, арк.1]. Ці висловлювання означали тільки одне: розкручування маховика репресій. Репресії фактично усунули національний характер районів; призвели до загибелі видатних представників національної інтелігенції. Відтепер будь-яке звернення до багатопланової категорії національного трактувалося як «буржуазний націоналізм». Для єврейських національних районів головними звинуваченнями стали «троцькізм і сіонізм». Недарма продовжуючи свій звіт, голова РВК пише: «помилка наших партійних товаришів полягає в тому, що вони не помітили... що троцькісти давно вже перестали бути ідейними людьми... перетворилися в безідейну банду шкідників, диверсантів, розвідників, шпигунів, вбивць» [191, арк.3].

Процеси переселення євреїв у Кримську АРСР тривали включно по 1938 рік. На 1938 рік планувалося переселити в Крим 150 сімей, з них 50 у Ларіндорфський район і 30 у Фрайдорфський. Звичайно, це вже були не масштаби періоду 1920-1930-х років, але переселенська тенденція збереглася. Підсумки переселення міжвоєнного двадцятиліття на грудень 1938 року такі – у 16 районах Кримської АРСР було створено 86 єврейських колгоспів. У цих колгоспах налічувалося 5077 господарств з 18 тисячами осіб. Загальна площа оброблюваної землі становила 158851 гектар. У 49 колгоспах були закладені виноградники на площі 900 гектарів. Величезна робота здійснювалася в галузі меліорації. Завдяки техніки, імпортованої Агро-

Джойнтом, було пробурено 183 артезіанські свердловини, з яких 154 обладнані електродвигунами. У переселенських колгоспах створено 129 тваринницьких ферм, у тому числі 57 з поголів'ям 4805 молочних корів і 53 овцеферми з поголів'ям 59000 овець. Питома вага єврейських переселенських колгоспів у аграрному секторі Кримської АРСР склала: за посівними площами 10,8%, за обводненням Степового Криму 21,3%, за вівчарством 20% [192, арк.4-5]. Однак, переселення в Кримську АРСР тривало навіть у 1939 і 1940 роках. Безумовно, роками Великого терору широкомасштабні переселенські процеси завершилися, але спорадичне продовження процесу можна бачити і в передвоєнний період. У спільній постанові Кримського ОК ВКП(б) і РНК «Про план внутрішньореспубліканського переселення» на 1940 рік зазначалося, що в колгоспах Ялтинського району існує брак робочої сили. У документі фіксувалося, що за 1940 рік необхідно переселити 350 сімей, для чого Переселенське Управління при РНК СРСР має санкціонувати надання 3 мільйонів 220 тисяч карбованців. На одне господарство повинно було бути виділено 9200 карбованців, з яких 8 тисяч на будівництво будинку і 1200 карбованців на переїзд і облаштування. Кошти повинні виділятися з загальнодержавного бюджету [193, арк.16]. Аналізуючи структуру трудових ресурсів у Кримській АРСР, Переселенське управління відзначало, що такі райони, як Фрайдорфський, Ак-Мечетський, Ак-Шейхський відчувають нестачу працюючих, а Джанкойський, Карасубазарський і Красноперекопський мають надлишок робочих рук. Плановане на 1940 рік переселення в Ялтинський район певною мірою змінило етнічну структуру регіону. Ялтинський район у міжвоєнне двадцятиліття був кримськотатарським національним районом. 50 господарств направлялось в Кизильташ, 50 – у Гурзуф, 25 – у село Куркулет, 20 – в Артек, 15 – у Партеніт і 10 – у село Кизилкой. Отже, у кримськотатарські села вселялося іноетнічне населення [194, арк.10].

3.4. Діяльність зарубіжних організацій з єврейського землеоблаштування в Кримській АРСР

Певну схожість ситуації можна бачити в сучасному Криму і Кримської АРСР 1920-х - 1930-х років. Це переміщення значних етнічних груп населення, робота на півострові міжнародних організацій, використання значних фінансових ресурсів, певна реакція місцевого населення на проведення заходів національної політики.

Важливо проаналізувати діяльність в Кримській АРСР такої міжнародної організації як Товариство ремісничої і хліборобської праці серед євреїв в Росії (ТРП-Фербанд) у контексті національної політики більшовиків. Пік активності цієї структури на Кримському півострові припав на 1930-1938-мі роки.

Кримська АРСР була визначена як один з головних регіонів виділення землі під програми переселення і створення національних єврейських районів і сільських рад. Специфіка цього спрямування національної політики характеризується активною участю і фінансуванням робіт таких міжнародних організацій, як: «Агро-Джойнт», ТРП-Фербанд, ІКОР, ПРОКОР. Діяльність двох перших організацій координувалася Кримською конторою «Агро-Джойнт» і Кримським Бюро ТРП-Фербанд.

У 1930-х роках ТРП-Фербанду судилося зіграти важливу роль у національній політиці стосовно євреїв у Кримській АРСР, процесах переселення й облаштування євреїв на півострові. ТРП активно працював і на території УРСР, зокрема в єврейських селах Одеської області. У цьому регіоні ТРП здійснював допомогу переселенцям з початку 1920-х років. Статут Всеукраїнського товариства ремісничої, землеробської і технічної праці серед євреїв під назвою «ТРП» містив цілі діяльності й основні параметри розвитку. У першому параграфі зазначалося, що «товариство має метою сприяти розвитку серед євреїв ремісничої, технічної, хліборобської

праці й не переслідує отримання прибутку» [195, арк.17]. Для практичної реалізації поставлених цілей ТРП прагнуло фінансувати навчальні заклади професійної освіти, де єврейська молодь отримувала робочі професії. Другим важливим напрямом стала видача кредитів єврейським ремісникам для роботи їх майстерень. Статут чітко визначав, що географія роботи ТРП - це всі українські губернії: «влаштовує у всіх місцевостях України районні та місцеві відділення, відкриваючи їх при наявності не менше 18-ти членів товариства в указаній місцевості» [196, арк.17]. Але незважаючи на це, ТРП-Фербанд має значну дорадянську історію. У 1880 році в столиці імперії Санкт-Петербурзі засновується Товариство ремісничої праці - ТРП. Одним із його засновників був С.Поляков. На першому етапі свого існування організація була покликана сприяти розвитку промислово-кустарної і в меншій мірі сільськогосподарської кваліфікації євреїв Росії. Економічне становище євреїв у місцях постійного проживання було дуже складним, і організація поставила своєю метою допомогти підвищенню кваліфікації, сприяти зростанню рівня життя євреїв. Єврейська громада Таврійської губернії була дуже значна, близько 40 тисяч осіб. ТРП допомагало ремісникам переселятися з меж смуги осілості, у тому числі в міста Криму. У Таврійській губернії діяли професійні школи, що фінансувалися ТРП, де єврейська молодь набувала кваліфікацію. ТРП також фінансувало придбання верстатів і устаткування для єврейських майстерень. ТРП сприяло організації кооперативних структур євреями-ремісниками. Перша світова війна, єврейські погроми періоду громадянської війни внесли серйозні корективи в характер роботи єврейських громадських організацій. Вони стали набагато активнішими, зростав взаємозв'язок із міжнародними єврейськими організаціями. Зокрема, величезна роль «Джойнту» в боротьбі з голодом в Криму у 1921-1922 роках. У серпні 1921 року, на міжнародній конференції, що проходила в Берліні, ТРП стало всесвітньою організацією, перейменованою в Товариство поширення ремісничої і хліборобської праці серед євреїв. Необхідно відзначити важливу обставину, що у 1920-х роках

інтереси радянської влади та керівників ТРП збіглися. Тактична мета була одна – допомогти бідним євреям у містечках після жахів війни. Але ось загальна стратегія бачилася по-різному. Для радянської влади – стати привабливою в очах світового єврейства і закреслити «палестинський проект». Допомога для співвітчизників, гуманістичні аспекти взяли верх. ТРП пішло на співпрацю з радянською владою. З 1921 року керівництво філіями ТРП очолили керівники, призначені з участю радянських органів влади та лояльні по відношенню до неї. У керівництві центрального ТРП цілий ряд керівників були налаштовані на співпрацю зі структурами на території Кримської АРСР і УРСР. Керівники ТРП прагнули надавати ефективну допомогу євреям, що зазнавали труднощі в найнеобхіднішому, а радянська влада була зацікавлена в отриманні обладнання, валюти, тракторів і насіння для аграрних колоній. У 1926-1930-х роках різні форми допомоги для всіх регіонів у сукупності склали 4,7 мільйона карбованців. З цієї суми 3 мільйони 225 тисяч карбованців – кошти на придбання верстатів і устаткування для ремісничих кооперативів. ТРП-Фербанд не тільки надавав допомогу ремісникам, що становило головне завдання, але і прагнули підтримати процес аграризації. Крим виступав одним з основних регіонів переселення. Тому допомога спрямовувалася в єврейські села Джанкойського і Євпаторійського районів. На ці цілі було виділено 902 тисячі карбованців. З плином часу почала формуватися спеціалізація кожної із структур, що брали участь у переселення євреїв. Так, центральна роль належала КОМЗЕТ як державному органу, уповноваженому на одержання землі й на організацію базових аспектів переселення. Агро-Джойнт, як іноземна організація, яка діяла в СРСР, була сконцентрована на матеріальному забезпеченні переселення та агрономічній допомозі. ТЗЕТ було радянською громадською організацією, покликаною залучити в процес переселення деяку кількість ресурсів і сформувавши сприятливу громадську думку навколо процесу переселення. У Кримській АРСР ТЗЕТ було шефом Євпаторійського району, який розташований поряд з Джанкойським – головним для справи

переселення. ТЗЕТ повинно було забезпечити в Євпаторійському районі поставки техніки, будівельних матеріалів, організувати роботу кустарних майстерень, прибуття та розміщення переселенців. Впоратися з цими численними завданнями було вкрай складно, не тільки через їх різноплановість, але і відсутність джерел фінансування. Цілий ряд проектів передбачалося фінансувати за рахунок збору коштів громадськості. Грошей хронічно не вистачало. Кримське відділення ТЗЕТ зверталося за допомогою в центральну Раду в Москві. 31 березня 1931 року відбулося засідання Президії Центральної Ради ТЗЕТ. Ухвалено рішення про виділення матеріальної допомоги на прийом переселенців у Кримській АРСР. В основному, переселенська кампанія проходила ранньою весною або пізно восени, під час відсутності сільськогосподарських робіт. Президія ЦР ТЗЕТ виділила тисячу карбованців Будинку ТЗЕТ у Євпаторії, 500 карбованців Будинку ТЗЕТ у Джанкої і тисяча карбованців була передана Уповноваженому ЦР ТЗЕТ у Євпаторійському районі Брагінському [197, арк.3]. Засідання ЦР також обговорило стан роботи організації в Криму. Був зроблений досить невтішний висновок. У протоколі зазначалося, що «КримТЗЕТ не зумів мобілізувати радянську громадськість навколо завдань, безпосередньо пов'язаних із землеустроєм єврейської бідноти на кримських фондах» [198, арк.3]. У Кримській АРСР діяли професійні школи, ФЗУ і ШУМП, у яких виділялися квоти для єврейської молоді з метою придбання ними кваліфікації. Під Саками, у Чеботарці, створено спеціалізований єврейський сільськогосподарський технікум. ТРП-Фербанд для розвитку установ освіти виділив 288 тисяч карбованців. 57 тисяч карбованців склала технічна допомога, зокрема робота в Криму інструкторів колгоспних майстерень, які запускали процес виробництва [199, с.191-192].

Активна фаза діяльності ТРП-Фербанд Кримської АРСР припала на період 1930-1938-х років. Причин цьому було декілька. На першому етапі процесу переселення євреїв у Кримську АРСР у 1923-1928-х роках створення аграрних структур, виділення землі відбувалося складно через негативне

ставлення до єврейського переселення голови ЦВК автономії Велі Ібраїмова. Земля, що виділялася, була поганої якості, часом це було солончаки, цілинні ділянки вимагали тракторної оранки, потрібно було терміново будувати будинки для переселенців, за допомогою спеціалізованої техніки створювати шахтні колодязі. Тому створення підсобних ремісничих майстерень у нових єврейських селах – питання третьорядне. На цьому етапі допомога надавалася сільськогосподарським навчальним закладам. Потреба в їх роботі була дуже гострою. Євреї-переселенці, що прибували до Криму, належали в недавньому минулому до міських жителів, яких потрібно навчити роботі на землі в найкоротші терміни. Акцент у єврейських аграрних артілях був зроблений на поливне городництво, вирощування бавовни та винограду, садівництво. Розведення цих культур однозначно вимагало спеціальних знань.

На другому етапі переселення в 1928-1930-х роках відбулося істотне збільшення виділених земельних площ – це вже були сотні тисяч гектарів. Кількісні наряди для переселенців КОМЗЕТ у багато разів збільшилися. У зв'язку з колективізацією формувалися єврейські національні колгоспи, що вимагали багатопланової технічної, консультаційної, насінневої допомоги. Так, у 1934 році ТРП-Фербанд надало допомогу 39 колгоспам. Посилення допомоги ТРП пояснювалося ще однією обставиною. Серед збільшеної кількості переселенців у Кримську АРСР значну частину становили кустарі з маленьких містечок Правобережжя УРСР. Нова економічна політика була завершена і ці кустарі більше не могли знайти застосування своїм силам. Цей факт зумовив створення в колгоспах Кримської АРСР кустарних промислів, які працювали в осінньо-зимовий період, коли не велися польові роботи, а також початок створення фабрик у Євпаторії і Фрайдорфі. Кримське бюро ТРП-Фербанд брало участь і у вирішенні організаційно-технічних питань переселення євреїв на півострів. На нараді при Кримському Представництві КОМЗЕТ 9 лютого 1933 року ухвалено рішення запропонувати представнику КОМЗЕТ по Євпаторійському району т. Кантерману домовитися з ТРП-

Фербанд про участь останнього у прийомі переселенців виділенням білизни в розпорядження КОМЗЕТ» [200, арк.31].

Масштаби фінансової допомоги, кількість обладнання, обсяги інструкторського сприяння Кримської АРСР збільшувалися рік від року. На засіданні секретаріату Президії ЦВК СРСР, що проходило 1 червня 1933 року, заслухано доповідь центральним КОМЗЕТ «Про хід переселення трудящих євреїв». У доповіді наголошувалося, що по Криму допомога була надана механічній електрифікованій шерстепрядильні, механізованим майстерням з ремонту тракторів, цеху з монтажу колодязів і виробництва стандартних дерев'яних частин будинків у Джанкої, авторемонтній майстерні у Євпаторії і двом лісопилкам [201, арк.50]. Одним з найбільших проектів ТРП-Фербанд в Криму стала організація Євпаторійської трикотажної фабрики. Питання про її роботу обговорювалося на спільній нараді Кримського представництва КОМЗЕТ і Кримської контори Агро-Джойнту, що проходила 5 листопада 1933 року. Одним з найбільш гострих питань, що обговорювалися, був підбір кваліфікованих працівників, які вміли б обслуговувати імпортні верстати, ввезені ТРП-Фербанд. Представник КОМЗЕТ Вайсенберг зазначив, що загальний кошторис по вербуванню 150 робочих визначена в 26 тисяч карбованців [202, арк.41].

Допомога ТРП-Фербанд в постачанні технологічного обладнання для кримських колгоспних майстерень і фабрик була дуже значною. Станом на січень 1933 року у валютному еквіваленті ТРП-Фербанд ввіз устаткування на 1 мільйон 68 тисяч доларів [203, арк.53].

Діяльність Союзу Товариств ремісничої і хліборобської праці серед євреїв надала величезний імпульс фабрикам і майстерням, створеним у Кримській АРСР. Постачання технологічного обладнання та виділення кредитів в умовах диспропорцій радянської індустріалізації складно переоцінити. ТРП-Фербанд виділив у період до 1933 року кредитів на розвиток сільського господарства на 1 мільйон 195 тисяч карбованців. У Кримській АРСР було охоплено обслуговуванням 55 підприємств кустарної

промисловості на яких працювало 9800 робітників. Переважна їх кількість розміщувалася в єврейських національних колгоспах. Усього в кримській автономії ТРП-Фербанд надавало різні форми допомоги (фінансової, технічної, консультаційної) 209 профшколам, товариствам допомоги, сільгоспартілям, збутовим і постачальницьким товариствам. Центральне місце в роботі ТРП-Фербанд у Криму належало роботі з кустарними майстернями у єврейських колгоспах. Для них було поставлено 3506 різних машин, 2000 комплектів різних інструментів, 185 тонн дефіцитної сировини, а також відпущено 8 мільйонів трикотажних голок. ТРП-Фербанд утримувало інструкторів, які на місцях надавали технічну та консультаційну допомогу. Так, зокрема механіки ТРП-Фербанд відремонтували 5568 різних машин і механізмів. Інструктори організували 35 майстерень у переселенських єврейських колгоспах, роботою яких охоплено 964 особи. У сукупності на всі перераховані заходи у Кримській АРСР включно по 1933 рік ТРП-Фербанд витратило 5 мільйонів 489 тисяч карбованців [204, арк.55]. У Кримській АРСР за фінансовою участю ТРП-Фербанд у 1932 році було створено 40 нових кустарних майстерень. У сукупності з раніше створеними вони склали 57 виробництв, на яких працювало 1543 особи. Найбільшими проектами ТРП-Фербанд стали: трикотажна фабрика «Дер Емес» у Євпаторії, ткацька фабрика у Фрайдорфі, шерстепрядильна фабрика «Ленінвег» у Джанкойському районі, а також дві показові майстерні (рафійна й набивальна) у Євпаторії [205, арк.60]. Одним з важливих напрямів роботи ТРП-Фербанд в Криму стала фінансова й організаційно-технічна допомога профшколам з метою підготовки кваліфікованих робітників з єврейської молоді. Радянська влада і лідери ТРП-Фербанд цілі цієї роботи бачили по-різному. Для працівників ТРП важливим було підготувати молодь до кваліфікованої праці і цим дати можливість заробітку, закріпити на виробництві. Більшовицькі лідери вважали найважливішим завданням створення національного пролетаріату. Вони визнавали, що кустарне і торгове середовище періоду НЕПу народжувало в єврейських містечках

дрібнобуржуазний уклад і ідеологію, якою нібито користувалися сіоністи. Національний пролетаріат розглядався як найважливіший соціальний шар, який виступав опорою радянської влади. Тому профшколи містили й ідеологічну складову в процесі навчання молоді. ТРП-Фербанд на 1933 рік виплатив дотацію для 14 профшкіл, у яких навчалося 1450 учнів. Узяв участь у створенні та фінансуванні при профшколах курсів для дорослих з обробки дерева, металів, взуттєвої справи, а також панчішно-трикотажного виробництва на 1689 осіб. ТРП-Фербанд також сприяло у влаштуванні курсів ЦТ, на які було залучено 6700 людей як єврейської молоді, так і дорослих. У сукупності ТРП-Фербанд Кримської АРСР на розвиток професійно-технічної освіти було витрачено 324 тисячі карбованців.

Кримська АРСР виступала пріоритетним регіоном фінансування й обслуговування для ТРП. Фінансовий аспект діяльності ТРП-Фербанд обговорювалося на засіданні Президії КОМЗЕТ 8 квітня 1933 року. Другим питанням порядку денного була доповідь співробітника КОМЗЕТ Д.М. Барщевського «Про фінансовий план ТРП-Фербанд на 1933 рік». Фінансовий план затверджено у загальній сумі 2143975 карбованців. Структурно ця сума призначалася для наступних заходів. Центральне місце відводилося на розвиток промислів на єврейських сільськогосподарських фондах: у сукупності - 1445975 карбованців. Якщо порівнювати розподіл грошей по регіонах, то Крим, безумовно, був віднесений до пріоритетів. Для Кримської АРСР передбачалася найбільша сума в 575275 карбованців. Для порівняння для Біробіджану передбачалося лише 379 тисяч карбованців, незважаючи на те, що радянською владою він був оголошений центральним. Цей факт показує також скептицизм керівників закордонного ТРП щодо створення єврейської автономної республіки на Далекому Сході. Ще менша сума передбачувалася для фондів УРСР: усього 341 тисяча карбованців. ТРП-Фербанд йшло на значні поступки радянській владі у фінансових питаннях. 8 березня 1933 року на засіданні Президії КОМЗЕТ ухвалено постанову, за якою відкладалося виведення коштів з СРСР. У документі, зокрема,

ззначалося, що «беручи до уваги заяву ТРП-Фербанд, що не маючи можливості витратити до 24 травня 1933 року передбачені договором 8 мільйонів карбованців, він зобов'язується це зобов'язання виконати до 24 травня 1938 року. ТРП-Фербанд згоден вивезення з СРСР сум витрачених до 24 травня 1933 року відстрочити до 24 травня 1938 року» [206, арк.65].

Пріоритети в роботі ТРП-Фербанд в 1930-х роках коригувалися. В акті обстеження організації зазначалося, що «основна діяльність ТРП-Фербанд - організація кустарних колгоспних майстерень у єврейських переселенських колгоспів Криму з метою створення підсобних заробітків для колгоспів і колгоспників» [207, арк.123]. Кримське Бюро ТРП-Фербанд для реалізації зазначеного завдання організувало в єврейських колгоспах майстерні з виготовлення головних уборів і дитячих іграшок. У Євпаторії працювали також оздоблювальні рафійна і беретна майстерні. Тенденцією другої половини 1930-х років стало постійне збільшення чисельності майстерень, створених і обслуговувальних ТРП-Фербанд. Роботи в майстернях тривали в період з жовтня до квітня. У 1926 році ТРП обслуговувало 31 колгоспну майстерню в шести районах Кримської АРСР. У національних єврейських районах: Фрайдорфському – 12, Ларіндорфському – 2; Євпаторійському районі, колишньому центру переселення, – 7, у Сакському – 6, Тельманському – 2, Сімферопольському – 2. ТРП постачало колгоспи сировиною та необхідним інвентарем і видавав на господарські потреби 25% аванс від загальної суми передбачуваного фінансування на майстерню. Збільшувалася також кількість працівників: у 1935 році – 1166 осіб, а у 1936 році – вже 1602 зайнятих. У 1935 році в майстернях, що обслуговуються ТРП, було вироблено 49342 одиниці продукції, а в 1936 році вже 65360 [208, арк.124]. На 1937 рік було заплановано додатково створити майстерні в єврейському Ларіндорфському районі в колгоспах: 17 Партз'їзд, Будьонного, Фрай-Вег, Най-Вег, Дер-Емес. В Ак-Шейхському районі в єврейських колгоспах: Занген, Фрайлебен, Соцдорф і Схід [209, арк.144].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що таким закордонним організаціям, як: «Агро-Джойнт», ТРП-Фербанд, ІКОР, ПРОКОР – належала важлива роль в практичній реалізації національної політики щодо єврейського народу. Виділені значні фінансові ресурси, постачання новітнього технологічного обладнання, увага світової спільноти до переселення в Крим вивели рішення гострих проблем євреїв на якісно інший рівень. Незважаючи на проведення репресій 1937-1938 років, активна робота ТРП-Фербанд тривала і в цей складний період. На 1937 рік було заплановано переселити 500 сімей євреїв у Кримську АРСР, що свідчить про певне збереження тенденцій національної політики попереднього періоду.

РОЗДІЛ 4

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УМОВАХ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В КРИМСЬКІЙ АРСР В МІЖВОЄННУ ДОБУ

4.1. Коренізація стосовно етнічних меншин Кримської АРСР в 1920-1930-х роках

Національна політика належала до одного із пріоритетів державного будівництва 1920-1930-х роках. І це не випадково, тому що лідери більшовиків зуміли зрозуміти поточні потреби багатонаціональної країни. Національну політику 1920-х років відрізняв прагматизм. Одне із центральних завдань РКП(б) полягало в тому, щоб зміцнити свій вплив серед національного селянства. РКП(б) за етнічним складом являла собою російсько-єврейську партію, тому діалог з національною інтелігенцією також вважався стратегічною метою національної політики. Суттєвою рисою коренізації є її регіональний характер. Це було обумовлено тим, що етнічний склад регіонів досить істотно відрізнявся. Комплекс специфічних потреб народів, рівень політичної свідомості, організація людей і досвід національної боротьби 1917-1920-х років надавали коренізації 1920-х років в УРСР і Кримській АРСР особливий характер. Ця політика була радянським варіантом розв'язання комплексу національних питань. Певною мірою вона становила собою альтернативу національній політиці, обраної кемалістською Туреччиною і європейськими країнами. Гостра потреба в цілісній концепції політики коренізації обумовлена національними відносинами, що склалися в колишній Російській імперії. Фактором, який визначав національну політику більшовиків у 1920-х роках, вважається вплив національних партій, що сформувалися в роки громадянської війни. Ці політичні сили спробували легалізуватися після встановлення радянської влади в Криму в листопаді 1920 року. 18 грудня 1920 року в Севастопольський революційний комітет

надійшло повідомлення наступного змісту: «Севастопольська Мусульманська Демократична Організація що існувала в 1919 році при Радянській владі й із приходом білої армії припинила свою роботу, тепер з 14 листопада відновила організаційну роботу» [1, арк.20]. Такий стан справ спостерігався в Кримській АРСР, але був властивий для всієї УРСР. Колишні члени українських партій, зокрема боротьбисти, обіймали посади в радянських органах влади й управління. РКП(б) була ще занадто слабкою, щоб своїм впливом і кадровим складом охопити всі національно-культурні процеси. Представники комуністичної партії визнавали, що для реалізації національної політики залучали в партійні органи представників національних меншин. Керівництву РКП(б) доводилося миритися з їх «непролетарським походженням». Передовиця «Перегляд партії в Криму» кримського партійного органу констатувала: «Комуністи татари в більшості або дрібнобуржуазного походження, або інтелігенти. Значна частина їх – недавні націоналісти, що стали комуністами лише після важкого досвіду, через який вони переконалися, що звільнення пригноблених національностей неможливо без комуністичної революції. Багато хто з них ще не стряхнули старого Адама націоналізму» [2, с.4].

Специфіка національно-державного будівництва в УРСР і Кримській АРСР була обумовлена соціальною структурою суспільства. Україна й Крим – регіони, де переважало селянське населення. Проте більшовицька доктрина відображала інтереси й потреби індустріального пролетаріату, для національного селянства ці ідеї були сторонніми.

Необхідно відзначити, що при спільних рисах коренізації 1920-х років в УРСР і Кримській АРСР мала відмітні особливості. У листопаді 1921 року на I Всекримському з'їзді рад була проголошена Кримська РСР, що пізніше перейменована в АРСР. Статус автономного утворення повинен був забезпечити облік національної й соціальної специфіки півострова. Коренізація мала у своєму складі адміністративні, економічні, культурно-освітні компоненти. Можна стверджувати, що це був цілісний комплекс

заходів, що реформував життя суспільства. Адміністративні заходи включали визначення квот у центральних і місцевих органах влади й управління для представників різних народів. Особливо широкого розмаху кампанія «коренізації апарату» досягла на межі 1930-х років: «у радапараті Криму працює татар усього 2175 осіб або 11,7% стосовно загального числа працівників. У середовищі відповідпрацівників 36 або 20,1%. Фахівців 985 осіб або 16,3%. Технічних 350 або 6,6%. Нижчих працівників 504 або 9%» [3, арк.63зв.]. Національно-територіальне районування означало створення національних районів і сільських рад. У міжвоєнне двадцятиліття в Кримській АРСР існували Фрайдорфський і Лариндорфський єврейські національні райони, Біюк-Онларський і Тельмановський німецькі й Ішунський український національні райони. Цім заходом влади прагнули до того, щоб говорити з населенням на одній мові. Активно створювалися також і національні сільські ради. Партійний документ констатував: «Кримурядом були вжиті також заходи щодо організації мережі національних сільрад за рахунок розкрупнення змішаних сільрад і виокремлення з них певних національних одиниць. Створення мережі національних сільрад проходило в плановому порядку. ... збільшення числа національних сільрад за останні сім років: татарських – з 51 до 144, німецьких з 26 до 37, болгарських з 5 до 9, грецьких з 1 до 8. ... були також організовані: 3 українських, 14 єврейських, 2 вірменських, 2 естонських і 1 чеська сільрада» [4, с.9]. Тенденція збільшення кількості національних сільських рад була характерна й для УРСР. Так, протягом 1926 року кількість німецьких сільрад збільшено з 221 до 228. Польських зросло з 129 до 138. На відміну від німецьких, польські сільради в Криму не були створені, через те що поляки проживали в містах. Найбільше зросла чисельність єврейських сільрад, з 86 до 117 [5, арк.43]. Адміністративним органом, який здійснював практичні заходи коренізації в Кримській АРСР, була Комісія у справі національних меншин, при президії ЦВК Кримської АРСР. Зокрема, цей владний орган визнав необхідним документацію в національних сільських радах вести рідною мовою.

Економічна складова коренізації реалізовувалася повільніше й складніше. Адміністративним органом в УРСР була Центральна Комісія Національних Меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Адміністративно-правовий аспект комісії полягав не тільки в створенні національних районів і сільських рад. Приділялася важлива увага була в адаптації роботи народних комісаріатів до специфічних потреб різних національних груп. Це діяльність насамперед Народного Комісаріату Землеробства, Народного Комісаріату Місцевої Промисловості й Народного Комісаріату Охорони здоров'я. Із середини 1920-х років почала формуватися спеціалізована нормативна база, що регламентувала різні аспекти етнічних груп Криму й України. У Кримській АРСР – це постанови ЦВК і РНК автономії. Національна політика знайшла реалізацію насамперед у проведенні земельної реформи в Криму. У рамках політики коренізації більшовики усвідомлювали специфічні потреби різних етносів. У звіті ЦКНМ ВУЦВК за 1925 рік відзначалося, що «економічні заходи серед різних національних меншин настільки різноманітні, наскільки різні були шляхи їхнього історичного розвитку» [6, арк.64]. Кримські татари, греки, болгары, вірмени за своїм соціальним складом були, в основному, селянами. Згідно з даними проведеного в грудні 1926 року Всесоюзного перепису населення в Кримській АРСР проживало 179094 кримських татар: з них сільських жителів 143752, а городян тільки 35342 [7, арк.40]. Земельна реформа, як частина національної політики, передбачала проведення внутрішньопоселенського й міжпоселенського землеустрою. Внутрішньопоселенський означав, що в межах невеликого радіуса впорядковувалося володіння земельними ділянками. Міжпоселенський землеустрій передбачав виселення частини кримських татар з Південного берега в степові райони. Переселитися повинні були ті селяни, у яких земельний наділ був менший за середній. Однак, земельна реформа припускала й виділення землі для реемігрантів кримських татар із-за кордону. У жовтні 1925 року в ЦВК Кримської АРСР звернулася ініціативна група із проханням дозволити створення Товариства по рееміграції й

розселенню кримських татар «ОРК» (Коч-Ярдимі). У статуті товариства два генеральні завдання визначалися як «Усіляко допомагати татарам-емігрантам і їхнім нащадкам, що назад переселяються в Крим як при самому поверненні їх на батьківщину, так і при подальшому влаштуванні їх на місцях; сприяти розселенню малоземельних і безземельних татар» [8, арк.96]. Питання рееміграції кримських татар і виділення для них земельних ділянок обговорювалося на засіданні Президії ЦВК Кримської АРСР 29 січня 1925 року. Доповідачем з питання був народний комісар юстиції автономії Решид Ногаєв. За підсумками обговорення питання була ухвалена постанова, у якій вказувалося: «Порушити клопотання перед ЦВК СРСР про дозвіл в'їзду в Крим татар-емігрантів з Болгарії й Румунії, у першу чергу в кількості 20000 душ... задовольнити повністю з наявного в Криму запасного земельного фонду в першу чергу реемігрантів татар, забронювавши за ними необхідну кількість землі для першої партії в кількості 100000 десятин» [9, арк.181]. З 1926 року Народний комісаріат землеробства почав розселяти селян з аграрно перенаселених регіонів спочатку в межах одного району, а потім у степову частину півострова. 23 лютого 1926 року РНК Кримської АРСР затвердив план переселення. Передбачалося переселити 9534 господарства. Із загальної кількості 5478 господарства із гірських селищ, жителями яких були кримські татари. 3056 господарств повинні були скласти безземельні й малоземельні селяни. В етнічному відношенні це були кримські татари, греки, болгары. Третю групу становили кримські татари-реемігранти. Передбачалося, що це буде 1000 господарств. Однак, плани щодо повернення на історичну батьківщину так і залишилися на папері. До 1928 року змінилася внутрішньополітична ситуація й визначилися нові тенденції. Ліквідувалося землеволодіння заможних селян (в основному німців) і частина земель передавалася бідним селянам, в основному кримським татарам. Була створена спеціальна організація Кримське товариство переселенців і розселенців (КТПР), яка керувала процеси земельної реформи. Ця особливість аграрної реформи відрізняє коренізацію Кримської АРСР від

процесів, що відбувалися в УРСР. Влада прагнула бути привабливою для національного селянства. Економічний компонент коренізації припускав також створення національного пролетаріату. Владі необхідна була соціальна підтримка. В аналітичній записці констатовалося: «Збільшення пролетаріату з корінної національності за 3 роки в 2 рази перебільшує зростання загального числа робітників, а по транспорту в 6 разів. Однак, незважаючи на це зростання, темпи залучення татар у промисловість не можуть бути визнані задовільними. Питома вага робітників корінної національності по всій державній промисловості дорівнюється до 10,5%. Особливо малий відсоток по союзній промисловості 8,1%» [10, арк.169]. XI обласна партійна конференція відзначала, що «робота з татаризації повинна протікати з неослабним темпом, при чому необхідно більш широке висування здорового низового шару татарських працівників і проведення виховної роботи серед них» [11, арк.50]. Одним з найважливіших напрямків політики відносно національних меншин було квотування в органах влади й державного апарату для представників різних народів. 1927 року у державному апараті Кримської АРСР налічувалося 1562 осіб кримських татар. Структурно працюючі розподілялися на кілька категорій. У керівництві центральних апаратів налічувалося 88 кримських татар або 6,1% від загальної кількості працюючих у державних структурах кримських татар. У централізованих, обласних апаратах 77 осіб або 4,8%. У господарських апаратах 118 осіб або 8%. Найбільша кількість кримських татар була зайнята в апаратах народних комісаріатів і периферійних установ: 1186 осіб, що становили 81% від загальної кількості в органах влади й державного управління. Важливо відзначити, якими функціями були зайняті представники національних меншин. З 1562 осіб технічні канцелярські працівники виявилися найчисленнішими, їх кількість становила 794 або 50,8%. Категорія відповідальних працівників, зокрема голів сільських рад, становила 507 осіб або 32,5% [12, арк.33].

Концептуальні положення коренізації, її хід, підсумки й проблеми, що виникали, обговорювалися на обласних партійних конференціях. Так, на XII обласній конференції РКП(б) національній політиці відносно етнічних меншин була присвячена окрема доповідь. У постанові за підсумками обговорення відзначалося: «Продовжувати роботу з коренізації апарату й виборних органів, продовжувати роботу з перекладу на рідну мову діловодства, залучення й висування національностей у ради, у держапарат, у промисловість, у кооперацію й у спільну справу соціалістичного будівництва» [13, арк.16]. Ця постанова акцентувала увагу на висуванській кампанії. Висуванство було радянським варіантом соціальної мобільності. Висуванці своїм соціальним статусом, що змінився, були зобов'язані партійному керівництву, й таким чином формувався новий шар партійних функціонерів. Висуванська кампанія одержала законодавче оформлення. 25 вересня 1930 року РНК РРФСР ухвалив постанову про хід і заходи висуванства. Відповідно до цього документа, необхідно було організувати курси для підвищення кваліфікації висуванців, на яких ці нові працівники навчалися в новій для себе галузі не менш трьох місяців [14, с.9]. Керівники Кримського обкому в аналітичному документі, адресованому в ЦК ВКП(б), відзначали, що «резервами для коренізації апарату є, по-перше – той селянський актив, що групується навколо рад, по-друге, тонкий шар промислових робітників... Наступним шаром звідки можна черпати резерви для коренізації – батрацтво й сільськогосподарські робітники» [15, арк.2]. Коренізація успішно проходила в галузі формування із представників національних меншин радянських чиновників. У 1926 році загальна чисельність радянських службовців із кримських татар становила 1164 осіб або 12,2% від загальної кількості співробітників [16, арк.89].

Складові коренізації 1920-х і 1930-х років якісно відрізняються. У першій половині 1930-х років збереглася стратегія проведення коренізації. Головним її елементом продовжувало залишатися заповнення квот у радянських і господарських органах. У постанові Бюро ОК ВКП(б) «Про

підсумки коренізації державного, кооперативного й господарського апарату в 1931 році й плані на 1932 рік» відзначалося: «Підкреслюючи виняткове політичне значення справи коренізації як найважливішої складової частини проведення на практиці ленінської національної політики, ОК пропонує всім парторганізаціям підсилити активну роботу із широкого залучення корінного населення в усі галузі державного управління, господарської, кооперативної, колгоспної й профспілкової роботи» [17, арк.69]. 9 лютого 1935 року була ухвалена постанова Президії ЦВК Кримської АРСР «Підсумки коренізації апарату по Криму й заходи на 1935 рік». У документі відзначалося, що «є зрушення в підвищенні питомої ваги корінного населення - татар... З 14,3% на 1 січня 1934 року відсоток підвищився до 21,5% до 1 січня 1935 року. На 1935 рік відсоток коренізації наркоматів і обласних установ установити... групі керівників – 45%, середньотехнічному персоналу – 30%» [18, с.21].

Аналізуючи досвід національно-державного будівництва в УРСР і Кримській АРСР в 1930-х роках, можна зробити ряд висновків. Політика коренізації що проводилася радянською владою, була відповіддю на виклик часу. Бути осторонь від національних процесів у післявоєнній Європі виявилось неможливим. Радянська влада проголосила кілька доктринальних положень, реалізація яких повинна була взяти під повний контроль національне відродження періоду громадянської війни.

4.2. Болгари в умовах політики коренізації 1920-1930-х роках.

У Кримській АРСР проведення етнополітики відрізнялося істотними специфічними рисами, що диференціювали її від практики УРСР відносно болгарської громади. Міжвоєнне двадцятиліття відрізняється динамізмом соціально-політичних і етнічних процесів серед болгар Криму. В орбіту коренізації виявилися залучені всі етнічні групи півострова, у тому числі й

болгари. Болгари не були віднесені до меншин, що користувалися пріоритетною увагою органів влади. Причина цього в нечисленності, територіальній роз'єднаності, відсутності конфліктогенного потенціалу з боку болгарської громади Кримської АРСР. Згідно з даними першого попереднього перепису населення, проведеного у квітні 1921 року, із загального числа жителів Криму в 720373 осіб, болгар налічувалося 10572 [19, с.10-11]. Отже, від загальної кількості жителів болгари склали всього 1,4% [20, с.5]. Доходимо висновку: проведення коренізації в Кримській автономії відзначається цілим рядом акцентів, які окреслилися внутрішньополітичною ситуацією у ВКП(б). До них належать чисельність певної етнічної групи, рівень її мобілізації, досвід участі в політичній боротьбі періоду громадянської війни.

У проведенні національної політики щодо болгарської меншини на півострові можна виділити кілька етапів. Перший датується 1921-1922 роками. Другий – 1923-1928 роки – це період відносного плюралізму й боротьби усередині кримської партійної організації. Російська й кримськотатарська частини обкому ВКП(б) бачили коренізацію й зміст автономії не однаково. Цей період характеризується гострою фракційною боротьбою по принципах проведення аграрної реформи. Результати її реалізації спричинили перерозподіл земельної власності між різними етносами. Болгари в місцях компактного проживання, зокрема в селах Болгарщина, Кишлав, Марфовка, одержали значні земельні ділянки. Земельна реформа поряд зі створенням національних сільських рад і шкіл, використання болгарської мови у веденні документації, направлення молоді в навчальні заклади й промислові підприємства склали основу етнополітики стосовно болгар Криму. Серед практичних заходів національної політики величезна роль належала національним секціям Агітаційно-пропагандистського відділу (Агітпроп) Кримського обкому ВКП(б). У складі Агітпропу була створена й болгарська секція. Вона узагальнювала думки й запити селян-болгар і виступала ініціатором проведення практичних заходів.

Так, у березні 1926 року була проведена I Всекримська болгарська безпартійна конференція. У 1930 році відбулася Всекримська конференція національних меншин, де були представлені делегати-болгари. Центральним питанням, що цікавило болгар, була аграрна реформа й розвиток національних шкіл. До 1925 року болгарських шкіл не існувало. Свою діяльність вони розпочали з 1925 року. Проблема полягала в тому, що частина кримських болгар зберегла розмовну мову, але не володіла літературною мовою, так сформувався кримсько-болгарський діалект. У середині 1920-х років налічувалося 14 болгарських початкових шкіл, де навчалося 950 дітей і працювало 27 педагогів. Треба зазначити, що в цих школах постала найважливіша проблема: тільки 7 педагогів володіли болгарською мовою. Школи розташовувалися в місцях компактного проживання болгар у Криму. У Феодосійському районі налічувалося 6500 болгар, у Карасубазарському – 2270, Керченському – 2230 болгар, Сімферопольському – 700 [21, арк.8-12].

Рубіж 1930-х років проходив під знаком адміністративного аспекту коренізації. У 1930 році була проведена нова адміністративна реформа. Створено національні райони, систематично збільшувалася кількість національних сільських рад. У місцях компактного проживання болгар були створені національні болгарські сільські ради. У Сейтлерському районі створена Желябовська болгарська сільська рада. На території сільради налічувалося 1435 жителів, з них – 1149 болгар. У селах Желябовка налічувалося 947 болгар, Красносілля – 30, Ново-Дмитровка – 87, Ново-Константиновка – 25 болгар. У Сімферопольському районі створена Ново-Сарабузська болгарська сільська рада. На її території налічувалося 626 жителів, з них – 408 болгар. У Феодосійському районі сформували дві болгарські національні сільські ради. У цьому районі налічувалася найбільша кількість болгар, що жили в кримській автономії. Кишлавська болгарська національна сільська рада нараховувала 1842 жителі, з них – 1652 болгар, у тому числі, у Кишлаві – 1449 болгар і Олемайпеці – 203. Болгарщинська

болгарська національна сільська рада включала 824 жителі, з них у селі Болгарщина – 447 болгар. Також два болгарських національних райони було створено в сусідньому Карасубазарському районі. Обоє практично повністю були моноетнічними болгарськими радами. У Кабурчакській болгарській національній сільській раді налічувалося 737 жителів, з них у селі Кабурчак – 727 болгар. У Колпакській болгарській сільській раді 556 жителів – усі болгар. На Керченському півострові створена болгарська національна сільська рада із центром у селі Марфовка, що була, як і Кишлав і Болгарщина, осередком болгарської громади Криму. На території Марфовської болгарської сільради проживало 2319 жителів, з них болгар становили 2010 осіб. По селах болгар розподілялися так. У Марфовці – 1785 болгар, у Новосьоловці – 118, у Бекечі – 49, у Таш-Атарусі – 58 болгар. У Кримській АРСР не був створений болгарський національний район, на відміну від УРСР, тому що компактно болгар проживали далеко не у всіх селах. Радянська влада пішла шляхом створення так званих змішаних сільських рад. Характер "змішаності" залежав від поєднання двох домінуючих етносів. У Сейтлерському районі створена змішана Ново-Царицинська сільська рада. У її складі налічувалося 2419 жителів. З них болгар половина – 1247 осіб. По селах сільської ради болгар були розподілені так: Ново-Царицино – 768 жителів-болгар, Ново-Ніколаєвка – 365, Червоний Яр – 32, Еппа – 31, Єкатеринівка – 21 [22, арк.14-24]. Активно проводився процес квотування серед радянських службовців різних національностей. Важливим аспектом було застосування національних мов у веденні документації, особливо на рівні сільської ради. Партійна ідея полягала в тому, щоб радянський функціонер і селянин – люди однієї національності, які говорили однією мовою. Цією мірою радянська влада не сприймалася сторонньою. Однак, далеко не всі болгарські сільські ради, як і школи, у повному обсязі перейшли на ведення діловодства болгарською мовою. У лютому 1926 року болгарське село Кишлав обстежив студент болгарського сектора Комуністичного університету національних меншин

Заходу (КУНМЗ) ім. Ю.Ю. Мархлевського Н.Х. Мінчев. У своєму звіті автор відзначив, що «у політичних відносинах вони (болгари - Авт.) дуже відстали й серед них потрібно вести сильну просвітительську роботу. Особливу увагу потрібно звернути на жінок, тому що вони дуже відстали, як у культурному, так і в політичних відносинах... Релігійність як чоловіків, так і жінок сильно розвинена. Із цим потрібно боротися й вести роботу. У церкві є хор, що складається з одних жінок, і на це треба звернути увагу» [23, арк.4].

Проте, тридцять років містять у галузі національної політики значний репресивний компонент. На початку десятиліття багаторазово підсилюється риторика про необхідність боротьби з «буржуазним націоналізмом». Услід за процесом у справі голови ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмова, розгортається кампанія у справі вигнання з органів освіти, державного управління представників колишньої інтелігенції, що мали дореволюційну освіту й особливу участь у суспільно-політичній діяльності, не пов'язаної з комуністичним рухом. Ця кампанія в народних комісаріатах одержала назву «чисток». В 1930 році був обвинувачений у «буржуазному націоналізмі» Мемет Кубаєв, голова ЦВК Кримської АРСР, що призвело до звільнення його із займаного поста.

Акцент у першій половині 1930-х років був зроблений і на створенні національних колгоспів, формуванні національного пролетаріату. Особливо важливою кримські більшовики вважали другу кампанію. Частка промислових робітників серед болгар не перевищувала до 1930 року й 1%. Більш успішно в болгарських селах створювалися національні колгоспи. Більшовицька доктрина була орієнтована на міських жителів, а селянам, як носіям національних традицій, вона була далека. Отже, національна політика тридцятих років виступала інженерією нових соціальних відносин і принципово іншої соціальної структури суспільства.

Особливим періодом у реалізації національної політики є 1937 і 1938 роки. Традиційно в історіографії 1938 рік прийнято розглядати як дату закінчення коренізації. Однак етнічні процеси мають певну інерцію й

миттєво не можуть бути припинені. 1937 – рік «Великого терору» – характеризується проведенням цілого ряду національних операцій НКВС. У Кримській АРСР це німецька й кримськотатарська, але в орбіту репресій потрапляють і болгари. В історіографії аналіз «національних операцій» НКВС, зокрема «німецької», знайшов всебічне відбиття. Зокрема, це робота В. Дьоннінгхауса [24]. Автор акцентував увагу як на нормативних актах НКВС, так і оперативній практиці органів внутрішніх справ на місцях. У Кримській АРСР налічувалося близько 50 німецьких сел. Їхні жителі стали об'єктом репресивної кампанії кримських чекістів. У національних німецьких Біюк-Онларському і Тельманському районах фабрикувалися справи про нібито існуючі «підпільні фашистські терористичні групи». Репресивну політику в Кримській АРСР і роботу трійок «щодо репресування куркульсько-карного елемента», очолив нарком внутрішніх справ автономії Міхельсон [25, с.161]. 1938 рік охарактеризувався «тюркською кампанією». У національних республіках Середньої Азії й Татарській АРСР, а також Криму була проведена репресивна кампанія, що призвела до знищення великої групи національної інтелігенції.

Таким чином, наслідком проведення «національних кампаній» стало висування нової генерації радянських функціонерів, що замінили репресованих. Ці заходи істотно зміцнили сталінський режим і означали остаточне завершення варіанта радянської етнополітики міжвоєнного двадцятиліття.

4.3. Поляки в етнополітиці більшовиків міжвоєнної доби

Одною з найбільших за чисельністю національних груп в УРСР була польська. Значна кількість поляків мешкала в західних регіонах УСРР, але польська громада існувала і в Кримській АРСР.

Перші поляки з'явилися на Кримському півострові фактично з часу приєднання Криму до Російської імперії. Для них Крим стає місцем заслання, як наприклад для видатного польського поета Адама Міцкевича. Згідно даних перепису 1897 року в Криму проживали 6929 поляків, які становили 1,3% загальної кількості жителів Таврійської губернії. Таким чином, поляки не відносились до значних за кількістю національних груп на території півострова.

1917-1920 роки були часом громадянської війни на кримському півострові. Частина польської громади виїхала за межі півострова. В листопаді 1920 року була встановлена радянська влада. В квітні 1921 року був проведений перепис населення півострова. Усього на півострові проживало 720873 чоловіки. Згідно даних перепису в Криму проживало 5734 поляків. За місцем проживання поляки Криму розподілялись так: міських жителів – 4703, селян – 1020 [26, с.54]. Від загальної кількості населення Криму, згідно даних перепису 1921 року, поляки складали 0,80% . Якщо порівнювати цю чисельність поляків з даними перепису 1897 року, то за 23 минулих роки чисельність поляків скоротилась на 17,25% [27, с.5]. Скорочення чисельності польського населення відбулось за рахунок еміграції. Не слід забувати, що в результаті національно-визвольних змагань була відтворена Польська держава Юзефа Пілсудського і ця обставина стала важливим стимулом до повернення на історичну Батьківщину. Перепис 1921 року зафіксував також і кількість письменних серед поляків Криму. Із загальної кількості 5734 чоловік письменними були 4186, а неписьменними – 1548. З 4703 жителів міст грамотними були 3502, а неписьменними – 1201. З 1031 селянина – 684 письменних, та 347 – неписьменних. [28, с.31]. Ці дані засвідчують, що в цілому, для поляків був характерним високий рівень писемності.

В квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) була проголошена політика коренізації. Коренізація мала багато векторів здійснення. Влада прагнула створити собі базу підтримки серед представників різнонаціонального

селянства. Коренізація демонструвала наявне здійснення тези про знищення гноблення однією нацією іншою. Для більшовиків важливим було закріпити свій вплив серед багатонаціонального складу УСРР. Таким чином коренізація є варіантом національної політики. Найважливіший аспект коренізації – це робота серед національних меншин. Коренізація включала декілька напрямків. Зокрема, це ведення пропагандистської роботи через національні клуби і товариства.

Одним із найважливіших напрямків коренізації в Кримській АРСР серед польського населення була робота в галузі освіти і культури. Причина в тому, що кількість польського населення була відносно невелика, тому економічний аспект не мав тієї гостроти, як для кримськотатарського чи німецького населення. 31 серпня був зареєстрований статут культурно-просвітницького польського товариства «Праца», основні програмні положення якого польське товариство прагнуло реалізувати на території Криму. Більшовики прагнули показати себе як освободителів народів із самодержавної «тюрми народів». Тому задоволенню культурних потреб приділялась певна увага. Влада пішла на зустріч населенню і сприяла створенню двох польських шкіл.

В 1921-1922 роках в Кримській АРСР діяли 2 польські школи першого ступеня – в Сімферополі і Севастополі. Значна частина учбового процесу в зазначених школах здійснювалась польською мовою. Наприкінці 1922/23 учбового року Севастопольський окружний відділ народної освіти намагається закрити польську школу, мотивуючи це рішенням браком коштів. Батьки учнів об'єднуються з метою протидіяти закриттю навчального закладу. Для досягнення цієї мети в листопаді 1923 року було створено культурно-просвітнє товариство. Зазначене товариство співпрацювало з Сімферопольським польським товариством.

В 1924 році представники Севастопольського товариства проводять обстеження стану польської школи в Сімферополі. Ця школа діяла при

костелі. При костелі була бібліотека, яка налічувала понад 3000 книг на польській мові.

В листопаді 1924 року при Севастопольському товаристві почав діяти польський клуб, єдиний польський клуб в Кримській АРСР. При клубі працювала бібліотека і театральний гурток. Для клубу виписувались польські газети.

Питання розвитку польських шкіл стали предметом обговорення на засіданні Нацкомісії, створеної при ОК РКП(б). На перше засідання Нацкомісії яке відбулось 23 жовтня 1925 року було запрошено народного комісара освіти Кримської АРСР Усеїна Баліча. Нарком виступив з доповіддю «Об ітогах та перспективах роботи НКО серед національностей». Нарком охарактеризував основні напрямки роботи в галузі освіти серед національних меншин, та відзначив, що працюють 2 польські школи в яких налічується 70 учнів та 3 викладача [29, арк.16зв.]. Необхідно зазначити, що для більшовиків освіта була цінною не сама по собі, а як джерело знань про комуністичне суспільство і партійні настанови. Нове покоління радянських громадян, яке навчалось у школі, повинно було засвоїти комуністичну догматику. Тому нарком Усеїн Баліч у своєму виступі не був вільним від політичних оцінок. Баліч доволі скептично висловився про так званих «нацменах Заходу». На комуністичному новоязі цим терміном відзначали німців, чехів, поляків, естонців які мешкали в Криму. Більшовицька влада відносилась до них з недовірою, вважаючи представників цих народів своєю «п'ятою колоною». У своєму виступі Баліч казав: «Якщо прийнято народності першої категорії (німці, естонці, чехи, поляки, частково - євреї) вважати «культурними» не варто доказувати, що їх хвалена «культурність», «цивілізованість», майже повна грамотність... як раз обратно пропорційні придатності для радянзації, їх можливості бути залученими до активного робітничо-селянського будівництва» [30, арк.20]. Однією із важливих компаній, яка проводилась властями, була ліквідація неписьменності. Як правило, лік пункти здійснювали ліквідацію

неписьменності на рідній мові. Серед поляків Криму ліквідація неписьменності також здійснювалась на рідній мові. З 13 ліквідаційних пунктів 1 був польський і він працював в місті [31, арк.21].

Політико-просвітницька робота серед національних меншин Криму здійснювалась в формі клубної роботи. Більшість клубів виникала в результаті ініціативи громадських організацій та на їх кошти. В Сімферополі працював клуб Національних меншин (Нацмен) Заходу ім. К. Лібкнехта та також спеціалізований польський клуб [32, арк.22]. Клуби були популярними, так як польське населення було здебільшого міським. Устав клубу Національних меншин Заходу фіксував, що його метою є «об'єднання національних меншин Заходу в місті Сімферополі і в Криму на ґрунті культурно-просвітницької роботи та організація розумного відпочинку та розваг для членів клубу, а також встановлення смички міста з селянством західних нацменшин» [33, арк.9]. В клубі працювали національні секції. Клуб здійснював роботу у формі театральних постановок здійснюваних театральним гуртком, проведення лекцій, роботи бібліотеки. Устав також фіксував необхідність «розповсюджувати серед своїх членів теоретичні та практичні відомості з сільського господарства, промислового та кустарного виробництва і в загалі здійснювати заходи щодо культурного та господарського підйому своїх членів» [34].

Одним із пріоритетів в діяльності органів державної влади по здійсненню коренізації щодо польського населення Кримської АРСР була робота шкіл. В 1924/25 навчальному році працювали 2 польські школи першого ступеню. В наступні два навчальних роки збереглась зазначена кількість польських шкіл [35, арк.10зв.]. Але ж на жаль цієї кількості шкіл було недостатньо. Польська національна школа охоплювала тільки 10% дітей. Звіт Народного Комісаріату Освіти Кримської АРСР констатував: «Значний відсоток дітей шкільного віку єврейського, вірменського, грецького, польського та караїмського міського населення здійснюється загальною школою, особливо молодшими групами семирічок та

дев'ятирічок» [36, арк.11]. В 1927/28 навчальному році функціонували 2 польські школи першого ступеню в яких навчалось 82 дітей и викладали 2 вчителів [37, арк.40]. Цей факт свідчить про процеси русифікації, яким не змогла протидіяти польська громада в Криму. Поляки були переважно міськими жителями, серед яких асиміляція здійснювалась значно швидше. Польська молодь навчалась також і в інших учбових закладах. В професійно-технічних навчальних закладах налічувалось 27 поляків, що складало 0,75% від загальної кількості учнів. В індустріально-технічних професійних школах навчалось 10 поляків, а в сільськогосподарських профшколах – 3 учні, в музичній профшколі – 1 чоловік, в школах фабрично-заводського учнівства – 3 поляків, в промислово-економічних технікумах – 3, медично-фармацевтичному технікумі – 2, в музичному технікумі – 3 поляків [38, арк.17].

17 грудня 1926 року був проведений Всесоюзний перепис населення. Згідно з його результатами в Кримській АРСР проживало 4514 поляків, що становило 0,6% загальної кількості жителів. Дані свідчать, що відбулось як абсолютне, так і відносне скорочення кількості поляків, що мешкали на півострові [39, с.8]. Дані перепису свідчили також про те, що поляки Криму були міськими жителями. В Сімферополі мешкало 1200 чоловік, Севастополі – 1020, Ялті 430, Феодосії – 280, Євпаторії – 190, Керч – 140, Джанкой – 40 поляків [40, арк.82].

Національна політика щодо поляків координувалась на загальносоюзному рівні. Комплекс заходів здійснювався в різних регіонах країни на загальних засадах. Ці заходи розроблялись на основі партійних настанов, а також здійснюваних нарадах. В тих регіонах, де мешкали поляки діяли бюро чи секції а рамках Агітпропів обкомів партії. В кримському обкомі РКП(б)-ВКП(б) діяла Нацменкомісія Агітпропу. Спеціальної польської секції в Кримському обкомі створено не було, роботу здійснювала Нацменкомісія. З 7 по 12 травня 1928 року в Москві була проведена Всесоюзна нарада робітників польських бюро. З головною доповіддю

виступила Держинська. В своїх рішеннях нарада звертала увагу на поживлення ідеологічної роботи, агітації та пропаганди. Польські бюро повинні були допомагати в підборі необхідних робітників, розвитку культурно-освітніх закладів. Важливіший напрямок був позначений як радянська поляків, активний ідеологічний вплив на них. Влада констатувала, що «цей процес радянської супроводжується процесом розпаду національної єдності в польському селі, зростанням політичного розшарування польського селянства, зростанням ролі бідноти, як і деяким послабленням впливу католицького духовенства» [41, арк.9]. Таким чином, громадянська ідентичність повинна була прийти на зміну національній. Влада ставила завданням «розмивання» національної єдності заснованої на релігії та збереженні рідної мови. Польська мова виступала тепер як засіб донести до поляків ідеологічні догми. В резолюції по докладу «О стані роботи серед трудящих поляків СРСР» зазначалось, що «в справі радянської польського населення особливе значення має робота серед молоді та дітей. Відмічая зростання комсомолу за рахунок польської молоді, слід також признати це зростання недостатнім і в подальшому посилити залучення в комсомол робітничої, батрацької та бідняцької молоді... здійснюючи рішучу боротьбу за молодь на ідеологічному фронті (релігія, націоналізм, побут)» [42, арк.13]. За результатами Всесоюзної наради було прийнято документ «Завдання культурного будівництва серед трудящого польського населення». В документі був здійснений аналіз ситуації і сформульовано завдання, серед яких першочергова – боротьба з польською інтелігенцією. Зокрема, констатувалось що: «Польське вчительство в своїй більшості не відповідає призначенню. Частина його, і не мала, знаходиться під впливом ворожих нам елементів, зокрема – духівництва. Частина – не має достатньої педагогічної підготовки. Громадська цінність також радянської налаштованої частини вчительства має бути кращою. Все ще слабкий комуністичний та комсомольський прошарки серед польського вчительства... Наявний кадр вчительства (окрім тієї частини яку потрібно із'яти зі школи перепідготувати

педагогічно та політично, як на спеціальних польських, так і на загальних курсах)» [43, арк.17].

Питанню якісного складу інтелігенції було приділено увагу на обласній партійній нараді з питань національного будівництва, яка проходила в Сімферополі в 1929 році. Інтелігенція формувала національну свідомість своєї етнічної групи, тому нарада проаналізувала складові стратегії щодо цієї соціальної групи. Партійна нарада в своїй резолюції зазначила, що «здійснення завдань соціалістичної реконструкції і подальшого посилення соціалістичного наступу на капіталістичні елементи в місті та селі, при посиленні активності і спротиву цих елементів в умовах багатонаціональної Кримської АРСР, надає особливого значення питанню про інтелігенцію» [44, арк.20]. Обласна нарада з питань національного будівництва у своїй резолюції також зазначила, що «здійснення швидкого темпу індустріалізації, проведення земельної реформи, підйом та соціалістична реконструкція сільського господарства та посилення соціалістичного наступу на непмана та кулака, повинні складати основний зміст роботи кримської партійної організації з національного будівництва Кримської АРСР» [45, арк.13].

В 1930 році згідно з постановою від 25 червня ЦК ВКП(б) було введено обов'язкову початкову освіту. Наркомос Кримської АРСР здійснив комплекс заходів по виконанню зазначеної постанови. Був проведений загальний перепис усіх дітей шкільного віку. В Криму мешкали 80396 дітей. З них 191 склали польські діти [46, арк.16]. Введення загальної обов'язкової освіти потребувало значних фінансових ресурсів та організаційних заходів. Влада прагнула залучити до реалізації цього завдання широкі кола громадськості. Найбільш поширеною формою стали конференції та все кримські наради. Вони повинні були активізувати громадськість національних меншин на підтримку шкіл. Наради та конференції серед національних меншин Криму, як елемент національної політики, повинні були також просумувати громадську думку різних національних груп. 26 квітня 1930 року в Сімферополі пройшла Всекримська нарада нацменшин. В роботі зібрання

прийняли участь 150 делегатів. На кожну національну групу, що мешкала в Криму, були виділені квоти кількості делегатів. Для поляків було виділено 2 місця [47, арк.11]. На нараді обговорювалось широке коло питань, зокрема хід колгоспного будівництва, розвиток культури, участь національних меншин в радянському будівництві. Головний доклад мав назву «Національна політика радянської влади та чергові завдання національного будівництва Кримської Республіки» і в ньому характеризувався комплекс заходів здійснюваних місцевим партійним керівництвом. Одним із важливих заходів стала так звана коренізація в органах влади та управління. В органах влади виділялись квоти згідно чисельності того чи іншого народу, що мешкав в автономії. Сутністю цього заходу було формування діалогу між владою та громадянами. Чиновники, та перш за все селяни, повинні були розмовляти однією мовою. Між владою та чиновниками не повинно було бути мовного бар'єру. РНК та ЦВК Кримської АРСР ініціювали також кампанію «висуванців». Критеріями для зайняття посади на щаблях влади були соціальне та національне походження. К 1930 року в управлінських апаратах державних установ в результаті здійснення зазначених заходів коренізації налічувалось 36 поляків, що складало 0,1% від загальної кількості працюючих чиновників [48, арк.33].

В Кримській АРСР організаційним центром роботи серед поляків та інших слов'янських національних меншин став Агітаційно-пропагандистській відділ (Агітпроп) Кримського обкому РКП(б)-ВКП(б). 22 квітня 1924 року в Сімферополі відбулась нарада комуністів-поляків. На нараді були присутні Дзешкульська, Росоцецький, Сайба, Стахович, Шведов та Міронов. Нарада прийняла рішення щодо створення польського бюро при Сімферопольському райкомі партії та затвердила план роботи серед польської меншини Криму [49, арк.2].

Основні програмні положення товариства «Праца» поляки прагнули реалізувати і на території Криму. Ця організація носила загальнодержавний характер. Вона була створена у Москві в серпні 1922 року при безпосередній

участі Польського бюро при ЦК РКП(б). Польбюро контролювало діяльність товариства, розробляло його основні концептуальні завдання. Головне Управління Товариства в Москві здійснювало політичний контроль над регіональними відділеннями, зокрема кримським [50, арк.14]. Тому задоволенню культурних потреб приділялася певна увага. Влада пішла назустріч населенню і сприяла створенню двох польських шкіл.

В 1923 році в Севастополі був створений також польський клуб та при Севастопольському райкомі партії почало діяти Польбюро. Польське бюро розповсюджувало серед мешканців міста газету «Комуністична Трибуна», яка видавалась Польбюро ЦК РКП(б). Для досягнення цієї мети в листопаді 1923 року було створено культурно-освітнє товариство, яке співпрацювало з Сімферопольським польським товариством.

В 1924 році представники Севастопольського товариства проводять обстеження стану польської школи у Сімферополі. Ця школа діяла при костьолі. При костьолі була також бібліотека, яка налічувала понад 3000 книжок на польською мовою.

В листопаді 1924 року при Севастопольському товаристві почав діяти польський клуб, єдиний польський клуб у Кримській АРСР. При клубі працювали бібліотека і театральний гурток. Для клубу передплачувались польські газети.

Зокрема, в 1924 році в польській школі в Севастополі навчалось 40 дітей. В віці від 7 до 9 років 21, від 9 до 13 19. В звіті підкреслювалось, що всі діти «пролетарського походження» [51, арк.35]. В звіті по результатах обстеження польської школи в Сімферополі зазначалось, що «стан школи незадовільний, так як там відсутнє політичне керівництво, вчительки безпартійні та набожні, знаходяться під впливом клерикалізму... існує благоприємне поле діяльності укріплення національної контрреволюції в Криму» [52, арк.81]. Ця школа була розташована в Сімферополі по вулиці Салгірній (нині проспект Кірова), і більшовиків особливо дратувало те, що школа була в одному дворі з польським костьолом.

Серед поляків Криму ліквідація неписьменності також здійснювалась рідною мовою. З 13 ліквідаційних пунктів один був польський. Він розташовувався в Севастополі, в приміщенні польської школи. З березня 1924 року ліквідація неписьменності серед доросли відбувалась вісім занять на місяць [53, арк.10]. Ліквідація неписьменності була неможлива без створення бібліотек, щоб у людей які пройшли курс освіти була можливість читати і бажано рідною мовою. В Сімферополі до 1921 року існувала польська бібліотека. З встановленням радянської влади вона була закрита, а книги передані в Центральну бібліотеку. Загалом налічувалось близько трьох тисяч польських книжок, але керівні органи не влаштував їхній зміст. Тому перед поляками-комуністами Сімферополя було поставлено завдання скласти їх опис та провести відбір потрібної літератури [54, арк.81].

Політична складова роботи клубів була на центральному місті. На засіданні польського-культурно просвітницького товариства, яке відбулось 12 квітня 1925 року відзначалось, що «товариство буде прагнути протиставити свій вплив впливу католицького духовництва та церкви» [55, арк.43].

Згідно з даними перепису 1926 року, в УСРР налічувалось 476,4 тисячі поляків, які склали 61% всього польського населення СРСР. На Правобережжі мешкали 400 тисяч поляків, які склали 84% поляків УСРР. На остальній території України проживало 76 тисяч поляків, чи 16% загальної кількості. В РРФСР мешкали 197 тисяч поляків, чи 25 % загальної кількості польського населення Радянського Союзу [56, с.164]. Звертає на себе увагу той факт, що серед поляків, які мешкали в УСРР в містах проживало тільки 21% загальної кількості, а основну масу склали селяни, на той час як в Криму переважали жителі міст.

Національна політика щодо поляків, а також болгар та чехів координувалась на загальносоюзному рівні. Комплекс заходів здійснювався в різних регіонах країни на загальних засадах. Ці заходи розроблялися на основі партійних настанов, а також на нарадах, що проводились в тих

регіонах, де мешкали зазначені слов'янські меншини, діяли бюро чи секції в рамках Агітпропів обкомів партії.

У березні 1927 року відбувся з'їзд Товариства кримських чехів. Товариство нараховувало біля 200 чоловік, серед яких за соціальним складом були: 161 селянин, 12 кустарів і 7 робітників, а також 16 службовців. Компактними групами чехи проживали у Джанкойському і Сімферопольському районах, зокрема в селі Олександрівка. Товариство мало свою бібліотеку книг чеською мовою. Цією бібліотекою користувались учні двох чеських початкових шкіл. З'їзд обрав правління Товариства кримських чехів. Головою був обраний Гавелко, секретарем Сватоса.

В Кримському обкомі РКП(б)-ВКП(б) діяла Нацменкомісія Агітпропу яка здійснювала поточну роботу серед поляків, а також інших слов'янських національних меншин. Спеціальної польської секції в кримському обкомі не було створено, роботу здійснювала Нацменкомісія. Польське бюро було створено в Сімферопольському райкомі. Польські бюро мали формувати нового «радянського громадянина» і вести «боротьбу з костьолом» [57, арк.9].

Отже, громадянська ідентичність мала прийти на зміну національній. Влада ставила завданням «розмивання» національної єдності, що базувалася на релігії та збереженні рідної мови. Польська мова виступала тепер як засіб донесення до поляків ідеологічних догм. Послаблення національної свідомості сприяло асиміляції поляків серед інонаціонального оточення. Так, згідно даним перепису 1926 року тільки 46,3% поляків вважали польську рідною мовою. В сусідній БРСР тільки 37% поляків вважали польську рідною. Так, Костюшко І.І. прийшов до висновку, що «Радянізація польського населення не отримала значного поширення і мала переважно поверхневий характер. Більшість поляків не схвалювала політику радянської влади, частина з них чинила пасивний чи активний спротив її заходам. Разом із тим, проявлялась пересторога влади по відношенню до польського населення, котра в наступні роки набула репресивних рис» [58, с.168]. Така

ситуація цілком відповідала настановам інтернаціоналізації в СРСР [59, арк.13]. В документі було зроблено аналіз ситуації і сформульовано завдання, серед яких першочергове – формування нової, радянської інтелігенції [60, арк.17]. Аналогічні тенденції партійної і радянської роботи бачимо і серед інших слов'янських національних меншин. Завдання перепідготовки вчителів було поставлено і на Всекримській нараді з культурної роботи серед болгарського населення, яка проходила 4-5 березня 1926 року. Зокрема, планувався «перевід шкіл, обслуговуючих болгарське населення, на рідну мову викладання, шляхом призначення вчителів, володіючих літературною болгарською мовою» [61, арк.14]. Було прийнято рішення командувати за кошти Кримського НКО двох болгар для здобуття освіти в УСРР, в Преславському педагогічному технікумі [62, арк.15].

Таким чином, можна зробити висновок що робота з польською громадою не відносилась до числа пріоритетів національної політики в Кримській АРСР. Цей факт обумовлений перш за все малою чисельністю поляків на півострові. По-друге, русифікованістю поляків Криму. Польські діти навчались в загальних російськомовних школах і тільки до 20% були охоплені 2 національними польськими школами. По-третє, були відсутні компактні маси польського населення, воно було розпорошене серед інших національних груп. Проживання компактною общиною виступає як перешкода на шляху асиміляції, сприяє збереженню мови та традицій. Важливо відзначити, що більшість поляків були міськими жителями. Міський образ життя сприяє асиміляційним процесам. Місто в Криму було російським і розмовляло російською мовою. Також необхідно звернути увагу на те, що на практиці представники влади негласно поділяли народи на «лояльні і ворожі». Відносини Польщі Пілсудського були не надто добрими з СРСР і негативне ставлення до поляків, яким випало жити в радянській країні, очевидне. До числа таких же «ворожих націй», окрім поляків, були віднесені німці, естонці, чехи. Відношення влади к полякам було «прохолодно-ворожим», влада не прагнула завоювати симпатії польської

громади, як це було у випадку з кримськими татарами. Робота з польським населенням здійснювалась в загальному контексті роботи з «нацменшинами Заходу».

4.4. Радянська влада та німці Криму – невирішені протиріччя

Найскладнішим періодом у житті німців Криму стало міжвоєнне двадцятиліття. Відносини між радянськими органами влади й німецькою громадою півострова відзначалися конфронтаційним характером. Німці Кримської АРСР були численною етнічною групою й економічно впливовою, тому національна політика стосовно них мала специфіку.

З потребою вироблення й реалізації комплексу заходів національної політики радянська влада зштовхнулася відразу ж після її встановлення на півострові в листопаді 1920 року. Період громадянської війни відзначався високим рівнем національної активності. У Криму діяли різні національні партії й громадські організації. Німці також створили суспільно-політичні структури, які однак не переросли в партії щодо відстоювання своїх інтересів. Радянська влада не могла ігнорувати високого рівня національної активності, але проведені заходи стосовно різних етнічних груп, носили диференційований характер. Фактично в Криму активне проведення національної політики почалося з 1920-1921 року.

Радянська влада в Криму в 1921-1922 роках здійснювала тверді заходи «воєнного комунізму». Реквізиції продовольства, вилучення коней, інвентарю, фуражу стали повсякденним явищем. Уповноважений представник Народного комісаріату зі справ національностей по Севастопольському повіту у своїй доповіді 2 червня 1921 року відзначав, що «партійна робота (комунізм)... майже не прищеплюється: причина цьому... самочинні й найчастіше злочинні дії окремих товаришів, усі помилки й

злочини яких переносяться темною масою на всю партію» [63, арк.65]. Німецьке населення дуже постраждало від цих реквізицій колонії економічно були розорені. Усіх німецьких селян розцінювали як кулаків, стягуючи з них підвищені норми зборів. Ситуація була настільки кричущою, що навіть секретар німецької секції Кримського обкому РКП(б) звернувся до президії обкому в серпні 1922 року із заявою. У повідомленні автор писав про «ненормальні явища, що спостерігаються при проведенні продподаткової кампанії. Багато селян, як окремі, так і цілими товариствами, скаржаться на занадто важке обкладання натурподатком. Уважаю, торішні небажані явища не слід повторювати й що податок не повинен лягти важко на господарства, які розбиті злигоднями, що не переглядання скарг сильно підриває довіру селян у радянську владу» [64, арк.53]. З метою вироблення стратегії відносно німців-колоністів були проведені дві обласні конференції німців-комуністів. Друга конференція пройшла в Сімферополі з 19 по 21 вересня 1921 року. Секретар німецької секції обкому Мандельбаум у доповіді «Тактика РКП у Криму стосовно німецького населення» охарактеризував сформовану ситуацію. Доповідач з обуренням ставив риторичне запитання, що «російські товариші бачать тільки великі будинки німців і роблять висновки за їхнім зовнішнім виглядом, що німецькі селяни всі кулаки. А чому? Тому що вони не знають особливості німецьких колоністів» [65, арк.28зв.]. За підсумками дискусії була ухвалена «Резолюція до питання про тактику РКП до німецьких колоністів Криму». Документ містив осуд продрозкладки, оскільки «наслідком цієї політики буде те, що господарство німецьких колоністів, що ще рік тому цвіло, зовсім буде зруйновано... За таких обставин Крим стоїть перед безпосереднім руйнуванням, до якого було доведено Поволжя сліпою перебудівельною політикою» [66, арк.31]. Необхідно відзначити сміливість і рішучість, з якою німецькі комуністи засудили продрозкладку. Потрібно було мати мужність, щоб у розпал терору 1921 року в Криму привселюдно дати негативну оцінку діяльності влади. Крім німецьких партійних конференцій, гостра ситуація в колоніях обговорювалася на безпартійних

конференціях. З 16 по 18 січня 1922 року в Сімферополі відбувалася німецька безпартійна конференція. Вона зібрала рекордне число учасників - понад 400 осіб із всіх повітів Криму, де були німецькі колонії. 70% тих, що зібралися, були селянами. Під час роботи конференції делегати «покриликували» неправильні дії радянських органів і радянських партійних працівників на місцях, «жорстокість, з якою проводилися й проводяться військові реквізиції, розкладка, продподаток... різко відзивалися про сваволлю, хабарництво, пияцтво місцевих працівників... господарства німців колоністів доведені... у значній мірі завдяки нашій політики стосовно села й завдяки сваволі місцевої влади, доведені до краю загибелі» [67, арк.1]. На цій конференції була й доповідь від представників влади «Чергові завдання компартії й радвлади серед нацменшин». Доповідач Осман Дерен-Айерли ознайомив присутніх німецьких селян з доктринальними положеннями РКП(б). Влада відверто лицемірила: «урівнення відсталих націй з більш передовими відбувається Радвладою не як руйнування їх і доведення їх до стану інших, а навпаки зберігаючи для культурних народів можливість економічного й політичного розвитку, поступово піднімаючи відсталі нації на більш високий щабель розвитку» [68, арк.60]. Це твердження суперечило тому що відбувалося, німецькі колонії зазнали абсолютне господарське руйнування. У резолюції за підсумками доповіді постало завдання «у майбутніх перевиборчих кампаніях Рад і кооперації повною мірою забезпечити представництво німецького населення» [69].

Активне проведення політики продрозкладки призвело до голоду, який охопив німецькі колонії. Німецьке населення, не чекаючи надходження централізованої допомоги від влади, стало створювати різні громадські організації. Так, у Джанкої працювало «Товариство Взаємодопомоги німцям». Німецька секція тут же спробувала взяти його під свій контроль. У своєму звіті секція відзначала, що «самостійне існування таких національних організацій з партійної точки зору неприпустимо, робилися з боку секції...кроки для входження цієї організації в загальну мережу, і забезпечити

партійним впливом в Правлінні Товариства» [70, арк.4зв]. У грудні 1921 року в ЦВК Кримської АРСР надійшла заява від ініціативної групи німців у складі С.А. Сіверса, Е.Г. Гаммербека, В.Г. Вейденбаума, А.Я. Нефа і К.І. Тідемана. У ньому «делегатія звертається до Президії КримЦВК з проханням про свою згоду на предмет надання допомоги німцям колоністам Криму з боку «Чорноморського Товариства Допомоги Колоністам» в Берліні» [71, арк.157]. До справи надання допомоги повинні були підключитися міжнародні організації. Представники ініціативної групи стверджували, що «ми маємо можливість отримати стільки дарунків, що зможемо одні прогодувати німецьких колоністів і таким чином звільнити Уряд від цієї роботи. Паралельно нашим турботам про німців, проходять у Німеччині та Америці загальні збори для голодуючих у Росії» [72, арк.157]. З метою організації допомоги голодуючим, розв'язання питання подальшої стратегії, у Сімферополі 10 січня 1922 року відбулися збори делегатів німецьких колоністів. Доповідачі, які представляли кримські регіони, одностайно відзначали, що «деякі побратими вже животіють не по людські з чого природно випливає, що всі бажають і потребують негайної допомоги» [73, арк.1]. На зборах ухвалили рішення відправити делегатами в Берлін Християна Менгера й Еміля Дрегера, для прискорення організації допомоги голодуючим. Обговорювалося також дуже болюче для радянської влади питання існування й діяльності в Криму регіонального відділення Спілки Південно-Російських колоністів і громадян германської раси. У статуті Спілки фіксувалася мета його діяльності: «Спілка організується для об'єднання південно-російських громадян, пов'язаних єдністю германського походження, мови, звичаїв і культури... для підняття їх економічного добробуту й інтенсифікації їх праці» [74, арк.64]. У документі відразу ж обмовлялося, що спілка дистанціюється від якої б то не було політичної і релігійної діяльності. Для досягнення мети економічного добробуту й збереження культури та рідної мови, у статуті «Спілки Південно-російських колоністів і громадян германської раси» перераховувалися види

передбачуваної діяльності. По-перше, представники спілки могли відкривати й утримувати бібліотеки, клуби, загальноосвітні курси, ремісничі і сільськогосподарські училища і навіть дитячі сади і ясла. По-друге, що було дуже важливо в умовах епідемій, створювати амбулаторії. По-третє, економічний блок – організувати підприємства з переробки і збуту сільськогосподарської продукції, звертатися із запитом про одержання тієї сировини, яка становить державну монополію. Таким чином, спілка була орієнтована на вирішення найбільш нагальних запитів німецьких колоністів Криму. Представники цієї спілки погоджувались навіть на заміну тих кандидатур Правління, які були неприйнятні для керівництва ОК РКП(б). Такий компроміс представники німецької секції обкому визнали можливим. На зборах німецьких партійних працівників, що відбулися 11 січня 1922 року, констатовалося, що до спілки входять 120 осіб, вона масова, впливова і далі ігнорувати її не можна. Голова німецької секції С. Бартельс як стратегічне завдання у відносинах з цією організацією визначив «усім німпартпрацівникам негайно записатися в спілку з тим, щоб оволодіти нею зсередини, щоб викрити буржуазні і дрібнобуржуазні елементи, які залишилися в Правлінні» [75, арк.2]. Як міра протидії спілці, що була непідконтрольна радянській владі, передбачалося підтримати прорадянську «Німсільспілку», з тим щоб «вирвати справу допомоги голодуючим і відновлення колоній з рук націоналістичної спілки «Бундесбуд» [76, арк.13]. Питання підтримки Німецької сільської спілки неодноразово обговорювалося на засіданнях німецьких партійних працівників. Серед найважливіших завдань, визначених на зборах 6 липня 1922 року, фіксувалося: «Німсільспілці активно допомогти, щоб її зрушити з мертвої точки, щоб перемогти конкуренцію «Бундесбуд» [77, арк.19]. Активна протидія влади врешті-решт призвела до припинення роботи спілки. 6 вересня 1922 року відбулися збори німців колоністів, які приїхали на з'їзд розпущеної спілки. У роботі зборів взяли участь 96 делегатів. Найважливішим питанням порядку денного було повідомлення про причини розпуску спілки. Від урядової

комісії виступив голова німецької секції В. Бартельс, який ознайомив присутніх з прийнятим рішенням про припинення роботи. У резолюції з доповіді В. Бартельса про розпуск зазначалося, що вся справа організації допомоги голодуючим німцям у Криму доручається спеціально створеному німецькому Комітету при ЦК Допомоги голодуючим.

Важливим організаційно-структурним елементом в реалізації національної політики стала німецька секція Кримського обкому РКП(б). Німецька секція виступала посередницькою ланкою між органами влади й управління та колоністами. Необхідно відзначити, що представники німецької секції не були вихідцями з кримських колоній, а були прийшлими людьми. Обов'язковою вимогою до членів німецької секції вважалося знання німецької мови. Одним з найважливіших напрямків її роботи була пропаганда. Працівники секції прагнули познайомити колоністів з установками влади, сформуванню позитивне до неї ставлення. З цією метою в Криму видавалася німецькою мовою газета «Молот і плуг». Її тираж коливався від 250 до 500 примірників [78, арк.1зв.]. У 1922 році газета виходила раз на тиждень. Значна увага у її змісті приділялася питанням сільського господарства. На засіданні, що відбулося 30 січня 1922 року, німецькі партійні працівники обговорювали питання вдосконалення газети. За підсумками обговорення ухвалено постанову: просити керівництво ОК РКП(б) дозволити реформувати газету в часопис, що планувався на 16 сторінок як тижневик. Показова його можлива назва – «Кримський колоніст» [79, арк.11].

Для реалізації політики коренізації були потрібні чиновники певної національності. Національна політика передбачала виділення квот в органах влади і управління для представників різних національностей. З метою підготовки необхідних кадрів у Сімферополі була створена німецька радпартшкола, яка розміщувалася на вулиці Долгоруківській, 16 [80, арк.5зв.]. Надалі, у складі загальної радпартшколи створено національний сектор з німецьким відділенням. При партшколі в 1926 році діяло підготовче

відділення, де навчалося 19 німців. Усі предмети викладалися їм німецькою мовою. З числа викладачів партшколи Сімферополя 4 були німцями, з них два комуністи [81, арк.21]. Однак, незважаючи на всі зусилля, результати роботи радянських чиновників-німців були скромними. Німецька секція обкому змушена була визнати, що «німецькі працівники слабкої кваліфікації та успіху в роботі серед німецького населення не мають» [82, арк.24].

Випускники радпартшколи були орієнтовані на здійснення ідеологічної роботи серед німецького населення Кримської АРСР. Таку ідеологічну діяльність влади можна охарактеризувати як зигзагоподібну. На одному полюсі прагнення конструктивними діями зробити німців лояльними громадянами радянської республіки. На іншому, - активна антирелігійна пропаганда, що зведена в ранг державної політики. Німецька секція у своєму звіті за серпень 1923 року відзначала, що «сильно зростає релігійний настрій, особливо у католиків. У село Карамін приїхав католицький єпископ з-за кордону. Мешканці села урочисто зустріли єпископа, цілуючи його халат. У церкві він прочитав листа папи римського, в якому пишеться, що віруючі повинні бути на варті» [83, арк.38зв.]. Секретар німецької секції Джанкойського райкому ВКП(б) Ернст зазначав: «Ставлення до служителів культу добре і такі серед німців користуються популярністю... релігія до того сильно вкоренилася, особливо у німців-менонітів, що їх абсолютно не цікавить навколишнє оточення, до радянської влади й радянського будівництва ставляться байдуже і пасивно» [84, арк.29]. Зіставляючи співвідношення релігійного і радянського начал у житті німців Криму навіть у 1926 році, варто звернутися до оцінки самих комуністів: «німецьке село живе ще традиціями, усталеними сотні років тому і до того ж релігійні переконання дуже вкоренилися серед таких» [85, арк.36].

Одним з найважливіших елементів національної політики була земельна реформа, яка найбільш негативно сприймалася німецьким населенням Кримської АРСР. Указана ситуація з втратою землі німецькими колоністами спостерігалася у всіх регіонах УРСР. Цей факт змушені визнати

навіть у Центральному Бюро німецьких секцій при ЦК РКП(б). У звіті за липень-серпень 1923 року секретар ЦБ німсекцій Вегнер зазначав, що «майже у всіх околицях німецьких колоній ще не врегульоване земельне питання. Це питання особливо стало тепер актуальним. Свого часу волвиконками відрізували частину землі для російського населення від земель, оброблюваних раніше колоністами. Але це відрізування перейшло в систему у населення... Окремі села таким чином позбулися майже всієї придатної землі. Свавільля переступило будь-які межі» [86, арк.6]. Далі автор зазначає, що позбавлення землі формує негативну думку німців про радянську владу. Далеко не всі колоністи збиралися миритися з такою ситуацією, частина прийняла рішення про повернення на історичну батьківщину. Вегнер пише, що «такі заходи не сприяють вирішенню національного питання. Колоністи ще більш відокремлюються і недовіра до Радвлади зростає. Це положення використовується різними іноземними організаціями для агітації... нещодавно виїхало близько 2500 меноннітів, залишаючи на корені незібраний хліб. На питання, чому ви емігруєте, виходить відповідь – жити неможливо... Радянська Влада жити не дає» [87, арк.7]. Автор документа бачив вихід із ситуації у традиційному створенні «авторитетної комісії». Адміністративними методами збалансувати взаємовідносини влади й німецьких громад було дуже складно. У результаті внутрішньоселенного землеустрою відбувся істотний перерозподіл земельної власності. Після втрати землі ніякі пропагандистські акції влади не могли бути ефективними. Вегнер пише, що обкомам національних республік циркуляром необхідно вказати на «ненормальність у їх роботі з національного питання в німколоніях». Економічна ситуація в німецьких колоніях почала поліпшуватися з 1923 року, коли основні наслідки голоду були подолані. Перешкодою в економічному розвитку стала нестача робочої худоби, особливо відчутна у бідняків. Однак, НЕП відкрив перспективи економічного розвитку, яких на початку 1920-х в умовах голоду і продрозкладки не існувало. Звіти відзначали, що «посівна площа в 1923 році

підвищилася порівняно з 1922 роком у німколоніях Криму майже на 50%, у деяких селах ще більше. У Карасані досягнута майже довоєнна посівна площа» [88, арк.36]. Але це був ріст порівняно з катастрофою 1922 року. На підставі статистичних обстежень із загальної кількості 1986 німецьких господарств до категорії заможних були віднесені 279 господарств, середняцька категорія виявилася найбільшою – 1005 господарств, але дуже значною була кількість бідняків – 702 господарства [89, арк.28]. Ці цифри показують, що німецьке село збідніло і втратило колишній рівень добробуту. Аграрні заходи займали важливе місце в національній політиці радянської влади Кримської АРСР. За своїм соціальним складом німці, кримські татари, вірмени, болгары і греки в переважній більшості були сільськими жителями. Тому перерозподіл земельних ресурсів представників того чи іншого народу зачіпав найважливіші сфери життя етносів. Народний комісаріат землеробства Кримської АРСР аграрну реформу проводив у формі міжпоселенського і внутрішньоселенного землеустрою. Норма наділення землею визначалася 27 гектарів на селянське господарство. У більшості німецьких господарств землі було більше, тому її надлишки відібрали. Однак, крім власної землі німці колоністи орендували значні земельні угіддя. В умовах земельної реформи 1920-х років можливості для оренди практично припинилися, так як вільні землі увійшли до складу державного земельного фонду. На ці землі здійснювалося переселення з Південного берега Криму та ззовні півострова. Несприятливі аграрні перетворення сформували глибоке відчуження німців від влади: «Землевпорядкування докорінно змінило погляди на поточний момент... Люди похилого віку глибоко негативно ставляться до радянської влади, а особливо колишні дрібні власники (20, 30 і 40 десятин)» [90, арк.87]. Гостроту земельного питання демонструє підготовка наказів делегатів II Всекримської німецької конференції, що проходила 16-29 травня 1927 року в Сімферополі. Делегатам від Джанкойського району, в наказі ставилося завдання обговорити питання «про залишення за німцями землі, яку вони орендували» [91, арк.5].

Одним з важливих напрямів національної політики щодо німців стало створення національних сільських рад. Керівництво автономії проводило захід, що отримав назву «розукрупнення сільрад». Його сутність полягала в тому, що сільські ради, які об'єднували великі масиви поділялися на декілька невеликих. Основним критерієм формування сільських рад була етнічна приналежність мешканців. Так, у 1926 році в Сімферопольському районі створено 7 німецьких сільських рад, що об'єднували 12196 мешканців. Німці в районі становили 18,4%. У всіх сільрадах німці складали переважну більшість. Так, у Німецько-Картамишинській 95,5% жителів німці, в Карасанській – 94,5%, Карангарській – 92%, Спатській – 90%, Табулдіньській – 71%, Комбарській – 68% і Ашага-Джамінській – 64,4% [92, арк.69]. У зв'язку із створенням німецьких національних районів Біюк-Онларського й Тельманського збільшилася кількість німецьких сільських рад. Головною проблемою в них став пошук людей на посади голів і секретарів. Це повинні були бути лояльні «радянські» німці. Знайти таких було складно, враховуючи напружені відносини німецької общини Криму й радянської влади. У німецьких селах до представників радянської адміністрації ставилися приховано-вороже. Після нового районування 1935 року і створення Тельманського німецького національного району більшість секретарів і голів німецьких сільрад займали свої посади з 1935 або в найкращому випадку в 1934 року. Вони не володіли досвідом адміністративної та управлінської роботи. З 1 вересня 1936 року в Сімферополі були організовані курси радянського будівництва. Тельманський РВК направив для їх проходження 6 голів сільських рад, з них четверо німців. Х.А. Браух був головою Ній-Либентальської німецької сільради з 1934 року. Мінх був головою Ганнівської німецької сільської ради. Каммерер – головою Ново-Джанкойської німецької сільської ради з 1934 року, єдиний серед перерахованих - кандидат у члени ВКП(б), решта – безпартійні. Нейфельд – голова Боронгарської німецької сільської ради з 1935 року [93, арк.29]. Усього ж у 1936 році в

Кримській АРСР нараховувалося 452 сільських ради. З них у національному німецькому Біюк-Онларському районі 15, Тельманському 18 [94, арк.4].

Серед усіх інституцій, які були залучені в державну політику коренізації, центральна роль в здійсненні практичних заходів належала німецькій секції Кримського обласного комітету партії. Заходи щодо створення німецької секції в структурі Кримського обкому РКП(б) було розпочато у грудні 1920 року. Однак складність виявилася в тому, що серед місцевих німців-колоністів не було комуністів. Тому довелося співробітників секції залучати з-за меж Криму. Перший секретар німецької секції Н. Іцкович у доповідній записці в грудні 1920 року зазначав, що «для організації німецької секції у нас не вистачає головного – наявності німців-комуністів... Оголошена реєстрація німців-комуністів результатів не дала» [95, арк.16]. Працівники створеної німецької секції Кримського обкому РКП(б), відвідуючи німецькі колонії, стикалися з масовими скаргами селян на проведені заходи «воєнного комунізму». Німецька секція виступила як своєрідна «проміжна ланка» між органами влади й колоністами. Німці-комуністи намагалися довести до керівництва автономії специфіку ситуації та потреби німецьких сіл Криму.

З метою вироблення стратегії стосовно німців-колоністів німецька секція Кримського обкому РКП(б) ініціювала проведення двох обласних конференцій німців-комуністів. Перша конференція відбулася з 14 по 17 травня 1921 року в Сімферополі. Німецька секція обкому була представлена секретарем секції Іцковичем і членами секції: Мандельбаум, Бартельс, В. Пецина, А. Пецина. У період до травня 1921 року в регіонах Криму при повітових комітетах партії були створені регіональні німецькі секції. Сімферопольську секцію представляли Вальгуні, Нусбаум, Вельц, Тауссіг, Феодосійську – Кліма і Вітман, Джанкойську - Шренер, Бенеш і Шард, Євпаторійську – Ромбах і Гаусс. Таким чином секції були створені у всіх кримських регіонах, де компактно були розташовані німецькі колонії. Перша конференція німців-комуністів була дуже насиченою і включала в порядку

денному одинадцять питань. Наприклад, були порушені питання тактики в німецьких колоніях, робота серед жінок та молоді, вибори представників на Всеросійську конференцію німців-комуністів в Москві тощо. Але одним із значних пунктів був розділ – «займання місця в національному питанні в Криму» [96, арк.9].

У взаємовідносинах радянської влади й німців Кримської АРСР одними з найскладніших і найбільш болісних були питання землеволодіння й релігії. У процесі внутріселищного й міжселищного землевпорядження до 1929 року німці-колоністи втратилися приблизно 40% своїх земельних володінь під знаком боротьби з куркульською, заможною частиною села. Ця земля була перерозподілена серед селян інших національностей, що викликало міжетнічну напругу на півночі Криму.

Німецьке населення Криму мало глибоку релігійну традицію, що виступала як наймогутніший консолідуючий фактор і засіб національної самоідентифікації. Німці Кримської АРСР були представлені в лютеранських, католицьких, євангельських і адвентистських об'єднаннях. Більшість громад володіли церковними будинками, спорудженими на кошти колоністів ще в дореволюційний період.

Держава почала реалізовувати активну антирелігійну політику з 1923 року. Критична ситуація голоду 1921-1922 років у Криму завершилася, і в більшовиків появилася можливість звернутися до реформування всіх сторін життя суспільства. У доктринальних настановах комуністів релігійні організації розцінювалися як найважливіший супротивник. Стосовно громад застосовувалися як методи прямого обмеження, так і непрямого впливу. Молитовні будинки, що належали громадам, тепер передавалися віруючим на правах оренди. На них покладалися ремонт і утримання будинків, при цьому цифри були абсолютно завищені, що мало призвести до «добровільної» відмови. Суворі заборони стосувалися розміщення в одному будинку школи й молитовні. Однак така ситуація була характерна практично для всіх німецьких шкіл. У Криму жорсткі репресивні заходи влади у сфері

антирелігійної діяльності були дозованими, з урахуванням такого фактора. Кримське селянство було за своїм складом багатонаціональним, і серед німців та менонітів частка міських жителів була незначна. Сприятливі умови формуванню позитивного образу радянської влади в уявленні німців і менонітів, особливо бідняків і середняків, мала коренизація.

Баптистське віросповідання було досить широко представлене серед жителів німецьких сіл. 13 червня 1924 року була зареєстрована баптистська громада в німецькому селі Киябак, неподалік від Біюк-Онлара, центру майбутнього німецького національного району. В момент реєстрації громадою керував Карл Георгійович Даудріх. В подальшому – Йоганн Генріхович Шауберт. Йоганн Генріхович народився в 1885 році. Проживав у селі Спат. Його молодість припала на переломний період у долі країни. З 1914 по січень 1918 року він був змушений служити в російській армії. Спочатку в 85 кавказькій дружині, а з 1916 по 1918 рік – у 22 стрілецькому полку. Війна, імовірно, і стала фактором, що обумовив глибоку релігійність. Йоганн Шауберт був проповідником у Сімферопольському, Джанкойському і Євпаторійському районах [97, арк.6]. Голова Церковної ради німців-баптистів у Криму Людвіг Людвігович Тібеліус у грудні 1929 року вказував на існування 8 зареєстрованих німецьких громад. Зокрема, Кіябанська, Старо-Лезинська, Картмишиксська, Акулипська й Кара-Джуганська групи Сімферопольського району, Бешуй-Елінська, Темешська й Китайська групи Євпаторійського району [98, арк.14]. А сама Церковна рада складалася із трьох осіб. Голова – Людвіг Тібеліус, члени ради: Йоганн Георгійович Бехтгольд, Вільгельм Андрійович Франк. Всі громади баптистів збиралися в приватних будинках, заздалегідь одержавши дозвіл від виконкомів. Так, зокрема у Сімферополі громада баптистів проводила богослужіння в будинку на вулиці Підгірній, 13 [99, арк.1].

Схожа проблема з приміщенням існувала й у громад німців лютеран. До революційних подій віруючі в німецьких селах збиралися на молитви в приміщеннях шкіл. З установами радянської влади така практика була

припинена. Члени церковної ради лютеранської релігійної громади села Айтуган Сімферопольського району в березні 1925 року звернулися в ЦАУ Кримської АРСР із проханням дозволити проводити богослужіння в приміщенні школи. Ця практика була давньою, дозволеною ще інспектором Одеського навчального округу. Вчителі німецької школи одночасно виконували обов'язки кістерів. До складу церковної ради лютеранської релігійної громади Айтугана входили Георгій Михайлович Гофман, Вільгельм Максович Губер і Альберт Антонович Ілле [100, арк.6]. На 1928 рік члени громади села Айтуган були парафіянами Нейзацької євангелійської-лютеранської парафії. Пастором цієї парафії був Фердинанд Гершельман. Багато німецьких громад не могли скористатися приміщеннями шкіл для проведення богослужінь і були змушені використовувати приватні квартири. Однак приміщення лютеранських громад радянська влада забирала і для іншої мети. Так, у селі Сарибаш Євпаторійського району, приміщення було використано під хату-читальню [101, арк.11]. Місцева влада повноправно розпоряджалася майном, яке нею не створювалося. Власність формувалася селянами-німцями протягом багатьох десятиліть. Так, у селі Аксюру-Конрад Німецький Джанкойського району, молитовня була побудована в 1895 році. 11 листопада 1922 року її було передано за орендним договором у користування тим же віруючим з багатьма зобов'язаннями з їхнього боку. Однак незабаром, 6 січня 1925 року, Джанкойський райвиконком ухвалив рішення щодо ліквідації лютеранської молитовні. Рішення мотивувалося потребою в приміщенні для школи [102, арк.8]. Схожа ситуація відбулася й у німецькій колонії Самав того ж Джанкойського району. Молитовний дім був із дзвіницею, а в одному крилі його містилася школа. Дзвіниця була заввишки 5 сажнів із дзвоном вагою 2 пуди. З 1921 по 1925 рік віруючим залишили тільки одну кімнату, але в 1925 році її забрали, мотивуючи це тим, що «нині в цій кімнаті ВНО планує відкрити Червоний куточок школи» [103, арк.4].

27 травня 1925 року відбулося засідання Президії ЦВК Кримської АРСР, яке обговорювало питання ліквідації лютеранських церков. За підсумками засідання було ухвалено рішення про ліквідацію лютеранських храмів у німецьких колоніях Сімферопольського району Ново-Михайлівка, Єскі-Рош, Камбари, Анель, Ашага-Джамін. У протоколі фіксувалося «ліквідувати молитовні, надавши приміщення для культосвітніх потреб» [104, арк.7]. У великих німецьких колоніях місцева влада прагнула ще на якийсь час зберегти договори з громадами віруючих. Так, 28 січня 1925 року було укладено договір про передачу в користування приміщення кірхи в селі Аблеш-Німецький Феодосійського району [105, арк.3]. Лютеранська кірха в німецькій колонії Аблеш-Німецький була побудована 1901 року. Це був капітальний кам'яний будинок з металевим дахом. У кірсі був дзвін вагою 9 пудів.

Жителі німецьких сіл Кримської АРСР були представлені також у структурах Кримського союзу громад Адвентистів Сьомого Дня. Значуща роль Криму в поширенні ідей адвентизму згадувалась в Декларації V Всесоюзного з'їзду Адвентистів Сьомого дня, який відбувався 16-23 серпня 1924 року в Москві. У документі, зокрема, зазначалося, що «Адвентисти Сьомого Дня появились в 1884 році поміж німецькими колоністами в Криму і налічують тепер 11000 свідомих членів» [106, арк.3а]. Декларація була підписана головою з'їзду Г.І. Лебсак, що активно проводив роботу в Криму під час своїх приїздів. З метою організації кримських громад, вибудовування лінії ставлення до радянської влади з 4 по 7 листопада 1925 року в Сімферополі відбувся організаційний з'їзд Кримського об'єднання громад і груп адвентистів Сьомого Дня. Він відбувся у молитовному приміщенні адвентистів Сімферопольської громади по вулиці Временной, 7. Характерно, що з'їзд почався з молитви російською мовою І.П. Керничного і німецькою мовою, виголошеної Г.К. Лебсак. Німці були представлені серед делегатів з'їзду. Зокрема, від Євпаторійської громади – І. Мільбранд, від Чигалтайської – І.Кремер, І. Гірш і А. Деске. Делегати з'їзду заслухали доповідь Ради про

діяльність за минулий період, повідомлення про стан справ у місцевих громадах і групах, про статут і реорганізацію. Зокрема, один з делегатів, повідомив «про дозвіл радянською владою нам видавати журнали російською і німецькою мовами з додатком суботніх біблійних бесід і читань на молитовні дні» [107, арк.15]. З'їзд обрав новий склад Правління Кримського об'єднання Адвентистів Сьомого Дня. До нього ввійшли п'ять осіб, з них двоє німців. Секретарем і касиром був обраний Генріх Конрадович Лебсак, а членом ради – Авраам Генріхович Теске. Цікаво зазначити, що всі п'ятеро в минулого були селянами-бідняками, для яких і формувалася радянська влада, але себе вони знайшли у Вірі, а не в більшовицьких постулатах. Генріх Конрадович був найстаршим членом Правління, йому виповнилося в момент проведення з'їзду 58 років. Він жив у Євпаторії і прийшов у громаду адвентистів 1891 року. Авраам Генріхович Теске, 1879 року народження, був селянином-бідняком села Чагалтай Євпаторійського району. У громаді – з 1901 року.

З 20 по 24 квітня 1927 року в Севастополі відбувся Другий з'їзд Кримського об'єднання Адвентистів Сьомого Дня. У з'їзді взяли участь Г.І. Лебсак від Всеросійської Спілки Адвентистів Сьомого Дня і Я.Я. Вільсон – від Південно-Східного крайового союзу. Доповідачі зазначили, що тираж журналу «Голос Истины» має бути збільшено, активізовано проповідницьку діяльність представниками молоді.

Проведення релігійних з'їздів у 1920- х роках, які радянська влада тоді ще дозволяла, було важливою подією в житті німецьких громад Кримської АРСР. Крім відомих з'їздів Адвентистів Сьомого Дня, Євангельські Християни також прагнули організаційно об'єднатися. Так, 28-30 листопада 1924 року відбувся I Всекримський з'їзд Євангельських Християн. З'їзд прийняв статут об'єднання, що визначив основні параметри роботи. Учасники зазначили, що Кримське об'єднання входить складовою частиною до Ради «ВСЄХ» (Всесоюзної Спілки Євангельських Християн) із центром у Ленінграді. У Сімферополі розміщувалась Рада Кримського окружного

відділу «ВСЄХ». Також учасники зборів ухвалили рішення щодо спільної роботи з баптистами, допускаючи спільні богослужіння та проповіді. Від німецької колонії до складу Кримської Ради увійшов представник Чонграв – І.Г. Вінс, від менонітських колоній Карасан – Г.Г. Вінс і Спат – П.П. Классен [108, арк.4]. Таким чином, перший з'їзд визначив основні напрями роботи, існування в зовсім новій суспільно-політичній обстановці, установлення зв'язків із загальносоюзним центром. З 28 грудня 1925 року по 2 січня 1926 року в Сімферополі відбувся II Всекримський з'їзд євангельських християн. На з'їзді були присутні більше тридцяти делегатів з правом голосу. Зокрема, Й.Г. Вінс був визначений як делегат «від німців». Брав участь у роботі також Г.Г. Вінс від Чонгравської групи віруючих. Від Карасанської євангельської німецької громади прибув делегат Г.А. Ремпель. Від громади села Огуз-Тобе – Я.Д. Дірке. Від братньої німецької громади сепаратистів села Той-Тобе – Х.Е. Шоль. Від менонітської братньої громади – І.А. Дік [109, арк.18]. Г.А. Ремпель був обраний заступником голови президії з'їзду. Засновником громади євангельських християн у Сімферополі також був німець із кримської колонії. Це був пресвітер Ф.Ф. Шенеман, який загинув у посиланні в Сибіру в 1916 році. Першим питанням, що обговорювалося делегатами, був звіт Ради Кримського відділу «ВСЄХ». За його підсумками було прийнято резолюцію, в якій зазначалося, що «беручи до уваги те в яких особливо важких фінансово-матеріальних умовах довелося працювати Раді відділу, все-таки доводиться відзначити особливий благословенний Господом успіх у роботі» [110, арк.18зв.].

Релігійна ситуація в німецьких селах була неоднозначною. Поряд із протистоянням з радянською владою, рух євангельських християн прагнув залучити у свої громади якнайбільше жителів німецьких колоній. Кримський відділ євангельських християн фактично був двонаціональним – російсько-німецьким. У резолюції на доповіді з громад зазначалося «дедалі більше розростання руху серед німців-менонітів і лютеран, які прагнули від формального виконання релігійних обрядів перейти до чистого

євангеліського навчання і прагнення... братів-німців про допомогу з боку російських братів для проведення молитовних зборів» [111, арк.19]. Учасники з'їзду констатували недостатню кількість «благовісників» – тих, хто здійснював проповідницьку діяльність. Перед новою обраною Радою Кримського відділу «ВССХ» ставилося завдання активніше відвідувати громади і групи в регіонах, звертаючи особливу увагу на духовно-виховну роботу. Резолюція фіксувала, що необхідно «залучати до роботи також і братів-німців, маючи на меті «Крим для Христа» [112, арк.19]. Засідання першого дня роботи з'їзду завершилося «повчальним словом брата Ремпель. Після молитви братами-німцями був проспіваний німецькою мовою гімн «Вдень і вночі перед мною Твій образ» [113]. Однією з важливих проблем, що обговорювалися на з'їзді, було питання про духовне виховання членів громад. В умовах активної державної антирелігійної пропаганди ця проблема заслуговувала на особливу увагу. У резолюції з'їзду зазначалася необхідність «зв'язатися із братами німцями, що мають досить великий досвід духовної роботи у вихованні громад» [114, арк.20]. Учасники з'їзду також відзначили гостру потребу літератури й потребу в одержанні журналу «Християнин», який видавала Рада «ВССХ» у Ленінграді. Було обрано також благовісників із числа тих людей, які мали досвід відповідної роботи.

Активна діяльність євангеліських християн, їхнє прагнення вести проповідницьку роботу, налагодити «дитячу» роботу, розширити обсяг літератури викликали протидію радянської влади й позбавлення Кримського відділу основ легальної діяльності. 29 листопада 1927 року керівник стола релігійних культів Тавровський зробив висновок про те, що «для затвердження статуту «Ради кримського обласного відділу союзу євангеліських християн» не було ніяких підстав. Навпаки, затвердження цього статуту суперечить інструкції НКЮ й НКВС РРФСР від 27.04.1923р.» [115, арк.42]. 22 квітня 1928 року відбулося засідання президії Ради Кримського відділу «ВССХ». Учасники зборів прийняли рішення про звернення з клопотанням у ЦВК Кримської АРСР про дозвіл відновити

функціонування закритих груп [116, арк.53]. Потреба у виробленні нової стратегії в умовах кардинальної зміни внутрішньополітичного клімату привела до скликання третього з'їзду, який виявився останнім. Третій Всекримський з'їзд євангельських християн відбувався з 3 по 5 червня 1928 року в Сімферополі. Німецькі громади були представлені досить широко. Спатскую братську менонітську громаду представляли К.К. Валл та І.А. Штраус. Делегатом від Ішуньсько-Німецької громади був І.А. Дік. Численну Чонгравську братську менонітську громаду представляли Г.Л. Гельдербрандт, А.А. Реймер і П. Шеленберг. Від Той-Тобінської німецької групи був присутній Х.Е. Шолль. Від німецької групи в селі Курт-Ічки були присутні Я.Д. Діркс і Т.Т. Валл, а від Картмишикської групи – Я. Гуді й І. Шацберт [117, арк.59]. Учасники з'їзду обговорили широкий спектр питань – про благовісників, виховну роботу, музику і співи, будівництво молитовень і поширення літератури. Було висловлено побажання, щоб журнал «Християнин» розповсюджувався в Криму в кількості не менше 500 примірників. З огляду на суспільно-політичну обстановку, це було важкореалізоване завдання. У центральній доповіді, зробленій головою Кримського відділу, зазначалася важливість виховної роботи в громадах, «Вивчення Біблії має бути поставлене як найкраще. Біблія – це наш духовний меч у великій Божій війні. Знати його – уміти поводитися з ним – завдання кожного члена Божого» [118, арк.60зв.]. Прибулі 45 делегатів були одностайні в думці про суттєво гірші умови життя громад і про ускладнення взаємовідносин із владою.

Працівники ЦАУ Кримської АРСР, використовуючи різноманітні приводи, закривали регіональні громади. Ця тенденція особливо яскраво виявилася у зв'язку з жорсткістю внутрішньополітичного клімату в 1928 році. У травні 1928 року, за вироком суду був розстріляний голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов, і репресовано велику групу національної кримськотатарської інтелігенції. Репресивний курс призвів до початку еміграційного руху, що охопив німецькі села в 1929 році. У курсі коренизації

в Криму після процесу Велі Ібраїмова відбулися істотні зміни. Відносна свобода і тимчасова співпраця з національною інтелігенцією були замінені новими орієнтирами. Німецька інтелігенція була представлена, насамперед, педагогами й священнослужителями, що іноді поєднувалися в одній особі. Їм на зміну почало приходити нове покоління комсомольців-висуванців. Це були люди виховані радянською владою й усім їй зобов'язані. Усунення проповідників які мали авторитет, і вчителів украй загостило ситуацію в німецьких селах Кримської АРСР. Керівники громад євангельських християн наївно намагалися апелювати до найвищого радянського партійного керівництва. На ім'я М.І. Калініна із Сімферополя 13 жовтня 1928 року був надісланий лист, у якому члени Ради зазначають, що причиною його написання є «переживання й страждання від несправедливостей, які чиняться нам з боку різних радянських та інших організацій, а також і представників влади». Автори листа зазначають, що «чомусь уся сила вогню проти релігії чомусь повернулася саме на нас, євангельських християн... це гоніння на нас... по суті ж – найжорстокіше гоніння» [119, арк.67]. Члени Ради Кримського відділення вказували на невмотивовану заборону проведення зборів, на збирання благодійних пожертвувань, проведення будь-яких бесід і зборів у приватних будинках. Автори вказують, що місцеві радянські керівники на прохання пояснити причини цього, відповідали – «скаржтеся Вашому Богові». У ВЦВК із ЦВК Кримської АРСР надійшла цинічна відповідь, про те, що голова об'єднання євангельських християн, заарештований ДПУ Криму, однак при цьому «ніяких особливих методів у боротьбі з релігією в Криму не вживається й що ставлення до євангелістів у Криму цілком законне» [120, арк.70зв.].

Таким чином, можна стверджувати, що міжвоєнне двадцятиліття стало складним і трагічним періодом у житті німецьких релігійних громад. Незважаючи на курс коренізації та спроби знайти компроміс із німецьким селянством, державна антирелігійна політика змінювала лише тактичні прийоми в боротьбі з церквою. Стратегічне завдання повного знищення

релігійних громад було незмінним. У цьому полягає одна з найважливіших причин конфронтаційних відносин німців і радянської влади протягом усього міжвоєнного двадцятиліття. Ця тривала боротьба призвела до втрати німцями переважної більшості приміщень культу й церковного майна. Влада не відступала, оскільки «осовєтизировать» німців можна було лише шляхом максимального придушення релігійного компонента в духовному житті. При загальних доктринальних установках національної політики, це все ж загальний термін. На практиці в етнополітиці можна виділити кілька груп заходів стосовно різних народів: кримських татар, малих етносів (вірмени, болгары й греки, цигани, караїми, кримчаки), «нацмен Заходу (німці, поляки, естонці)». Щодо німців Кримської АРСР, проводилася специфічна національна політика, що мала взаємовиключні риси. З одного боку, спроба сформувати лояльних радянських громадян, а з іншого ставлення як до «п'ятої колони». Важливим чинником такої ситуації був зовнішньополітичний – наявність «буржуазних» і далеко не дружніх «білогвардійських» Естонії та Польщі. Етнополітика на практиці реалізувалася німецькою секцією Кримського обкому РКП(б).

4.5. Естонські колонії в коренізації щодо «нацмен Заходу»

Нагадаємо, що національна політика міжвоєнного періоду отримала назву політики коренізації, що виокремлювалася регіональною специфікою. Національна політика на півострові в міжвоєнний період отримала назву татаризації. Однак у Криму проживали і інші національні групи: німці, греки, вірмени, болгары, інтереси і потреби яких радянська влада не могла ігнорувати. Таким народом були й естонці. У термінології радянського періоду естонців називали «нацменами Заходу» і стосовно них проводився комплекс особливих заходів, що відрізнявся від політики щодо кримських

татар. Про увагу до естонців свідчив факт створення в рамках Кримського обкому партії спеціальної естонської секції і роботи естонського інструктора. Таке ставлення до них було обумовлене, певною мірою, створенням незалежної естонської держави в Прибалтиці. Отже, в національній політиці радянської країни можна бачити, з одного боку, вороже-насторожене ставлення до них, а з іншого, спробу домогтися симпатії естонців і запобігти емігрантських настроїв.

З необхідністю вирішення національних питань нова радянська влада зіткнулася буквально відразу ж після її встановлення в Криму в листопаді 1920 року. У квітні 1921 року проводиться попередній перепис населення, який зафіксував, що на півострові проживало 2371 естонець, з них чоловіків 1094, жінок – 1277. В основному, естонці були жителями сільських колоній – 1613 осіб, а городян налічувалося лише 758. Найбільша кількість естонців проживала в Сімферопольському повіті – 793 людини, Євпаторійському – 259 жителів і Джанкойському повіті – 882 колоніста [121, с. 10-11]. Необхідно зазначити, що перепис зафіксував дуже високий рівень грамотності естонців. З 2371 естонця грамотних – 1917, а неписьменних – тільки 454 людини. При цьому, з 1613 сільських жителів неписьменних – всього 327 осіб [122, с.34-35]. Порівняно з представниками інших народів, це вважався дуже високий показник грамотного населення. Тому до складу Кримського обласного комітету РКП(б) були залучені працівники, які могли б вести роботу серед естонців, насамперед завдяки знанням естонської мови. Інструктором Кримського обкому РКП(б) для роботи серед естонського населення Криму у 1921-1922 роках був Р. Вайно. У своєму плані діяльності на 1922 рік він наголосив на першочергових завданнях: обстежити стан естонських шкіл у колоніях, надати допомогу в проведенні курсів при сімферопольській школі-комуні «Койт» і роботі естонського клубу. Координація роботи серед естонців здійснювалася центральним бюро естонської секції при ЦК РКП(б) в Москві [123, арк.6]. Робота серед естонців координувалася не тільки в обласному комітеті, але і в Народному

комісаріаті освіти. Як бачимо, основну увагу в роботі звернено на стан шкіл і розвиток освіти. Схожа ситуація простежувалася і в УРСР. У складі Наркомосу УРСР була створена естонська секція й регіональні відділи на місцях. У керівному документі «Положення про естонські секції при Укрнаросвіти і Наросвіти УРСР» були визначені найважливіші орієнтири в роботі. Зокрема, вказувалося, що секції створюються для просвітницької роботи серед робітників і трудящих мас естонців, для розробки й постановки перед партією і радянськими організаціями питань фізичного, духовного виховання нового покоління пролетаріату і перевиховання дорослого елемента трудящих, і решти дрібної і крупної буржуазії в дусі соціалізму, залучення широких мас до творчого пролетарського мистецтва та культури, а також для виконання спеціальних завдань органів народної загальної та професійної освіти» [124, арк.2].

Важливою формою роботи серед естонців Криму стали безпартійні конференції. На цих конференціях влада знайомила представників селян зі своїми принциповими установками, вимогами і певною мірою відбувався діалог, ще можливий за умов нової економічної політики. 26-27 лютого 1922 року в Сімферополі відбувалася II Всекримська конференція безпартійних естонців. На конференцію прибули 24 делегати від естонських колоній, від трудових артілей «Койт», «Боротьба» і «Зірка комунізму», а також Євпаторійського і Сімферопольського естонських клубів. На конференції обговорювалися питання стану сільського господарства в естонських колоніях, споживчої кооперації, шкіл. Але найважливішим і злободенним питанням було обговорення заходів щодо боротьби з голодом. Делегати, що виступали, змалювали трагічне становище, яке склалося в естонських селах: «Колонія Джурчі. Делегат Палькман вказує на те, що в північному районі становище набагато разів гірше... з 500 коней залишилося 55... в колонії 460 душ. Гостру потребу зазнають 100-120 душ. Колонія «Китай». Делегат Радик каже, що з минулорічного врожаю колонія не отримала жодного пуда хліба ні корму для худоби, тепер уже більше половини голодуючих» [125, арк.4].

Багато хто з естонців Криму бачив вихід з цієї складної ситуації в еміграції в Естонію. Цей факт відзначив інструктор Кримського ОК РКП(б) по роботі з естонцями Р. Вайно. У своєму звіті за підсумками відвідання естонських колоній він пише: «Тут, у колонії [Учкую-Тархан - Авт.] сильно розвинена тенденція звернення до білоестонського уряду за допомогою для всіх естонських колоній... всі заражені оптаційною гарячкою» [126, арк.7зв.].

Для реалізації політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) була створена спеціальна система органів. Після того як у квітні 1923 року відбувся XII з'їзд РКП(б), який визначив основні напрямки політики коренізації, її реалізація в Криму обговорювалася на нараді відповідальних працівників. Нарада проходила в Сімферополі 28 і 29 червня 1923 року з порядком денним: «Національна політика в Криму». Одним з доповідачів був голова РНК Кримської АРСР С. Саїд-Галієв. У резолюції за підсумками роботи наради поставлене завдання коренізації сільських рад [127, арк.25]. Внаслідок чого у місцях компактного проживання естонців створено 2 естонських сільських ради. Загальна кількість сільських рад Кримської АРСР збільшилася з 143 до 418 [128, с.93].

На початку 1920-х років влада прагнула довести до естонців основний зміст своєї національної політики через періодичні видання. Звіт обласного комітету фіксував: «естонською мовою видається газета на шапірографі й поширюється в селі через сільські просвітницькі гуртки» [129, с.18].

З метою створення ефективного механізму реалізації національної політики регулярно проводилися Наради національних працівників, членів РКП(б). На Нараді, що проходила 7 липня 1924 року, з основною доповіддю виступив секретар обкому Носов. За підсумками роботи наради ухвалено рішення про те, що «якщо у когось з товаришів будуть ті чи інші пропозиції з національної політики, як у галузі принципів, так і в практичній, повинні вносити їх на обговорення президії... а аж ніяк не виносити в масу невирішених питань» [130, арк.122]. Це рішення свідчить про те, що естонська громада була відсторонена від рішень, які приймалися й

безпосередньо зачіпали їх інтереси. Партійне керівництво хвилювало недопущення відкритої дискусії. Як інструменти управління нарада запропонувала скликати періодичні безпартійні конференції, наради комуністів «нацмен Заходу». Естонці, разом з німцями, чехами й поляками, були віднесені саме до цієї категорії. Таким чином, адміністративні важелі управління національною політикою концентрувалися, насамперед, в обкомі партії. У звіті Кримського обласного комітету РКП(б) XI обласної партійної конференції зазначалося, що «наші завдання в галузі радбудівництва зводяться до наступного. Зблизитися з безпартійним селянським активом... залучити широкі селянські маси, підняти їх активність. Потрібно суворо враховувати національний момент і момент соціальний, потрібно згуртувати бідноту» [131, с.48-49].

При кримському обкомі ВКП(б) у 1925 році діяла Національна комісія, яка вирішувала поточні питання реалізації національної політики. У 1925 році Головою Нацкомісії обрано секретаря обкому Д. Петропавлівського, а в президію входили М. Мамут-Недім, Таксер та інші. Комісія на своїх засіданнях розглядала різноманітні питання, у тому числі розвитку народної освіти серед естонців. Так, на першому засіданні Нацкомісії 13 жовтня 1925 року з доповіддю «Про підсумки та перспективи роботи НКП серед національностей» виступив нарком освіти Кримської АРСР У. Баліч [132, арк.11]. Восени 1925 року в автономії засновано спеціальну посаду Уповноваженого Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету при ЦВК Кримської АРСР щодо охорони прав національних меншин. План роботи Уповноваженого У. Баліча припускав «встановлення тісного зв'язку з нацменнаселенням, виявлення ступеня обслуговування радапаратом нацменнаселення, особливе посилення уваги на обслуговування по культпросвітлінії... збирати й опрацьовувати матеріали про економічне становище нацмен» [133, арк.80]. У. Баліч у своїй доповіді «Про роботу Уповноваженого з охорони нацмен» восени 1925 року наголошував, що «основними моментами в роботі уповноваженого є питання освіти, охорони

здоров'я та землеустрою, відповідн до яких і розроблений план роботи уповноваженого» [134, арк.28]. У резолюції за доповіддю Уповноваженого у справах нацменшин фіксувалося, що необхідно «в цілях надання всій роботі характеру живого активного зв'язку з нацмен групами, необхідно цю роботу в практичній частині пов'язати з обстеженням і вивченням нацмен установ (сільрад, шкіл, комітетів взаємодопомоги, товариств, організацій) проводячи такі в плановому порядку. З метою поглиблення роботи звернути особливу увагу на вивчення питання про переведення на рідну мову діловодства в нацмен Радах, підходячи до нього з точки зору практичної доцільності» [135, арк.30]. Питання переведення діловодства естонською мовою було згадано не випадково. Зміна статусу мови, розширення сфери її застосування – один з найважливіших елементів національної політики. Комуністичні ідеї необхідно було доносити до селян рідною естонською мовою. Про своє бачення ситуації представники влади заявляли недвозначно: «висока культурність й поголовна грамотність деяких нацменшин Заходу (німців, чехів, естонців) обернено пропорційна їх суспільно-політичній активності: їхня хвалена культурність є основою суспільно-політичного консерватизму, побутової відсталості, міцності клерикально-релігійних впливів... усього складного комплексу «цивілізації», що вкрай ускладнює їх радянізацію» [136, с.188].

Партійні наради й конференції проводилися не тільки з комуністами естонцями, але й представниками інших національностей. У 1926 році було проведена I Всекримська нарада нацмен партпрацівників. З доповідями про політичний стан нацмен виступили працівники обкому Глоуберман і Баумгартен. Доповідачі загострили увагу присутніх на важливість роботи серед усіх національностей Криму, особливо відзначивши роботу серед німців, естонців, чехів і поляків, та боротьби з «національними угрупованнями». Резолюція за підсумками роботи фіксувала, що «нарада звертає увагу всіх національних партійних працівників на своєчасне

повідомлення в обласний комітет про всіх проявах прагнення у якому б то не було вигляді отримати організаційне оформлення» [137, арк.197].

Необхідно відзначити, що в багатьох народних комісаріатах створювалися спеціальні структурні підрозділи, які реалізовували заходи національної політики. Так, у складі Народного комісаріату освіти при Колегії Наркомосу працювала Рада з освіти національних меншин (Раднацмен). Цей структурний орган функціонував на основі спеціально розробленого положення. Такі структурні підрозділи взаємодіяли з Агітпропом і Нацменкомісією обласного комітету. Естонці Криму особливу увагу приділяли розвитку національних шкіл для дітей колоній. Так, одна національна школа припадала на 347 естонців. Для порівняння, одна національна школа припадала на 4213 караїмів [138, с.75].

З тим, щоб проведені заходи національної політики досягали своєї мети, необхідна громадська підтримка. Виходячи з цього, важливою формою роботи стали наради нацменшин і безпартійні конференції. 26 квітня 1930 року в Сімферополі відбулася Всекримська нарада національних меншин. Комісія для його скликання визначила, що загальна кількість представників повинна було скласти 150 осіб від 12 національностей. Цим доводилася широта форуму й облік специфічних потреб різних народів, які жили в автономії. Зокрема, на нараді було представлено делегатів: 40 німців, 30 євреїв, 20 греків, 15 українців, 10 вірмен, 10 болгар, по 5 караїмів, кримчаків, чехів, 2 поляки і 3 італійці. Естонці були представлені п'ятьма делегатами [139, арк.11]. Для обговорення виносилося широке коло питань, такі як «Національна політика Радянської влади і чергові завдання нацбудівництва Кримської республіки», а також проблеми колгоспного будівництва, культурного розвитку різних народів. Естонські делегати, які працювали на нараді, спробували донести до влади специфічні потреби жителів естонських сіл, перш за все, питання земельної реформи, діяльність естонських шкіл і місце релігії в житті селян.

1929 рік можна визначити як початок якісно нового етапу в національній політиці. По-перше, пройшов судовий процес над Вели Ібраїмовим, з органів влади була звільнена й репресована значна група націонал-комуністів. Наприклад, такої участі зазнав народний комісар освіти Кримської АРСР Усеїн Баліч. Успіхи національної політики багато в чому залежали від їх енергійної діяльності. По-друге, змістилися акценти в національній політиці з культури й освіти, розвитку мови на підготовку кваліфікованих кадрів (інженери, робітники) і діяльність адміністративних установ (сільради). У національній політиці стали переважати адміністративні, волюнтаристські методи. Зокрема, встановлювався відсоток радянських службовців певної національності не звертаючи увагу на рівень підготовки і кваліфікації. Однією з головних цілей стала коренізація радянського апарату і промислових підприємств. Для реалізації цього завдання, при ЦВК Кримської АРСР і районах були введені посади спеціальних уповноважених, які концентрували в своїх руках рішення всіх адміністративних питань. При Президії ЦВК Кримської АРСР створюється Комісія у справах національних меншин. У 1930 році до складу Комісії входили Кешиш'янц, Шульц, Щепотьев [140, арк.6]. Проблема підготовки кваліфікованих працівників різних галузей неодноразово ставала предметом обговорення на нарадах різних рівнів. Голова РНК Кримської АРСР А. А. Самедінов з цього питання зазначав: «У підготовці кадрів надзвичайно велике значення треба надати підготовці кваліфікованих робітників і фахівців з нацмен» [141, с.32]. У резолюції партійної наради, що проходила в Сімферополі в 1930 році, присвяченої питанням національного будівництва, вказувалося наступне завдання: «НКПраці, НКО, КРПС і Комісії ЦВК щодо коренізації апарату у двомісячний термін розробити план підготовки нових фахівців з націоналів, і особливо з робітників і селян педагогів, учителів, техніків із сільського господарства, землевпорядників, техніків для промисловості, лікарів, працівників радянського й кооперативного апарату» [142, арк.20].

Одним з найважливіших координуючих органів у здійсненні національної політики була Комісія щодо коренізації державного, кооперативного, профспілкового апарату і громадських організацій Криму, створена в 1929 році. Ця комісія діяла при ЦВК Кримської АРСР. До сфери її повноважень входило спостереження за діяльністю установ, що обслуговували специфічні запити народів півострова. Комісія повинна була сприяти організації на великих підприємствах структур фабрично-заводського учнівства та їх комплектування. Спільно з Народним комісаріатом праці, Комісія вивчала ринок праці, рівень безробіття серед національних меншин і здійснювала через Біржу праці їх перекваліфікацію, насамперед для промислового виробництва [143, с.20]. 1929 рік можна визначити як якісно новий етап у національній політиці ще і в силу коригування сфери застосування різних мов. 25 липня 1929 року видано декрет ЦВК і РНК Кримської АРСР про переведення діловодства національною мовою в районах найбільшого чисельного проживання представників різних народів [144, арк.45]. При цьому керівники кримської автономії апелювали до досвіду коренізації в УРСР. Мовне питання порушувалося на обласній партійній нараді з питання національної політики, що проходила 10-12 листопада 1929 року. Один з керівників республіки Пічахчі, аналізуючи недоліки практичних заходів, зазначав: «Ми спостерігаємо, як проводилася коренізація на Україні. Здавалося б із спостережень, з досвіду проведення українізації, ми могли б врахувати їх методи роботи, їх помилки й позитивні моменти. На підставі досвіду братніх республік (Україна, Білорусія, Татарія) ми могли і повинні були б раніше порушити це питання» [145, арк.45].

Національна політика передбачала також діяльність працівників певної національності. Коренізація давала установку на те, що представник влади і селяни повинні бути людьми однієї національності і буквально говорити однією мовою. Тому у складі місцевих органів влади певний відсоток припадав на представників тих національностей, які компактно проживали в

регіоні діяльності сільської ради. Цей принцип діяв і щодо естонців. У Резолюції Бюро ОК ВКП(б) з питання про коренізації радянського, кооперативного й профспілкового апарату вказувалося, що необхідно «рішуче висунення в усі ланки радянського, кооперативного та профспілкового апарату як на керівну, так і на технічну роботу робітників, батраків і селян бідняків і середняків нацмен, аж до заміни осіб, що не володіють місцевою мовою, в організаціях, безпосередньо пов'язаних з національною масою» [146, с.7].

До середини 1930-х років політика коренізації стосовно естонців прийняла формально-бюрократичний характер. Розпочалася кампанія боротьби з буржуазним націоналізмом, і період активної національної творчості був завершений. Виступаючи на XVII обласній партійній конференції голова РНК Кримської АРСР А.А. Самедінов зазначав, що «нещодавно пленумом ЦК КП(б) України було винесено рішення з національного питання. Поряд з тим, що для СРСР у цілому головною небезпекою є великодержавний шовінізм, – на Україні на цій стадії головною небезпекою є місцевий націоналізм. Не можна припускати, що це не стосується Криму. Це має значне відношення також і до Криму» [147, с.39].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що національна політика стосовно естонців, з її комплексом заходів, не була самоціллю. Коренізація мала зміцнити політичну владу більшовиків, підпорядкувати національне естонське селянство й придушити «буржуазний націоналізм». Ця стратегічна мета зафіксована в змісті багатьох партійних документів. Так, у «Підсумках і завданнях національної роботи» XII обласної кримської конференції недвозначно вказувалося: «необхідно пам'ятати, що національне питання, яке є дуже важливим і серйозним питанням, без правильного розв'язання якого абсолютно неможлива перемога пролетарської революції, все ж є підлеглим основного питання революції – питання про диктатуру пролетаріату» [148, с.8].

4.6. Греки, караїми, цигани в національній політиці більшовиків міжвоєнної доби

Коренізація в Криму може бути класифікована за декількома критеріями: хронологічним та етнічним. Національна політика отримала назву коренізації, проводилася як комплекс специфічних заходів в залежності від стану, потреб того чи іншого народу, тих цілей, яких хотіла досягти влада. Але можна виокремити й ще один напрям етнополітики - коренізація щодо чисельно невеликих народів: греків, караїмів, циган, кримчаків, айсорів та італійців. Для радянської влади цей напрямок не був таким же актуальним, як названі раніше. Він не обіцяв зовнішньо – і внутрішньополітичних вигід, як, наприклад, єврейський і кримськотатарський. Але влада прагнула забезпечити собі широку соціально-політичну базу. З цією метою в орбіту коренізації залучені також греки, караїми та цигани. Незважаючи на невелику чисельність, радянська влада прагнула забезпечити їхню політичну лояльність і сформувати покоління громадян, учасників радянського будівництва.

До національних груп, що проживали в Кримській АРСР, належали й греки. Згідно з даними перепису 1921 року в Криму проживало 23868 греків, що складало 3,3% загальної кількості населення. Від загальної кількості, згідно з даними перепису грудня 1926 року, половина греків була селянами (зокрема, село Лакі), половина городянами. Головними регіонами грецького розселення були Севастополь і Балаклава. До 1936 року в Севастополі налічувалося близько 2 тисяч осіб грецького населення. За соціальною структурою, в основному, це були рибалки, портові робітники й торговці. Зауважимо, що в Севастополі діяла грецька школа, однак спеціального приміщення для клубу не було. До 1936 році в школі працювало 13 вчителів і тільки 4 органами відділу народної освіти оцінювалися як «наші». У звітах проведених перевірок відзначалося, що частина шкільних учителів були «грецькими підданими», а інша частина зверталася до Москви, у посольство

з проханням про отримання грецького паспорта. Соціальний склад учнів школи також оцінювався негативно. Зокрема, зазначалося, що до ліквідації «Торгзін», 30% батьків учнів рахувалися у графі «інші», тобто з точки зору радянської влади займалися спекуляцією. Також зазначалося, що двоє учнів п'ятого класу допомагають грецькому священикові під час богослужінь. Завідувач нацменвідділом ЦВК Кримської АРСР Р. Шифф, який проводив обстеження грецької громади в грудні 1936 року, як найбільш кричущий відзначає наступний факт: «більшість греків має тісний зв'язок із закордоном... багато з них дивляться на Грецію, як на свою батьківщину» [149, арк.1]. Активна робота серед греків проводилася не тільки в Кримській АРСР, але і в УРСР, зокрема в Приазов'ї, де греки проживали компактно. У Маріуполі було створено грецький педагогічний технікум, який готував учителів і для кримських шкіл. У сільській місцевості створювалися грецькі сільські ради. В УРСР і Кримській АРСР були проведені грецькі безпартійні конференції, стали діалогом радянської влади і грецького селянства. Делегати з Криму й УРСР узяли також участь у роботі і Всесоюзної наради з питань культроботи серед греків СРСР. На нараді відзначалося, що кількість шкіл першого ступеня недостатня і охоплює лише близько 30-40% дітей шкільного віку. Школи-семирічки не можуть здійснити наступність у навчанні рідною мовою через їх незначну кількість. Учасники наради звернули також увагу на те, що частина навчальних закладів навіть формально називаючись грецькими школами проводила навчальний процес російською мовою. На нараді було також представлено доповідь «Про національну політику Радянської влади». У резолюції за підсумками доповіді зафіксовано традиційну догму про те, що «тільки при радянському строї кожна національність і національна меншина можуть виховуватися, навчатися й підвищувати свою культуру своєю національною мовою» [150, арк38].

Згідно з даними попереднього перепису, проведеного в квітні 1921 року, у Криму проживало 5564 караїми, що становило 0,7% чисельності

жителів півострова. Політика коренізації щодо караїмів включала діяльність національних шкіл, клубів і секцій у загальних клубах, виділення квот для навчання молоді в технікумах і інститутах. Такий культурно-гуманітарний напрям етнополітики інтенсивно здійснювався в 1923-1928 роках. Як в Кримській АРСР, так і УРСР діяли караїмські громадські організації. У своїй роботі вони перебували під контролем влади. Так, 31 жовтня 1924 року в Києві відбулося засідання Центральної Міжвідомчої Комісії у справах товариств і спілок Народного комісаріату Внутрішніх Справ УРСР. На засіданні обговорювався поданий Статут Всеукраїнського Об'єднання караїмських товариств. Засідання звернуло увагу на необхідність у просвітницькій роботі тісно взаємодіяти з Народним Комісаріатом Освіти УРСР. У протоколі засідання зафіксовано упередження до будь-якої громадської ініціативи. У резолютивній частині вказувалося, що «зважаючи неповної ясності цілей Товариства визнати за необхідне встановлення за діяльністю цього товариства ретельного нагляду з боку органів НКВС і ДПУ» [151, арк.3]. У подальшому кількість караїмських шкіл зменшилася. Акцент був перенесений на формування радянської інтелігенції з молоді для індустріалізації. При Президії ЦВК Кримської АРСР у вересні 1929 року створюється Комісія з коренізації державного, кооперативного й профспілкового апарату та громадських організацій у Криму. Комісія виділяла квоти, у тому числі, і для караїмів. Згорання заходів коренізації датується роками «Великого терору», який перекреслив позитивні досягнення радянської етнополітики.

Однак у Криму проживав ряд етносів, які виявилися фактично поза сферою коренізації на початку 1920-х роках. Це були цигани, айсори й італійці. Можна назвати кілька причин такої ситуації. По-перше, нечисленність. Зазначені етноси навіть не фіксувалися або зараховувалися до інших груп у переписах 1921 і 1926 років, проведених у Кримській АРСР. Так, айсори й італійці проходили у графі «інші», а циган нарахували тільки 3076. Це абсолютно не відповідало дійсності, так як більшість циган

ураховували разом із кримськими татарами. По-друге, формування заходів коренизації залежало від практичних потреб більшовиків, впливу політичної кон'юнктури. Активна увага до кримських татар в 1920-х роках була зумовлена союзницькими відносинами з Туреччиною Мустафи Кемаль-паші Ататюрка і прагненням експортувати «всесвітню революцію» на Близький Схід. Спроба діалогу з німцями була зумовлена пропагандистськими завданнями у Веймарській Німеччині – показати привабливість «більшовицької батьківщини». По-третє, політичною активністю національної інтелігенції, існуванням у попередній період політичних партій небільшовицької спрямованості. У Криму активно працювали кримськотатарська партія «Мілли-Фірка», єврейські, вірменська й українські політичні сили. Ситуація починає змінюватися на початку 1930-х років. В орбіту коренизації втягуються всі національні групи Кримської АРСР.

Характерна риса коренизації в кримській автономії – її цільовий характер стосовно різних етнічних груп. Цигани були нечисленні, територіально розсіяні по Криму. Згідно з даними Всесоюзного перепису грудня 1926 року, в СРСР проживали 61294 цигани, з них – понад десять тисяч у Кримській АРСР, зокрема у Сімферополі налічувалося приблизно шість тисяч циган. Для порівняння у всій РРФСР – 40948, в УРСР – 13278, у БРСР – 2366 і в Узбецькій РСР – 3710 циган. Таким чином, Крим був одним з важливих регіонів проживання циган у країні. З 6000 циган, які жили у Сімферополі, дорослих налічувалося приблизно 2200. Міськрада Сімферополя була змушена констатувати, що «організоване населення, зайняте на виробництві, не більше 25%, основна маса дорослого населення здебільшого не працює» [152, арк.80]. Ніяких специфічних політичних вимог про створення національних адміністративних утворень (район, сільрада) цигани не ставили. У соціальній структурі радянського суспільства цигани займали найнижчий щабель. Це була найбільш економічно знедолена група, що жила на грані бідності. У Кримській АРСР в умовах нової економічної політики цигани були ковалями, вантажниками, бляхарями і власниками

ведмедів, з якими вони виступали на ярмарках. Остання група циган об'єднувалася у своєрідний кооператив «Аюджи». Згорання нової економічної політики усунуло можливості для роботи в системі дрібного підприємництва, і значна частина циган залишилася без роботи й засобів для існування. У Кримській АРСР тільки дуже незначний їх відсоток були кочівниками, значна частина проживала в містах. У Сімферополі цигани компактно жили в так званій Циганській слобідці. Це була найбідніша і найгірша частина міста.

Початок коренизації серед циган відноситься до середини 1920-х років. В 1925 році був створений Всеросійський союз циган. Об'єднання проіснувало до лютого 1928 року. В 1926 році була видана спеціальна постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи сприяння переходу кочівних циган до трудового осілого способу життя», що поклала початок створенню циганських землеробських об'єднань. Однак процес цей відбувався досить складно. Тому в 1928 році ВЦВК і РНК РРФСР видають постанову про виділення циганам землі й надання кредитної допомоги цим об'єднанням. Для новостворюваних циганських земельних товариств передбачався також ряд пільг, які мали допомогти в їхньому господарському зміцненні. Перехід циган до сільськогосподарської праці супроводжувався цілим рядом суперечностей і труднощів. Одна з них мала суб'єктивний характер і полягала в тім, що місцеве населення не бажало бачити циган – доприселенців у своїх селах. Ця обставина змусила почати пошук вільної землі й намагатися створити національний район, як і для інших етнічних груп. Учасники загальносоюзних зборів, що відбувалися у січні 1936 року, констатували, що «необхідно привітати заходи Правительства РРФСР щодо створення територіальних циганських районів для заселення трудящими циганами» [153, с.63]. Однак, більшість циган Кримській АРСР були міськими жителями й виділення землі на півострові для них широко не практикувалося.

Соціально-економічний стан і структура циганського населення визначили основні напрями етнополітики відносно цієї етнічної групи Кримської АРСР. На півострові цигани не претендували на створення національних адміністративних структур і квотування в органах влади.

Метою коренизації відносно циган було розв'язання насущних і гострих економічних, медичних і соціальних проблем. Парадоксально, але найактивніше етнополітика відносно циган проводилася в період з 1936 по 1938 роки. Це була широкомасштабна програма, що реалізувалася в багатьох регіонах СРСР. 4 січня 1936 року при Раді Національностей ЦВК СРСР відбувся спеціальний захід присвячений аналізу становища циган і виробленню комплексу заходів етнополітики відносно них. Він дістав назву «Нарада з питань працевлаштування й культурно-побутового обслуговування циган», що припускало розв'язання насамперед економічних проблем. У роботі наради взяли участь представники земельних органів, комісаріатів освіти й охорони здоров'я УРСР і Кримської АРСР. Секретар Ради, відкривши нараду Національностей ЦВК СРСР Хацкевич, зазначив, що «ленінсько-сталінська національна політика зобов'язує нас приділити цьому питанню більше уваги, ніж виявляли ми дотепер, виходячи з того, що цей народ [цигани - Авт.] з огляду на історичне минуле, мабуть найбільш забитий» [154, с.61]. Тому центральний аспект у доповіді було присвячено соціально-економічним питанням, як головному змісту етнополітики. Хацкевич зазначив, що «більшість циган і донині веде непродуктивний, кочовий, безкультурний спосіб життя» [155, с.62]. Автор доповіді вказав на кілька напрямів діяльності радянських і партійних органів відносно циган. Насамперед, це боротьба з міграціями по європейській території СРСР і формування осілості, заняття сільськогосподарською працею. На 1936 рік в Радянському Союзі було створено приблизно 40 циганських колгоспів, з них 4 – в УРСР. Формування циганських сільськогосподарських колективів відбувалося складно. За десять років з 1926 по 1936 роки було створено тільки 26 об'єднань (колгоспів) до яких входило всього 611 господарств із

населенням три тисячі осіб [156, с.65]. Виходом із ситуації вбачалося компактне поселення циган на вільних землях. Створення циганських колгоспів відбувалося повільними темпами. В 1932 році було створено 2 колгоспи, в 1933 – 5, в 1934 – 8, в 1935 – тільки 1. Певною мірою це пояснювалося обсягами фінансування. В 1932 році на переселення циган було виділено 300 тисяч рублів, у 1933 – 105 тисяч рублів, в 1934 – 103, а в 1935 році фінансування було припинено [157, с.69]. До роботи був залучений Всесоюзний переселенський комітет. Компактне проживання циган дало б змогу почати до адміністративні аспекти коренизації. Представник НКЗ СРСР Цилько зазначав, що «пропозицію про створення циганського району цілком підтримую, але спочатку варто було б піти по лінії створення дрібніших адміністративно-господарських одиниць у складі нинішніх районів. Тоді цигани мали б своє представництво в райвиконкомі, свої сільради» [158, с.65]. Адміністративні структури здійснювали радянські кампанії (боротьба з неписьменністю й т.п.) і пропагандистську діяльність. Досить активно комуністи, що працювали серед циган, виступали за створення циганської газети. Газета мала сформувати суспільну думку серед циган. У періодичній пресі місцеві функціонери ремствували, що «дуже важко боротися з класовим ворогом, тому що циганський куркуль завуальований, простим оком його важко побачити» [159, с.69]. Другим важливим напрямом стало створення циганських артільей у традиційних сферах діяльності міського циганського населення. Третім напрямом була культурно-гуманітарна політика. Учасники згадуваної загальносоюзної наради 1936 року зазначили, що «вперше в історії циган, при радянській владі в СРСР створена циганська писемність. Циганською мовою видаються підручники, видавався журнал, виходить газета... організовано кілька десятків шкіл, де вчать діти трудящих циган» [160, с.62]. Нарада визначила коло першочергових питань, які місцеві органи влади мали реалізувати стосовно циган. Зокрема, Наркомосвіти Кримської АРСР мав створити мережу початкових шкіл для циганських дітей, увести в дію принцип

загального навчання й почати ліквідацію неписьменності серед дорослих. Важливі завдання було поставлено перед системою професійного навчання, оскільки серед міських жителів циган практично не було висококваліфікованих працівників. Циган, як правило, використовували на підприємствах на підсобних, брудних і важких роботах. У Сімферополі була сформована циганська школа першого ступеня, при якій діяв також червоний куточок. У навчанні циган у Криму існували певні труднощі – це мова навчання. Цигани, що жили на півострові, розмовляли кримськотатарською мовою, а влада прагнула, щоб школа відповідала критерієві «національної освіти». Вчитель був підібраний із числа кримських татар. В 1936 році в Сімферополі з 1200 дітей шкільного віку навчалось в початковій школі приблизно 240, що становило близько 20%. Ці діти в основному вчилися тільки два перших роки, у четвертому й п'ятому класі не було жодної циганської дитини [161, арк.80]. Усього ж у РРФСР було 25 початкових циганських шкіл і одна неповна середня – семирічна. Для підготовки вчителів у січні 1936 року було створено Циганський педагогічний технікум. Технікум був трансформований із циганського відділення загального педагогічного технікуму, створеного в 1933 році [162, с.64]. Також працював циганський театр і клуб «Червона зірка». Однак влада діяльність клубу оцінювала невисоко через відсутність у ньому пропагандистської роботи. Партійний документ констатував, що «циганський клуб, покликаний бути основним центром культури, не обладнаний і не міг охопити своїм впливом населення циган. Крім хору й танців, у ньому майже нічого не проводилося. Немає бібліотеки, не організовані необхідні гуртки... річний бюджет клубу становить 14000 рублів» [163, арк.80]. Питання сфери функціонування мови займали одне з важливих місць. Частина циганської громади Криму використовувала кримськотатарську мову, а частина – циганську і російську. У школах Кримської АРСР навчання велось кримськотатарською і російською, співвідношення між ними з часом змінювалося. Перевага віддавалася навчанню російською мовою. Це була не тільки тенденція

Криму. Так, на січневій нараді 1936 року делегат від Північного Кавказу, циган, який кочував до 1919 року, зазначав «не хочуть учитися циганською мовою, хочуть російською, тому що російська правильніша, грамотніша» [164, с.66]. Мовна політика серед циган формувалася, виходячи з такої настанови «не обов'язково всі кадри готувати тільки циганською мовою. У початковій школі заняття можна проводити циганською мовою, але спеціальних вищих навчальних закладів створювати не потрібно» [165, с.71]. Використання тієї чи іншої мови було тісно взаємопов'язане з етнічною ідентифікацією циган. Це було специфічне питання, властиве тільки для циган. У різних регіонах цигани найчастіше співвідносили себе з домінуючим етносом. Так, завідувач національного відділу Дніпропетровського обкому зазначав, що «часто в паспорті циган написано, що він українець чи росіянин, а при опитуванні довідуєшся, що при видачі паспорта... частина з них навмисне намагалася приховати своє походження» [166, с.68]. Ця специфічна ситуація була характерна і для Кримської АРСР. Партійний документ фіксував, що «при обстеженні циганських родин у місті Керчі, на Держметзаводі і в Камиш-Буруні встановлено: що в паспортах зазначена національність не «циган», а татарин, коли вони фактично є циганами. Майже в усіх, за винятком 2-3 осіб у паспортах написано в графі «національність» – «татарин» [167, арк.82].

В 1936 році коренизація серед циган була розгорнута в регіонах. 9 грудня 1936 року відбулося засідання президії ЦВК Кримської АРСР, де обговорювалась робота серед циган у Сімферополі, Керчі й Карасубазарі, а також в Бахчисарайському районі як основних регіонах розселення циган. Головою ЦВК Кримської АРСР Ільсом Тарханом було ухвалене рішення про розробку спеціально створеною комісією комплексу заходів щодо вирішення пекучих питань циганських громад [168, арк.51]. У рамках проведеного засідання Президія ЦВК автономії констатувала, що з 1932 року робота серед циган практично не проводилася і питання працевлаштування, артілей і освіти не вирішено. Убогість і брак найелементарніших побутових

умов були невід'ємними супутниками циганських кварталів Сімферополя й Бахчисарая, Керчі й Карасубазара. Звіт Сімферопольської міської ради фіксував, що «основна маса циганського населення живе у маленьких землянках. Із 40 квартир... тільки одна кімната, де чисто прибрано, інші розміром не більше 8-10 метрів, де проживають родини від 5 до 8 душ. Ці квартири складаються з 4-х стін, немає ніяких меблів. Здебільшого діти й дорослі ночують купами, розміщуючись на земляній долівці... Більшість квартир не відремонтована і перебуває в антисанітарному стані» [169, арк.80]. Відсутність професійної кваліфікації та роботи були основними аспектами життя циган Криму. Коренизація стосовно циган Кримської АРСР припускала розв'язання насамперед їхніх соціально-економічних проблем. У підсумковому документі було поставлено завдання перед міськими профрадами та Кримською промрадою «вжити конкретних заходів для повного працевлаштування циган... шляхом направлення їх на заводи і фабрики, на існуючі промартілі й організації для них спеціальних промислових і сільськогосподарських артілей та охопити всіх трудящих циган для одержання ними кваліфікації» [170, арк.57]. Народа поставила також завдання «зобов'язати Наркомгосп і Міськради вжити рішучих заходів для максимального поліпшення житлових умов для циган, передбачивши в плані капітального будівництва... спорудження спеціальних бараків у Сімферополі на 150-200 родин, у Керчі - на 50 родин» [171, арк.57]. Значні завдання було поставлено перед Наркомосвіти Кримської АРСР. До лютого 1937 року разом із Сімферопольською міськрадою необхідно було створити школу-інтернат для циганських дітей на 250 місць. Упродовж січня 1937 року всі неписьменні цигани віком до 50 років мали проходити навчання. Циганські школи лікнепу мали бути забезпечені викладачами, навчальними посібниками та приладдям і забезпечити ліквідацію неписьменності до кінця 1937 року. Перед Наркомосвіти Кримської АРСР було поставлено спеціальне завдання «створити спеціальну комісію для вивчення мови кримських циган і писемності та літератури циган у Криму» [172, л.60]. Це спеціалізоване

завдання було зумовлено процесами акультурації, тривалої історичної взаємодії циган і кримських татар. Більшовицька етнополітика припускала також виділення асигнувань на ремонт і обладнання циганських клубів, організацію в них бібліотек і гуртків для проведення систематичної політико-виховної роботи. В 1937 році передбачалося також у складі Сімферопольської міської ради запровадити посаду інструктора з питань роботи серед циганського населення. Крім суто практичних заходів у сфері працевлаштування, освіти й охорони здоров'я, коренизація стосовно циган припускала проведення активної пропагандистської роботи. Постанова Президії ЦВК Кримської АРСР від 9 грудня 1936 року «Про стан роботи в обслуговуванні нацменшин циган у містах Сімферополі, Керчі, Карасубазарі та Бахчисарайському районі» ставила за обов'язок міськрадам «розгорнути серед циган масово-роз'яснювальну роботу про ленінсько-сталінську національну політику партії та радянської влади, широко залучити виборців циган, особливо жінок, до практичної роботи рад, у секції, у громадські й добровільні організації, організувати вуличні комітети в населених циганами вулицях... забезпечити висування найбільш активних і відданих справі партії та радянській владі циган на радянську, господарську керівну роботу, широко залучаючи трудящих циган до соціалістичного змагання і стахановського руху» [173, арк.60].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що коренизація в Кримській АРСР у міжвоєнний період мала цільовий характер. Система заходів етнополітики покликана була вирішити найбільш насущні питання кожної етнічної групи. Цигани належали до невеликих за чисельністю народів, і це стало фактором того, що пік практичних заходів припав на 1936-1938 роки. У цілому, заходи коренизації стосовно циган у Криму можна оцінити позитивно. Міська влада прагнула працевлаштувати циган, поліпшити побутові й санітарно-гігієнічні умови їхнього проживання, ліквідувати неписьменність і провести професійне навчання молоді. Серед негативних аспектів можна назвати витіснення рідної мови, відому корекцію

традиційного способу життя й культури. Навіть за підсумками проведених заходів партійні органи були змушені констатувати, що «серед циган спостерігаються випадки приховування своєї національності, дотримання старих соціально-побутових явищ (бродяжництво, баришництво, гадання)» [174, арк.83]. Циганська культура мала стати соціалістичною за змістом. Однак, один із найбільш позитивних аспектів полягав у тому, що перед циганською молоддю відкривалися можливості соціальної мобільності з відсутністю печатки суспільних ізгоїв.

4.7. Національні секції у здійсненні етнополітики щодо національних меншин в Кримській АРСР

З установленням радянської влади в листопаді 1920 року, закінченням громадянської війни на півострові, було сформовано нові органи управління. Центром політичної влади став Кримський обком РКП(б). У складі обкому було створено Агітаційно-пропагандистський відділ (Агітпроп). З 1921 року в Агітпроп відділі сформовано національні секції.

У складі Кримського обкому РКП(б) працювали вірменська, грецька, естонська, німецька й польська, болгарська і кримськотатарська секції. Кожна із секцій фактично координувала весь комплекс робіт з певною національністю. Положення про національні секції визначало, що вони створюються для ведення агітації та пропаганди серед робітників і трудящих мас національних меншин, для розробки й постановки перед партією і радорганами питань партійного і радянського будівництва, що впливають із культурних та побутових особливостей, і для виконання спеціальних завдань партійних органів.

Центральне завдання в роботі національних секцій полягало в експертній оцінці політичних настроїв певного народу, що проживав у

Криму. Інструкторський склад мав шляхом складання доповідних записок визначити «міру придатності» того або іншого етносу до «комунікації». Так, наприклад, представники вірменської і кримськотатарської секцій зазначали, що селяни лояльно ставляться до нової влади та її заходів. У звітах німецької секції, навпаки, зазначалося що населення колоній замкнуте і глухе до комуністичної пропаганди. Німецька секція була створена однією з перших у складі агітаційно-пропагандистського відділу Кримського обкому РКП(б). Чисельно німці були однією з найбільших етнічних груп на півострові. За даними першого попереднього кримського перепису населення (квітень 1921 року), чисельність німців у Криму становила 42350, або 5,8% загальної чисельності населення [175, с.10-11, с.5]. Німці колоністи були заможними землевласниками, яким ідеї радянської влади були чужими. Вони особливо зазнали на собі негативного впливу продовольчої розверстки. Серед німців Криму була значна частка релігійних людей. Показово, що під час створення німецької секції не знайшлося жодного місцевого німця-комуніста із кримських колоній. Частина членів секції була прислана з Москви із Центрального бюро німецьких секцій, а частина – колишні австро-угорські військовополонені. Одним з перших кроків німецької секції стало скликання в червні 1922 року в Сімферополі вчительської конференції. Мета заходу полягала у проведенні пропагандистської роботи і знайомства вчителів з базовими питаннями марксизму. Національні секції мали працювати на розв'язання стратегічного завдання: зміцнення влади РКП(б) у Криму. Селянство півострова було представлене різними народами. Більшість кримських татар, вірменів, болгар і греків були сільськими жителями. Працівники національних секцій шляхом опитувань, бесід із селянами, проведення зборів і мітингів прагнули зрозуміти спектр політичних настроїв різних соціальних груп. Особлива увага приділялася національній інтелігенції як групі найбільш залученій до політичного й громадського життя. В очах колоністів нова радянська влада повинна була мати привабливий вигляд. Вивчення настроїв, які формувалися, показало, що

часом більшовицька влада відштовхувала представників різних народів. Секретар естонської секції Кримського ОК РКП(б) Пальгі у своєму звіті був змушений констатувати, що нетактовні вчинки й неправильні дії місцевої цивільної влади і військових частин «охолоджують» ставлення до влади.

Важливим напрямом роботи національних секцій стало проведення агітаційно-пропагандистських кампаній. Для селянства важливо було донести основні доктринальні положення програми більшовиків. Агітаційна робота здійснювалась як шляхом проведення мітингів і зборів, як правило, присвячених певній даті більшовицького календаря, так і виданням газет та журналів. Представники естонської секції, відвідавши кримський регіон, у своєму звіті за квітень 1922 року зазначали: «Буржуазні агітатори, агенти біло-естонської оптаційної комісії, відверто ведуть агітацію проти радянської влади. Через віддаленість одного села від іншого, а також через недосвідченість і незначну кількість комуністів у селі майже ніяких перешкод проти тієї агітації не вживається. Дуже багато допомагає в тому розумінні відсутність наших газет у селах, куди вони, по-перше, погано дійдуть, а по-друге селяни навіть не передплачують, тому що вони одержують із оптаційної комісії біло-естонські газети безкоштовно». Національні секції Кримського обкому РКП(б) виступали як «приводний пас» від влади до певного етносу. Важливість роботи національних секцій полягала в тому, що ідеї більшовизму доносилися до селян на їхній мові і комуністи, що виступали на мітингах, були людьми однієї національності зі слухачами. Така форма роботи мала усунути елемент недовіри з боку національних меншин Криму, оскільки РКП(б) за етнічним складом була російсько-єврейською партією. Однак реалізація цього завдання на практиці знайшла втілення у тому, що, будучи людьми однієї національності, працівники національних секцій найчастіше трансливали у владні структури специфічні потреби свого народу. Так, працівники вірменської секції здійснювали гуманітарну допомогу вірменам-біженцям з Османської імперії, які опинися в Криму. Біженці зовсім не володіли російською мовою, не

знали, в який орган влади вони можуть звернутися по допомогу, будучи абсолютно позбавлені коштів для існування. Представники вірменської секції обкому РКП(б) в 1921 році організували їх облік, надання хоча б мінімальної допомоги й відправлення в місця вибуття. Схожу функцію участі у відправленні населення реалізовували представники польської, естонської та грецької секцій Кримського обкому партії. Представники національних меншин були налякані терором і продовольчою розверсткою й прагнули повернення на історичну батьківщину. Інструктор естонської секції ЦК РКП(б), що обстежував естонські колонії в Криму, зазначав, що загальний настрій пригнічений, оскільки колоністи потерпіли від безперервних воєнних дій тому багато з них оптувалися в естонське підданство. У Сімферополі в 1921-1922 роках працювала оптаційна комісія, що реєструвала тих, хто бажав виїхати. Представники цих двох секцій постаралися організувати контрпропаганду проти ідей масового повернення до Польщі та Естонії. Значна частина греків, що проживали в Криму в 1921-1922 роках, була біженцями з Анатолії, Трапезундського вілаєту, які змушені були перебраться на півострів під час першої світової війни. Однак у Криму анатолійські греки зазнали нового лиха - голоду 1922 року. Грецька секція взяла участь в організації відправлення репатріантів. На зборах греків Севастополя представник грецької секції Ф. Радеф зазначив, що «питанням про відправлення грецьких біженців, які скупчилися в Севстополі та Криму й живуть у страшних злиднях... ним почато вже перші кроки і що він сподівається на щасливе вирішення цього питання».

З перших днів свого створення всі національні секції почали роботу щодо організації видання друкованих засобів масової інформації. Німецька секція Кримського ОК РКП(б) видавала газету «Молот и плуг», вірменська секція – «Колокол Коммуны», татарська – «Новый мир». Секції також брали активну участь у розповсюдженні в Криму періодичних видань, що публікувалися національними секціями ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б). Зокрема, в естонських колоніях Криму розповсюджувались газета «Эдази» і журнал

«Новые коммунары», що видавалися естонською секцією ЦК РКП(б), Польське бюро ЦК РКП(б) видавало газету «Коммунистическая Трибуна», що розповсюджувалася секцією Кримського обкому серед поляків автономії. На сторінках газети друкувалися матеріали, які висвітлювали події, що відбувалися в Кримській АРСР. В автономії було створено регіональну структуру польського товариства «Праца», організованого в серпні 1922 року. Головне його завдання – культосвітня робота. Польське бюро ЦК РКП(б) ініціювало створення польської секції у складі агітпропвідділу Кримського обкому. Одним з найважливіших аспектів діяльності національних секцій стало керівництво перетвореннями в гуманітарній сфері. Національні секції, з одного боку, мали розв'язати насущні матеріальні проблеми шкіл, клубів і бібліотек. Так, вірменська секція боролася за виділення приміщення під вірменський робітничий клуб у Сімферополі. Вишукували меблі й книжки, замовляли літературу. У Сімферополі й регіонах було створено національні клуби практично всіх національних меншин. Зокрема, у Севастополі Грецький робітничий клуб ім. 1 Травня був центром роботи грецької секції в громаді. До складу клубу в січні 1923 року входило приблизно 200 осіб, роботою керувало обране правління. Працівники клубу здійснювали постановку вистав і концертів, проводили збори і мітинги. При клубі була бібліотека з літературою не тільки грецькою, але й французькою і російською мовами. На вечірніх курсах проходила не тільки ліквідація неписьменності грецькою мовою, але й вивчалися англійська та французька мови. Однак основна мета роботи національних клубів полягала у здійсненні ідеологічного впливу. В рамках роботи Кримської конференції представників вірменських секцій РКП(б) була представлена доповідь «Культура буржуазна й культура пролетарська». Доповідь була присвячена роботі вірменських робітничих клубів. Доповідачка цілком виразно сформулювала постанову вірменської секції: «головним завданням червоних робітничих клубів є пробудження в робітників класової самосвідомості, залучення їх до широкої громадської

роботи, виховання безпартійних робітничих мас на ідеях компартії» [176, арк.13]. Партійний виховний процес мав спрямовуватися й контролюватися тільки національними секціями агітпропвіділу Кримського обкому. Доповідачка зазначила, що серед вірменів мало фабрично-заводського пролетаріату, а значна частина кустарів «розбещена спекуляцією врангелівського періоду». Керівники вірменської секції ситуацію бачили так: «в основу нашої клубної роботи має бути поставлене питання про фільтрацію трудящих вірменів, виділення суто пролетарських елементів і пробудження в заблудлих класової самосвідомості. Найважливіше місце в роботі вірменських робітничих клубів мала займати боротьба з націоналістичними почуттями й помилками» [177, арк.13].

Клуби працювали в містах, а в сільській місцевості робота з національними меншинами велася через хати-читальні. Хати-читальні, як правило, створювалися у великих національних селах. Вони виконували просвітницьку функцію, на їх основі діяли осередки Товариства «Геть неписьменність». Ліквідація неписьменності була актуальним завданням для багатьох національних груп, зокрема вірменів, болгар і греків. Майже половина представників цих народів була неписьменною, особливо велика була питома вага неписьменних серед жінок. Питання ліквідації неписьменності виявилось актуальним упродовж усіх двадцятих років. 22 квітня 1924 року Агітпропвідділ Кримського обкому провів нараду комуністів поляків. Одне з питань, що обговорювалися, було присвячене ліквідації неписьменності й налагодженню систематичної роботи серед поляків Криму. У доповіді за липень-серпень 1922 року грецька секція зазначала, що при Грецькому робітничому клубі в Севстополі організовано вечірні курси грамоти, першого й другого рівня. Записи на вечірні курси грамоти йдуть успішним темпом. Питання ліквідації неписьменності активно обговорювалися на національних безпартійних конференціях, що проводилися за активної участі національних секцій. В 1927 році за особистою безпосередньою участю болгарської секції було проведено

Всекримську болгарську безпартійну конференцію і Наряду болгарських культпрацівників. Конференція в резолюції на доповіді про культосвітню роботу зазначала актуальність ліквідації неписьменності серед болгар. Делегати конференції в резолюції закликали «всю болгарську інтелігенцію й усе активне грамотне болгарське населення виявити повну увагу до Товариства «Геть неграмотність» у справі створення в усіх болгарських селах осередків ТГН» [178, арк.13].

Необхідно зазначити, що в 1921-1922 роках національні секції Кримського обкому РКП(б) відіграли значну роль у боротьбі з голодом, що вразив півострів. Про масштаби голоду свідчить цифра померлих 100 тисяч людей із 750 тисяч жителів півострова, зафіксована першим попереднім переписом населення, що відбувся у квітні 1921 року. Голод став масштабним лихом, що торкнулося усіх народів, які жили в Криму. Однак найбільшою мірою голод 1921-1922 років став справжньою гуманітарною катастрофою. На своїх засіданнях, що відбувалися в 1922 році, представники татарської секції активно обговорювали комплекс заходів щодо боротьби з голодом, систематизували інформацію, що надходила з регіонів. Члени національних секцій у поїздках по регіонах півострова аналізували розвиток подій. Інструктори кожної секції обкому РКП(б) відвідували регіони компактного проживання свого етносу (кримських татар, греків, німців). Проблема голоду обговорювалася на спільних зборах правління севастопольської грецької громади й грецької секції. Федір Радеф, голова грецької секції, виступив з доповіддю про свою поїздку селами Севастопольського району «з метою ознайомлення на місці із продовольчим становищем греків». Ф. Радеф побував у Балаклаві, грецьких селах Карань, Комари та Скелі. Він був змушений констатувати трагічну ситуацію, коли всі зазначені села втратили внаслідок голоду значну частину свого населення. Багато членів кримськотатарської секції ОК РКП(б) були одночасно членами ЦК Допомоги голодуючим Кримської АРСР й Окружних комітетів допомоги голодуючим. Наприклад, Мурат Мамут-Недим. Члени кримськотатарської

секції, організуючи матеріальну допомогу, прагнули врятувати життя голодуючих. З метою одержання продовольчої допомоги для голодуючих кримських татар, було організовано поїздки делегації в Туреччину. До складу делегації входили, зокрема, А.С. Айвазов, М. Мамут-Недим.

Активна робота щодо надання допомоги голодуючим проводилася також вірменською і грецькою секціями. Так, члени вірменської секції ОК РКП(б) підготували разовий випуск газети «На допомогу». Члени грецької секції намагалися створити їдальні у Севастополі в місцях компактного проживання греків, об'єднати населення, в артілі і надати замовлення на роботу для того, щоб підтримати греків матеріально. У березні 1922 року в Севастополі було організовано грецький харчувальний пункт. Пункт зумів надати допомогу більш як 600 людям з 5000 греків, що жили у Севастополі.

Залишивши осторонь комуністичну риторику, члени єврейської, грецької, вірменської секцій кримського ОК РКП(б) звернулися по міжнародну допомогу. 28 березня 1922 року в Грецькому робітничому клубі Севастополя відбулися загальні збори грецької громади міста. Учасники зборів затвердили кандидатури Лазаріди, Алексіу, Радефа для поїздки за кордон і збору пожертвувань на користь голодуючих. Очолював делегацію Федір Георгійович Радеф. Він був старим комуністом, членом партії з 1918 року. Як зазначалося в партійній характеристиці «політично вихований». Зокрема, у РНК Кримської АРСР надійшли звернення про дозвіл поїздок делегацій за кордон. Допомогу було отримано від багатьох організацій, наприклад «Джойнт».

У першій половині 1920-х років одне з важливих завдань національних секцій Кримського обкому РКП(б) полягало в боротьбі з політичними супротивниками та їх «ідеологічним роззброєнням». У період громадянської війни на півострові діяло близько півтора десятків партій, побудованих на етнічній основі: єврейських, вірменських, кримськотатарських. Деякі із цих партій та організацій намагалися легалізуватися. Так, у Кримській ОК РКП(б) у листопаді 1920 року надійшла заява від ЦК партії «Міллі-Фірка».

Завдання національних секцій Кримського ОК РКП(б) було в тому, щоб дискредитувати своїх політичних конкурентів і витіснити їх на політичному полі. У всіх своїх публічних виступах представники нацсекцій давали негативну характеристику непролетарським політичним структурам. Деякі із цих структур, наприклад партії «Дашнакцутюн», не становили реальної політичної загрози, маючи локальний характер діяльності. Аспект політичного протистояння прозвучав на Першій Кримській конференції представників вірменських секцій РКП(б), яка відбувалася 21-25 лютого 1921 року. На конференції були присутні представники вірменського бюро Севастополя, Феодосії, Ялти і Євпаторії. У своїй доповіді член Вірменського бюро Манукян зазначав, що «сьогодні ми бачимо вірменського робітника вільним від старих націоналістичних помилок...він остаточно відійшов від колишніх своїх вождів - соціалістів-шовіністів». Це було видавання бажаного за дійсне. У регіонах багато членів вірменського бюро були вихідцями з непролетарських сил. Так, член севастопольського вірменського бюро С. Гамальян був активним учасником партії «Дашнакцутюн». Необхідно зазначити, що часом національне споріднення брало гору над партійними розходженнями. Склалися ситуації, в яких члени партії «Дашнакцутюн» і вірмени-комуністи співробітничали, допомагали один одному. Співробітництво з дашнаками означає ще один факт – високий їхній авторитет серед вірменів Криму. Із установленням радянської влади партія була ліквідована, її структури розпушені, а частина кримського керівництва «Дашнакцутюн» була заарештована. Парадоксально, але члени вірменської секції доклали зусиль до звільнення заарештованих дашнаків. На засіданні вірменського бюро 15 квітня 1921 року доповідач Манукян розповів присутнім, що «було вжито заходів для звільнення з-під арешту дашнаків, яких і було звільнено 4-5-квітня. Скликаються збори секції та звільнених дашнаків, на яких пояснюються події у Вірменії та ліквідація партії дашнаків у Сімферополі... За постановою цих зборів, організовується мітинг, на якому висловлювалися поряд із членами РКП і звільнені дашнаки... роль колишніх

дашнаків полягає в тому, щоб активною агітацією в масі долучити робітників до Вірменського клубу». Якщо партія «Дашнакцутюн» була відносно нечисленною в Криму, то інші були досить впливовими й активними. Наприклад, «Гехолуц» й «Міллі-Фірка», яких не можна було не взяти до уваги. Де-факто ці політичні сили ще якийсь час вели напівлегальне існування. «Міллі-Фірка» трансформувалася в кримськотатарський кооператив «Шеркет». «Гехолуц» був досить впливовий у кримських єврейських сільськогосподарських колоніях, створених переселенцями.

Друга половина 1920-х років відзначена активною роботою національних секцій Кримського ОК ВКП(б) щодо створення національних товариств взаємодопомоги й національних сільських рад. Сільські ради були низовим органом влади, що здійснювали повсякденну роботу з населенням. Від характеру роботи конкретної сільської ради залежала думка людей про всю радянську владу. Працівники рад персоніфікували собою радянську владу як таку. У реалізації заходів коренизації була проведена програма «розукрупнення сільрад». У ході її проведення з великих сільських рад зі значним територіальним радіусом обслуговування виділялися ради за національним критерієм. Працівники сільських рад мали бути людьми тієї ж національності, що й жителі села. Ведення документації в даній раді також здійснювалося мовою титульного етносу, тому влада говорила із селянами однією мовою в буквальному значенні слова. Інструктори національних секцій ОК ВКП(б) взаємодіяли з Адміністративно-організаційним відділом ЦВК Кримської АРСР щодо створення національних сільських рад. Питання роботи національних сільських рад не раз було на порядку денному засідань національних секцій і конференцій. Так, зокрема 24-26 жовтня 1926 року відбулася Всекримська грецька конференція. У президії конференції були представники грецької національної секції Фрітіані, Янобуло, Харлампіді, Ангелі. Доповідь від ОК ВКП(б) називалася «Про завдання партії та радвлади й робота серед національних меншин». Доповідач Таксер зазначив, що «ми проводимо всі можливі заходи для фактичного залучення нацменшин до

активного радянського будівництва... наше завдання: розукрупнення і виділення сільрад та переклад діловодства на рідну мову, надання економічної допомоги й підтягування окремих нацменшин до загального рівня».

На рубежі 1927 року в містах Криму було розпочато нову форму роботи з національними меншинами. Це створення міських товариств взаємодопомоги. Їх створення було зумовлене комплексом причин. Перша і найважливіша – ця структура контролювала суспільно-політичні настрої в різних національних групах. Друга – суто економічна. Під час нової економічної політики стимулювався розвиток національних кустарних промислів. До завершення НЕПу кустарі із середовища різних національних груп залишилися без роботи. Створення товариств взаємодопомоги мало розв'язати цю двояку проблему.

Отже, можна зробити висновок про те, що національні секції відіграли значну роль у реалізації національної політики в Кримській АРСР в 1920-х роках. Хронологічні рамки їх активної роботи можуть бути визначені 1921-1928 роками. У роботі національних секцій щодо реалізації політики коренізації можна виділити кілька етапів. Перший етап – з листопада 1920 року по травень 1921 року. Цей етап може бути позначений як організаційний, коли в структурі Кримського ОК РКП(б) і окружкомів партії було створено національні секції. Секції діяли як у загальнокримському масштабі, так і регіональному залежно від домінуючого етносу. Головною проблемою цього етапу став пошук кадрів партпрацівників певної національності. Часом, як у випадку з формуванням естонської та німецької секцій, у Криму їх підібрати не вдалося і секції склалися цілком із приїжджих, що не знали специфіки півострова. Другий етап може бути визначений із червня 1921 року по червень 1923 року. Головна його подія – страшний голод у Криму. Якщо в рамках першого етапу національні секції створювали клуби, відкривали школи, проводили численні мітинги й інші пропагандистські заходи, то на другому етапі всі події паралізував голод,

який супроводжувався численними смертями. Основним напрямом роботи національних секцій став пошук продовольчих ресурсів і здійснення евакуації населення із Криму. Важливим фактом у роботі національних секцій стала організація допомоги в першу чергу своїм співвітчизникам. Пролетарський інтернаціоналізм було відкинуто і національна єдність узяла гору. Національні секції взяли активну участь у пошуку допомоги за кордоном. Третій етап: червень 1923 – травень 1928 року починається з подолання наслідків голоду і завершується судовим процесом у справі голови ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмова. Репресування Ібраїмова означало істотне погіршення політичного клімату. На даному етапі пріоритетним напрямом була робота серед кримських татар. Політика коренизації в Криму не дарма дістала назву татаризації. Діяльність татарської секції серед інших національних секцій набула пріоритетного значення.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

5.1. Коренізація промисловості та формування національного пролетаріату

Не підлягає сумніву, що коренізація в Криму – багатоаспектне явище. Національна політика розвивалася за багатьма напрямками: адміністративним, культурно-освітнім, економічним.

В ідеології РКП(б) був сформульований постулат про те, що нібито в результаті пригнічення російським народом інші народи відстали у своєму розвитку. Тому постала необхідність забезпечити для національних меншин пріоритетність їх розвитку. Одним з таких пріоритетів визнавалася необхідність ліквідації економічного відставання.

Важливим завданням керівники РКП(б) вважали формування національного пролетаріату. У соціальній структурі національних меншин Криму переважали селяни, для яких більшовицька ідеологія була чужою. Саме національний пролетаріат повинен був забезпечити підтримку заходам РКП(б).

Уже в 1924 році здійснювався комплекс практичних заходів щодо коренізації в промисловості. Зокрема, перед кримськими профспілками постає наступне завдання: «Враховуючи відсутність індустріального пролетаріату з татарського населення, необхідно при заповненні броні на підприємствах і фабзавучах збільшити відсоток вступників з татарської молоді та підлітків, щоб забезпечити базу кваліфікованих робітників з татар» [1, арк.301].

Кадрова політика була в центрі уваги обговорення делегатів Всекримської наради татарських працівників-комуністів, що проходила в

Сімферополі у квітні 1924 року. У головній доповіді представник РНК Кримської АРСР аналізував адміністративний аспект політики коренізації, застосування при підготовці документації кримськотатарської мови. У резолюції наради як першочергове завдання зазначалася необхідність «продовжувати та посилити роботу з татаризації радянського апарату й реалізації татарської мови... У місцевостях, де переважаючим населенням є татари, на керівних радпостах повинні бути татпрацівники, які і будуть резервуаром, звідки будуть черпатися працівники на керівні посади. Тому основним завданням з татаризації повинно бути комплектування татпрацівниками радапарату, головним чином, низового (сільського), як безпосередньо, дотичного з татарським населенням» [2, арк.300].

У 1925 – 1927-х роках центр уваги щодо підготовки кадрів для коренізації в промисловості спрямовувався на курсову форму підготовки. Так, у 1927 році проводяться курси для підготовки працівників кримських татар при Народному комісаріаті фінансів, Народному комісаріаті юстиції, Наркомпоштеле [3, с.6].

На виробничих підприємствах ЦРНГ і Наркомторгу в січні 1927 року налічувалося всього 3745 робітників, з них 106 кримських татар, що становило 2,8%. Через рік, у січні 1928 року із загального числа 4843 робітники кримські татари становили 270 осіб або 5,6% [4, арк.42].

Секретар ОК ВКП(б) Д. Петропавловський в аналітичній записці «Залучення татар у промисловість» указує на основні напрями збільшення кількості кримських татар у промисловість: «Втягування татар у промисловість має йти основним чином по лінії безпосередніх можливостей залучення їх у кримську промисловість; у відповідності з найближчими перспективами розвитку промисловості Криму, необхідно організувати відправку татар у промрайони СРСР для підготовки кваліфікованої сили, на основі добровільного бажання; направляти татмолодь у фабзавучі, створивши матеріальні можливості й побутові умови для них, відповідно до потреб кримської промисловості» [5, арк.61].

На XII обласній партійній конференції, що відбувалася 27 січня – 2 лютого 1927 року, особлива увага приділялася коренізації в промисловості. У своєму виступі секретар обкому ВКП(б) Д. Петропавловський зауважував на «піднятті нових кадрів національного пролетаріату. Це завдання – підняття нових кадрів національного пролетаріату є найважливішим нашим завданням у вирішенні національного питання... тому що національний пролетаріат згуртований з пролетаріатом інших націй і з селянством своєї національності» [6, арк.25]. Учасники XIII обласної партійної конференції, що відбувалася в Сімферополі в 1927 році, констатували, що за багатьма виробничими об'єднаннями відсоток коренізації незначний; так, у Табактресті 1,6% від загальної кількості працюючих, Шкітресті – 7,3%, Консервтресті – 2,9%, Поліграфтресті – 10,5%, Сільтресті – 7,9%. Усього ж відсоток коренізації у кримській промисловості становив 4% [7, арк.18].

Існувала установка про взаємозв'язок коренізації в промисловості з характером автономії. Так, А. Стахонова у статті «Про підготовку кадрів» писала: «В умовах Криму, як національної республіки, завдання забезпечення кадрами з корінної національності набуває величезне значення. З великими труднощами доведеться тут зіткнутися, ніж при вирішенні питання про соціально-класовий склад контингенту ВНЗ і технікумів, так як обидва завдання мають доповнювати один одного, а не виключати одне одного» [8, с.69].

У 1927-1928-х роках діяв спеціальний орган – Обласна нарада у справі по залучення татар у виробництво. Ця структура узагальнювала досвід коренізації в промисловості. У звіті керівники органу називають ряд причин невдач коренізації в промисловості: «сезонників-татар не закріплюють на виробництві; наявних робітників не кваліфікують, не просувають їх на кращу роботу, немає гуртожитків для робітників з сіл, дуже слабо поставлена культурна робота» [9, арк.66].

У Сімферополі в 1929 році проводилася I Всекримська нарада національних меншин. Центральна доповідь мала назва «Національна

політика партії і радянської влади і завдання національного будівництва Кримської АРСР». У ній сформульовано загальнополітичні установки в галузі національної політики, зокрема думка про те, що «визвольна боротьба пригноблених народів є маховими колесом для пролетарської революції» [10, арк.41]. У доповіді зафіксовано основні напрями реалізації національної політики: «уся подальша робота у галузі національного будівництва Кримської АРСР повинна бути побудована навколо виконання наступних завдань: а) посилення та покращення якості партійного керівництва всією справою соціалістичного й національного будівництва в Криму та підвищення відповідальності всієї партійної організації за цю галузь роботи; б) створення кадрів національного активу з пролетарських і напівпролетарських елементів корінного населення та національних меншин і висування їх на керівну роботу; в) послідовне проведення курсу на витіснення буржуазно-капіталістичних елементів і ліквідації куркульства як класу... д) систематична боротьба з усілякими проявами націоналізму під гаслом «боротьби на два фронти» (проти великодержавного шовінізму й місцевого націоналізму)» [11, арк.44].

Коренізація в промисловості реалізовувалася за кількома напрямками: по-перше, визначення квот серед керівних працівників; по-друге, підготовка інженерно-технічного складу та кваліфікованих робітників. Для реалізації цього завдання були знову створені школи ФЗУ і два інститути: медичний і сільськогосподарський. У квітні 1930 року за 11 галузями промисловості ЦРНГ із загальної кількості 5063 особи, кримські татари становили 575 осіб або 11,4%. Для розуміння сутності коренізації в промисловості важливий аналіз за рівнем кваліфікації. Кваліфіковані робітники становили 210 або 36,5%, некваліфіковані – 219 або 38,1%, учні – 136 або 23,7%, обслуговуючий персонал – 10 осіб або 1,7%. Таким чином, цифри однозначно свідчать про переважання некваліфікованої праці [12, арк.5]. З тим, щоб у досить короткі терміни змінити ситуацію, відділ кадрів ЦРНГ уклав договір з НКПраці на комплектування курсів з підготовки робітників у

системі фабрично-заводського учнівства. Робота курсів ускладнювалася тим, що необхідно було постійно навчати великі маси слухачів через величезну плінність кадрів на підприємствах. 1920-1930-ті роки характеризуються цією гігантоманією в залученні робітників на виробництво. «Зверхтемпи» індустріалізації давали про себе знати й на підприємствах Кримської АРСР. Керівництво великих промислових підприємств змушене було констатувати, що «на Держметзаводі за 8 місяців пішло 8000 робітників, на Севморзаводі – 2600, в Гірнопромтресті – 3600 осіб, що становить від 50 до 70% щодо твердих заводських штатів» [13, с.114].

З 1929-1930-го навчального року для реалізації на практиці планів коренізації в промисловості розширюється система професійно-технічної освіти й збільшується кількість прийнятих учнів. У доповіді «Культурне будівництво і завдання народної освіти в реконструктивний період» на обласній партнаradі з національного будівництва вказувалося: «За проектом НКПросу мережа технікумів індустріальної освіти, починаючи з 1930-1931-го року збільшиться на 2 одиниці... у 2 севастопольських школах 2 ступені вводяться креслярсько-конструкторський і електро-технічний ухили. Підготовка кваліфікованих робітників для промисловості НКПросом проводиться мережею нижчої профтехнічної освіти в кількості 6 одиниць. Прийом буде встановлюватися в подвійному розмірі» [14, арк.30].

У січні 1930 року динаміка зайнятих кримських татар за галузями промисловості характеризувалася такими показниками: у господарських установах – 14 осіб, або 2,7%, у кооперативному секторі – 6 осіб або 2,8% [15, с.60].

Хід процесу коренізації неодноразово розглядався на засіданнях Бюро Кримського обкому ВКП(б). Керівники обкому визначали цифрові показники залучення представників різних національностей у господарський, кооперативний, профспілковий апарат і органи державного управління. За підсумками засідання Бюро обкому 3 березня 1932 року ухвалено постанову «Про підсумки коренізації державного, кооперативного та господарського

апарату в 1931 році та план на 1932 рік». Документ визначив, що середній відсоток коренізації до всієї кількості службовців у національних кримськотатарських районах склав у Бахчисарайському, Судацькому, Алуштинському – 90% татар, Ялтинському – 80% татар, Балаклавському – 75% татар, Карасубазарському – 60% татар, у Фрайдорфському єврейському національному районі – 60% євреїв, Біюк-Онларському німецькому районі – 55% німців, Ішунському – 55% українців [16, арк.69]. Необхідно зазначити, що механічне визначення цифр створювало проблеми, коли критерієм в займанні посади ставала певна національність, а не рівень професійних знань. Звіт обкому партії відзначив це як «перегин». Огляд «політнастроїв» засвідчив такого роду установки, наводячи висловлювання низових працівників в Алушці: «Збочене розуміння татаризації часом проявляється не тільки серед селянства, але і серед радянських працівників, починаючи з низів і закінчуючи працівниками обласного масштабу. На зборах, що відбувалися в містечку Алушка, одним з татар було висунуто гасло про татаризацію на 100% «Крим тільки для корінного татарського населення і в апараті управління повинні бути тільки татарські люди, яким дорога нація і магометанство». Цю точку зору підтримували 2 низових радянських працівника» [17, арк.63].

Коренізація в промисловості Кримської АРСР розглядалася на двох рівнях – місцевого й загальносоюзного підпорядкування. Партійні та радянські органи автономії були більш вільні у визначенні орієнтування розвитку підприємств, які підпорядковувалися ЦРНГ. 25 січня 1935 року Президія ЦВК Кримської АРСР прийняла постанову про коренізацію апаратів обласних організацій підвідомчих Народному Комісаріату Місцевої промисловості. У документі констатовалося, що за станом на вересень 1934 року в підвідомчих комісаріату 19 обласних закладах з числа відповідальних працівників кримські татари становили 20%. Значно менше було інженерно-технічних працівників – усього 7%, адміністративно-технічного персоналу – 10%. Для інженерних кадрів вимагався час на підготовку на відміну від

«відповідальних працівників» – партійних висуванців. На січень 1935 року за 17 обласними і районними апаратами, які підпорядковувалися Народному комісаріату місцевої промисловості, з числа відповідальних працівників кримські татари становили 19%, з числа інженерно-технічних працівників – 8,6%, адміністративно-технічного персоналу – 11% [18, арк.1]. Аналізуючи реальний стан справ, автори постанови змушені були констатувати, що на переважній більшості підприємств місцевої промисловості показники коренізації абсолютно не виконані і ситуацію не врятувало навіть висування «відповідальних працівників». За планом на підприємствах Кримшвейпрому серед відповідальних працівників кримських татар повинно бути 40%, у реальності не було жодного. Серед фахівців показник становив 13%, що також значно нижче за норму. План коренізації адміністративно-технічного персоналу становив 35%, а в реальності дорівнював лише 3%. Щодо потужного підприємства Кримшвейпрому ситуація була схожою. На галантерейній фабриці кримських татар відповідальних працівників повинно бути за планом 40%, у реальності не було жодного. Стосовно середньотехнічного персоналу план становив 35%, а виконання – 7% [19, арк.1]. Констатувавши фактично провал у реалізації коренізації, Президія ЦВК Кримської АРСР як альтернативу запропонувала наступні заходи. Вони носили характер адміністрування й персональної відповідальності директорів виробництв. Сектор кадрів ЦВК Кримської АРСР повинен був систематично контролювати темп залучення нових працівників. Один з пунктів постанови свідчить про приховані істотні розбіжності в середовищі керівників підприємств щодо татаризації. У постанові вказувалося: «попередити всіх керівників трестів, підприємств і установ, що Президія КримЦВКу змушена буде вдатися до ще більш суворих заходів впливу за небажання виконати постанову КримЦВКу про коренізацію» [20, арк.1зв.]. Усього ж Народному комісаріату місцевої промисловості підпорядковувалося 22 підприємства. В основному, це були текстильні і харчові виробництва, що працювали на місцевій сировині. Одним з найбільш успішних напрямів коренізації стала

підготовка робочих кадрів. З цією метою засновувалися кілька фабрично-заводських училищ, робочих курсів. При підготовці було залучено до 150 осіб кримських татар. Зазначені навчальні заклади фінансувалися частково за рахунок держави, але у більшості за рахунок спеціальних фондів, створюваних підприємствами. У новостворюваних виробництвах значна частка робітничих місць виділялася під процес коренізації. Так, на побудованій фабриці «Червоний Промінь» переважно приймалися робітники кримські татари. Прямували молоді робітники й безпосередньо на виробництва. Група кримських татар була спрямована для підготовки на Київську взуттєву фабрику [21, арк.3].

Народному комісаріату місцевої промисловості Кримської АРСР підпорядковувалися також об'єднання й підприємства харчової промисловості. Це був один з основних видів діяльності, що базується на місцевій сировині. У харчовій промисловості діяло досить багато національних артілей і кооперативних об'єднань. Тому увага до коренізації цієї галузі приділялася особливо. У Кримконсервтресті показники коренізації були близькі до загальнокримських. Так, серед фахівців цієї галузі показник коренізації становив 15%. Проте управлінський апарат тресту вирізнявся значною плинністю кадрів корінної національності. Наприклад, в апарат управління Кримконсервтресту було прийнято 7 кримських татар, а звільнилося – 5. У 1935 році ситуація стала дещо кращою. Склад категорії «відповідальні працівники» коренізовано на 40%, категорія «фахівців» – на 25%, категорія «середньо-технічний персонал» також становила 25%. Уповноважений Наркомхарчпрому СРСР по Кримській АРСР Ізмайлов зазначав, що «покриття відсутньої потреби коренізації припускаємо здійснити шляхом висування з виробництва» [22, арк.11]. Крім того відбувалася коренізація управлінських структур Кримської промислової ради. Група фахівців у 1934 році коренізована на 17%, а середнього технічного персоналу – на 25%. На 1935 рік план передбачав провести коренізацію до 40% [23, арк.14].

Підприємства місцевої промисловості тісно взаємодіяли з системою торгівлі, яка також підлягала коренізації. До системи торгівлі в Кримській АРСР входили Народний комісаріат внутрішньої торгівлі, Кримський Міськторг, Кримспілка. Процеси коренізації у сфері торгівлі стали предметом уваги ЦВК автономії. Так, 7 квітня 1935 року Президія ЦВК Кримської АРСР видала постанову «Про стан та хід коренізації апарату в торговельних організаціях». У документі зазначалося, що станом на березень 1935 року процес виглядав наступним чином. У Народному комісаріаті внутрішньої торгівлі Кримської АРСР управлінський апарат комісаріату коренізовано на 21,1%, з цього числа відповідальні працівники – на 33,3%, середньотехнічний персонал – на 27,6%, найменш усього фахівці – на 9,1% [24, арк.64]. В обласному апараті Кримспілки загальний показник коренізації склав у 1934 році 19,1%. В обласному апараті Крим Міськторг на початку 1934 коренізація склала 22,9%, а до березня 1935 року – 28,7%. Але показники, які встановлені Президією ЦВК Кримської АРСР для зазначеної сфери, виконані не були. Найбільш складно відбувався процес коренізації в системі міської торгівлі. Документ Президії ЦВК зазначив, зокрема, наступне: «у системі Крим Міськторгу відсутні заходи у справі вирошування фахівців торгової справи, не організовано підвищення кваліфікації націоналів. На 1.03.1935 року в числі наявних 12 фахівців (товарознавців, економістів) жодного корінного мешканця. По місту Сімферополю в наявних 9 магазинах у складі 27 керівних працівників жодного національного працівника» [25, арк.64]. Вихід із ситуації члени ЦВК бачили в організаційних заходах. Насамперед нарком торгівлі Кримської АРСР Негаметулін повинен був при комісаріаті організувати відділ кадрів безпосередньо під своїм началом, який би займався підбором і розстановкою кадрів. По-друге, організувати систему курсової підготовки з метою підвищення кваліфікації та формування групи «фахівці». Безумовно, залучення в промисловість і торгівлю кримських татар, підвищення кваліфікації працівників необхідно оцінити позитивно. У суспільстві почало

формуватися коло людей, що оволоділи новими професіями, досить мобільних, які відповідали критеріям індустріального суспільства. Коренізація фактично виступила інструментом, що руйнував уклад аграрного суспільства, патріархального, заснованого в більшості на силі національно-релігійних традицій. У цій модернізації суспільства була оболонка у формі більшовицької ідеологічної доктрини, але сутність процесу полягала в соціально-професійних змінах, значно більшої соціальної мобільності, особливо молоді.

Питання коренізації в промисловості розглядалися також на обласних партійних конференціях. На цих партійних форумах відбувалося формальне прийняття рішень про конкретні заходи національної політики в Кримській АРСР. Ухвалені документи відображали зміни в роботі місцевих партійних організацій залежно від того, як формувалася партійна стратегія у вищих ешелонах влади. 20-24 січня 1932 року в Сімферополі проходила XVI обласна партійна конференція. У своєму виступі секретар Кримської парторганізації М.Вегер зауважував: «Останні півтора роки характеризуються найбільшим розмахом національного будівництва в Криму... При цьому ми виходили з трьох основних завдань: по-перше, розгортання та зміцнення промисловості, як основного фундаменту соціалістичної економіки Криму, створення кадрів національного пролетаріату, виховання міцного пролетарського кістяка з корінної національності» [26, арк.28].

Однією з найскладніших у практичному вирішенні проблем була підготовка лікарів, агрономів, інженерів. У ВНЗ, що існували на той час, встановлювалися квоти. Так, у вересні 1933 року в Сімферополі відбулася обласна партійна нарада про стан партійно-масової роботи у ВНЗ Криму. Секретар парторганізації Педагогічного інституту Ізмайлов зазначав: «Було намічено провести набір 150 осіб, з них корінників намічали до 90%. Треба сказати, що відсоток коренізації нами залишився не виконаний при виконанні % набору в цілому» [27, арк.13]. Подібна ситуація була в Медичному

інституті. Секретар парторганізації Семків зазначав, що «контрольна цифра ця обкомом виражається в 150 осіб. З корінного населення взяли 23-24%, тобто маємо недовиконання» [28, арк.40]. Представник сільськогосподарського інституту Самедінов указав на те, що кримських татар замість 90 запланованих осіб узяли 39, що становило лише 29% плану коренізації [29, арк.29].

Щодо здійснення процесу коренізації в промисловості на початку 1930-х років найшвидше реалізовувалися нормативи з категорії так званих «відповідальних працівників», а найбільш складна ситуація була з інженерно-технічними кадрами, де потрібний досвід і спеціальні знання. Аналізуючи хід коренізації, її сучасник Д. Полетаєв зазначав: «Серйозне значення у справі коренізації мають два питання: 1) питання забезпечення національними кадрами в першу чергу вузлових, вирішальних ділянок роботи, якими є промисловість, с/г апарат, кооперація і заклади, які найбільш пов'язані з обслуговуванням районів, особливо національних; 2) питання правильної розстановки національних кадрів усередині системи» [30, с.73].

На одній з партійних конференцій звернули увагу на необхідність розвитку системи освіти робітника для реалізації коренізації в промисловості. Коренізація некваліфікованим персоналом не влаштовувала парторгани, на порядку денному порушувалося питання підготовки кваліфікованих робітників та інженерно-технічного персоналу. Голова агітпропу кримського обкому Таксер у доповіді «Культурне будівництво в Криму під кутом рішень XV партз'їзду і XIII обласної партконференції» вказував: «найближчим часом вирішити питання про вечірній робітничий університет і про вечірні курси з підготовки до ВНЗ робітників і селян; НКПросу, ЦРНГ і Кримплану переглянути мережу культурних закладів щодо повної ув'язки їх з п'ятирічним планом, маючи на увазі пристосування профтехнічної та загальної освіти до розвитку господарства Криму, необхідності більшого залучення татар і нацмен у профтехнічні школи» [31, арк.13].

Влада складала досить масштабні проекти підготовки інженерно-технічного персоналу через систему професійно-технічної освіти з наданням значних фінансових ресурсів. Проте на підготовку фахівців потрібен час, а промисловим підприємствам кадри потрібні терміново. Виступаючи на IV Пленумі КРПС у грудні 1930 року, С. Карга говорив: «Контрольні цифри проектують організацію нових 15 технікумів (27 замість 12 у цьому році) і 5 нових шкіл ФЗУ. Контингент учнів у школах ФЗУ збільшується з 408 до 1540 осіб... Контрольні цифри намічають асигнування спеціально на підготовку господарських і культурно-політичних кадрів 8,5 мільйонів карбованців, що складає близько 40% усього бюджету народної освіти по Кримській АРСР» [32, с.21].

У політиці коренізації в промисловості основна увага приділялася кримським татарам. По-перше, були виділені квоти в адміністративному апараті місцевої та кустарної промисловості. Так, у 1930 році із загальної кількості 13521 особа управлінців в радянському апараті і промисловості кримські татари становили 936 осіб, або 6,9%, з них у державних установах працювали 841 особа (7%), у кооперативному апараті – 58 осіб або 5%, у сфері сільськогосподарського кредиту – 37 осіб або 19,1% [33, арк.4]. При цьому найпростіше вирішувалася проблема притягнення до адміністративної роботи або в термінах того часу «відповідроботі». Значно складніше справа йшла з фахівцями, так як інженерні, економічні та інші посади вимагали спеціальних знань. Так, у 1930 році в системі підприємств ЦРНГ налічувалося 554 кримських татар, що становило 7,7%. Найбільша кількість кримських татар налічувалася в системі кустарної промисловості – 1067 працівників або 11,8%. На транспорті – 402 особи або 4,7%. На підприємствах Винтресту – 134 особи або 31,6% від загальної кількості.

Особлива увага в процесі коренізації приділялася формуванню національного пролетаріату. На Керченському ДМЗ (державному металургійному заводі) працювали 391 кримський татарин, що становило 7,5% від загальної кількості робітників, на Севастопольському морському

заводі – 211 осіб або 6% від загальної чисельності персоналу. Таким чином, усього в кримській промисловості було зайнято 2760 кримських татар, які становили 8,1% від загальної кількості зайнятих [34, арк.4].

Зазначимо, розпочата індустріалізація включала в себе найважливіші елементи національної політики. Новий робочий уклад життя, зміна соціальної структури народів, що жили в Криму, розглядалися як найважливіші завдання національної політики у взаємозв'язку з індустріалізацією. На думку більшовицьких вождів необхідно було змінити традиційний селянський уклад, що народжував націоналізм. На обласній партійній нараді, присвяченій реалізації національної політики, яка відбувалася в Сімферополі 10-12 листопада 1929 року, перший секретар обкому Живов говорив: «Ми можемо остаточно вирішити національне питання, знищити економічну нерівність окремих національностей тільки на шляху соціалістичної індустріалізації нашої країни» [35, арк.20]. Формується і новий елемент ідеології національної політики, яка робила акцент на загостренні класової боротьби. Усі труднощі й суперечності форсованої індустріалізації, економічні втрати пояснювалися зростанням класової боротьби й діяльністю «буржуазно-націоналістичних елементів». У своєму вступному слові Живов стверджував: «Якщо ми візьмемо класову боротьбу в зв'язку з національною політикою, то ми побачимо, що загострення класової боротьби, посилення активності капіталістичних елементів, пройнятих настроями великодержавного шовінізму, викликає неминуче зростання великодержавного шовінізму» [36, арк.21]. У партійній ідеології формулювалася теза про боротьбу з «двома ухилами»: великодержавним шовінізмом і місцевим націоналізмом.

Проведення коренізації в промисловості базувалося на ідеологічному постулаті про те, що ряд націй пригнічувався в колишній Російській імперії і ця нерівність націй базується на економічному фундаменті. Усунувши економічну нерівність, зможемо розв'язати й національні проблеми. Так, VI об'єднаний Пленум ОК і ОКК, що проходив у травні 1931 року, розглянувши

питання національного будівництва й підготовки кадрів, прийняв ряд рішень «стосовно індустріалізації Криму, насадження в національних районах промисловості й залучення в промисловість татар, створення тубільного пролетаріату» [37, с.2].

У кримській партійній організації навіть після розгрому груп «правих і лівих» існувала гостра дискусія про конкретні заходи політики коренізації. Основне питання – це співвідношення національного та інтернаціонального в проведенні конкретних заходів. Дискусія розгорнулася на обласній нараді з питання коренізації апарату і національного будівництва, що проходила в Сімферополі 11 січня 1931 року. Доповідач М. Кубаєв говорив: «До 1928 року були причини, що затримували наш розвиток. Міліфірковці намагалися виховувати нашу молодь у національному дусі. Поряд з цим наші татарські революціонери в свою чергу виховували нашу молодь в комуністичному дусі. Звідси йшла безперервна, довга боротьба» [38, арк.27]. Пройде зовсім небагато часу й М. Кубаєв буде оголошений антипартійним діячем, буде засуджена так звана «кубаєвщина». Керівники республіки чітко розуміли, що коренізація не є самоціллю, а слугує завданню зміцнення радянської влади. Потрібно зробити цю владу привабливою для багатонаціонального селянства. Представник молодшої генерації більшовиків І. Тархан у своєму виступі на обласній нараді з питання коренізації апарату вважав: «Питання коренізації, яке постало на сьогоднішній нараді, конкретним питанням є по суті питанням зміцнення диктатури пролетаріату в нашому Криму. Тому що з таких відсотків охоплення керівних органів радвлади, партії, профспілок, з таким великим відсотком охоплення за рахунок корінного населення – це є керівництво соціалістичним будівництвом» [39, арк.32].

Коренізація в галузі промисловості тісно пов'язувалася з мовним питанням. Цю проблему добре розуміли партійні керівники. Один з керівників агітпропу обкому В. Козлов у виступі на обласній нараді з питання коренізації апарату зазначав: «Біда наша полягає в тому, що ми не

знаємо татарської мови й тому не можемо мати тісного зв'язку з трудящими корінної національності, не можемо повсякденно спостерігати за процесом вирощування нових кадрів і підготовки цих кадрів» [40, арк.43].

Ключовим аспектом коренізації в галузі промисловості було вирішення кадрових питань. Вимоги стосувалися не тільки до певного рівня професійних знань, але й лояльності фахівців щодо партійного режиму. Проводився підбір нових службовців, інженерно-технічного персоналу, які б своїм висуненням були б зобов'язані радянській владі. Партійний документ чітко визначав пріоритети: «У кримських умовах проблема кадрів включає в себе також завдання коренізації апарату, залучення татар і нацмен у виробництво, підготовки наукових марксистських кадрів з корінного населення. У нерозривному зв'язку з цією проблемою перебуває також питання про роботу серед національної інтелігенції» [41, арк.225зв.].

Необхідно зазначити, що в процес коренізації в промисловості залучилася більшість народних комісаріатів – НКПраці, НКОсвіти. Координувальним органом був РНК Кримської АРСР. У квітні 1932 року РНК Криму ухвалив постанову про те, що при комплектуванні складу учнів шкіл ФЗУ «встановити норму залучення корінного населення татар до загальної кількості учнів не менше 45%. Організувати широке вербування в спеціальні ВНЗ татарської молоді, поставивши на належну висоту довузівську підготовку» [42, с.111].

1920-1930-ті роки характеризуються в коренізації промисловості новим аспектом – так званім «шкідництвом». Проїшов «шахтинський процес» і боротьба з уявними шкідниками розгорнулася у всіх регіонах, у тому числі і в Кримській АРСР. Партійний пропагандист писала: «Проблема кадрів – суто політична проблема і вона поставлена зараз перед нами у всій своїй широті... у галузі техніки класовий ворог найбільш сильний, а ми найбільш слабкі. Зараз потрібно використовувати всі шляхи та можливості, щоб прорив у кадрах ліквідувати в найкоротший термін» [43, с.70].

Коренізація стосувалася також системи вищої освіти. Для ВНЗ існувало завдання збільшити кількість представників різних національних груп. Зокрема, секретар парторганізації педагогічного інституту Ізмайлов у своєму виступі наголошував, що «заміна тісним чином була пов'язана з окомунізуванням і коренізацією, що зустрічало опір з боку реакційної частини професури» [44, арк.14]. Підводячи підсумки наради, секретар обкому Надінська зазначала: «не можна забувати, що навчальні заклади повинні в першу чергу в Криму готувати кадри з корінної національності... Усі знають важливість коренізації, але ще недостатньо усвідомили безумовну необхідність виконання директив партії і парторганізацій на місцях про коренізацію» [45, арк.97].

Таким чином, в комплексі заходів коренізації перетворенням в індустріальній сфері відводилося значне місце. Коренізація в промисловості повинна була модернізувати галузі кримської економіки і сформувати національний пролетаріат. Коренізація в промисловості включала комплекс диференційованих заходів в умовах нової економічної політики та індустріалізації 1930-х років. Позитивними її аспектами стали зростання обсягів виробленої продукції та заміна застарілого обладнання. Негативний прояв включає деформацію звичного укладу, традицій і звичаїв народів Криму, пов'язану з формуванням національного пролетаріату.

5.2. Аграрна реформа як елемент коренізації щодо кримських татар

Місце аграрних перетворень у національній політиці в Кримській АРСР в 1920-х роках стало чи не найважливішим. Татаризація стала комплексом різноманітних заходів, що торкнулися всіх сфер життя як кримських татар, так й інших національних меншин. Однак в 1920-х роках

коренизація була насамперед адресована для кримських татар. Партійний постулат проголошував, що в результаті гноблення самодержавства кримські татари потерпіли найбільше і тепер завдання державної політики в тому, щоб надолужити це відставання. Увага до інтересів інших національних меншин виявилася в національній політиці трохи пізніше, з 1928 року.

Аграрна реформа в рамках політики коренизації була одним з найважливіших перетворень радянської влади. Кримські татари, вірмени, болгары, частково греки і кримчаки в переважній більшості були селянами. Так, згідно з даними Всесоюзного перепису грудня 1926 року в Кримській АРСР жили 179094 кримських татар. З них сільських жителів – 143752, а городяни становили тільки 35342 особи [46, арк.40]. Тому перерозподіл земельних ресурсів торкався значної частини представників різних народів. Земельна реформа як частина національної політики припускала проведення внутрішньоселищного й міжселищного землевпорядження. Внутрішньоселищне означало, що в межах невеликого радіуса впорядковувалося володіння землею. Міжселищне землевпорядження припускало виселення частини селян з південнобережних регіонів у степові райони. Переселитися мали ті сільські жителі, у яких земельний наділ був менший, ніж середній. До 1928 року, незважаючи на всі зусилля влади, у гірській частині тільки в половини селян була відведена норма землекористування. На 1 травня 1928 року розселення охопило 5917 господарств. Для них Народний комісаріат землеробства Кримської АРСР виділив 143 тисячі гектарів землі. Облаштування на нових місцях відбувалося складно і до вказаної дати повністю облаштувалося 2604 господарства. Це було пов'язано з бідністю більшості переселенців. Для допомоги селянам із кримського бюджету було виділено 1168000 рублів [47, арк.41зв.]. Селяни кримські татари були найменш земельно й фінансово забезпеченою етнічною групою. Так, на 1928 рік серед 5198 кримськотатарських господарств у 74,6% посівна площа не перевищувала 6 десятин. Серед 881 господарства німців Криму тільки в 44% було менше 6

десятин посівів. 25,4% кримськотатарських селянських господарств сіяли більше 6 десятин, а німецьких з таким показником – 56%. У ході реформи влада прагнула довести величину наділу до законодавчо встановленої норми. На 1928 рік загальна кількість землі, отримана кримськотатарськими селянами, становила 328571 десятину. Отже, закріплена за кримськими татарами земельна площа зросла на 90%. А земельна площа, що належала німецьким селянам, навпаки, зменшилася на 44%. Влада ці втрати угідь пояснювала більшою кількістю заможних селян серед німців. Естонці збільшили кількість землі, що належала їм, на 54%, болгари – на 65% і чехи – на 23% [48, арк.76]. Аграрна реформа виступила як один з найважливіших інструментів національної політики. Однак земельна реформа припускала й виділення землі для зовсім нових і незвичних етнічних проектів.

Таким проектом мав стати проект рееміграції кримських татар з-за кордону. Проект рееміграції мав змінити етнічний баланс на півострові, зробивши в перспективі кримських татар найчисленнішим народом. Для реемігрантів передбачалося виділити суцільні масиви землі. Однак проект рееміграції пояснювався й ще однією трагічною обставиною. В 1921-1922 роках населення Криму пережило страшний голод. Загальна цифра померлих становила 100 тисяч людей з 750 тисяч населення півострова. В етнічному розрізі найбільшу кількість померлих становили кримські татари. Керівник татарського бюро Кримського обкому РКП(б) Ісмаїл Фірдевс назвав цифру 33% померлих кримських татар від загальної кількості жертв голоду. Він зазначив, що «можна сміливо стверджувати, що ніде голод не набув таких гострих форм, як у Криму, оскільки до нього зовсім не були готові» [49, арк.39]. Багато кримських татар померли в портах півострова, очікуючи допомоги й можливості виїхати із Криму. Рееміграція покликана була відтворити кримськотатарський народ, що зазнав величезних демографічних втрат. Керівництво Кримської АРСР звернулося до Президії ЦВК СРСР із проханням дозволити широку рееміграцію кримських татар з Добруджі й Туреччини і виділити землю для переселенців. Автори документа голова

ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов і голова РНК Осман Дерен-Айєрлі зазначали, що «коли дотримуватися земельних норм, затверджених І Всекримським з'їздом рад, і застосувати їх під час землевпорядження, для місцевого населення необхідно залишити 1748563 десятин... За умови наділення на господарство по 20-25 десятин землі земельний фонд дасть змогу влаштувати близько 20000 реємігрантів, розміщення яких передбачається в Джанкойському, Євпаторійському, Сімферопольському й Карасубазарському районах селищами по 200 душ у кожному... у першу чергу передбачається вселення переселенців, починаючи із заселення тих районів, де у зв'язку з голодом 1921 року мала місце значна втрата татарського населення» [50, арк.4]. Подібного роду плани могли бути втілені в реальність тільки тоді, коли б керівники кримської автономії заручилися згодою вищого політичного керівництва країни. Однак у вирішенні питання реєміграції втрутилася велика політика. Радянській Росії більше не потрібна була підтримка лідера турецької революції Мустафи Кемаль-паші Ататюрка, якої вони так гостро потребували ще кілька років тому. Ідеї реєміграції співвітчизників і виділення їм землі зустріли широку підтримку кримськотатарського селянства. На хвилі громадської підтримки ЦВК Кримської АРСР ініціював створення Кримського товариства допомоги переселенцям і розселенцям (КТДПР). У вересні 1926 року було затверджено Статут КТДПР. У його першому пункті мета роботи формулювалася як «сприяти переселенню й розселенню корінного селянського населення усередині Криму, а також сприяти татарам-емігрантам та їхнім нащадкам у поверненні на батьківщину й облаштуванні на місцях» [51, арк.2]. КТДПР виступило як владний інструмент і моноетнічна організація в реалізації специфіки кримської аграрної реформи. У жовтні 1925 року до ЦВК Кримської АРСР звернулася ініціативна група із проханням дозволити створення Товариства з питань реєміграції й розселення кримських татар «ОРК» (Коч-Ярдыми). В статуті два генеральні завдання було визначено так: «усіляко допомагати татарам-емігрантам та їхнім нащадкам, що назад

переселяються до Криму як під час самого повернення їх на батьківщину, так і під час подальшого облаштування їх на місцях; сприяти розселенню малоземельних і безземельних татар» [52, арк.96]. Питання виділення земельних ділянок для реемігрантів обговорювалося на засіданні Президії ЦВК Кримської АРСР 29 січня 1925 року. Доповідачем стосовно даної проблеми був народний комісар юстиції Решид Ногаєв. За підсумками обговорення питання було прийнято постанову, в якій зазначалося: «порушити перед ЦВК СРСР клопотання про дозвіл в'їзду до Криму емігрантів з Болгарії та Румунії, у першу чергу в кількості 20000 душ...задовольнити повністю з наявного у Криму запасного земельного фонду в першу чергу реемігрантів татар, забронювавши за ними необхідну кількість землі для першої партії в кількості 100000 десятин» [53, арк. 181].

Народний комісаріат землеробства Кримської АРСР до 1926 року проводив, насамперед, внутрішньоселищне землевпорядження. Воно мало усунути черезсмужжя, створити сприятливіші умови для господарювання земельних товариств. 23 лютого 1926 року РНК Кримської АРСР затвердила план розселення. Передбачалося переселити 9534 господарства. Із загальної кількості 5478 господарств із гірських селищ, жителями яких були кримські татари. 3056 господарств мали становити безземельні й малоземельні селяни. Третю групу становили кримські татари-реемігранти. Передбачалося, що це буде 1000 господарств [54]. Зазначений план було скоректовано з урахуванням зовнішнього фактора, яким стало переселення євреїв до Кримської АРСР. До березня 1925 року переселення євреїв стало державною політикою, що одержала потужне закордонне фінансування й підтримку. Внутрішньокримське переселення фактично було зупинено, а землі Джанкойського й Євпаторійського районів віддано під переселення євреїв, що прибували з-за меж півострова. За період з 1923 по 1925 рік було організовано 596 господарств євреїв-переселенців. За активної участі Комітету з питань земельного устрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ) в автономії з 1925 по 1928 роки було закріплено за переселенцями 113 тисяч

гектарів. Позапланові переселенці загалом зайняли 19416 гектарів, в основному до 1925 року. Ці землі були надалі законодавчо оформлені за селянами. Вирішальну роль у процесі єврейського переселення до Кримської АРСР відіграла постанова ВЦК РРФСР 21 квітня 1925 року. Відповідно до цього документа виділену земельну площу було збільшено до 132928 гектарів. Надалі масштаби виділеної землі й кількість переселенців, що прибували, тільки зростали. На 1929 рік площа земель, які освоювалися євреями-переселенцями, становила 227965 гектарів. Цей земельний фонд включав 4454 господарства [55, арк.63]. Багаторазове збільшення виділюваних земельних угідь стало можливим після зміни політичної ситуації в Кримській АРСР. У травні 1928 року відбувся судовий процес над головою ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмовим. Він очолював приховану опозицію єврейському переселенню й виділенню землі. Аграрна реформа була заручницею складних політичних перипетій. Імовірно, як досвідчений політик В. Ібраїмов розумів, що переселення євреїв не тільки закриває можливості для рееміграції та міжселищного землевпорядження південнобережних селян, а й у перспективі здатне змінити характер автономії. Кримськотатарські комуністи й керівники республіки вбачали автономію тільки як національну кримськотатарську.

Однак, до 1928 року змінилася внутрішньополітична ситуація. В.Ібраїмов був страчений, разом з ним розстріляний і секретар КТДПР М. Абдулла. Кримське товариство допомоги переселенцям і розселенцям припинило своє існування, за рішенням ЦВК автономії. Плани рееміграції та внутрішньокримського розселення не були реалізовані, а колективізація мала на увазі абсолютно нові стратегічні завдання реформування сільського господарства.

Отже, можна зробити висновок про те, що аграрна реформа не здійснювалась ізольовано від інших перетворень радянської влади. У рамках політики коренизації перерозподілові земельної власності серед представників різних народів приділялася особлива увага. На початок 1920-х

років майже половина селян кримських татар була безземельною. Національна політика передбачала розв'язання проблем безземелля й малоземелля. Наділення селян землею забезпечило б широку соціальну підтримку радянської влади різними етнічними групами автономії. Характер проведення реформи став предметом дуже гострого протиборства усередині кримської партійної організації. Кримськотатарська частина обкому РКП(б) бачила земельну реформу насамперед як розв'язання національних проблем кримських татар. Основна частина земельних угідь мала бути закріплена за розселенцями кримськими татарами й реемігрантами, що поверталися на історичну батьківщину. Це був план великомасштабного проекту, що у результаті мав зробити кримських татар домінуючим етносом півострова. Ніколи раніше проект повернення кримських татар з Добруджі й Туреччини не ставився навіть на порядок денний і сприймався по-новаторському. Кримські татари, що займали високі пости в обкомі партії, ЦВК і РНК автономії, активно лобіювали цей проект. Його реалізація обіцяла далекосяжні перспективи, у сфері державного будівництва. Акцент також було зроблено на підтримку заможної частини селянства, що зуміла зміцнити в умовах нової економічної політики. Підтримка заможної частини селян кримських татар мала сформувати якусь подобу «національної буржуазії», так і не створеної в період Російської імперії. Ця соціальна група, поряд з інтелігенцією, артикулювала національні інтереси у владі й виступала рушійною силою політичних процесів автономії. Без створення такої групи національного заможного селянства неможливо було реалізувати найважливішу ідею комуністів кримських татар. Це ідея національної автономії. Кримськотатарська частина обкому РКП(б) вбачала автономію не як територіальну, а національну кримськотатарську. Селянство мало стати опорою цього процесу державного будівництва, можливого у контексті політики коренизації. Селяни кримські татари, одержавши землю, брали активну участь у роботі місцевих радянських органів влади. Вони також набули національного характеру. У Кримській АРСР активно створювалися

національні сільські ради й національні райони, що проіснували все міжвоєнне двадцятиліття. В органах державної влади й управління виділялися квоти для радянських службовців кримських татар. Об'єктивно тут збіглися інтереси радянської влади й етнічні інтереси та потреби кримських татар, виражені національною інтелігенцією. Однак масштабні задуми не були реалізовані. Це пов'язано зі змінами в державній етнополітиці. В 1923 році Кримський півострів був визначений як основний регіон переселення євреїв з містечок України й Білорусії. Починається реалізація великомасштабного «кримського проекту», що мав потужне політичне й фінансове забезпечення. Реєміграція кримських татар була скасована, а земля почала виділятися під переселення євреїв ззовні Криму. У рамках етнополітики, фактично два народи зіштовхнулися в боротьбі за землю у Кримській АРСР. Стимулювання переселення євреїв і наділення їх землею забезпечувало для Радянського Союзу незрівнянно значущі зовнішньополітичні вигоди, що врешті-решт і забезпечило вектор національної політики. Розуміння національної політики в Кримській АРСР неможливе без аналізу аграрної реформи і політичних процесів у регіональних органах влади.

5.3. Коренизація в системі охорони здоров'я у Кримській АРСР (20-30-ті роки ХХ століття).

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю звернення до практики реформування охорони здоров'я у складний міжвоєнний період вітчизняної історії. Сформована десятиліттями система земської медицини, з різноманітними джерелами фінансування, була піддана кардинальним перетворенням на початку 1920-х років. У системі охорони здоров'я було проведено комплекс заходів коренизації. Коренизація у сфері охорони

здоров'я припускала реалізацію широкого комплексу перетворень. Це боротьба з так званими «соціальними хворобами», створення національних лікарень і амбулаторій, підготовка лікарів і середнього медичного персоналу із представників певних національностей.

Однією з найважливіших у черзі Великих реформ стала земська реформа. До компетенції земств входив широкий спектр питань, у тому числі створення й розвитку лікувальних закладів. У Сімферополі було створено земську лікарню, амбулаторії в усіх повітах. У земських лікарських закладах працювала плеяда прекрасних фахівців. Земства створили різні джерела фінансування лікувальних закладів. До 1913 року в містах Криму діяли 23 лікарні з 1392 ліжками, 36 лікарських амбулаторій і 35 фельдшерських пунктів. Середній радіус лікарської дільниці становив 13,6 версти, жителів на 1 лікарську дільницю – 15,5 тисячі. Госпіталізовано було 10319 хворих, прийнято в амбулаторіях 266460 первинних хворих і 433835 – повторних. Із загального числа прийнятих хворих на лікарів доводилося 51,8%, на середній медперсонал 48,2%. На всю територію Криму припадало 47 лікарів. Таким чином, на кожне ліжко припадало 1400 осіб жителів Криму [56, с.60].

Система охорони здоров'я перебудувала свою роботу у зв'язку з початком світової війни. Крим став регіоном тилових військових госпіталів. Так, Ялтинская очна лікарня почала приймати поранених відповідного профілю. Період громадянської війни підсилив потік хворих і поранених у кримські лікарні та госпіталі. До Криму перед завершенням громадянської війни, крім білих армій, ринула значна кількість біженців, що переповнили всі населені пункти Криму і навіть сільські місцевості. Це істотно погіршило санітарні умови. Надмірне переповнення жител, їх антисанітарний стан, брак палива створили умови для розвитку епідемій, особливо тифу і холери. Голод і холера, призводили до більш як 50% смертних випадків серед захворілих. За 1921 рік було зареєстровано понад 5 тисяч висипного і близько 7 тисяч поворотного тифу. На черевний тиф занедужали 662 людей, на віспу – 1020. Ці багатотисячні маси хворих потребували негайної допомоги.

У катастрофічній обстановці голоду й епідемій була утворена в листопаді 1921 року Кримська Радянська Соціалістична Республіка. У структурі органів управління було створено Народний комісаріат охорони здоров'я Кримської РСР. Починається найенергійніша і найрішучіша боротьба з епідеміями, наслідком голоду і здійснення санітарного оздоровлення. Кількість ліжок для ізоляції заразних хворих різко збільшується, перевищуючи цифру 5.000. Було організовано надзвичайні санітарні комітети, на підприємствах і виробництвах – створено санітарні комісії; велика увага приділялася дітям. Було розгорнуто дитячий колектор на 500 ліжок, створено спеціальну дитячу лікарню на 300 ліжок. Відбулася мобілізація всього медичного персоналу, було створено спеціальні протиепідемічні загони.

До початку 1923 року такими заходами були майже ліквідовані епідемії, хоча відсоток смертності продовжував ще залишатися досить високим. Мережа лікувально-санітарних закладів Криму в 1923 році складалася з 36 лікарень із 3920 ліжками. За рік через стаціонарні заклади пройшли 21050 хворих, з них 9442 – інфекційних. Померли 4728 пацієнтів, що становило 22,4%. Ця смертність особливо різко позначилася серед дітей і хронічних хворих. Через амбулаторну мережу за рік пройшло 148647 хворих, які мали 291409 відвідувань [57, с.490].

Перенаселеність Криму біженцями, що нахлинули сюди, різко погіршила санітарний стан Криму: все житло було переповнено, житловий фонд – напівзруйновано. У сукупності всі перелічені фактори зробили сферу охорони здоров'я одним із пріоритетів у роботі ЦВК і РНК Кримської РСР [58, с.20].

Про стан санітарної справи в Криму в 1920 - 1922 роках в «Медицинском Вестнике Крыма» лікар Левін писав, що матеріальні умови життя населення були надзвичайно важкі. Населення голодувало, і голод незабаром набув таких розмірів, що почали вимирати цілі родини і селища. На шосейних дорогах, вокзалах, бульварах і вулицях міст подовгу валялися

неприбрані трупи. Так, зокрема в Карасубазарі тіла померлих не прибирали протягом трьох днів. Голод призвів до загибелі 30% жителів цього міста. За даними ЦК Допомоги Голодуючим (Помгол), в 1922 році голодуючих у Криму було з лютого по серпень включно дорослих – близько 179 тисяч, дітей – близько 198 тисяч. Смертних випадків серед голодуючих зареєстровано в лютому – 21000, у березні – 28000, у квітні – 19000, у травні – 4000, у червні – 2085, незважаючи на енергійно вжиті заходи щодо громадського харчування апаратом Помголу. У зв'язку з голодом кількість інфекційних захворювань значно зросли. У найскладнішому становищі виявилися Сімферополь, Севастополь, Керч і Феодосія. Епідемія висипного й поворотного тифів у 1922 році порівняно з 1921 роком була значно сильніша. В 1921 році зареєстровано 5486 висипнотифозних і 6986 поворотнотифозних захворювань, а за 8 місяців 1922 року – 13573 і 7235. Під час холерної епідемії 1921 року – 156, а в 1922 році – 3101 захворювання. Крім того, було значне поширення цинги: в 1921 році – 12253. Соціальні хвороби, особливо туберкульоз, також набули значного розвитку. Загальна смертність підвищилася, а народжуваність значно знизилася. Так, за даними Центрозагсу, за час із 1 серпня 1921 року по 1 серпня 1922 року по містах Сімферополлю, Севастополлю, Феодосії та Керчі – народжень – 5914, смертей – 17169, тобто смертність була майже в 3 рази більша від народжуваності. Вищевказані причини примусили Народний комісаріат охорони здоров'я Кримської АРСР у першу чергу відкривати ті лікувальні заклади, яких найгостріше не вистачало, і в районах найбільш уражених, а такими були міста. Упродовж 1922-1923 років було надзвичайно швидке зростання лікувальних закладів у містах. Лише з 1924 року НК охорони здоров'я Криму вдається проводити більш-менш планову роботу. Народний комісаріат зміг приділити більше уваги сільському населенню: відновлюються колишні дільниці, відкриваються нові. Фельдшерські пункти поступово замінювалися лікарськими, ремонтувалися й відновлювалися в значній мірі зруйновані за

час громадянської війни земські лікарні, були пристосовані нові приміщення під медичні пункти [59, с.450].

Подолання голоду в Криму в 1923 році дало змогу більш ефективніше приступити до реалізації коренизації. Коренизація була багатоаспектною. Виділялися квоти для представників певних національностей, створювалися національні райони і сільські ради, навчальні заклади. Пріоритет належав адміністративному аспекту коренизації (національні райони, сільради, службовці). Ця діяльність ініціювалася настановою більшовиків про необхідність «розвинути й зміцнити у себе радянську державність у формах, що відповідають національно-побутовим умовам народів». У контексті цієї доктринальної настанови було створено національні райони, збільшилася мережа шкіл, лікарень, дитячих закладів, було створено ряд нових технікумів, робітфаків і вищих навчальних закладів.

З 3879 працівників зі 111 обласних закладів (разом з периферією) кримськотатарських працівників було 992, що становило 25,6%. А загальний відсоток коренизації обласного апарату підвищився з 9% в 1930 році до 15,1% на кінець 1931 року. У районному розрізі до кінця 1931 працювали 19,1% кримськотатарських працівників було 992, що становило 25,6%, кримських татар у районному апараті, замість 16,1% по Криму [60, арк.17].

Для підготовки медиків було створено національний татарський технікум з кількістю 122 особи татарської молоді, з випуском 1932 року – 30 осіб середнього медичного персоналу. Також було створено фармацевтичний технікум з кількістю 120 осіб, з яких 45 – кримські татари. Медполітехнікум із часом було переведено до Ялти з метою підготовки курортних працівників, з акушерським відділенням на базі комплектування з національних районів – із загальним числом 100 осіб. Було відкрито медичний інститут, навчалася в ньому 238 осіб, з яких 36,5% – кримські татари. На медичному робітничому факультеті з 402 студентів було 60% кримських татар. У мережі короткотермінових курсів в 1931 році підготовлено 92 особи ясельних працівників, з них 45 осіб кримських татарок.

Якщо в татарському медичному технікумі викладання велося в основному рідною мовою, то в інших навчальних закладах (фармтехнікум, медичний інститут, медполітехнікум) викладання велося російською мовою, за рідкісним винятком татарською, через відсутність фахівців викладачів кримських татар з медичною освітою [61, арк.21].

Розвиток Криму як здравниці, зростаюча потреба в лікарських кадрах вимагали підготовки фахівців-медиків. У 1930 році Народний комісаріат охорони здоров'я Кримської АРСР запропонував до 10-ї річниці Радянського Криму відкрити у Сімферополі медичний інститут. Організаційне бюро очолив заступник наркома охорони здоров'я Криму Волошин Б.М., призначений згодом директором інституту. Назвати Вищий навчальний заклад було запропоновано «Кримський медичний інститут імені Перекопської Перемоги», але в процесі організації назву змінили: «Кримський державний медичний інститут імені Фрунзе» – на честь командувача Південного фронту.

З вересня 1930 року почали роботу підготовчі курси, і вже на початку 1931 року було зроблено перший набір – 100 студентів. У серпні 1931 року на перший курс було прийнято ще 90 студентів. Потім, упродовж чотирьох років, набори проводилися в січні й у серпні.

Урочисте відкриття Кримського медінституту, що складався з одного лікувально-профілактичного факультету, відбулося 1 квітня 1931 року, коли були прочитані перші три лекції – з хімії, фізики, анатомії. Ця дата і вважається днем народження Кримського державного медичного інституту.

25 вересня 1931 року ВНЗ присвоюється ім'я Й.В. Сталіна. Його ім'ям інститут називався до квітня 1956 року.

З лютого 1932 року директором вищого навчального закладу був В. А. Таргулов. Успіхи в розвитку матеріально-технічної бази, організації наукових досліджень, формуванні професорсько – викладацького складу багато в чому пов'язані з його діяльністю. У ті роки студенти вишу одночасно вчилися й будували. Студентськими робітничими загонами були

побудовані гуртожиток, спортзал, церква була перебудована під клуб. За проектом талановитого кримського архітектора Б. І. Белозерського було зведено нове приміщення корпусу №2.

17 лютого 1936 року відбувся перший випуск. 97 студентів одержали диплом лікаря, 18 – з відзнакою. А в липні дипломи одержали ще 94 випускники. Більшість із них було призначено працювати в міста і райони Криму.

В 1938 році директором вишу призначається М. І. Сальков. Тоді ж починається створення нового факультету – педіатричного. 1 вересня 1938 року на факультеті почали до заняття 100 студентів. У 1939 році лікувально-профілактичний факультет перейменували на лікувальний. До 1940 року студентський контингент вищого навчального закладу становив уже близько 1,5 тисячі осіб. На 32 кафедрах працювали 23 професори, 16 доцентів, більше 100 асистентів і викладачів [62, арк.41].

Досліджуючи діяльність національних медичних закладів, не можна не назвати Татарську консультацію Охорони материнства й дитинства (Охматдит). На початку 1927 року мережа Охматдиту складалася з 4-х одиниць: Будинок дитини – на 50 дітей; ясла №1 у місті – на 40 дітей; ясла №2 на Татарській слобідці – на 40 дітей; консультація із двома відділеннями: жіночим і дитячим. Під кінець року мережа Охматдиту збільшилася на 2 одиниці: було відкрито молочну кухню, яка почала функціонувати з 1-го травня 1928 року, і на Корабельній стороні в робітничому районі було відкрито виробничі ясла №3 для дітей робітників Морзаводу та Военпорту. У Будинок дитини протягом 1927 - 1928 років було прийнято 113 дітей, вибуло – 98. Із числа вибулих віддано на виховання – 14. Залишалось на 1-е жовтня 1927 року – 49 дітей; на 1928 рік – 34 дитини. Упродовж 1928 року консультація Охматдиту працювала 262 дні. За цей період було прийнято по дитячому відділенню 11540 дітей, з них первинних було 1408 відвідувань. Із загального числа відвідувань на застрахованих припадало 90% і на незастрахованих – 10%. По жіночому відділенню консультації число

відвідувань становило 8352, з них 1993 – первинних. Усього на утримання консультації витрачено 7805 рублів, причому із цієї суми на застрахованих було витрачено 770 рублів і на незастрахованих – 735 рублів [62, арк.163].

Визнаючи велике політичне значення коренизації апарату й мережі лікувально-санітарних закладів Кримської АРСР як одного із засобів наближення медико-санітарної допомоги до корінних національних груп, а також залучення цих груп населення до радянського будівництва, було прийнято підготовлений Народним комісаріатом охорони здоров'я Кримської АРСР п'ятирічний план коренизації апарату й мережі закладів органів охорони здоров'я Криму. Він уважався орієнтовним і припускав здійснити ряд заходів.

На підставі цього плану ставилося завдання почати складання практичних планів у районному розрізі, враховуючи, що кожен лікувально-санітарний заклад має бути максимально забезпечений працівниками тих корінних національностей, яких він обслуговує.

Ставилося завдання з метою створення кадрів лікарів з корінних національностей – провести контракцію студентів корінної національності – учнів медфаків у 1932 році як мінімум по одному кожним райвідділом охорони здоров'я.

Перед Народним комісаріатом освіти Кримської АРСР ставилося завдання забезпечити підготовку достатньої кількості середнього медперсоналу в кримських медтехнікумах з корінних національностей.

Для компенсації середнього медичного персоналу, якого бракувало, було визнано за необхідне, щоб випускники Татарського фельдшерсько-акушерського технікуму обов'язково відпрацювали кілька років.

Також відділам охорони здоров'я разом зі спілками та Російським Товариством Червоного Хреста необхідно було вжити заходів для виявлення національних кадрів, для підготовки їх через короткотермінові курси молодшого медперсоналу й залучення їх для роботи в лікувальні заклади.

Народний Комісаріат Праці Кримської АРСР давав вказівки біржам праці при одержанні заявок на робочу силу в лікувальні заклади посилати на роботу в першу чергу представників корінних національностей із числа безробітних, що стоять на обліку не тільки в медичних секціях, але і в інших секціях біржі праці.

При можливому скороченні штатів лікувальних закладів вживалися заходи для закріплення татарських працівників на роботі в інших лікувальних закладах.

Специфіка 1930-х років вносила свої корективи. Керівники в галузі охорони здоров'я мали звернути особливу увагу на відсів «соціально-чуждих» елементів при залученні національних кадрів на роботу в лікувально-санітарний заклад.

Необхідно було також забезпечити в лікувальних закладах і апаратах органів охорони здоров'я Криму поряд з коренизацією знайомство співпрацівників закладів, що обслуговують кримських татар, зі знанням татарської мови, шляхом організації разом зі спілкою підготовчих курсів.

Обласному Комітету Російського Товариства Червоного Хреста було доручено підсилити навчання груп корінних національностей і в першу чергу кримських татар [63,арк.59].

Особливістю Кримської АРСР був її багатонаціональний склад: на порівняно невеликій території було зосереджено 76 національностей. За кількістю населення в сільських районах на першому місці перебували росіяни й українці – 44,42%, потім - кримські татари – 35,42%. Чисельність інших національностей – від 9,4% (зокрема, німців) до 1,1%. Кримськотатарське населення, хоча кількісно й менше російського, але воно було корінною національністю.

При багатонаціональному складі Кримської АРСР питання про побудову і стан медико-санітарного обслуговування населення в розрізі кожної національності окремо, не могло бути вирішене, тим більше, що в

Криму не тільки окремі райони, але й окремі села були зі змішаним за національністю складом населення.

А у районах з однорідним або з переважальним національним складом, медико-санітарна організація Народного Комісаріату охорони здоров'я Кримської АРСР планувала і здійснювала медобслуговування на основі завдань національної політики органів охорони здоров'я [64, арк.3].

У сільських районах з однорідним або переважно корінним кримськотатарським населенням медико-санітарна організація забезпечувалася за можливістю кадрами медпрацівників кримськотатарської національності, або людьми, що володіють кримськотатарською мовою. В інтересах більш якісного медобслуговування кримськотатарського населення та забезпечення лікувальних закладів кадрами медпрацівників кримськотатарської національності у Сімферополі існував Татарський фельдшерсько-акушерський технікум. У лікувальних закладах районів працювали 57 осіб медичного персоналу (15 лікарів і 42 особи середньої ланки), з них – 7 кримських татар. У районах з однорідним кримськотатарським населенням молодший персонал майже повністю комплектувався з корінного кримськотатарського населення.

Медичну допомогу на селі подавали лікарські дільниці. Із загального числа лікарських дільниць на селі 119 були в населених пунктах де переважало кримськотатарське населення – їх було 57 (48%), тобто процентне співвідношення мережі в розрізі обслуговування корінного населення в сільських районах (35,4%) до загального числа всього населення. Кримськотатарських районів у Кримській АРСР значилося в 1930 році 4 із загальною кількістю сільських жителів – 94000 осіб, з яких кримських татар – 71000 осіб. У містах населення було змішаного національного складу. У зазначених кримськотатарських національних районах було 34 лікарські дільниці, з них лікарень – 9 [65, арк.17].

У Кримській АРСР згідно з даними Всесоюзного перепису грудня 1926 року проживали близько 450 тисяч сільського населення, що

обслуговувалося 119 лікарськими дільницями, на частку компактної маси корінного татарського населення 72000 осіб, тобто трохи більше 1/6 частини всього населення, припадає майже 1/3 всієї сільської мережі.

Для надання висококваліфікованої лікувально-стаціонарної допомоги для кримськотатарського населення в Криму була створена Обласна Татарська лікарня на 50 ліжок, обладнана рентгенівськими установками, медико-діагностичною лабораторією й установками для фізичних методів лікування [66, арк.61].

У складі центрального апарату на 1932 рік було татар – 3 особи із загального числа штатних одиниць – 26 осіб, що становило 11,5%, а саме: перекладач, інструктор охорони та друкарка.

Коренизація по районному апарату по лінії відповідальних працівників (фахівців) перебувала у повній залежності від підготовлених кадрів лікарів кримських татар, тому що кількість таких по всьому Криму спочатку була дуже незначна і не перевищувала 15 осіб. Частина лікарів з кримських татар працювала в порядку інтернатури в обласних лікувальних закладах.

Для підвищення кваліфікації кримськотатарських працівників і підготовки кадрів національних працівників, крім Татарського технікуму та підготовчих курсів, організовувалися короткотермінові курси по лінії молодших медпрацівників, оскільки були проведені курси санітарок- татарок на 28 осіб.

Основним аспектом у виконанні плану коренизації була підготовка кадрів як лікарського, середнього, так і молодшого персоналу. Великим плюсом у районній роботі лікарів було знання ними кримськотатарської мови. Для обслуговування районів їхньою рідною мовою по апарату Народного комісаріату охорони здоров'я Кримської АРСР був запрошений перекладач, і листування велося кримськотатарською мовою [67, арк.132].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що в рамках політики коренизації у Сімферополі були створені: Татарська лікарня, Татарська консультація Охматдит і Татарська жіноча консультація. Однією з головних

проблем було те, що бракувало лікарів, і для розв'язання цієї проблеми діяли національні медичні навчальні заклади: Татарський медичний технікум і Медичний інститут імені Й.В.Сталіна. Робота цих закладів розвивалася в рамках політики коренизації.

5.4. Освіта та культура в умовах політики коренизації

Політика коренизації знайшла своє втілення в культурно-гуманітарній сфері. Національна політика чітко координувалась партійними настановами і мала далекосяжні перспективи. Центральною метою коренизації в галузі освіти було формування покоління молоді з новим, радянським світоглядом. Покоління, яке формувалось в радянських умовах, повинно було стати основою нової спільноти «радянський народ» в якій національне в поглядах та почуттях, витіснено інтернаціональним. Можна виділити кілька напрямів здійснення коренизації в галузях освіти та культури.

По-перше, це коренизація в галузі шкільної освіти, яка виявилась найбільш плідною. Встановлення радянської влади в листопаді 1920 року, призвело до кардинальних перетворень в системі організації освіти. В листопаді 1921 року був створений Народний комісаріат освіти Кримської АРСР. В його складі почала діяти Рада з освіти національних меншин (Раднацмен). Одним з найважливіших напрямів стало створення кримськотатарських шкіл. Їх чисельність збільшилась в кілька разів. Замість гімназій та реальних училищ у Криму почали діяти школи першого та другого ступеню. Для представників національних меншин навчання в школі першого ступеню було подовжено до п'яти років, замість чотирьох у загальній. Наркомос Криму прагнув вирішити проблему підбору кадрів для національних шкіл, постійно вівся пошук педагогів, які би володіли національними мовами. Школи в 1920-х роках пережили багато педагогічних

експериментів – лабораторний, бригадний методи, Дальтон-план та ін. Педагогічна діяльність у це десятиліття характеризується відносною свободою, плюралізмом думок. Значна частина педагогів, які викладали в кримськотатарських школах, отримали освіту в дореволюційний період, багато в Туреччині. Характеризуючі коренізацію в двадцятих роках в галузі освіти слід зазначити, що це були дійсно національні школи, а не школи з національними мовами навчання. В такому розвитку шкільної освіти було значне протиріччя. Діти формувались на національних цінностях, інтернаціоналістський фактор був практично відсутній. Це протиріччя коренізації в галузі освіти стало головною причиною згорання діяльності кримськотатарських шкіл та шкіл національних меншин в 1938 році. Підготовчим етапом к повній русифікації стало створення так званих «російсько-татарських» шкіл. Це були двомовні школи, де російській мові належав абсолютний пріоритет, а кримськотатарська була лише одним із предметів. Таким чином, поступово здійснювалось витіснення кримськотатарської мови з шкільної освіти. Схожа стратегія була застосована і до німецьких шкіл. Найбільш складним був стан освіти українців Кримської АРСР. На більш ніж сімдесят тисяч українців півострова існувало лише дванадцять початкових шкіл першого ступеня. Головною проблемою коренізації в галузі шкільної освіти стала відсутність середніх шкіл для більшості національних меншин. Школи семирічки існували тільки для кримських татар, німців, згодом євреїв та вірмен. Діти інших національностей отримавши підготовку рідною мовою в національній школі, повинні були продовжувати навчання російською мовою. В 1930-х роках школи стали одним з найважливіших каналів просування комуністичної ідеології. Піонерська та комсомольська організації стали неодмінним атрибутом кожної школи. Національна культура та цінності підмінялись псевдо-пролетарськими та інтернаціональними. Ідеологізація, безумовно, вкрай негативно позначилась на процесах національного виховання в школах. Позитивним аспектом коренізації в галузі шкільної освіти стало

введення обов'язкового семирічного навчання в 1930-му році для всіх без винятку дітей. Школа стала виконувати і соціальну функцію. З метою залучення дітей з найбільш бідних сімей до освіти, в школах їм стали видавати взуття та одяг і годувати безкоштовними сніданками.

Тісно пов'язаним з коренізацією в шкільній освіті Кримської АРСР став другий напрям – формування в контексті етнополітики радянської інтелігенції, яка би цілком замінила національну інтелігенцію. Схожий комплекс заходів можна відслідкувати і в УСРР. Серед різних національних меншин Криму освітянська інтелігенція складала основну частку. Партійне керівництво в двадцятих роках здійснювало комплекс заходів з підготовки нового покоління вчителів. При прийомі на курсу та педагогічний інститут враховувалось соціальне походження та національність. Широко проводилась «висуванська» кампанія, для формування нового складу педагогів.

Третій напрям коренізації – діяльність технікумів та вищих навчальних закладів з підготовки спеціалістів кримських татар та представників інших національних меншин. З метою підготовки були створені національні технікуми та інститути, зорієнтовані на роботу зі студентами певної національності. Так, для єврейської молоді були створені Хаклайський педагогічний технікум та Чеботарський сільськогосподарський технікум. Ці заклади готували педагогів та агрономів для єврейських переселенських сіл. Функціонував також Окречський німецький педагогічний технікум. Для кримськотатарської молоді були створені Тотайкойський педагогічний технікум, Татарський фельдшерсько-акушерський технікум, Чаїрська сільськогосподарська школа та декілька шкіл фабрично-заводського учнівства. Навчальні заклади повинні були сформувати кримськотатарський пролетаріат та нову, радянську, інтелігенцію.

Четвертий напрям – ліквідація неписьменності серед дорослих. Безумовно, боротьба з неписьменністю була позитивним явищем. Алеж більшовики ліквідовуючи неписьменність, прагнули доносити комуністичні

ідеї до всіх верств населення. До процесу ліквідації неписьменності були залучені не тільки вчителі, а і вся національна інтелігенція. Ліквідація неписьменності була пов'язана з п'ятим напрямом коренізації в культурно-освітній галузі – переводом кримськотатарської мови на латинську, а згодом і кириличну графіку. Перехід на латинську графіку, розпочатий в 1928 році, ретельно готувався, фінансувався і був цілком виправданий. Він здійснювався паралельно з аналогічним процесом в Туреччині. Латинізація надала значного імпульсу розвитку кримськотатарської освіти та культури. Через десять років розпочався процес переходу на використання кирилиці. Згаданий захід носив абсолютно волюнтаристський характер, і нічим не був обумовлений. Він досить скромно був профінансований, тому постійно не вистачало підручників, посібників необхідних для функціонування кримськотатарських шкіл. Загалом, перехід на використання кирилиці, наніс значної шкоди розвитку кримськотатарської освіти та культури, наслідки якої не подолано і до сьогодні. Зазначені процеси були тісно пов'язані з видавничою діяльністю. Нестача підручників, посібників, загалом книжок була на протязі 1920-х років одним з головних чинників, які перешкоджали розвитку освіти національних меншин. Необхідну літературу для вірмен, греків, німців, євреїв замовляли в видавничих центрах в СРСР, або за кордоном, як наприклад, для естонців і греків. Для кримських татар такої можливості не було, тому в Сімферополі було створено спеціалізовану структуру Кримдержвидав – Кримське державне видавництво. Кримдержвидав формувався як національне кримськотатарське видавництво. В різні роки на протязі міжвоєнного двадцятиліття об'єм виданої кримськотатарської літератури складав від 60% до 80% загальної кількості. При видавництві була створена колегія перекладачів та авторів для нових підручників. Колегія формувала видавничий план орієнтуючись на потреби шкіл та технікумів. В 1930-х роках в діяльності Кримдержвидаву значно посилюється ідеологічний компонент. Цілий ряд підручників та книг було об'явлено ідеологічно «невитриманими» і вилучено з навчальних закладів. На

їх авторів повішено ярлик «ворогів народу». Активно розвивалась в 1920-х роках кримськотатарська журналістика. Кримськотатарською мовою видаються щоденні газети, наприклад «Ян'ї дюнья», педагогічні журнали «Ілері» і звісно комуністичні та комсомольські газети та журнали. Газети та журнали повинні були донести до селянських мас більшовицькі ідеї створення нового суспільства, сформувані нові образи влади, «знищити» політичних опонентів.

Шостий напрям коренізації вгалузі культури Кримської АРСР – це діяльність клубів, хат-читалень та червоних куточків. Значна кількість друкованої продукції Кримдержвидаву направлялась саме в ці заклади. Хати-читальні, наряду з сільрадами були «наочними» закладами радянської влади в національних селах. Саме через хати-читальні здійснювалась комуністична пропаганда, реалізовувались різні громадські кампанії. Зокрема, антирелігійні – «боротьба» з «Ураза-Байрамом», підготовки посівних сільськогосподарських кампаній, хлібозаготівель, розповсюдження квитків державних займів. Таким чином, досить швидко хати-читальні відійшли від первонаочної мети – бути осередками «культурного дозвілля» для селян. На посаду «ізбача» призначався комсомолец чи комуніст, який слідкував за суспільно-політичними настроями односельців, виявляв критичні настрої щодо радянської влади як загалом, так і висловлювання проти місцевих комуністів. Таким чином, хати-читальні стали знаряддям комуністичної пропаганди на селі. В містах їх аналогом стали клуби. В Кримській АРСР клуби створювались за національним критерієм. Зокрема, в Сімферополі діяли кримськотатарський, естонський, єврейський, вірменський клуби та клуб «нацмен Заходу». В структурі кожного клубу були бібліотека, гуртки з ліквідації неписьменності, театральний та інші. Через підбір літератури, репертуару постановок, проведення зборів представників різних народів знайомили з поточною більшовистською політикою. В Кримській АРСР діяли не тільки аматорські гуртки, але ж були створені кримськотатарський театр і єврейські театральні колективи – ТРАМи. Останні їздили по

єврейським переселенським селам, як правило в період агітаційних кампаній. Проведення зборів закінчувалось театральною виставою. Кримськотатарський театр мав статус державного. На кожен рік затверджувався бюджет установи та визначався штат акторів та персоналу. Можна стверджувати, що сформувалась яскрава та самобитна кримськотатарська драматургія. Так, багато постановок було зроблено по п'єсам видатного кримськотатарського письменника Умера Іпчі.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що коренізація в галузях освіти та культури стала одним із найважливіших напрямків національної політики міжвоєнного двадцятиліття. Поряд з прагматичними більшовицькими цілями, коренізація створила умови для розвитку шкільної та професійної освіти, видавничої справи, клубів та театру національних меншин Кримської АРСР. В 1920-х роках працювали видатні кримськотатарські письменники та драматурги Бекір Чобан-заде, Абібула Одабаш, Асан Сабрі Айвазов, Умер Іпчі. Позитивним аспектом коренізації стала ліквідація неписьменності та використання латинського алфавіту. Загалом, коренізація в галузях освіти та культури повинна була сформувати явище радянської культури. Недаремно народжується сталінське формулювання культури «соціалістичної за змістом, але національної за формою». Соціалістичний, комуністичний зміст виступають головним фактором коренізації в галузях освіти та культури.

5.5. Національна преса та кооперативи як інструмент коренізації в кримській автономії

Першим і найважливішим завданням більшовиків у Криму було донести доктринальні положення комунізму до мешканців. Зробити це можна було, передусім, за допомогою випуску газет і журналів. Тому

розвитку періодичної преси приділялося значну увагу. Саме періодична преса постала найважливішим практичним інструментом політики коренізації. Національні секції Кримського ОК РКП(б) як першочергове завдання, створювали національні періодичні видання. Про важливість видавничої справи обговорювалося на засіданнях Вірменського бюро Кримського обласного комітету РКП(б). Було встановлено зв'язок з Повноважним представником Вірменії, Грузії, завдяки чому для Криму куплений вірменський друкарський шрифт. На цей захід виділено п'ять мільйонів карбованців [69, арк.595]. На засіданні 20 березня 1921 року затверджується редколегія вірменської газети у складі Дзуні, Вштуні, С. Гамалова. Передбачалося, що газета буде виходити двічі на тиждень накладом у тисячу примірників і поширюватися в Криму, Мелітополі, Харкові і навіть Північному Кавказі [70, арк.326]. Однак на першому етапі, обсяг матеріальних ресурсів дозволив видавати газету навіть чотири рази на тиждень. Вірменська газета отримала назву «Дзвін Комуни» і виступила рупором радянської влади в спілкуванні з вірменською громадою Криму. Значна частина вірмен була біженцями з Османської імперії й не знала російської мови. Люди перебували в складних побутових і матеріальних умовах. Вірменська газета виступила для них практично єдиним джерелом інформації про політику влади. Через наявність незначних матеріальних засобів видавалася газета лише півтора року, її випуск був припинений 24 вересня 1922 року [71, арк.27зв.].

Зазначимо, що у складі агітаційно-пропагандистського відділу працював і естонській інструктор. У 1922 році за його участю на шапірографі естонською мовою видавалася газета «Sipelgas». Примірники газети розповсюджувалися через сільські просвітницькі гуртки в естонських колоніях [72, с.18]. У Кримській АРСР поширювалися газети, що видавалися як місцевими комуністами, так і газети, що друкувалися в Москві й охоплювала всі регіони проживання естонців. Роботою серед естонців в загальнодержавному масштабі керувало Центральне бюро естонських секцій

при ЦК РКП(б). В одній із своїх постанов, щодо видавничої справи зазначалося, що «видавництво серед комуністів-естів у Росії необхідно поставити на підставі видавництва національних меншин. Газети повинні ознайомлювати естонський робочий клас, що проживає в Росії, з діяльністю і революційною боротьбою робітників Естонії і навпаки, для чого потрібно залучати кращі сили до роботи в періодичній пресі і зробити доступним газети широким масам також і в Естонії» [73, арк.36зв.].

З боку влади пріоритетна увага в проведенні пропагандистської роботи приділялася полякам, що жили в Криму. Після радянсько-польської війни 1920 року польська етнічна меншина вважалася своєрідною «п'ятою колоною». Пропаганда серед поляків півострова повинна була сформуванати лояльних радянських громадян. Серед польського населення поширювалася газета «Комуністична Трибуна». Вона була органом Польського бюро ЦК РКП(б). Газета містила комплекс ідеологічних установок, проте одночасно слугувала сполучною ланкою польських громад радянської країни [74, арк.15].

Таким чином, перед національними газетами постають зовнішньополітичні завдання. Насамперед, експортувати пролетарські ідеї як в Західну Європу, буржуазну Естонію й Польщу, так і на схід до Туреччини Кемаль-паші Ататюрка. Радянські національні газети повинні були продемонструвати, що проблема національного гноблення в радянських автономіях більше не існує, на відміну від, наприклад, Польщі. Радянська країна пропонує свою модель національної політики, що отримала назву коренізації. Національна і пролетарська ідеологія дивним чином перепліталися, теза про національно-визвольну боротьбу набувала у 1920-х роках абсолютно новою звучання.

Зазначимо, у досліджуваному періоді перевага у видавничій діяльності належала пресі кримськотатарською мовою. Так, у вересні 1922 року була створена Межвідомча комісія для врегулювання видання татарської газети й татарських видань. Татарському бюро обкому РКП(б) передається у

виключне користування 14-а Радянська друкарня, робота якої спрямовувалася тільки на видання агітаційно-пропагандистської літератури кримськотатарською мовою [75, арк.109]. Головне завдання перед видавництвом літературою, що готувалася до друку, полягало в тому, щоб забезпечити: «широке ознайомлення татарнаселення з радянським будівництвом і залучення татар до участі в практичній роботі в радянських установах» [76, с.1]. Пріоритетність видання літератури кримськотатарською мовою залишилася і в подальшому. Центр видання літератури кримськотатарською мовою знаходився лише в Кримській АРСР, інших видавництв не існувало, на відміну від видання періодичної преси для євреїв, болгар, греків, німців. До речі, єврейська газета «Дер Емес», яку розповсюджували в єврейських колгоспах Криму, видавалася в Москві.

У звіті за 1926 рік Кримського державного видавництва вказувалося: «Національна література посідає центральне місце у видавництві Кримдержвидав. Зростання її проти колишньої річної продукції минулих років виражається в 434%, а проти 1924/25 року – 241%» [77, арк.82].

Головним об'єктом надходження газет Кримської АРСР були хати-читальні. Газета, насамперед, повинна ознайомлювати читачів із заходами радянської влади, практикою коренізації на півострові. За цими газетами здійснювалося навчання неписьменних. У 1926/27 роках у Кримській АРСР налічувалося 155 хат-читалень, з них кримськотатарських 75, німецьких 15, болгарських 5, грецьких 3, і по одній вірменській і єврейській [78, арк.26]. Постачання літератури і газет хатам-читальням і робочим клубам у містах відбувалося під контролем партійних органів. Так, у доповіді «Партробота серед нацмен в Криму» на засіданні обкому ВКП(б) зазначалося: «Треба переглянути вже і зараз постачання літературою хат-читалень, червоних куточків, бібліотек у бік збільшення придбання літератури мовами національних меншин» [79, арк.70].

Новий імпульс видання періодичної преси отримує в 1930-х роках. Кампанії індустріалізації і колективізації вимагали систематичного

висвітлення й мобілізації радянських громадян, формування позитивної громадської думки. Зокрема, у постанові IV сесії ВЦВК за підсумками доповіді від Кримської АРСР було поставлено завдання: «розширити видавничу роботу, особливо місцевими національними мовами» [80, с.47]. Дотримуючись цієї установки, у Кримській АРСР видавалися 4 газети кримськотатарською мовою: «Ені-Дунья», «Яш-Куввет», «Керч Ішчисі» і «Більшовик», а також 3 журнали «Більшовик Єли», «Яш-Ленінджилер» і «Кадинлик» [81, с.146]. Необхідно відзначити, що ідеологічний і пропагандистський компоненти в періодичних виданнях 1930-х років стали набагато різкіші. В ювілейному збірнику можна зустріти наступну оцінку: «Журнал «Окр-Ішлери» у минулому, в основному, був націоналістичним органом, через який буржуазно-націоналістичні елементи намагалися проводити свою пантюркістську ідеологію... Не відставав від «Оку-Ішлери» у справі відображення ідеології ібраїмовщини і «Іллері». У подальшому перед видавництвом і Наркомосом кримськими парторганізаціями й урядом поставлені завдання докорінного покращення роботи нацдруку» [82, с.405]. Початок 1930-х років ознаменувався також активною роботою до переведення цілого ряду тюркських мов на латинський алфавіт. Цей процес отримав назву латинізації. У Кримській АРСР він торкнувся, насамперед, кримських татар. Газети почали виходити з використанням нового алфавіту. Кримськотатарські газети, з одного боку, повинні були вести широку роз'яснювальну кампанію процесу латинізації. Але й самі газети виступали способом навчання грамотності на новому алфавіті. Керівництво всією роботою з латинізації здійснював створений у Москві Центральний Комітет Нового Тюркського Алфавіту (ЦК НТА), який розпочав роботу в березні 1927 року. Найважливіше завдання ЦК НТА визначало так: «видає навчальну й іншу літературу на новому алфавіті, а також періодичні органи» [83, арк.3]. Для розв'язання цього завдання ЦК НТА мав значні фінансові ресурси. Так, із загального кошторису на 1931 рік у 900 тисяч карбованців, на видавничу діяльність передбачалося 555 тисяч

карбованців [84, арк.48]. Необхідно відзначити, що практично паралельно рішення про перехід на латиницю було прийнято і в сусідній з Кримською АРСР, Туреччині. Керівник Турецької республіки Мустафа Кемаль-паша Ататюрк наголошував на важливості процесу латинізації, як передумови модернізації держави.

Національними мовами в першу чергу публікували партійно-політичну літературу та під час великих кампаній. Так, великі тиражі готувалися під час прийняття Конституції 1936 року. «Сонце сталінської конституції» повинні були широко обговорити в трудових колективах. Саме тому, 10 жовтня 1936 року до Красноперекопського району надійшло через Держвидав тираж брошури «Проект Конституції СРСР»: 100 примірників українською мовою, 12 німецькою й 1 примірник на ідиш. Усього ж по Кримській АРСР тиражі проекту Конституції і виступу Й.В. Сталіна національними мовами були дуже значні. Зокрема, німецькою мовою надруковано 2280 примірників проекту Конституції і 1140 примірників доповіді Й.В. Сталіна; на ідиш – 880 і 440 відповідно; болгарською мовою – 530 примірників проекту і 265 виступу; грецькою мовою – 470 примірників проекту і 235 виступу; вірменською мовою – 260 примірників проекту і 130 виступів; чеською мовою – 50 примірників проекту і 25 виступу й естонською – 60 і 30 відповідно [85, арк.14].

Таким чином, проаналізувавши наявні документи, наукову літературу, дійшли висновку про те, що в реалізації політики коренізації періодичній пресі належала величезна роль. Газети й журнали повинні ознайомлювати своїх читачів з основними доктринальними положеннями більшовизму, практичними заходами національної політики, що проводилися в Криму. Зміст газет 1920-х років носив досить конструктивний характер, відзначався навіть деякою мірою дискусійності. З «роком великого перелому» стиль газетних статей стає більш агресивним. Того часу цькування зазнають багато представників партійно-радянського керівництва.

5.6.Профспілки, кооперативи та громадські об'єднання в заходах коренізації щодо національних меншин.

У загальному контексті курсу коренізації відводилася важлива роль профспілковим організаціям. По-перше, профспілки повинні стати інструментом практичної реалізації заходів коренізації. По-друге, профспілки були покликані створювати національний пролетаріат, через те що більшовицька ідеологія призначалася саме для промислових робітників, росіян і українців за етнічним походженням. Проте більшовицька ідеологія не була привабливою для селянства, представленого різними етнічними групами. Профспілкам, таким чином, у політиці коренізації відводилася найважливіша роль.

Радянська влада в Криму була встановлена пізніше, ніж в Наддніпрянській Україні, у листопаді 1920 року. Нові органи влади буквально відразу ж звернулися до організації профспілкової діяльності на нових принципах. 22 вересня 1921 року відбулося спільне засідання Кримської профспілкової ради з культвідділу і представниками від секцій національних меншин Обласного комітету РКП(б). Було обговорено питання про організацію при Кримській Раді професійних спілок (КРПС) спеціальної секції для роботи з національними меншинами. У протоколі постанови засідання зазначалося: «Організувати при Культвідділі КРПС Секцію щодо роботи серед національних меншин з представників наступних Секцій: Татарської, Вірменської, Німецької, для постійної роботи виділити одного товариша. Запропонувати вищезазначеним Секціям, до 25 вересня виділити своїх постійних представників» [86, арк.573]. Важливість завдання для більшовиків полягала в тому, що серед національних меншин Криму практично не було промислового пролетаріату. Більшість населення становили селяни, або так звані кустарі. Кустарні промисли були поширені серед греків, вірмен, караїмів. Перед Кримською Радою професійних спілок

поставлено завдання залучення кустарів в роботу галузевих профспілкових організацій.

З 11 по 17 березня 1921 року в Сімферополі відбувся VI Всекримський з'їзд професійних спілок. У роботі з'їзду взяло участь 372 делегата, з яких більшовиками були 141 особа або 35%. Цей з'їзд мав якісно новий характер. У процесі підготовчої роботи до його проведення замінили керівництво галузевих профспілок на людей, лояльних до нової більшовицької влади. Перш за все усунули колишніх меншовиків, особливо впливових у колишніх фабрично-заводських комітетах. У процесі підготовчої роботи провели 7 повітових міжспілкових конференцій, 24 конференції кримських виробничих об'єднань, 50 загальних зборів виробничих об'єднань, 142 загальних зборів на окремих підприємствах. Необхідно відзначити, що керівництво Кримської Ради професійних спілок прагнуло, щоб на VI з'їзді делегати представляли різні етнічні групи. Так, серед делегатів з'їзду було 296 росіян, 61 єврей, 9 кримських татар, 11 поляків, 7 вірменів, по 5 німців і греків і по одному представнику естонців, болгар, латишів і литовців [87, с.64-65].

Необхідно відзначити, що крім Кримської Ради професійних спілок у Криму діяли Кримські відділи виробничих Всеукраїнських спілок, які об'єднували 91 повітове відділення. Одним з найбільш численних був Всероботпрос – Всеросійський союз працівників освіти. Цей профспілковий орган, що об'єднував насамперед учителів, взаємодіяв з Народним комісаріатом освіти Кримської АРСР. Так, у звіті Наркомосу Криму зазначалося: «Щодо лінії професійної ставилися доповіді з народної освіти на пленумах, так і в засіданнях Кримської Ради професійних спілок. Але особливо тісний зв'язок у цій галузі підтримувався з союзом Всероботпрос; крім представництва в Колегії Наркомосу та його головкомів, представники союзу входять до Академічної і Бюджетної Наради, а також у всі постійні й періодичні комісії та наради» [88, с.138].

Важлива особливість полягає в тому, що на початку 1920-х років профспілки були насамперед зорієнтовані на вирішення економічних питань

в умовах розрухи й голоду. Унаслідок комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів у 1921-1922 роках у Криму вибухнув сильний голод. Головна причина голоду – політика продрозкладки. Від голоду загинуло 100 тисяч осіб із загальної чисельності населення півострова. Кримська рада професійних спілок організувала кампанію «Тижня допомоги голодуючим». За її підсумками при галузевих профспілках створювалися «Комісії Допомголу». Профспілки для своїх членів видавали хлібні картки, що в умовах жорстокого голоду було порятунком. Основні наслідки голоду подолали з урожаєм 1923 року.

З 1923 року КРПС почала активну діяльність у галузі заходів нової економічної політики. У її роботі пріоритети стали надаватися економічному відділу та відділу нормування праці. Тарифікація дрібних приватних підприємств була досить різноманітною і КРПС намагалася відстояти інтереси своїх членів, демонструючи стурбованість про різні етнічні групи. Національний аспект у роботі КРПС зайняв одне з пріоритетних місць після XII з'їзду РКП(б). У березні 1924 року в Сімферополі відбувся IX Всекримський з'їзд професійних спілок, на якому акцентували увагу на національному аспекті в роботі КРПС і Кримських відділів загальноросійських профспілок. У резолюції з'їзду зазначалося: «Усіма профорганізаціями має бути усвідомлено, що робота серед татар у кримських умовах є не вимушена, кимось нав'язана робота, а основний засіб для тісного згуртування всієї маси трудящих, об'єднана профспілками, і підрівнювання рядів організованого пролетаріату в сенсі підняття культурного рівня його відсталोї частини. Найсерйознішу увагу спілок треба звернути на повне залучення до лав спілок татар, що залишаються поза спілок, працюють за наймом» [89, с.79].

Одним з найважливіших напрямків роботи Кримської Ради професійних спілок стала просвітницька робота серед національних меншин півострова. Профспілки повинні були не тільки усунути елементарну неграмотність своїх членів, але і підвищувати їх загально-технічний і

професійний рівень. Для досягнення цієї мети, перш за все, використовувалася система курсової підготовки. У межах кримського обкому РКП(б) у 1924 році створюється спеціальна комісія для здійснення національної політики. У проекті плану роботи кримської парторганізації в галузі національного питання ставилося завдання: «через нечисленність досвідчених працівників з татар, необхідно створити курси при Наркомосі з підготовки радянських, кооперативних і профспілкових працівників» [90, с.8]. Слід відзначити, що Кримська Рада професійних спілок організувала спектр різноманітних курсів, так як коренізація передбачала залучення в промисловість представників національних меншин. У своєму звіті КРПС перераховує такі курси: «сільськогосподарської гідротехніки, електромеханічні, судноводіїв... будівельних десятників, бухгалтерії, діловодства, рахівництва, машинопису, стенографії». Активну участь взяла КРПС у створенні в Сімферополі робітничого факультету. У цьому ж документі зазначено: «Завдяки напруженій діяльності Культвідділу, у Сімферополі з 2 лютого 1921 року відкрито й діє Робітничий факультет, який Культвідділ Кримпрофспілки з повним правом може назвати своїм дітищем» [91, с.59]. Основний контингент прийнятих на робочий факультет становили представники національних меншин, переважно кримські татари, і робітфак офіційно вважався національним.

Але найбільш активну роботу Кримська Рада професійних спілок здійснювала з комплектування професійно-технічних навчальних закладів. Молодь повинна була формувати національний пролетаріат і виступати соціальною опорою радянської влади. Для різних етнічних груп КРПС виділяла квоти в певних навчальних закладах і підбирала абітурієнтів відповідного соціального походження. У спільному звіті Кримської Ради професійних спілок і Народного комісаріату праці Кримської АРСР за 1923 рік зазначалося: «Проведена вся робота з комплектування профтехнічних навчальних закладів шляхом відрядження тих, хто вступає, спілками безпосередньо у приймальні комісії профшкол, у які введені представники

відповідних виробництв спілок. Школи фабзавучу укомплектовані, головним чином, підлітками з відповідних виробництв... Розподілено за спілками 20 безкоштовних місць у театральній технікум, більша частина яких заповнена членами драмгуртків робочих клубів» [92, с.66]. У цьому ж звіті окремо характеризується робота серед кримських татар: «Основну частину роботи серед кримських татар профорганізацій становить культурно-просвітницька робота, яка зводиться поки що, головним чином, до профпропаганди, як засобу залучення татарських трудящих мас до згуртованої сім'ї пролетаріату. ...прямим наслідком цієї роботи також з'явилися прагнення до навчання та організації шкіл ліквідації неписьменності татарською мовою; таких організовано у Сімферополі – 3 та Євпаторії – 2» [93, с.68].

Найголовніше завдання профспілок у галузі національної політики полягало в залученні до своїх лав якомога більшої кількості кримських татар і представників національних меншин. Це дозволяло ідеологічно впливати на них і формувати ряди національного пролетаріату, сприйнятливого до більшовицької ідеології. На 1 серпня 1923 року в профспілках Кримської АРСР становили 2159 кримських татар, а до 1 травня 1924 року – 2380 осіб. До початку 1925 року цей показник збільшився до 2810 кримських татар - членів профспілок. Зростання чисельності за два роки склало 30,15% [94, с.46]. Зростання чисельності відбувалося перш за все за рахунок процесу коренізації радянського апарату й збільшення чисельності профспілки «Радслуж». Але найбільше зростання чисельності спостерігалось в профспілці працівників освіти «Всероботпрос». Отже, коренізація в системі освіти була найбільш зримою. Кримські татари у цій профспілці становили понад дванадцять відсотків.

1929 рік став своєрідною межею у діяльності профспілок Криму. Національна політика характеризується новими пріоритетами, коренізація набуває планового характеру. Створюються спеціальні органи з планомірного здійснення політики коренізації. У вересні 1929 року при Президії ЦВК Кримської АРСР створюється Комісія з коренізації

(татаризації) державного, кооперативного й профспілкового апарату і громадських організацій Криму. До складу цієї Комісії входили представники Кримської Ради професійних спілок. Сталінський «рік великого перелому» означав і початок репресій проти національної й технічної інтелігенції – так званих «буржуазних спеців». Радянська влада прагнула замінити їх на «висуванців». Кампанія висуванства означала, що профспілкові організації повинні підібрати нові кадри за критеріями соціального походження й національності. При цьому професійні якості повинні набуватися висуванцями в процесі практичної роботи і курсових заходів. У резолюції за доповіддю «Оргробота профспілок» на XIII Всекримському з'їзді профспілок зазначалося: «З'їзд визнає, що робота й увага профспілок до справи висунення з робітників і господарників, адміністраторів явно недостатня. Профспілки, будучи «резервуаром» державної влади, повинні залучати широкі верстви робітників до свідомої участі в господарсько-культурному будівництві, виховувати й навчати їх управлінням виробництвом, висуваючи нових пролетарів-господарників і адміністраторів» [95, с.29]. У резолюції окремо акцентовано увагу на роботі профспілок серед кримських татар і національних меншин: «З'їзд пропонує неослабно продовжувати роботу з виховання татарського і нацменовського профактиву, висунення робочих татар і нацменів на відповідальну радянську, господарську роботу» [96, с.33]. Висуванська кампанія мала специфічну мету. Такі представники всім були зобов'язані партії, яка змінила їх соціальний статус. Зримим втіленням цієї партії був її вождь Й.В. Сталін. Цими заходами сталінське політичне керівництво формувало для себе номенклатурну базу. Паралельно з процесом висуванства відбувалася кампанія усунення колишніх партійно-номенклатурних працівників. Під різними приводами ухилів і опортунізму ці люди піддавалися репресіям. Широка хвиля чисток відбулася в 1930 році в Кримській Раді професійних спілок. У доповіді на XIV Всекримському з'їзді профспілок зазначалося: «Обласному комітету партії довелося вести завзяту боротьбу зі спадщиною

опортуністичного керівництва ВЦРПС, що міцно вкорінилася у практиці роботи профспілок Криму. У цей період двічі змінювалося керівництво КРПС... Січневий пленум ОК і ОКК ВКП(б) 1931 року, визнавши роботу профорганів того періоду «такою, що не забезпечувала проведення генеральної лінії партії, ...поставив перед ним завдання чищення профапарату... нове керівництво КРПС зламало старий засмічений опортуністичними й бюрократичними елементами профапарат, коренізувало і зміцнило його за рахунок ударників-робітників з виробництва» [97, с.5]. Подібні чистки в Кримській Раді профспілок будуть ще не раз. Під час терору 1937 року всю групу висуванців 1930-1931 років репресуватимуть за звинуваченням у «буржуазному націоналізмі».

Політика періоду 1930-х років спричинила не тільки кардинальну зміну керівництва профспілковими організаціями Кримської АРСР, але і в умовах індустріалізації поставила перед профспілковими структурами нові завдання. Серед яких першочерговим стала підготовка робочих кадрів. Флагманами важкої індустрії в Кримській АРСР вважалися Керченський гірничо-металургійний комбінат і Севастопольський морський завод. Завдання профспілок полягало в залученні все нових і нових тисяч робітників і підвищення їх професійної підготовки. Завдання надзвичайно складне, враховуючи селянське походження нових робітників. Воно набувало характер найважливішого політичного змісту. Національний пролетаріат в Криму був ще не дуже численним.

23-27 травня 1930 року в Сімферополі проходив III пленум Кримської Ради професійних спілок. У резолюції за підсумками доповіді відзначалася необхідність активної роботи з підготовки кваліфікованої робочої сили для індустріалізації. Зокрема, зазначалося, що «пленум категорично пропонує всім профорганізаціям приділити найпильнішу увагу врахуванню потреб і підготовці кваліфікованої робочої сили та спеціалістів спільно з Наркомпраці і відповідними госпорганамі вжити заходів щодо створення єдиного центру з підготовки кадрів» [98, с.21].

Профспілкові органи Кримської АРСР не тільки з'ясовували потреби в кваліфікованих кадрах, реалізовували заповнення квот для кримських татар і національних меншин, але й активно брали участь у фінансуванні цих заходів. У всіх кримських профспілках існували так звані культфонди. Ці кошти перераховувалися підприємствами. Керівництво виробництв ставилося до цих перерахувачь без ентузіазму, так як губилися необхідні оборотні кошти. Так, у 1932 році профспілки Криму асигнували 2 675 тисяч карбованців на освітню сферу. Ця сума склала 43,8% від загального бюджету Кримської Ради професійних спілок [99, с.36]. Кошти використовувалися на підготовку нових робітників у системі професійно-технічної освіти та виконання квотних цифр. XIV Всекримський з'їзд профспілок, що проходив у Сімферополі у березні 1932 року, встановив квоти по залученню на підприємства робітників з національних меншин. На підприємствах союзної промисловості національний пролетаріат повинен був становити не менше 25%, на підприємствах кримської Центральної ради народного господарства (ЦРНГ) – не менше 20%, а в системі Наркомпосту – 22% [100, с.16]. З метою координації роботи Кримська рада професійних спілок проводила спеціальні наради, на яких обговорювалися практичні заходи щодо національної політики. Так, 25-28 серпня 1931 року відбулася всекримська національна нарада при КРПС. На ній розглядався комплекс заходів профспілок за їх роботою в національних районах Кримської АРСР. У резолюції за підсумками доповіді Емір-Велієва наголошувалося: «Однією з основних завдань профспілок є вирошування національних кадрів, особливо з корінної національності» [101, с.5]. У першій половині 1930-х років вектор національної політики спрямувався на загальногосподарські процеси, що відбувалися в Радянському Союзі. Формування національного пролетаріату, підтримка загальнопартійних політичних акцій, боротьба з неписьменністю і підвищення технічного рівня промислових робітників – ось найважливіші завдання Кримської Ради професійних спілок. Завдання у сфері національної політики формулювалися так: «Національне будівництво є частиною

загального потоку соціалістичної будівництва. Загальні успіхи в соціалістичному будівництві Кримської республіки одночасно є й успіхами в галузі національного будівництва. Питання національного будівництва не можна розглядати ізольовано, відірване від загальної політики нашої партії. А політика нашої партії – це політика на подальшу індустріалізацію Криму й соціалістичну реконструкцію сільського господарства, розгортання культурної революції в Криму» [102, с.21-22]. Профспілки Криму взяли активну участь в організації технічного навчання в умовах індустріалізації. На початок 1932 року технічним навчанням на профспілкових курсах було охоплено 18798 робітників. Із 11777 робітників, що працювали на Керченському гірничо-металургійному комбінаті, у курсову підготовку, організовану профспілками, залучили 3975 осіб, з них кримські татари становили 674 працівники [103, с.58].

Наступним найважливішим заходом Кримської Ради професійних спілок стала боротьба з неписьменністю. Серед членів профспілок певний відсоток становили неписьменні, які через курсові заходи повинні були навчитися читати і писати. У Кримській АРСР ліквідація неписьменності супроводжувалася спеціальним заходом щодо переведення кримськотатарської мови з арабської графіки на латиницю. Перед профспілками постало завдання як навчати латинській графіці, так і фінансувати цю кампанію. Масове перенавчання на новотюркський алфавіт почалося в Криму з 1929 року. Планувалося завершити цю кампанію в 1933 році [104, с.141].

У середині 1930-х років КРПС взяла участь в організації роботи середніх шкіл. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про перехід до обов'язкової семирічної освіти. На практиці це рішення означало величезну потребу в нових шкільних будівлях, вчителів, навчальній літературі. В умовах індустріалізації покрити всі витрати тільки за рахунок державного бюджету було неможливо. Для розв'язання проблеми профспілки Кримської АРСР повинні взяти шефство над школами. У постанові пленуму кримського

обласного комітету ВКП(б) вказувалося: «Запропонувати партгрупі КРПС на ділі здійснити шефство підприємств над школами, розгорнувши широке змагання підприємств і вчителів шкіл за те, щоб їх підшефна школа стала кращою з виховання дітей, їх успішності, з устаткування, чистоти й порядку» [105, с.33].

Таким чином, слід визнати, що у своїй діяльності Кримська Рада професійних спілок була провідником заходів національної політики. Саме КРПС можна вважати посередником між національним селянством і ВКП(б). Політика коренізації реалізовувалася не тільки партійними й радянськими, але і профспілковими організаціями. Зазначимо, що об'єктом коренізації виступили й самі профспілкові структури, у яких нараховувався певний відсоток кримських татар і представників інших народів. Кримські профспілки стали безпосередніми учасниками таких важливих заходів, як ліквідація неписьменності, шкільне будівництво, розвиток професійно-технічної освіти та курсової підготовки робітників. Поза всяким сумнівом, ці кампанії повинні оцінюватися позитивно. Однак, кримські профспілки не уникли репресивних акцій та ідеологічного тиску.

У своїй діяльності КРПС тісно співпрацювала з національними кооперативами. У 1920-х роках у соціальній структурі кримських татар три чверті складали селяни. Найбільшим кримськотатарським кооперативом був «Шеркет». Взагалі кооперативи виступали елементом національної політики, так як об'єднували селян за національним критерієм, дозволяли радянській владі контролювати процеси відродження в умовах коренізації. Влада прагнула стабілізувати фінансово-економічне становище селян, мінімізувати вплив приватного сектора в умовах нової економічної політики. «Шеркет» виступав як побутова структура. Розвитком національних кооперативів керувала Центральна Рада Народного Господарства (ЦРНГ) Кримської АРСР. Централізовано ЦРНГ постачала необхідні матеріальні компоненти для роботи національних кооперативів з виробництва продукції в містах. Рівень безробіття в Криму в 1920-х роках був досить високий. Народний

Комісаріат Праці Кримської АРСР вів облік безробітних за національним критерієм. У рамках політики коренізації кооперативи повинні були знизити рівень безробіття і сприяти формуванню національного пролетаріату. У містах Криму діяли вірменські, грецькі, єврейські та кримськотатарські кооперативи.

Важливим елементом коренізації стало створення національних Товариств взаємодопомоги». У структуру товариств входили невеликі виробничі підприємства, які забезпечували робочі місця і формували грошові фонди допомоги. Діяльність виробничих підприємств тривала до середини 1930-х років, коли в умовах дефіциту сировини, необхідної для індустріалізації, їх діяльність була припинена.

Товариства взаємодопомоги та національні кооперативи були формою громадських організацій у міжвоєнному Криму. Громадські організації акумулювали різні потреби людей у галузі економіки, організації міського господарства, сфері культури й дозвілля. Ініціатива у вирішенні цілого комплексу соціально-економічних і національно-культурних питань виходила від самих людей. Загалом, громадянське суспільство повинно надати широкі можливості для розвитку національних культур, збереження й розвитку рідної мови. Об'єднання зусиль людей дозволяє допомогти пом'якшити ряд гострих соціальних проблем країни. Алеж для радянської доби була характерною патерналістська модель, де громадським організаціям відводилась допоміжна роль. На зміну патерналізму радянського минулого в сучасній Україні повинна прийти ініціатива громадян багатокладної економіки та плюралістичного суспільства.

Модель громадянського суспільства теоретично розроблена й практично апробована в країнах Західної Європи. В Україні також були відносно невеликі тимчасові періоди прояву широкої громадської ініціативи. Це період національного відродження 1917-1920 років, а також перше радянське десятиліття.

У 1920-х та на початку 1930-х років діяв цілий ряд кооперативних, споживчих, просвітницьких, розважальних громадських організацій. У Кримській АРСР переважна їх частина була створена на етнічній основі. Коренізація передбачала широку громадську ініціативу та роботу національних громадських організацій.

З перших же днів сформувалася політична монополія РКП(б). Ніякі інші партії, за винятком більшовицької, широко і легально діяти не могли. Національна інтелігенція як вихід із ситуації бачила створення й роботу громадських об'єднань і організацій. Такими об'єднаннями стали національні клуби, хати-читальні, товариства взаємодопомоги, селянські кооперативи, структури товариства «Геть неписьменність», профспілки, зокрема вчителів, які спочатку мало контактували з Всероботпросом (Всеросійський союз працівників освіти).

Культурно-просвітницькі громадські організації були своєрідною передавальною ланкою між органами державної влади й національним селянством. Зазначені товариства виконували важливі освітні завдання: брали участь в організації курсів з перепідготовки вчителів початкових шкіл, що проводилися Народним Комісаріатом Освіти Кримської АРСР; у формуванні творчих колективів для підготовки підручників і розробки нових програм.

Суттєвим аспектом діяльності громадських об'єднань національних меншин Криму було їх участь у культурно-просвітницьких програмах Наркомосу Кримської АРСР, серед яких дійсно актуальною і складною поставала проблема ліквідації неписьменності. Починаючи з 1924 року, справа ліквідації неписьменності набула планового характеру. Ліквідації неписьменності серед національних меншин надавали особливого значення. Необхідно відзначити діяльність такої організації, як «Геть неписьменність». Це товариство стало одним з організаційних суб'єктів ефективної реалізації партійних і державних рішень впливу на селянство. Запроваджується мережа добровільних товариств. Так, зазначене товариство як всесоюзна громадська

організація засновано 2 листопада 1923 року, коли визначено тимчасове правління й ухвалено статут. Товариство очолив радянський діяч М.І. Калінін. Пізніше створюються республіканські філії [106, арк.79-81]. Зазначимо, товариство «Геть неписьменність» діяло на громадських засадах під патронатом держави. Воно здійснювало збір коштів, співпрацювало з НКО Кримської АРСР. Так, хто навчився в пунктах з ліквідації неписьменності (лікпунктах), залучалися до клубної роботи, щоб перешкодити прояву рецидиву неписьменності. Безумовно, ліквідація неписьменності була важливим суспільним завданням. У своїй роботі згадане товариство стикалося з цілим рядом труднощів: потрібні підготовлені вчителі, навчальні посібники тощо. Крім того Крим був полінаціональним регіоном, часом в одному населеному пункті проживали представники багатьох національностей, і ця обставина також ускладнювала реалізацію поставлених завдань. Повною мірою товариство «Геть неписьменність» поставлених цілей не досягло. Зокрема через кампанійський характер і недостатнє фінансування державою. Боротьба з неписьменністю була справою надто актуальною, але проходила без необхідної матеріальної бази й здійснювалася значною мірою за рахунок коштів громадських організацій. Товариство «Геть неписьменність» не справлялося і з поточними поставленими завданнями.

Нарком освіти А. Луначарський на II сесії ЦВК СРСР у доповіді про народну освіту зазначав: «Товариство сприяння ліквідації неписьменності «Геть неписьменність» виносить прекрасні резолюції, але конкретно дає мізерні результати». Причина, як підкреслював сам А. Луначарський, полягала в недостатньому фінансуванні [107, с.2-3]. Фінансову базу планів ліквідації неписьменності повинні були складати внески державних організацій і кооперативів. Однак для цих структур це означало відволікання коштів з господарського обігу, тому кошти вносилися із запізненням. Отже, ліквідація неписьменності проводилася методами штурмівщини і

кампанійщини, які підміняли собою кропіткий процес підвищення освітнього рівня населення.

Ліквідація неписьменності передбачала розширення розповсюдження політичної літератури. Грамотний селянин повинен був сам прочитати агітаційно-пропагандистську літературу та статті в газетах. Друковане слово в середині 1920-х років займало ще незначне місце в житті національних сіл Криму. З діяльністю товариства «Геть неписьменність» було тісно пов'язане функціонування хат-читалень у селах і національних клубів в кримських містах. Хати-читальні забезпечувалися в централізованому порядку газетами й іншою друкованою продукцією. Хати-читальні повинні були за завданням Наркомосу Кримської АРСР допомагати в роботі ліквідаторам неписьменності, проводити агітаційні кампанії, сприяти популяризації агрономічних знань з метою підвищення продуктивності селянських господарств в умовах НЕПу. У Кримській АРСР налічувалося 40 кримськотатарських хат-читалень [108, арк.15].

У Кримській АРСР діяв ряд національних клубів: єдиний нацмен клуб в Керчі, клуб нацмен Заходу в Сімферополі, вірменський клуб у Сімферополі, Севастополі, Ялті і Карасубазарі, караїмський клуб у Євпаторії, польський в Севастополі, кримчацький у Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Карасубазарі. Усього в 1927 році налічувалося 14 клубів [109, арк.17]. Національні клуби об'єднували людей не тільки за соціальною, а швидше за національною ознакою. Ці громадські організації відіграли дуже важливу роль у подоланні голоду в Криму в 1921-1922 роках. Так, на засіданні грецького клубу в Севастополі 28 березня 1922 року ухвалено рішення про поїздку за кордон членів правління клубу Радефа, Лазариді, Алексіу для збору пожертв голодуючим [110, арк.4].

Як правило, при клубах діяли невеликі бібліотеки, гуртки: агітаційно-пропагандистський, народних промислів, театральні групи. Так, у складі караїмського і кримчацького клубів існували театральні колективи. У кримчацькому клубі було поставлено 40 вистав, з них 35% рідною мовою. У

караїмському клубі проведено 2 концерти, 2 лекції, 6 доповідей і поставлено 16 вистав. Репертуар склали п'єси «Яш-Хатшига», «Хат Годж Ев Хороби», «Алішіаган Башка Калпак Ярашма» [111, арк.20-21].

Робочі інтернаціональні клуби створювалися під ідейним керівництвом і контролем агітаційно-пропагандистського відділу Кримського обкому партії. У клубах проводилися вечори, присвячені історії революційного руху, читалися лекції пропагандистського характеру, обговорювалися питання міжнародного робочого руху.

Активну діяльність у Кримській АРСР у другій половині 1920-х - початку 1930-х років здійснювало ТЗЄТ. Значні кошти витрачало Товариство із землеустрою євреїв на розгортання мережі культурно-просвітницьких установ у місцях компактного розселення євреїв у Євпаторійському і Джанкойському районах [112]. ТЗЄТ – громадська організація, що ставила своїм завданням сприяти культурно-просвітницькій роботі серед єврейських переселенців [113]. ТЗЄТ тісно співпрацювало з «Союзом Войовничих Безвірників» (СВБ). У 1931 році Центральне правління ТЗЄТ ухвалило рішення про організацію серед євреїв антирелігійної кампанії.

Визначною є спроба єврейської інтелігенції створити Кримське Товариство «Гезкульт» єврейської пролетарської культури. У Статуті товариства поставлені наступні завдання: «Популяризувати серед єврейських трудящих мас рідною мовою генеральну лінію Партії; допомагати відповідним установам і організаціям (партійним, радянським, профспілковим) при проведенні культурної революції по всіх маршрутах серед єврейських трудящих мас, для чого організувати навколо себе пролетарський актив» [114, арк.225].

Таким чином, визначаючи місце громадських організацій в етнокультурних процесах в автономії, можна стверджувати, що в 1920-х роках РКП(б), прагнучи залучити до соціального експерименту національне селянство, активно здійснювала політику коренізації. Поряд із заснуванням адміністративних одиниць (національних сільрад і районів), вона сприяла

створенню громадських об'єднань. Принципи, які визначали політику більшовиків щодо громадських об'єднань, виходили з централістсько-уніфікованого характеру самої партії і її ідеологічних постулатів – класовості й інтернаціоналізму. Але в умовах НЕПу об'єктивно створювалися умови для розвитку національних груп, що проживали в Криму. У силу об'єктивних причин виникав значний розрив між кількісними показниками у діяльності громадських об'єднань і їх реальним станом. Це пояснюється відсутністю умов для існування організацій справді національних, розбіжністю інтересів національних меншин і правлячої еліти. У 1930-х роках здійснюється перехід до жорсткого регулювання в економіці, проголошується курс на посилення класової боротьби, що корінним чином негативно відобразилося на статус громадських об'єднань. Більшість громадських об'єднань були розпущені. Головним завданням взаємодії слугувало виконання громадськими об'єднаннями політичних завдань керівництва. В умовах затвердження командно-адміністративних методів управління відбувалося остаточне зрощення громадських і партійно-державних структур. Продовжували функціонувати тільки практично позбавлені якої-небудь громадської ініціативи, так звані масові добровільні товариства.

Досвід діяльності громадських об'єднань серед національних меншин Кримської АРСР суперечливий. З одного боку, громадянські об'єднання були виразниками ініціативи певних верств населення, а з іншого боку – знаряддям більшовицької влади, яка використовувалася для затвердження лівототалітарного режиму.

ВИСНОВКИ

Дослідження широкого кола джерел дозволило дійти наступних висновків:

1. В історіографії історія здійснення політики коренізації в Кримській АРСР не вивчалась. В історичній науці відсутня узагальнююча робота з проблематики коренізації в Кримській АРСР у міжвоєнну добу. Національні процеси в Криму аналізувались тільки в контексті загальносоюзних.

2. Дослідницьку базу роботи визначає поєднання різних за походженням, сутністю, специфікою джерела. Їх добір формувался у межах поставлених дослідницьких завдань та окреслених методологічних підходів. Використані архівні документи вперше вводяться до наукового обігу, а джерельна база дисертаційного дослідження є достатньою для досягнення поставлених у роботі цілей.

3. В здійсненні практики коренізації в Кримській АРСР було закладено кілька важливих принципів. По-перше, коренізація була підпорядкована стратегічному завданню зміцнення радянської влади на півострові. Більшовики не могли ігнорувати національних прагнень народів Криму. Національне відродження 1917-1920 років змусило більшовиків звернутись до вирішення національних проблем. В складі Кримського обкому РКП(б) були створені національні секції, татарське бюро. Почалось цілеспрямоване формування груп комуністів з представників певних національностей. Це завдання вважалось одним з найважливіших, так як кримських татар-комуністів налічувалось не більше ста осіб. Національні секції Кримського обкому РКП(б) виступили в якості передаточної ланки, транслюючи специфічні потреби різних етнічних груп радянській владі. По-друге, коренізація повинна була сформувати привабливе уявлення про радянську владу за кордоном, зокрема серед тюркських народів Туреччини та Близького Сходу. Кримська АРСР повинна була стати альтернативою модернізації,

здійснюваної Кемаль-пашою Ататюрком в Туреччині. Модернізації традиційного ісламського суспільства на принципах індустріальної доби. Більшовики очікували комуністичну революцію в Європі, а коли їхні надії не виправдались, стали «експортувати» більшовизм на Схід. Комунисти кримські татари повинні були на практиці здійснювати цей задум. Туреччину в 1922 році відвідала делегація з Криму, в складі якої був відомий письменник Асан Сабрі Айвазов. Через Кримську АРСР розширювався геополітичний вплив СРСР на Близький Схід. Більшовики прагнули поєднати національно-визвольний рух з практикою їх ідей. Через цей рух закріпитись в стратегічно важливому регіоні. Цілий ряд заходів в Туреччині і Кримській АРСР проводились фактично паралельно. Була реформована система середньої освіти, змінився статус жінки в суспільстві, відбулось відокремлення релігійних інституцій від держави, суттєво посилилась роль держави в економіці. Створення Кримської АРСР та перетворення в автономії значною мірою були обумовлені зовнішньополітичними факторами. По-третє, коренізація в Криму стала альтернативою «Палестинського проекту» для єврейського народу. Більшовики прагнули довести, що тільки в СРСР вирішена проблема антисемітизму. Комплексом заходів більшовицьке керівництво прагнуло налагодити контакти з світовими єврейськими організаціями, зокрема «Джойнтом». Євреї колишньої Російської імперії на початку 1920-х рр. знаходились у дуже важкому стані. Вони пережили погроми періоду громадянської війни та економічне розорення. Колишня Таврійська губернія входила до смуги осілості, тому єврейська громада перевищувала сорок тисяч осіб. З початку двадцятих років Кримська АРСР стала регіоном переселення євреїв на землі, відведені для сільського господарства. Євреї в штетлах Правобережної України фактично не мали матеріальних засобів до існування. З відміною нової економічної політики євреї ремісники також лишились джерел сировини та ринків збуту продукції. Партійне керівництво стверджувало, що значна доля кустарів породжує в єврейському середовищі «дрібнобуржуазний уклад». Соціальна

група ремісників повинна була бути заміненою міським пролетаріатом. Формування єврейського пролетаріату в Кримській АРСР здійснювалось на таких об'єктах індустріалізації, як Керченський горно-металургійний комбінат та Севастопольський морський завод. На цих підприємствах виділялись квоти для працівників-євреїв. Поряд з соціально-економічними факторами для пролетаризації та аграризації єврейського населення СРСР, переселення в Крим стало альтернативою «буржуазній Палестині». Радянська політична верхівка намагалась довести, що тільки СРСР – єдина батьківщина єврейського народу, місце створення його «національного очата». На певному етапі в цьому вдалось переконати такі впливові міжнародні єврейські організації, як «Джойнт», який був основним фінансовим донором програм допомоги євреям. В другій половині 1920-х рр. з загальної суми коштів «Джойнту» 80% перераховувалось на програми в Радянському Союзі і тільки 20% для потреб переселенців в Палестині. Серед різних регіонів країни, саме Крим був обраний основним регіоном для переселення. Вирішуючи вкрай складне і чутливе «єврейське питання» радянська влада намагалась створити собі позитивний імідж на міжнародній арені, привернути симпатії широких верст американського та європейського єврейства. В великій своїй частині це завдання було виконано. Алеж на кримському регіональному рівні переселення євреїв визвало досить великі складності. 1920-ті рр. характеризуються зростанням міжнаціональної напруги в Криму. Формується протидія єврейському переселенню з боку кримськотатарського керівництва автономії. У Велі Ібраїмова, Османа Дерен-Айерли та інших кримськотатарських націонал-комуністів були свої плани розвитку характера автономного утворення в Криму. Кримськотатарські лідери бачили її розвиток як національної, саме кримськотатарської автономії, прагнули змінити етнічний склад півострова. Було створено кілька кримськотатарських переселенських організацій. Зокрема, такі як Кримське товариство допомоги переселенцям і розселенцям (КТДПР), «Коч-Ярдимі». Перша організація була створена державою і

ставила на меті здійснення плану реєміграції кримських татар з Румунії та Болгарії до Криму. Загалом планувалось переселити близько двохсот тисяч чоловік. Як би такий план було реалізовано, демографічна карти Кримської АРСР суттєво би змінилась. Друга організація була створена громадськістю для підтримки процесів переселення. Інтелігенція активно підтримала плани повернення співвітчизників на історичну Батьківщину.

4. Коренізація в Кримській АРСР характеризується комплексом адресних заходів щодо різних народів півострова. Можна виділити заходи коренізації щодо кримських татар, євреїв, так званих «нацменів Заходу» та невеликих за кількістю національних меншин (цигани, айсори, караїми). Коренізація стосовно «нацмен Заходу» обода суттєвими протиріччями. Радянські лідери прагнули до жорсткого контролю за німецькою, польською та естонською громадами Кримської АРСР. Представники цих націй розцінювались як своєрідна «п'ята колона». Зовнішньополітичні відносини СРСР з Германією, Польщею та Естонією були досить напруженими або навіть ворожими. Вкрай негативне відношення було перенесено на поляків та німців Криму. Жостків утисків зазнали католицькі та протестантські громади, система освіти та клубної роботи. Німецькі землевласники Криму втратили близько 50% угідь, які ним належали. «Релігійно-земельний» конфлікт так і не було вирішено на протязі всього міжвоєнного двадцятиліття. Асиміляційні процеси, до яких прагнула радянська влада, стосовно німців було вкрай важко реалізувати. Більшовицькі лідери прагнули «розмити» німецьку національну ідентичність, алеж переважна кількість німців були сільськими жителями. Німці прагнули до моноетнічних сіл, намагались не змішуватись з іншими етносами. Німецьке село було місцем збереження рідної мови та культури. Мова і релігія були головними фундаментами німецької національної ідентичності. Радянська земельна реформа та боротьба з церквою підірвали самі основи існування німців як національної групи. В курсі коренізації щодо поляків костьол був об'явлений головним ворогом. Процеси асиміляції поляків були більш успішними, так як

вони в більшості проживали в містах та не використовували в повсякденному житті польську мову. Малочисельність естонців не робила заходи коренізації щодо них такими актуальними, як до п'ятидесятитисячної німецької громади. Одним з найважливіших заходів коренізації стало створення національних естонських сільських рад та естонського клубу.

5. Коренізація стосовно кримських татар займала центральне місце серед заходів національної політики в автономії. Національна політика міжвоєнного періоду стосовно кримських татар не була комплексом однакових заходів протягом двадцятиріччя. У курсі коренізації щодо кримських татар можна виділити кілька періодів. Перший тривав з 1921 по 1928 рік. У 1921 році створюється Кримська РСР і однією з найважливіших причин її формування була багатонаціональність півострова. Цей період характеризується відносною свободою, яка зумовила національно-культурну творчість. Розвивається система національних шкіл, діють національні клуби, театральні колективи. Працюють письменники і поети, що склали золотий фонд кримськотатарської літератури: Б. Чобан-заде, А.С. Айвазов, А. Гірайбай, А. Одабаш. Аналогічний процес відбувається і в УРСР. Українські письменники об'єднуються в спілки «Плуг», «Гарт», «Вільну академію пролетарської літератури». Найяскравіші постаті українського національного відродження - В. Сосюра, П. Тичина, Ю. Яновський, М. Куліш, П. Панч. Другий період можна визначити з 1929 по 1934 роки. В 1928 році в Криму відбулася одна з перших репресивних акцій для зміцнення тоталітарного режиму. Проведено судовий процес над головою ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмовим і групою його найближчих соратників. Суд виніс вирок про страту Велі Ібраїмова. Цей судовий процес став початком широкої кампанії репресій проти націонал-комуністів. Зміцнений тоталітарний режим вважав небезпекою для себе зростання національної самосвідомості, розширення впливу національної інтелігенції. Схожий процес розвернувся і в УРСР – це так звана справа «Спілки визволення України». Судові процеси дали старт широкій хвилі репресій проти національної інтелігенції. Було репресовано

керівництво Всеукраїнської академії наук. Творча інтелігенція звинувачується в «буржуазному націоналізмі» і «націонал-ухильництві». Важлива обставина полягала в тому, що в самій коренізації містилася глибока суперечність між національним та інтернаціональним. Для національної інтелігенції, більшість представників якої пройшли через революцію 1917 року, національне було пріоритетним, національно-культурна творчість сприймалася занадто буквально. У школах зростало нове покоління молоді з високим рівнем етнічної самосвідомості. Зміцнений сталінський режим змінив пріоритети національної політики. Взаємозв'язок з індустріалізацією став займати найважливіше положення. У Криму існував ще один аспект, який викликав глибокий конфлікт. Це земельна реформа. Під час земельної реформи ділянками повинні наділити все національне селянство. Серед селян кримських татар половина була безземельною, тому вирішення цієї гострої й болючої проблеми керівництву автономії бачилося як найважливіший змістовний компонент національної політики. Курс Народного Комісаріату Землеробства Кримської АРСР, передбачав здійснення як внутрішньопоселенського, так і міжпоселенського землеустрою. Ці заходи істотно скоригувалися програмою переселення в Кримську АРСР євреїв з містечок УРСР і БРСР. Голова ЦВК Кримської АРСР Велі Ібраїмов розумів, що масове переселення може змінити демографічну ситуацію й пріоритети в розвитку автономії. Процесу переселення надавався прихований опір. Висувалося таке офіційне гасло: спочатку необхідно завершити земельну реформу в Криму, а потім на решту землі запрошувати переселенців ззовні півострова. Протидія центру заходам національної політики стала однією з причин суду й репресування В. Ібраїмова. Зазначена важлива, але не єдина причина, тому що земельна реформа, яка проводилася в Криму, носила специфічний характер. При наділенні землею пріоритет віддавався заможним селянам, або «куркулям» у термінології розглянутого періоду. Кримське політичне керівництво було представлено також колишніми членами партії «Мілли-фірка», які займали

посади в радянських органах влади та управління. Партія в першій половині 1920-х років практично існувала напівлегально. ЦК партії «Мілли-фірка» очолював Б. Чобан-заде, одночасно обраний і до складу ЦВК Кримської АРСР. Національна політика в Кримській АРСР відрізнялася специфічними рисами, що було обумовлено ситуацією на півострові. Національній політиці міжвоєнного періоду в СРСР, притаманні суттєві регіональні особливості. Кримська АРСР мала унікальні риси, тому автономія стала своєрідним дослідним майданчиком з апробації заходів коренізації.

6. Одним із важливих напрямів політики коренізації стало здійснення комплексу заходів, щодо боротьби з релігією в середовищі різних народів Кримської АРСР. Національна самоідентифікація була тісно пов'язана з релігією. Тому боротьба з «релігійними пережитками» мала на меті сформувати у радянської людини домінування інтернаціональних світоглядних установок над національними цінностями. Антирелігійна політика в Кримській АРСР була досить диференційованою. Можна виділити кілька її напрямів. Максимально жорсткий курс щодо православ'я. Православні храми та громади стали основним об'єктом державного терору. Церковним двадцяткам висувалась вимога ремонту храмів. Кошторис на ремонтні роботи був набагато завищеним від реальних потреб. Будучи не в змозі виконати пред'явлені вимоги, церковні двадцятки саморозпускались, а храми ліквідовувались. Більша частина будівель була знищена, а ті що залишились, використовувались під розміщення радянських установ та громадських організацій. Вибіркові заходи ЦАУ ЦВК Кримської АРСР здійснювались щодо іудейських громад євреїв та кримчаків. Режим існування для цих громад в 1920-х рр. був досить ліберальним. Причина такої поведінки радянської влади в тому, аби не наразитись на невдоволення американських донорів переселення євреїв до Криму. Значна кількість єврейських релігійних громад була створена в переселенських колоніях на Півночі Криму. В цих селах діяли хедери на чолі з меламедами. В 1920-х рр. працюють кримчацькі каали в Карасубазарі, Сімферополі та Євпаторії.

Активно діє кримчацьке духівництво. Жосткої протидії релігійній діяльності кримчаків влада не чинить. Релігійний курс радянської держави змінюється в Криму в 1928 році, після страти В. Ібраїмова. Закриваються єврейські мікви, благодійні товариства. За допомогою євреїв-комуністів ініціюються листи в органи влади з проханням відкриття в будівлях синагог пролетарських клубів та «червоних куточків». Влада миттєво реагувала задоволенням цих псевдо-звернень «єврейської громадськості». Знищення будівель храмів супроводжувалось руйнуванням єврейських кладовищ. Надгробні плити становились будівельним матеріалом. Подібними діями радянська влада деформувала людську свідомість та моральні якості. Межа між дозволеним і табу, життям та смертю стиралась і такою людиною можна було значно легше маніпулювати. З початку 1920-х років досить м'яка політика здійснювалась щодо мусульманських громад і об'єднань. Радянська влада намагалась уникнути мусульманського підпілля, політизації ісламу, коли релігія стала би знаряддям озброєної боротьби. ЦВК Кримської АРСР дозволяє проводити мусульманські з'їзди в Сімферополі, діяти духовному управлінню, викладати основи віровчення в коранічних школах підліткам, які досягли 14-ти літнього віку. На рубежі 1920-1930-х років розгортається спеціальна кампанія, яка отримала назву «ліквідація покинутих та ветхих мечетей». Під приводом того, що в деяких мечетях тривалий час не проводяться намази та ряд із них потребує капітального ремонту, мечеті закривали та розбирали на будівельний матеріал. Особливість даного процесу полягає в тому, що на відміну від культових споруд інших конфесій, мечеті фізично знищували, а не пристосовували під інші потреби. В антирелігійній пропаганді в автономії також існувала певна диференціація. В Кримській АРСР діяла «Спілка Войовничих Безвірників», її структурним підрозділом було товариство «Дегіляр». Дане товариство було зорієнтоване на ведення роботи серед мусульман, кадровий склад якого формувався з кримських татар. Антирелігійні антимусульманські гасла повинні були реалізовувати самі «мусульмани», щоб така діяльність не вважалась тиском

«християн». Розбирати мечеті повинні були також робітники кримські татари. Діяльність «Союзу Войовничих Безвірників» містила багато протиріч і протікала складно. Чисельність організації довгий час була вкрай незначною, вступ здійснювався примусово по рознарядках. Можна констатувати, що переважна частина радянських громадян Кримської АРСР або оставались віруючими людьми, або досить прихильно ставились до церкви. Частка таких людей серед національних меншин півострова була значно більшою, а ніж росіян, тому що національна само ідентифікація була тісно пов'язана з релігійними поглядами.

7. Одним із важливих напрямів політики коренізації стала підготовка кваліфікованих кадрів для промисловості, сільського господарства, системи охорони здоров'я та освіти. Робота з підготовки кваліфікованих кадрів означала формування нової соціальної структури суспільства. На зміну традиційному аграрному мусульманському суспільству приходила індустріальна структура, де значно вищою була доля городян, представників робітничого класу та людей інтелектуальної праці. Зазначені процеси означали також значне прискорення асиміляції та русифікації. Традиційне кримськотатарське село було носієм національної самосвідомості та націоналізму. Зміна способу життя, отримання іншої освіти, робота в інтернаціональному колективі змінювали стереотипи та моделі поведінки. Значне місце в даному напрямку коренізації належало більшовицькій ідеології, яка формувала нову шкалу цінностей та світосприйняття. Позитивно можна оцінити збільшення кількості лікарів серед представників національних меншин, числа медичних закладів, надання спеціальної медичної допомоги. Значних успіхів було досягнуто в роботі закладів освіти. Була створена мережа як середньо-спеціальних, так і вищих навчальних закладів. В них здійснювалось квотування для певних національних груп. Практично в кожному закладі до сорока відсотків місць надавалось кримським татарам. Навчальні заклади повинні були сформувати нову радянську інтелігенцію, яка би замінила тих, хто отримав дореволюційну

освіту. Кампанія висуванства не принесла тих результатів, на які очікувала комуністична влада. Висуванці виявились неспроможними виконувати професійні функції, незважаючи на їх «цінне соціальне походження». Заклади освіти забезпечували проведення коренізації серед категорій спеціалістів.

8. Татаризація була генеральним напрямом політики коренізації, алеж з рубежа 1920-х років радянська влада розгорнула роботу і серед нечисленних національних меншин. Зокрема, це кримчаки, цигани, айсори та італійці. На протязі практично десятиліття на них не звертали особливої уваги, бо вони були аполітичними і не висували ніяких специфічних вимог, як наприклад німці чи євреї. Згодом, радянська влада звернула увагу і на роботу серед зазначених національних меншин. Кримчаки були залучені в процес аграризації євреїв. Для них були створені національні колгоспи «Кримчак» та «Ені Кримчак». В Карасубазарі та Сімферополі створені кримчацькі школи та клуби. Серед циган почалась робота з боротьби з козівництвом, безробіттям та бідністю. Специфіка коренізації серед циган полягала в вирішенні соціальних проблем. В Керчі мешкала сама велика в СРСР група італійців. Радянська влада ініціювала створення італійської школи для дітей та підготовку в Ленінграді вчителів. Айсори були біженцями з Близького Сходу і влада в рамках коренізації працювала над їх розміщенням та працевлаштуванням.

9. Практичні рекомендації для сучасної національної політики, враховують практику міжвоєнного періоду, насамперед в культурно-освітній галузі. Всебічний розвиток національних шкіл, розширення спектру використання мов народів, які мешкають в Україні, друк літератури, створять передумови гармонізації міжнаціональних відносин в нашій країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЛІТЕРАТУРА:

1. Национальный вопрос и Советская Россия. – М.: Государственное издательство, 1921. – 91с.
2. Там само.
3. Национальный и колониальный вопрос и РКП(б). Материалы и статьи. / под ред. Г.И. Бройдо. – М.: «Московский рабочий», 1925. – 411с.
4. Там само.
5. Калинин М.И. Евреи в СССР / М.И. Калинин. – М.: издание ЦС ОЗЕТ, 1932. – 16с.
6. Жизнь национальностей. – 1921. – 5 ноября. - № 24(122).
7. Султан-Галиев М. Избранные труды / М. Султан-Галиев. – Казань: Гасыр, 1998. - 719с.
8. Мансуров Г. За культурное строительство национальностей / Г. Мансуров. – М.: Наркомпрос, Госиздат, 1927. – 42с.
9. Ваганян В. О национальной культуре / В. Ваганян. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 192с.
10. Мушперт Я., Файнберг Е. Комсомол и молодёжь национальных меньшинств / под ред. С. Диманштейна. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1926. – 107с.
11. Там само.
12. Национальный вопрос в культурной работе профсоюзов. Постановления Всесоюзного Совещания при ВЦСПС по культурной работе в нацреспубликах и среди нацменьшинств. – М.: книгоиздательство ВЦСПС, 1928. – 64с.
13. Гинзбург А. Профсоюзы и национальный вопрос / А. Гинзбург. – М.: Издательство ВЦСПС, 1925. – 57с.

14. Лазерсон М.Я. Национальность и государственный строй / М.Я. Лазерсон .- Петроград: Книга, 1918. – 188с.; Кантор Е.Д. Кому потрібна ворожнеча народів / Е.Д. Кантор. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 48с.; Глебов В. Современный антисемитизм и борьба с ним / В. Глебов. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1927. – 56с.
15. Воробйов І.Ф. Про виникнення і розвиток української соціалістичної нації / І.Ф. Воробйов. - К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 184с.
16. Шпортенко О.М. Развитие освіти взрослых в УРСР (1917-1967рр.) / О.М. Шпортенко. – К., 1969. - 405с.; Лихолат А.В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. / А.В. Лихолат. – М.: Наука, 1970. – 436с.
17. Гольде Ю.В. Земельное устройство трудящихся евреев / Ю.В. Гольде. – М.: Центральное Издательство Народов Союза ССР, 1925. – 99с.
18. Калинин М.И. Еврей-земледельцы в союзе народов СССР / М.И. Калинин. – М.: Издание Центрального Правления «ОЗЕТ», 1927. – 40с.
19. Там само.
20. Кантор М. Еврейское землеустройство на Украине / М. Кантор. – М.: издание Центрального Правления ОЗЕТ, 1929. – 29с.
21. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. – М.-Л.: Государственное издательство, 1929. – 311с.
22. Там само.
23. Диманштейн С. Прошлое и настоящее. Жизнь народов СССР / С. Диманштейн. – М.: «Московский рабочий», 1924. – 110с.
24. Национально-культурное строительство в РСФСР к XV летию Октябрьской революции. Сборник статей. / под ред. А.Р. Рахимбаева. – М.-Л.: Наркомпрос РСФСР, Государственное учебно-педагогическое издательство, 1933. – 191с.
25. Там само.
26. Там само.

27. Касымов Г. Пантюристская контрреволюция и её агентура султангалиевщина / Г. Касымов. – Казань: Татиздат, 1931. – 100с.
28. Итоги разрешения национального вопроса в СССР. Сб. статей. / под ред. С.М. Диманштейна. – М.: Издательство «Власть Советов» при президиуме ВЦИК, 1936. – 223с.
29. Лихолат А.В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление советской власти / А.В. Лихолат. – М.: Наука, 1970. – 436с.; Пономаренко П.М., Солошенко В.Н. Торжество ленинской национальной политики на Украине / П.М. Пономаренко. – К., 1979. – 29с.
30. Архипов В.І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: Автореф. дис...канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський державний університет ім. Т. Шевченка. – К, 1994. – 19с.;
31. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». / Под общ. ред. В.В. Пшеничного. – Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009. – 352.
32. Очерки истории и культуры крымских татар. / Под. Ред. Э.Чубарова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 208с.
33. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии / С. Керимова. – Симферополь: «ДОЛЯ», 2002. – 192.
34. Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа / Д.П. Урсу. – Симферополь: Крымчупедгиз, 1999. – 144.
35. Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944): Биобиблиографический словарь. / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: «ДОЛЯ», 1999. – 240с.
36. Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха / Д.П. Урсу. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2004. – 276.

37. Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р.И. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008. – 512с.
38. Даниленко В.М. Проекти єврейської автономії в радянському Криму // Крим в історичних реаліях України. – К., 2005; Дорошко Микола Савович Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис...доктора іст. наук 07.00.01 «Історія України» / КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 2004. – 34с.; Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.; Волкова Світлана Анатоліївна Чехи на півдні України (60-ті роки ХІХ ст. - 30-ті рр. ст. ХХ.): Автореф. дис...канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України»/ Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20с.; Балуба Ігор Анатолійович Польська національна меншина України в 20-30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук:07.00.01 «Історія України»/ КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 1997. – 24с.; Буравський Олександр Антонович Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»/ Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20с.; Гудь Богдан Васильович Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект: Автореф. дис...доктора іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія»/ Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – 34с.
39. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.
40. Національне питання в Україні ХХ - ХХІ століття: історичні нариси / ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592с. Мельник Надія Іванівна. Національно-культурний розвиток болгарської меншини в

- Україні в 20-30-х роках ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / Київський національний університет імені Т.Г. Шевченко. – К., 1996 – 26с.
41. Полетаев Д. На боевом участке национально-культурного строительства. Подготовка национальных кадров в Крыму. / Д. Полетаев – Симферополь, 1931.
 42. Стахонова А. О подготовке кадров // Экономика и культура Крыма. – 1930. - №1.
 43. Вірник Д. Економічний розквіт Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. / Д. Вірник – Київ, 1951; Бреев С. Развитие теории и практики образования без отрыва от производства в РСФСР (1917-1941). / С. Бреев – Саранск, 1973. – 164с.
 44. Кравченко П.М. Індустріалізація в Україні: ідеологічне підґрунтя і політична боротьба (20-перша половина 30-х років). / П.М. Кравченко – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут, 1997; Новохатько І.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-сер.30-х років ХХ ст.): Автореферат дис...доктора історичних наук: 07.00.01 «Історія України». / Київський національний університет ім. Т. Шевченко. – Київ, 1999. – 43с.; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-ті роки. / В.В. Липинський – Донецьк, 2000.; Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення. / О.М. Бут – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315с.; Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938рр.): Автореферат дис...кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України». / Східноукраїнський національний університет ім.. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 20с.; Бабак О.А. Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення УСРР у 1920-х роках: історіографія проблеми: Автореферат

- дис...кандидата історичних наук: 07.00.06. / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 21с.
45. Є.О. Горюнова Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»/ Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – 19с.; С.В. Бородін Аграрні відносини у Криму (1918 – 1926рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»/ Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 18с.; В.В. Маковській Земельне питання в Кримській АРСР і практика його вирішення в 1920-х роках: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»/ Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2001. – 18с.; В.В. Бойко Земельні громади Кримської АРСР (1922 – 1930 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»/ Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2003. – 19с.
46. Аманжолова Д.А. Форматирование советскости. Национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР. 1920-1930-е годы. / Д.А. Аманжолова. – М.: Собрание, 2010. – 248с.
47. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923-1939 годы. / Мартин Т. – М.:РОССПЭН, 2011. – 855с.
48. Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р.Г. Суни. – М.: РОССПЭН, 2011. – 376с.
49. Дённингхаус В. В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917-1938 годы. / Дённингхаус В. – М.: РОССПЭН, 2011. – 727.
50. Заблудовский П.Е. История медицины / П.Е. Заблудовский. – М.: Медицина, 1981. – 352с.; Мультиановский М.П. История медицины / М.П. Мультиановский. – М.: Медицина, 1967. – 272с.; Петровский Б.В. 60 лет советского здравоохранения / Б.В. Петровский. – М.: Медицина, 1977. – 416с.

51. Кручек О.А. Культура в УСРР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики. Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». НАНУ. – К., 1997. – 22с.; Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УСРР (20-30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук.07.00.01 «Історія України» / КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 2001. – 20с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935рр.): Автореф. дис...доктора іст. наук. 07.00.01 «Історія України» / НАНУ, Інститут історії України. – К., 2007. -35с.
52. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921 (Краткий исторический очерк). – Симферополь, 1922; Зарубин В.Г. Голод 1921-1923 гг. в Крыму (по сводкам ЧК/ГПУ) // Историческое наследие Крыма. – 2003. - №2. – с.68-74; Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. – Симферополь: Антиква, 2008. – 728с; Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №5. – с.48-50.
53. Ланда Р.Г. Ислам в истории России / Р.Г. Ланда. – М.: издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 312с.
54. Аманжолова Д.А. Форматирование советскости. Национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР. 1920-1930-е годы / Д.А. Аманжолова. – М.: Собрание, 2010. – 248с.
55. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923-1939 годы / Т. Мартин. – М: РОССПЭН, 2011. – 855с.
56. Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р.Г. Суни. – М.: РОССПЭН, 2011. – 376с.
57. Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р.Г. Суни. – М.: РОССПЭН, 2011. – 376с.

58. Астахов Г. От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма / Г. Астахов. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 152; Габидуллин Х.З. Младотурецкая революция. Исторические очерки / Х.З. Габидуллин. – М: Соцэкгиз, 1936. – 226с.
59. Завриев Д.С. К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции / Д.С. Завриев. – Тбилиси: Государственный университет им. И. Сталина, 1947. – 220с.
60. Алибеков И.В. Государственный капитализм в Турции / И.В. Алибеков. – М: Наука, 1966. – 243с; Миллер А.Ф. Турция: Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А.Ф. Миллер. – М: Наука, 1983. – 277с.
61. Петросян Ю.А. Младотурецкое движение (Вторая половина XIX начало XX века) / Ю.А. Петросян. – М: Наука, 1971. – 328с; Алиев Г.З. Турция в период правления младотурок (1908-1918гг.) / Г.З. Алиев. – М: Наука, 1972. – 388с; Шпилькова В.И. Младотурецкая революция. 1908-1918гг / В.И. Шпилькова. – М: Наука, 1977. – 294с.
62. Киреев Н.Г. История этатизма в Турции / Н.Г. Киреев. – М.: Наука, 1991. – 340с.
63. Поцхверия Б.М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики / Б.М. Поцхверия. – М: Наука, 1992. – 250с.
64. Розалиев Ю.Н. Мустафа Кемаль Ататюрк. Очерк жизни и деятельности / Ю.Н. Розалиев. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 56с.
65. Аллахвердов С.Ю. Державно-національне будівництво Туреччини: Зовнішня та внутрішня політика. 1919-1923 рр.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1996. – 19с.; Багдасарян С.К. Политическая система Турции в 1920-1930-х годах: Автореф. дис...канд..ист. наук: 07.00.02. – Ереван, 2000. – 27с.
66. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. Р. 1318, оп.13, спр.10, арк.15.

67. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь, 1922.
68. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.
69. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. П-1, оп.1, спр.547, арк.84.
70. Бюллетень ЦСУ Крымской АССР. – Симферополь, 1939.
71. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП). Ф. 17, оп.61, спр.164, арк.2.
72. РДАСП. Ф. 17, оп.61, спр.104, арк.11.
73. ДАРФ. Ф. Р. 1318, оп.1, спр.7, арк.10.
74. ДАРФ. Ф. Р. 1318, оп.1, спр.7, арк.26.
75. ДАРФ. Ф. 3316, оп. 64, спр.49, арк.3.
76. ДАРФ. Ф. Р. 3316, оп.1, спр.20, арк.50.
77. ДАРФ. Ф. Р. 5407, оп.1, спр.2, арк.32.
78. ЦДАВО України. Ф. 413, оп. 1, спр.251, арк.4.
79. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.753, арк.4.
80. Красный Крым. – 1921. – 26 апреля.
81. Красный Крым. – 1921. – 6 декабря.
82. Красный Крым. – 1921. – 7 декабря.
83. Красный Крым. – 1922. – 23 декабря.
84. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.160, арк.34.
85. Красный Крым. – 1923. – 23 июня.
86. Красный Крым. – 1924. – 7 мая.
87. Красный Крым. – 1924. – 28 ноября.
88. Красный Крым. – 1925. – 15 марта.
89. Красный Крым. – 1926. – 28 января.
90. Красный Крым. – 1926. – 3 марта.
91. Красный Крым. – 1926. – 10 апреля.
92. Предварительные итоги переписи Крыму. – Симферополь, 1922.
93. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.

94. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. Р. 709, оп.1, спр.135, арк.4зв.
95. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.135, арк.4зв.
96. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.202, арк.1.
97. Державний архів Російської Федерації. Ф. Р. 1318, оп.13, спр.4, арк.28.
98. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.168, арк.69зв.
99. ДААРК. Ф. Р. 709, оп. 1, спр.96, арк.24.
100. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 115, арк.197.
101. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.160, арк.8.
102. ДААРК. Ф. Р.709, оп.1, спр.168, арк.119.
103. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.168, арк.119.
104. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.168, арк. 46.
105. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.113, арк.75зв.
106. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр. 96, арк.2.
107. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.168, арк.56.
108. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.135, арк.4.
109. ДААРК. Ф. Р. 460, оп.1, спр.30, арк.25.
110. ДААРК. Ф. Р. 709, оп.1, спр.160, арк. 30.
111. Воспоминания о голоде. Произведения А. Ильмия, А. Айвазова, У. Ипчи. / Перевод с крымскотатарского: В. Басыров, Э. Велиева. Предисловие и составление А. Велиева. – Симферополь: Доля, 2007. – 112с.
112. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений III всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и, 1923. – 417с.
113. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 287, арк.25.
114. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений III Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и., 1923. – 417с.
115. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.62, арк.18.
116. Отчёт Крымского областного комитета РКП(б). К XI областной партконференции. – Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. – 70с.

117. Резолюции XII крымской областной конференции. – Симферополь, 1927.
118. Там само, с.10.
119. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 120с.
120. Десять лет советского Крыма. Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
121. Решения IV пленума ОК ВКП(б) декабрь 1929 года. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929.
122. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.407, арк.9.
123. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.407, арк.10.
124. Десять лет советского Крыма. Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
125. Вегер Е. Отчёт крымского областного комитета ВКП(б) XV партконференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932.
126. Десять лет советского Крыма. Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
127. Коренизация аппарата Крымской АССР. (к вопросу о вовлечении трудящихся татар в производство, государственные, кооперативные учреждения и общественные организации). – Симферополь: Издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29с.
128. Козлов И. О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 60с.
129. Там само.
130. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.43, арк.20.
131. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.23, арк.10.
132. ДААРК Ф. П. 1, оп. 1, спр.104, арк.87.
133. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. - №4 12 сентября.

134. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.320, арк.177.
135. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.320, арк.178.
136. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.320, арк.179.
137. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.320, арк.123.
138. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.426, арк.42.
139. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.388, арк.43.
140. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.388, арк.44.
141. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк.11.
142. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.547, арк.86.
143. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.547, арк.70.
144. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.547, арк.98.
145. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1930. - №45. 21 июля.
146. ДААРК Ф. П. 1, оп. 1, спр.547, арк.83.
147. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1930. - № 75. 26 декабря.
148. ДААРК Ф. П. 1, оп. 1, спр.636, арк.61.
149. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Крымской АССР. – 1929. - №2-3. 1 апреля.
150. ДААРК Ф. Р. 663, оп.4, спр.884, арк.3.
151. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. - № 4. 15 декабря.
152. ДААРК Ф. Р. 663, оп. 5, спр.329, арк.169.
153. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.2.
154. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.2.
155. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.27.
156. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.17.
157. ДААРК.Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.17.
158. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.32.
159. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.144.
160. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.459, арк.145.
161. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.529, арк.32.
162. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.422, арк.48.

163. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.6, спр.422, арк.59.
164. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.407, арк.8.
165. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.596а, арк.20.
166. ДААРК Ф. П. 1, оп. 1, спр.636, арк.40.
167. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.382, арк.96.
168. ДААРК Ф. Р. 137, оп.1, спр.99, арк.181.
169. Кримські татари: шлях до повернення. – К., 2004.
170. Сборник постановлений правительства СССР. – 1991. - №23. – с.374-381.
171. Урсу Д.П. Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944гг.). Биобиблиографический словарь / Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240с; Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941гг.). / Д.П. Урсу. – Симферополь, 1999; Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. / Д.П. Урсу. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2004. – 276с.
172. ДААРК. Ф. Р. 663, оп. 7, спр.24, арк.9.
173. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.24, арк.11.
174. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.2, арк.2.
175. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.2.
176. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.2.
177. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.2.
178. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.4.
179. ДААРК. Ф. П. 441, оп. 1, спр.2, арк.1.
180. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.5, арк.5
181. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.2, арк.3.
182. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.2, арк.11.
183. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.5, арк.5.
184. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.2, арк.бзв.
185. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.2, арк.8.

186. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.2, арк.8.
187. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.12, арк.12.
188. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.14, арк.14.
189. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.14, арк.14.
190. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.15.
191. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.16.
192. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.4, арк.50.
193. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.5, арк.5.
194. ДААРК. Ф. П. 441, оп.1, спр.9, арк.24.
195. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 3316, оп.64, спр.49, арк.4.
196. ДАРФ. Ф. 3316, оп.64, спр.49, арк.4зв.
197. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.12, арк.21.
198. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.10, арк.49.
199. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.12, арк.21.
200. ДААРК. Ф. Р. 441, оп. 1, спр.12, арк.21.
201. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.12, арк.49.
202. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.12, арк.67.
203. ЦДАГО України. Ф.1, оп.20, спр.753, арк.4.
204. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.753, арк.3.
205. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.388, арк.142.
206. РДАСП. Ф. 49, оп.4, спр.89, арк.19.
207. ДААРК. П.1, оп.1, спр.387, арк.22.
208. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.18, спр.10, арк.1.
209. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.387, арк.112.
210. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.846, арк.9.
211. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.693, арк.36.
212. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.807, арк.74.
213. РДАСП. Ф. 89, оп.4, спр.26, арк.1
214. РДАСП. Ф. 89, оп.4, спр.26, арк.1.

215. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.288, арк.22.
216. ДА РФ. Ф. Р. 5407, оп.1, спр.2, арк.60.
217. ДА РФ. Ф. Р. 5407, оп.1, спр.2, арк.61.
218. ДА РФ. Ф. Р. 5407, оп.1, спр.12, арк.11.
219. ДААРК. Ф. Р.663, оп.18, спр.10, арк.1.
220. ДААРК. Ф. Р.663, оп.18, спр.8, арк.4зв.
221. ДААРК. Ф. П.7, оп.1, спр.119, арк.7.
222. Решения IV Пленума ОК ВКП(б). декабрь 1929 года. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929.
223. ДААРК. Ф. Р.-663, оп.18, спр.13., арк.8.
224. ДААРК. Ф. Р.663, оп.17, спр.33, арк.17.
225. ДААРК. Ф. Р.663, оп.17, спр.33, арк.18.
226. РДАСПШ. Ф. 89, оп.4, спр.30, арк.7.
227. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.18, спр.25, арк.79.
228. ДААРК. Ф.Р. 663, оп.18, спр.25, арк.80.
229. РДАСПШ. Ф. 89, оп.4, спр.45, арк.6.
230. РДАСПШ. Ф. 89, оп.4, спр.45, арк.12.
231. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.41, арк.5.
232. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.41, арк.8.
233. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.41, арк.7.
234. РДАСПШ. Ф. 89, оп.4, спр.57, арк.2.
235. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.18, спр.25, арк.27.
236. ДААРК. Ф. Р. 663, оп. 18, спр.25, арк.28.
237. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.73, арк.3.
238. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.315, арк.11.
239. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.123, арк.3.
240. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.123, арк.19зв.
241. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.123, арк.28.
242. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.123, арк.29.
243. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.47, арк.21.

244. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.709, арк.8.
245. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.59, арк.5.
246. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.71, арк.13.
247. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.71, арк.31.
248. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.74, арк.1.
249. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.74, арк.7.
250. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.74, арк.7.
251. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684с.
252. Кемаль М. Избранные речи и выступления / М. Кемаль. – М.: Прогресс, 1966. – 439с.
253. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.63, арк.325.
254. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.102, арк.72.
255. Кемаль М. Избранные речи и выступления / М. Кемаль. – М.: Прогресс, 1966. – 439с.
256. Киреев Н.Г. История этатизма в Турции / Н.Г. Киреев. – М.: Наука, 1991. – 340с.
257. Кемаль М. Избранные речи и выступления / М. Кемаль. – М.: Прогресс, 1966. – 439с.; Кемаль М. Путь новой Турции. 1919-1927. т.4. Победа новой Турции. 1921-1927 / М. Кемаль. – М.: Госиздат, 1934. – 580с.
258. Там само.
259. Новейшая история Турции. / под ред. А.Н. Шамсутдинова. – М.: Наука, 1968. – 394с.
260. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.813, арк.1.
261. Кемаль М. Избранные речи и выступления / М. Кемаль. – М.: Прогресс, 1966. – 439с.; Кемаль М. Путь новой Турции. 1919-1927. т.4. Победа новой Турции. 1921-1927 / М. Кемаль. – М.: Госиздат, 1934. – 580с.

262. Б. Ольховый III языковая конференция – большое событие в жизни Крымской республики // Экономика и культура Крыма. – 1934. - №9-12. – с.18-24.
263. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп. 1, спр.4, арк.2.
264. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.1.
265. ДААРК. Ф. Р.2661, оп. 1, спр. 4, арк.6.
266. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.4.
267. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп. 1, спр.4, арк.3.
268. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.7.
269. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп. 1, спр.4, арк.11зв.
270. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.8.
271. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.9.
272. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.17.
273. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.15.
274. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.1, арк.18.
275. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.1, арк.33.
276. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.1, арк.21.
277. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.27зв.
278. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.1, арк.38.
279. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.38.
280. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.1, арк.38.
281. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.29.
282. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.1, арк.37.
283. ДААРК. Ф. Р. 2661,оп.1, спр.1, арк.40.
284. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.3, арк.2.
285. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1,спр.3, арк.2.
286. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.3, арк.2.
287. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.3, арк.3.
288. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.3, арк.3.
289. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.3, арк.4.

290. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.3, арк.3.
291. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.8, арк.3.
292. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.8, арк.5.
293. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.8, арк.11.
294. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.8, арк.15.
295. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.8, арк.31.
296. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.3, арк.28.
297. ДААРК. Ф. Р. 2661, оп.1, спр.3, арк.5.
298. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.3, арк.18.
299. ДААРК. Ф. Р.2661, оп.1, спр.3, арк.6.
300. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. - Симферополь,1921.
301. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921г.-Симферополь,1922.
302. Статистико-экономический атлас Крыма.-Симферополь,1922.
303. Вегер Е. Отчёт Крымского ОК ВКП(б) XVI партконференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. – 72с.
304. Коренизация аппарата Крымской АССР. – Симферополь: Издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29с.
305. ДА РФ. Ф. 7746, оп.1, спр.81, арк.1.
306. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.168, арк.262.
307. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.776, арк.3.
308. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.776, арк.3зв.
309. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.777, арк.19.
310. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.178, арк.115.
311. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.172, арк.172.
312. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.777, арк.47.
313. ДАРФ. Ф. 8373, оп.1, спр.140, арк.20.
314. ДАРФ. Ф. 8373, оп.1, спр.140, арк.14.
315. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.38.
316. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.40.

317. РДАСПШ. Ф.445, оп.1, спр.115, арк.8.
318. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.115, арк.5.
319. РДАСПШ. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.45.
320. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.115, арк.67.
321. РДАСПШ. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.466.
322. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.115, арк.139.
323. РДАСПШ. Ф. 445.оп.1, спр.115, арк.139.
324. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.115, арк.152.
325. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.166, арк.100.
326. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.178, арк.119.
327. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.171, арк.39.
328. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.131, арк.1.
329. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.131, арк.2.
330. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 120с.
331. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.162, арк.158.
332. Рейтановский Г. На колхозной земле. Евреи-переселенцы в Крыму. – Симферополь: Гос. Издательство Крымской АССР, 1933. – 79с.
333. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское гос. издательство, 1929. – 120с.
334. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.131, арк.40.
335. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.131, арк.10.
336. РДАСПШ. Ф.445, оп.1, спр.131, арк.10.
337. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.162, арк.62.
338. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.162, арк.62.
339. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.162, арк.62.
340. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.162, арк.137.
341. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.162, арк.143.
342. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.441, арк.17зв.

343. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское гос. издательство, 1929. -120с.
344. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.441, арк.7-8.
345. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.168, арк.266.
346. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.176, арк.217.
347. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.701, арк.51.
348. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.162, арк.3.
349. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.162, арк.10.
350. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.162, арк.11.
351. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.166, арк.10.
352. ДАРФ. Ф. 445, оп.1, спр.176, арк.17.
353. Козлов И. О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК. – Симферополь: Крымское гос. издательство, 1931. – 60с.
354. ДААРК. Ф. П 1, оп. 1, спр.382, арк.96.
355. ДААРК. Ф. Р. 515, оп. 1. спр.46. арк.69.
356. Коммунистический вестник. - 1924. - №9.
357. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений КрАССР III-му Всекрымскому Съезду Советов. - Симферополь,1923.
358. Крымский ЦИК IV созыва. Отчёт о деятельности (январь-март 1925г.).- Симферополь,1925.
359. Крым. - 1927. - №2.
360. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.120, арк.151.
361. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.120, арк.151.
362. Всероссийское совещание национальных работников при Наркомпросе РСФСР 13-17 мая 1929 года. Резолюции. (утверждено Коллегией НКП 23.V.1929г.). – М.-Л.: Государственное издательство НКП РСФСР. Комитет образования среди нацмен, 1929. – 24с.
363. Там само.
364. Красный Крым. - 1924. - 20 мая.

365. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.184, арк.1.
366. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.184, арк.52.
367. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.184, арк.61.
368. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.184, арк.90.
369. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.701, апр.41.
370. ДААРК. Ф. П. 121, оп.1, спр.26, арк.33.
371. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.701, арк.32.
372. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.115, арк.4.
373. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1221, арк.15.
374. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1221, арк.22.
375. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1221, арк.60.
376. РДАСПШ. Ф. 445, оп.1, спр.168, арк.77.
377. Красный Крым. - 1927. - 7 июня.
378. Отчёт правительства Кр.АССР VI съезду Советов.-Симферополь,1929.
379. Материалы к отчёту Правительства КрАССР VIII съезду Советов КрАССР. - Симферополь,1935.
380. Бюллетень Крымского ЦСУ. - 1928. - №9.
381. Материалы к докладу правительства КрымАССР о советском, хозяйственном и культурном строительстве КрАССР на IV сессии XV созыва ВЦИК. - Симферополь, 1933.
382. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.3, спр.405, арк.300.
383. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.1, спр.1389, арк.26.
384. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.1, спр.1843, арк.93.
385. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.1, спр.1843, арк.20.
386. ДААРК.Ф. Р. 663, оп.1, спр.1843, арк.11.
387. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.4, спр.464, арк.5.
388. Красный Крым. – 1936. - №4, 5 января.
389. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. - 1929. - №4.
390. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.39, арк.4.
391. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.166, арк.4.

392. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.140, арк.25.
393. ДАРФ. Ф. 8373, оп.1, спр.142, арк.27.
394. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.35.
395. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.36.
396. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.166, арк.2.
397. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.5.
398. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.176, арк.254.
399. ДАРФ. Ф.7541, оп.2, спр.27, арк.5.
400. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.61, арк.27.
401. ДАРФ. Ф.7746, оп.1, спр.23, арк.26.
402. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.7.
403. ЦДАВО України. Ф.413, оп.1, спр.10, арк.70.
404. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.122, арк.2.
405. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.122, арк.3.
406. ДАРФ. Ф.7746, оп.1, спр.12, арк.1.
407. ДАРФ. Ф.7746, оп.1, спр.12, арк.2.
408. ДАРФ. 7746, оп.1, спр.10, арк.25.
409. ДАРФ. 7746, оп.1, спр.31, арк.1.
410. ДАРФ. 7746, оп.1, спр.31, арк.2.
411. ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр.10, арк.54.
412. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.96, арк.23.
413. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.96, арк.25.
414. ДАРФ. Ф.7746, оп.1, спр.88, арк.1.
415. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.45, арк.37.
416. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.141, арк.107зв.
417. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.99, арк.12.
418. РДАСП. Ф. 445, оп.1, спр.141, арк.143.
419. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.15, арк.5-6.
420. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.89, арк.17.
421. ДАРФ. Ф. 7746, оп.1, спр.33, арк.1.

422. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.228, арк.10.
423. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.990, арк.1.
424. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.430, арк.11.
425. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.297, арк.25.
426. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.339, арк.7.
427. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.339, арк.11.
428. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.339, арк.10.
429. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.339, арк.5.
430. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. – М.-Л.: Государственное издательство, 1929. – 311с.
431. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.990, арк.5.
432. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.339, арк.12.
433. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.339, арк.12.
434. ДАРФ. Ф.7541, оп.1, спр.639, арк.3.
435. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.990, арк.8.
436. ДАРФ. Ф. 7541, оп.1, спр.627, арк.103.
437. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.990, арк.6.
438. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.990, арк.12.
439. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.990, арк.13.
440. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.456, арк.2.
441. ЦДАВО України. Ф. 505, оп.1, спр.531, арк.34.
442. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.456, арк.2.
443. ЦДАВО України. Ф. 505, оп.1, спр.582, арк.9зв.
444. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.586, арк.3-7.
445. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.2, спр.50, арк.73.
446. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.80.
447. РДАСП. Ф. 151, оп.1, спр.43, арк.82.
448. Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. Под ред. Островского З. / Я. Кантор. – М.: издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. – 200с.

449. Там само.
450. ЦДАВО України. Ф. 505, оп.1, спр.668, арк.18.
451. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.83, арк.5-6.
452. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.766, арк.1.
453. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.9, спр.768, арк.3.
454. Російський державний архів економіки (РДАЕ). Ф.5675, оп.1, спр.216, арк.4-5.
455. РДАЕ. Ф. 5675, оп.1, спр.331, арк.16.
456. РДАЕ. Ф. 5675, оп.1, спр.317, арк.10.
457. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.800, арк.17.
458. ЦДАГО України. Ф. 1, оп.20, спр.800, арк.17.
459. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.268, арк.3.
460. ЦДАВО України. Ф. 571, оп.1, спр.430, арк.3.
461. Краткая еврейская энциклопедия. Т.6. Иерусалим, 1992. – 940с.
462. ДААРК. Ф. Р. 515, оп.1, спр.361, арк.31.
463. ДААРК. Ф. 515, оп.1, спр. 361, арк.50.
464. ДААРК. Ф. 515, оп.1, спр.361, арк.41.
465. ДААРК. Ф. 515, оп.1, спр.361, арк.53.
466. ДААРК. Ф. 515, оп.1, спр.361, арк.55.
467. ДААРК. Ф. 515, оп.1, спр.361, арк.60.
468. ДААРК. Ф. 515, оп.1, спр.361, арк.65.
469. ДААРК. Ф. Р. 2094, оп.1, спр.19, арк.123.
470. ДААРК. Ф. Р. 2094, оп.1, спр.19, арк.124.
471. ДААРК. Ф. Р. 2094, оп.1, спр.19, арк.144.
472. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. П. 1, оп. 1, спр.43, арк.20.
473. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. - №4. 12 сентября.
474. ДААРК. Ф. Р. 663. оп. 1, спр.1805, арк.63зв.
475. Бюлетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. - №4. 15 декабря.

476. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Ф. 413, оп.1, спр.10, арк.43.
477. ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр.10, арк.64.
478. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.636, арк.40.
479. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.382, арк.96.
480. ДААРК. Ф. Р. 137, оп. 1, спр.99, арк.181.
481. ДААРК. Ф. Р. 663, оп. 5, спр.329, арк.169.
482. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.50.
483. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.33.
484. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.16.
485. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1930. – № 75. 26 декабря.
486. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.636, арк.2.
487. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.547, арк.89.
488. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1139, арк.69.
489. Бюлетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1935. - №4-5. 20 марта.
490. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921г. – Симферополь, 1922. – с.10-11.
491. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922. – с.5
492. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.702, арк.8-12.
493. ДААРК. Ф. Р. 663, оп. 3, спр.394 , арк.14-24.
494. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.566, арк.4
495. В. Дённингхаус В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР 1917-1938 гг. / Дённингхаус В. – М.: РОССПЭН, 2011. – 727с.
496. Советская этнополитика. 1930-1940-е годы. Сборник документов. / составитель Л.С. Гатагова. – М.: ИРИ РАН, 2012. – 391с.
497. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. – Симферополь: Госиздат КрымОблОтдел, 1921. – 57 с.
498. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь: Издание КрымСтатУпр. и КрымИздат, 1922. – 50 с.

499. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: Издательство КрымЦСУ, 1922. – 115 с.
500. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.435, арк. 163в.
501. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк.20.
502. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк. 21.
503. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк. 22.
504. ДААРК. Ф. П. 7, оп.1, спр.119, арк.9.
505. ДААРК. Ф. П. 7, оп.1, спр.119, арк.9.
506. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк. 10зв.
507. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк.11.
508. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк.40.
509. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.698, арк.17.
510. Бюллетень ЦСУ. №9. – июнь 1928.
511. ДААРК. Ф. П.1, оп1, спр.547, арк.82.
512. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.819, арк.9.
513. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.819, арк.13.
514. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.819, арк.17.
515. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.20.
516. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.13.
517. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1039, арк.16.
518. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.11.
519. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.33.
520. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). Ф. 63, оп.1, спр. 616, арк. 2.
521. РДАСПІ. Ф.63, оп.1, спр. 616, арк. 14.
522. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 601, арк. 35.
523. РДАСПІ. Ф.63, оп. 1, спр. 602, арк. 81.
524. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 601, арк. 10.
525. РДАСПІ. Ф. 63, оп.1, спр. 602, арк. 81.
526. РДАСПІ. Ф. 63, оп. 1, спр. 602, арк. 43.

527. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.
528. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 819, арк. 9.
529. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222с.
530. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр. 819, арк. 13.
531. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 819, арк. 17.
532. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 566, арк. 14.
533. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 702, арк. 15.
534. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.104, арк.65.
535. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.201, арк.53.
536. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.105 А, арк.28зв.
537. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.105А, арк.31.
538. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.199, арк.1.
539. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.60.
540. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.60.
541. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.292, л.4зв.
542. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.107, арк.157.
543. ДААРК. Ф. П. , оп.1, спр.107, арк.157.
544. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.1.
545. РДАСП. Ф. 549, оп.4, спр.74, арк.64.
546. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.2.
547. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.13.
548. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.19.
549. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.199, л.1зв.
550. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.198, арк.11.
551. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.199, арк.5зв.
552. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.21.

553. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.24.
554. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 292, арк.38зв.
555. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.29.
556. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.36.
557. РДАСП. Ф. 549, оп.4, спр.80, арк.6.
558. РДАСП. Ф. 549, оп.4, спр.80, арк.7.
559. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.292, арк.36.
560. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.28.
561. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.87.
562. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.700, арк.5.
563. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.554, арк.69.
564. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.82, арк.29.
565. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.84, арк.4.
566. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1377, арк.16.
567. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1377, арк.9.
568. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1377, арк.6.
569. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1377, арк.14.
570. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1341, арк.1.
571. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1168, арк.6.
572. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1169, арк.11.
573. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1170, арк.8.
574. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1171, арк.4.
575. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1173, арк.7.
576. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1189, арк.3.
577. ГААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1214, арк.3а.
578. ГААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1214, арк.15.
579. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.4.
580. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.18.
581. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.18зв.
582. ДААРК. Ф. Р.663, оп.10, спр.1291, арк.19.

583. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.19.
584. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.19.
585. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.20.
586. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.42.
587. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.53.
588. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.59.
589. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.60зв.
590. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.67.
591. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.10, спр.1291, арк.70зв.
592. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: издательство КрымЦСУ, 1922. – 115с.
593. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: издательство КрымЦСУ, 1922. – 115с.
594. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.206, арк.6.
595. ЦДАВО України. Ф. 166, оп.2, спр. 618, арк.2.
596. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.206, арк.4.
597. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.206, арк.7зв.
598. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр. 287, арк.25.
599. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 120с.
600. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1922. – октябрь, №14.
601. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.320, арк.122.
602. Отчёт Крымского областного комитета РКП(б). К XI областной партконференции. – Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. – 70с.
603. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк.11.
604. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.468, арк.80.
605. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк.28.
606. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.435, арк.30.
607. Гамалов С. Национальные меньшинства Крыма / Крым. – 1927. - №2. – с.187-197.

608. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.468, арк.197.
609. Хозяйственное, советское и партийное строительство в Крыму. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 140с.
610. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.11.
611. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.6.
612. Самединов А.А. тоги работы промышленности за 1931 год и очередные задачи. Доклад на XVI областной партийной конференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931.
613. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.20.
614. Коренизация аппарата Крымской АССР. (К вопросу о вовлечении трудящихся татар в производство, государственные, кооперативные учреждения и общественные организации). – Симферополь: издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29с.
615. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.870, арк.45.
616. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.870, арк.45.
617. Коренизация аппарата Крымской АССР. (К вопросу о вовлечении трудящихся татар в производство, государственные, кооперативные учреждения и общественные организации) – Симферополь: издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29 с.
618. Самединов А.А. Об итогах выполнения народнохозяйственного плана 1933 года и о контрольных цифрах на 1934 год. Доклад на XVII областной партийной конференции. – Симферопольб Крымпартиздат, 1934. – 40с.
619. Резолюции XII крымской областной конференции. – Симферополь, 1927.
620. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.76, арк.1.
621. ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр.53, арк.38.
622. ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр.9, арк.3.
623. ДААРК. Ф. Р. 663, оп. 16, спр.70, арк.80.
624. Революция и национальности. 1936. №1. – с.63.

625. Революция и национальности. 1936. №1. –с.61.
626. Революция и национальности. 1936. №1. – с.62.
627. Революция и национальности. 1936. №1. – с.65.
628. Революция и национальности. 1936.№1. – с.69.
629. Революция и национальности. 1936. №1. – с.65.
630. Революция и национальности. 1936. №1. – с.69.
631. Революция и национальности. 1936. №1. – с.62.
632. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.80.
633. Революция и национальности. 1936. №1. – с.64.
634. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.80.
635. Революция и национальности. 1936. №1. – с.66.
636. Революция и национальности. 1936. №1. –с 71.
637. Революция и национальности. 1936. №1. – с.68.
638. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.82.
639. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.51.
640. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.80.
641. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.57.
642. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.57.
643. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.60.
644. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.60.
645. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.70, арк.83.
646. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921г. – Симферополь, 1922. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.
647. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.107Б, арк.13.
648. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.107Б, арк.13.
649. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.702, арк.13.
650. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). Ф. П. 1, оп.1, спр.322, арк.301.
651. ДААРК. Ф. П.-1, оп.1, спр.322, арк.300.

652. Ибраимов В. На пути самоопределения национальностей // Крым. – 1927. - №1(3).
653. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.42.
654. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.61.
655. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.591, арк.25.
656. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.598, арк.18.
657. Стахонова А. О подготовке кадров // Экономика и культура Крыма. – 1930. - №1.
658. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.66.
659. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.912, арк.41.
660. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.912, арк.44.
661. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.5.
662. Полетаев Д. Кадры в Крыму // Экономика и культура Крыма. – 1932. - №9.
663. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.907, арк.30.
664. Хомяков А. Подготовка национальных кадров // Экономика и культура Крыма. – 1930. - №2.
665. ДААРК. Ф.П. 1, оп.1, спр.1139, арк.69.
666. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.63.
667. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.74, арк.1.
668. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.74, арк.1.
669. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.74, арк.1зв.
670. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.74, арк.3.
671. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.361, арк.11.
672. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.361, арк.14.
673. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.361, арк.64.
674. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.7, спр.361, арк.64.
675. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1131, арк.28.
676. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1234, арк.13.
677. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1234, арк.40.

678. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1234, арк.29.
679. Полетаев Д. Состояние коренизации и подготовки национальных кадров в Крыму // Экономика и культура Крыма. – 1932. - №5.
680. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.809, арк.13.
681. Карга С. Народно-хозяйственный план Крымской АССР // Экономика и культура Крыма. – 1931. - №2.
682. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.4.
683. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1032, арк.4.
684. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.870, арк.20.
685. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.870, арк.21.
686. Эмир-Велиев Я. Итоги Пленума ОК и ОКК ВКП(б) // Экономика и культура Крыма. – 1931. - №4.
687. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1074, арк.27.
688. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1074, арк.32.
689. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1074, арк.43.
690. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1039, арк.225об.
691. Полетаев Д. Состояние коренизации и подготовки национальных кадров в Крыму // Экономика и культура Крыма. – 1932. - №1-4.
692. Стахонова А. О подготовке кадров // Экономика и культура Крыма. – 1930. - №1.
693. ДААРК. Ф. П.1, оп.1, спр.1234, арк.14.
694. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.1234, арк.97.
695. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.636, арк.40.
696. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.1, спр.1757, арк.41зв.
697. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.1, спр.252, арк.76.
698. ДААРК. Ф. П. 150, оп.1, спр.167, арк.39.
699. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 3316, оп.64, спр.49, арк.4.
700. ДААРК. Ф. Р. 441, оп.1, спр.4, арк.2.
701. ДААРК. Ф. П. 1, оп. 1, спр.382, арк.96.

702. ДААРК. Ф. Р. 137, оп. 1, спр.99, арк.181.
703. ДААРК. Ф. Р. 137, оп.1, спр.99, арк.181.
704. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.1, спр.1834, арк.63.
705. Медицинский вестник Крыма. № 3-4. – 1922, октябрь-ноябрь.
706. Десять лет советского Крыма / под ред. И.Козлова. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1930
707. Медицинский вестник Крыма. № 1. – 1922, сентябрь.
708. Весь Крым. – Симферополь: издание КрымЦИКа, 1926.
709. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 813, арк. 17.
710. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 754, арк. 21.
711. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 505, арк. 41.
712. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 751, арк. 163.
713. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 712, арк. 59.
714. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 710, арк. 3.
715. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 640, арк. 17.
716. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 753, арк. 61.
717. ДААРК. Ф. Р. 26, оп.1, спр. 650, арк. 132.
718. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.107 в, арк.595.
719. ДААРК. Ф.П. 1, оп.1, спр.107 в, арк.326.
720. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.204, арк.27зв.
721. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1922. - №14.
722. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП). Ф. 17, оп.64, спр.13, л.36зв.
723. РДАСП. Ф. 63, оп.1, спр.616, арк.15.
724. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.104, арк.109.
725. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. - №5.
726. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.846, арк.82.
727. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.636, арк.26.
728. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.547, арк.70.

729. Самединов А.А. О советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934.
730. Экономика и культура Крыма. – 1932. - №5.
731. Десять лет советского Крыма: Сборник посвящённый десятилетию советизации Крыма (1920-1930) / Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
732. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. Р. 7543, оп.1, спр.2, арк.3.
733. ДАРФ. Ф. Р. 7543, оп.1, спр.40, арк.48.
734. ДААРК. Ф. Р. 663, оп.16, спр.80, арк.14.
735. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.107 в, арк.573.
736. Штейнбах Е.М. Профессиональное движение в Крыму. 1917-1927гг. / Е.М. Штейнбах. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 106с.
737. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений Крымской ССР III Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и., 1923. – 417с.
738. Штейнбах Е.М. Профессиональное движение в Крыму. 1917-1927гг. / Е.М. Штейнбах. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 106с.
739. Коммунистический вестник. – 1924. - №9.
740. Год профработы в Крыму. (Отчёт Крымского Совета профессиональных Союзов 4-му Всекрымскому Съезду Профсоюзов). – Симферополь: Издание РИО КСПС 5 марта 1922г. – 84с.
741. Год работы. Отчёт Крымского Совета профсоюзов и Народного Комиссариата труда Крымской ССР за 1923 год VI Всекрымскому съезду профессиональных союзов. – Симферополь: издание Крымпрофсовета, 1924. – 102с.
742. Там само. – с.68.
743. Отчёт Крымского Совета Профессиональных Союзов с марта 1924 по март 1925 года X Всекрымскому съезду профсоюзов. – Симферополь: издание Крымпрофсовета, 1925. – 186с.

744. Резолюции XIII Всекрымского съезда профсоюзов. – Симферополь: издательство Крымского Совета профсоюзов, 1929. – 137с.
745. Там само.
746. Профсоюзы на новом этапе. Материалы к отчёту КСПС XIV Всекрымскому съезду Профсоюзов. – Симферополь: крымское государственное издательство, 1932. – 91с.
747. Резолюции III Пленума Крымского Совета Профессиональных Союзов XIII созыва. – Симферополь: издание КСПС, 1930. – 66с.
748. Крылов Н.П. Профсоюзы в борьбе за пятилетку в четыре года. Доклад на XIV Всекрымском съезде профсоюзов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 54с.
749. Решения XIV Всекрымского съезда профсоюзов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 47с.
750. Решения Всекрымского нацсовещания при КСПС. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 22с.
751. Козлов И. О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 60с.
752. Сборник материалов к отчёту ОК ВКП(б) на XVI областной партийной конференции. – Симферополь, 1932. – 102с.
753. Материалы к докладу правительства Крымской АССР о советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР на IV сессии XV созыва ВЦИК. – Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1933. – 212с.
754. Постановления Пленума Крымского областного комитета ВКП(б) от 5-6 мая 1935 года. – Симферополь: государственное издательство Крымской АССР, 1935. – 35с.
755. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО) Ф.-1, оп.2, спр.1012, арк.79-81.

756. Луначарский А. Доклад о просвещении // Информационный бюллетень общества «Долой неграмотность». -1924.-№9-10.-с.2-3.
757. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.708 , арк.15.
758. ДААРК. Ф. Р. 20, оп.3, спр.47, арк.17.
759. ДААРК. Ф. П. 1, оп.1, спр.205, арк.4.
760. ДААРК Ф. П. 1, оп.1, спр.565, арк.20-21.
761. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) Ф. 1, оп.20, спр.748, арк.69.
762. Краткая Еврейская энциклопедия.-т.6. Иерусалим, 1992.
763. ДААРК Ф. Р. 515, оп.1, спр.267, арк.225.

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України)

Ф. 1. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

оп. 2

1. Спр. 1012. Матеріали про діяльність Товариства сприяння ліквідації неписьменності (тези доповідей, відозви, протоколи засідань, плани робіт) 28 листопада 1923 р. – 27 жовтня 1925 р. 85 арк.

Ф. 413. Центральна Комісія Національних Меншин ВУЦВК

оп. 1

2. Спр. 9. Витяги з протоколів засідань Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств і союзів при Наркомвнусправ УСРР про статuti союзів корейців на території України та Всеукраїнського об'єднання караїмських національних товариств, 5 арк.
3. Спр. 10. Звіти про роботу ЦК національних меншостей за 1924-1926 роки, 122 арк.
4. Спр. 53. Звіт про роботу ЦК національних меншостей за 1924 -1925 роки, 90 арк.
5. Спр. 251. Матеріали I Всеукраїнської наради про роботу серед національних меншостей (постанови та резолюції, пропозиції, відомості), 1927 рік, 37 арк.

Ф. 571. Украинский Совет Общества по земельному устройству трудящихся евреев (Укрозет)

оп. 1.

6. Спр. 268. Переписка с КрымОзетом, 1925 год, 20 арк.

7. Спр. 339. Переписка с КрымОзетом, 1930 год, 13 арк.
8. Спр. 430. Переписка с ЦС Озета, 40 арк.
9. Спр. 456. Переписка с КрымОзетом, 21 арк.
10. Спр. 586. Переселення на українські та кримські фонди, 126 арк.

оп. 2.

11. Спр. 50. Переписка и материалы по вопросам переселения в еврейские национальные районы Украины и Крыма и Биробиджана, 25 апреля – 1 сентября 1933 года, 136 арк.

Ф. 505. Всеукраїнська комісія в справі земельного влаштування працюючих євреїв при президії ВУЦВК (Укркомзет)

оп.1.

12. Спр. 531. Представництво Комзета в Криму, 80 арк.
13. Спр. 582. Комзет СРСР, 17 арк.
14. Спр. 668. Заявки на рознарядки на Крим, 29 арк.

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР

оп.2

15. Спр. 618. Листування з секціями нацменшостей губвідділів народної освіти УСРР про стан та організацію культурно-освітньої роботи серед нацменшостей України. 18 квітня - 29 грудня 1921 р. 2 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

**Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії більшовиків
України (КП(б)У)**

оп. 20

16. Спр. 753. Резолюции 1-го Всеукраинского партийного совещания, 2-го Всероссийского съезда мусульманских коммунистических организаций. Докладные записки, политические сводки, информации,

телеграммы партийных организаций в ЦК КП(б)У о состоянии политико-просветительной работы, борьбе с бандитизмом, помощи голодающим Поволжья, работе среди нацменьшинств, тираже издаваемых газет, работе Радиотелеграфного агентства Украины. Приходно-расходная книга агитпропа ЦК КП(б)У и смета на газету «Комфон», 1 февраля – 9 декабря 1921г., 76 арк.

17. Спр. 776. Резолюции, тезисы докладов IV Всероссийской конференции евсекций РКП (б), 29 июня – 17 июля 1921 года, 75 арк.
18. Спр. 777. Протоколы заседаний, совещаний Центрального Бюро евсекции при ЦК РКП (б), Главного бюро еводела ЦК и губкомов КП(б)У, Главбюро евсекций при ЦК ЛКСМУ, 1 января – 31 декабря 1921 года, 254 арк.
19. Спр. 800. Письма Еврейской Коммунистической партии «Поалей-Цион» о его деятельности на III Конгрессе Коминтерна. Устав, протокол и письма Всеукраинского общества ремесленного, земледельческого и технического труда среди евреев, 22 января – 30 декабря 1921 года, 25 арк.

Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК).

Ф. П. 1 Крымский обком РКП(б) – ВКП (б)

оп. 1

20. Спр. 23. Протоколы заседаний областного комитета РКП (б), 16 ноября -25 декабря 1920 год, 36 арк.
21. Спр. 43. Переписка обкома РКП (б) с мусульманскими секциями уезда по хозяйственным вопросам и расстановке кадров. Список татарских коммунистов – ответработников, 14 ноября 1920 года- 22 декабря 1920 года, 30 арк.

22. Спр. 57. Материалы к протоколам заседаний малого пленума обкома РКП (б). Конституция Крымской АССР, 21 апреля – 13 октября 1921 года, 66 арк.
23. Спр. 62. Материалы к протоколам президиума Крымского обкома РКП (б), 1 -31января 1922 г., 250 арк.
24. Спр. 63. Материалы к протоколам заседаний Президиума обкома РКП (б). Копия письма В.И. Ленина М.В. Фрунзе об организации охраны и вывоза соли, 21 марта – 8 сентябрь 1921 года, 496 арк.
25. Спр. 65. Материалы к протоколам заседаний Президиума обкома РКП (б), 21 ноября - 31декабря 1921 года, 155 арк.
26. Спр.102. Протоколы заседаний областного татарского бюро, совещания коммунистов татарской секции, секретарей окружных татарских секций. Планы работы бюро, 3 января – 24 декабрь 1921 года, 75 арк.
27. Спр. 104. Текущая переписка областного татарского бюро, 10 января 1921 года – декабрь 1921 года, 163 арк.
28. Спр. 105 а. Протоколы I и II областных конференций немецких коммунистов. Протоколы заседаний областного бюро. Доклады о работе областного бюро немецкой секции, 1921 год, 211 арк.
29. Спр. 107. Текущая переписка секции с обкомом РКП (б), 3 января – 4 декабря 1921 года, 157 арк.
30. Спр. 107б. Протоколы 1 и 2 Всекрымских конференций коммунистов армян, заседаний бюро, собраний и материалов к ним, 1921 год, 154 арк.
31. Спр. 107 в. Текущая переписка армянского бюро обкома партии, 2 января 1921 года - декабрь 1921 года, 724 арк.
32. Спр. 115. Стенограмма VI областной партийной конференции, 13 – 16 марта 1922 года, 244 арк.
33. Спр. 198. Протоколы немецкой секции обкома РКП (б) и районных делегатских собраний немцев-колонистов, 10 января 1922 года – 12 ноября 1922 года, 95 арк.

34. Спр. 199. Планы работы, отчеты, доклады о работе немецкой секции обкома РКП (б) и материалы к ним, январь-декабрь 1922 года, 155 арк.
35. Спр. 201. Переписка немецкой секции с отделами обкома РКП (б) по вопросам работы секции, январь – декабрь 1922 года, 71 арк.
36. Спр. 204. Протоколы собраний трудящихся армян и доклады работников отдела ОК о проверке работы секции, 2 января – 25 сентября 1922 года, 32 арк.
37. Спр. 205. Доклады и отчеты о работе греческой секции Севастопольского окружкома РКП (б), 15 - 27 января 1922 года, 16 арк.
38. Спр. 206. Протоколы II всекрымской конференции беспартийных эстонцев. План работы секции, 26 февраля 1922 года – декабрь 1922 года, 10 арк.
39. Спр. 287. Протоколы заседания областного татарского бюро, 20 февраля – 25 декабря 1923 года, 44 арк.
40. Спр. 288. Планы и доклады о работе татарской секции обкома партии и её бюро, 7 февраля 1923 года – 1 марта 1924 года, 27 арк.
41. Спр. 292. Протоколы заседаний, планы и отчеты о работе немецкой секции обкома партии, январь-декабрь 1923 года, 90 арк.
42. Спр. 320. Протоколы заседаний президиума областного комитета РКП (б), 4 января – 23 декабря 1924 года, 284 арк.
43. Спр. 322. Материалы к протоколам заседаний президиума и секретариата обкома РКП (б), 3 апреля – 18 ноября 1924 года, 309 арк.
44. Спр. 358. Протоколы заседаний секций и Всекрымского совещания татар-коммунистов и материалы к ним, 21 января – 24 октября 1924 года, 56 арк.
45. Спр. 382. Материалы о борьбе с татарским буржуазным национализмом и бандитизмом, 25 августа – 26 октября 1925 год, 233 арк.
46. Спр. 387. Информационные отчеты обкома ВКП (б) о его работе, январь-апрель 1925 года, 296 арк.

47. Спр. 388. Материалы для докладов и выступлений представителем обкома ВКП (б) на районных партконференциях, октябрь 1925 года – апрель 1926 года, 74 арк.
48. Спр. 426. Протоколы заседаний комиссии по комплектации ВУЗов, 25 марта 1925 года – 22 декабря 1925 года, 61 арк.
49. Спр. 435. Отчетные сведения о работе среди национальных меньшинств, 1925 год, 51 арк.
50. Спр. 441. Планы работы еврейской секции Агитпропотдела обкома партии. Отчеты о работе еврейских секций Джанкойского и Севастопольского райкомов партии, 16 июня 1925 года – 25 января 1926 года, 29 арк.
51. Спр. 468. Протоколы и стенограмма заседаний секретариата обкома ВКП(б), том 1, 4 января – 24 июня 1926 года, 305 арк.
52. Спр. 547. Планы, отчеты, обзоры, тезисы докладов, резолюции о работе среди национальных меньшинств в Крыму, 1926 год, 109 арк.
53. Спр. 554. Планы, отчеты, доклады, сводки о работе немецких секций агитпропов обкома и райкомов партии, январь-декабрь 1926 года, 159 арк.
54. Спр. 565. Акты обследования клубов, изб-читален, книготорговых организаций по вопросу ведения работы среди национальных меньшинств, 22 марта - 1 июня 1926 года, 25 арк.
55. Спр. 566. Материалы и резолюция I Всекрымского совещания болгарского населения. Отчеты о работе студентов-практикантов комвузов среди болгарского населения Феодосийского района, 14 января - май 1926 года, 57 арк.
56. Спр. 591. Стенограмма XII областной партийной конференции, 27 января - 2 февраля 1927 года, 206 арк.
57. Спр. 595. Стенограмма XIII областной партийной конференции, 20 ноября 1927 - 26 ноября 1927 года, 286 арк.

58. Спр. 598. Материалы XIII областной партконференции (полугодовой и годовые отчёты обкома партии о его работе), январь-ноябрь 1927 года, 219 арк.
59. Спр. 636. Докладные записки в ЦК ВКП (б) о коренизации аппарата государственных учреждений и промышленных предприятий в Крыму, 1927 год, 86 арк.
60. Спр. 693. Материалы об антирелигиозной пропаганде (протоколы совещаний, тезисы лекций, обзор о состоянии религиозного движения в Крыму), 15 января – 9 декабря 1927 года, 117 арк.
61. Спр. 698. Планы, отчеты, доклады о состоянии работы среди национальных меньшинств, 12 января – август 1927 год, 63 арк.
62. Спр. 700. Материалы II всекрымской немецкой беспартийной конференции (протокол, тезисы к докладу, резолюции), 16-29 мая 1927 года, 44 арк.
63. Спр. 701. Протоколы заседаний бюро еврейской секции обкома партии, планы работ, доклад о работе секции, 9 февраля – 12 декабря 1927 года, 109 арк.
64. Спр. 702. Материалы о работе греческой и болгарской секций обкома партии, 1927 год, 38 арк.
65. Спр. 709. Протоколы заседаний коллегии отдела работниц и крестьянок обкома партии, 4 января – 23 декабря 1927 года, 93 арк.
66. Спр. 807. Доклады, обзоры, отчеты агитпропотделов обкома и райкомов партии об антирелигиозной работе, 17 января 1928 года, 78 арк.
67. Спр. 809. Материалы о культурном строительстве в Крыму, 1928 год, 23 арк.
68. Спр. 813. Справки и сведения о состоянии учебных заведений Крыма, 1928 год, 29 арк.
69. Спр. 819. Доклад Центрального бюро инспекции при агитпропотделе ЦК ВКП (б) по итогам обследования немецких колоний и резолюция

- по докладу о состоянии работы среди поляков, май-декабрь 1928 года, 88 арк.
70. Спр. 846. Циркуляры и инструкции обкома партии по работе среди женщин, 4 января – 14 декабря 1926 года, 53 арк.
71. Спр. 870. Протоколы и стенограмма областного партийного совещания по вопросу национальной политики в Крыму, и материалы к нему, 10-12 ноября 1929 года, 245 арк.
72. Спр. 907. Доклады, справки и другие материалы о культурном строительстве в Крыму, 1929 год, 52 арк.
73. Спр. 912. Планы работы, протоколы заседаний бюро и совещаний немецкой секции агитпропа обкома. Резолюции I Всекрымской конференции нацменьшинств, I Всекрымского комсомольского немецкого актива, 1929 год, 73 арк.
74. Спр. 990. Материалы по обследованию состояния переселения в Крым трудящихся евреев, 1 января 1930 года – 28 января 1931 года, 165 арк.
75. Спр. 1131. Стенограмма XVI областной партийной конференции, 20-24 января 1932 года, 292 арк.
76. Спр. 1032. Докладные записки по вопросам национального строительства, 1930 год, 25 арк.
77. Спр. 1039. Информационные сводки, докладные записки и другие материалы о работе по ликвидации неграмотности и о культурном строительстве в Крыму, 15 января - декабрь 1930 года, 286 арк.
78. Спр. 1074. Стенограмма областного совещания по вопросу коренизации аппарата и национальном строительстве, 11 января 1931 года, 75 арк.
79. Спр. 1139. Протоколы заседаний бюро обкома, 3 января – 23 мая 1932 года, 193 арк.
80. Спр. 1234. Стенограмма областного партийного совещания о состоянии партийно-массовой работы в вузах Крыма, 22 сентября 1933, 110 арк.

81. Спр. 1813. Стенограмма совещания при обкоме партии учителей школ Крыма, 1937 год, 81 арк.
82. Спр. 1844. Материалы к отчету обкома партии на XIX областной партконференции, июнь 1938 года, 212 арк.
83. Спр. 1863. Протоколы заседаний бюро обкома ВКП (б), 1938 год, арк.

Ф. П. 3. Крымская областная контрольная комиссия ВКП (б)

оп. 1.

84. Спр 43. Информационная сводка ОКК и НКРКИ за декабрь 1923 года. Госсводки о состоянии Крыма за 1923 год, 220 арк.

Ф. П. 7 Симферопольский райком ВКП (б)

оп. 1.

85. Спр.119. Протоколы партколлектива при Центральном татарском клубе. Устав клуба нацменьшинств Запада имени К.Либкнехта, 24 ноября – 25 декабря 1927 года, 13 арк.

Ф. П. 70 Феодосийский окружной комитет РКП (б)

оп. 1.

86. Спр. 52. Агитпропотдел. Татарская секция. Отчеты и доклад о работе секции, план её работы на декабрь 1922 года. Протоколы заседаний президиума и членов татарского комитета помощи голодающим, июнь - декабрь 1922 года, 15 арк.

Ф. П. 100 Бахчисарайский райком ВКП (б)

оп. 1.

87. Спр.60 Отчеты, информации, доклады, письма Бахчисарайского райкома партии в обком ВКП (б) о его работе с ноября 1926 по октябрь 1927 года; о положении дел в районе, ноябрь 1926 – октябрь 1927 года, 69 арк.

Ф. П. 121 Джанкойский райком ВКП (б)**оп. 1.**

88. Спр. 26. Протоколы заседаний агитколлегии и совещаний актива, справки о работе еврейской секции и среди немцев в Мешеньском сельсовете, 5 января – 26 декабря 1925 года, 38 арк.

Ф. П. 150 Крымский областной Истпарт о революционном движении в Крыму**оп.1**

89. Спр.167. Докладная записка, заявления коммунистов и другие материалы по истории татарской буржуазной националистической партии «Милли-Фирка» и группировках татар в областной парторганизации, в 1917- 1936 годах. Списки членов партии «Милли-фирка», 1936 год, 106 арк.

Ф. П. 441 Крымское республиканское общество помощи переселенцам и расселенцам при ЦИК Крымской АССР**оп. 1.**

90. Спр. 2. Протоколы заседаний Президиума Крымского Общества помощи переселенцам и расселенцам об отпуске денежных ссуд по заявлениям переселенческих товариществ. Доклад о деятельности общества, 11 мая 1926 года – 7 апреля 1928 года, 18 арк.
91. Спр. 4. Устав Крымского общества помощи переселенцам и расселенцам утвержденный Президиумом Крымского ЦИК. Доклад НКЗема Крыма о переселении и расселении крестьян татар из горных местностей в степные районы Крыма, обеспечение условий для занятия с/х, 8 сентября 1926 года – 20 августа 1927 года, 62 арк.
92. Спр. 5. Устав Общества по реэмиграции и расселению крестьян татар. Список учредителей общества, командировочные удостоверения.

Доверенности и переписка с КрымЦИКом, 28 апреля 1926 года – 28 декабря 1927 года, 209 арк.

93. Спр. 9. Протоколы заседания Президиума и Организационной Комиссии Общества о выделении уполномоченных, организации сельских отделений, об отпуске средств и переписке с районными отделениями общества, 6 января – 27 ноября 1927 года, 106 арк.
94. Спр. 10. Инструкция об организации районных организационных комиссий и протоколы заседаний районных организационных комиссий крымского общества помощи переселенцам и расселенцам о распределении обязанностей, об организации низовых ячеек. План работ Бахчисарайского и Джанкойского районных обществ переселенцев и расселенцев и переписка с Центральным Комитетом по организационным вопросам, 21 марта 1928 года – 7 декабря 1928 года, 67 арк.
95. Спр. 12. Выписка из протокола заседания коллегии НК РКИ об итогах обследования переселения и расселения в Крыму, рабочие программы и акты обследования. Доклад о деятельности Крымского Центрального общества помощи переселенцев и расселенцев при КрымЦИКе. Выписка из протокола заседания правительственной комиссии по оказанию помощи и ликвидации последствий землетрясения при КрымЦИКе, 15 марта – 13 ноября 1928 года, 49 арк.
96. Спр. 14. Дело с протоколами заседания президиума и организационных совещаний Крымского Общества помощи переселенцев и расселенцев по организационным и финансовым вопросам и разбор заявлений переселенцев, март – ноябрь 1928 года, 31 арк.
97. Спр. 30. Заявления и переписка представителей переселенческих товариществ с правлением Крымского общества переселенцев и расселенцев об оказании им помощи, 12 февраля 1929 года – 7 марта 1930 года, 123 арк.

Ф. Р. 20 Народный Комиссариат просвещения Крымской АССР**оп. 3.**

98. Спр. 25. Переписка с ГПУ по проверке личного состава. Сведения об учреждениях и исторических памятниках, находящихся в ведении Главнауки РСФСР. Сведения о школах и учащихся по социальному и национальному составу, 1 октября 1925 - сентябрь 1926 года, 75 арк.
99. Спр. 47. Выписки из протоколов заседаний бюро и секретариата Крымского обкома ВКП(б) по вопросам работы Наркомпроса Крым АССР, 4 октября 1926 – 8 декабря 1928 года, 290 арк.

оп. 8.

100. Спр. 2. Информационные отчёты Народного Комиссариата Просвещения Крымской АССР об итогах учебно-воспитательной работы школ и педагогических училищ за 1938/39 учебный год, 1939 год, 114 арк.
101. Спр. 44. Отчет школьного управления НКП Крымской АССР, городских и районных отделов народного образования о работе школ за 1-е полугодие 1940/41учебные года, 10 апреля 1941г., 119 арк.

оп. 10.

102. Спр. 209. Отчеты о распределении школ и учащихся по языку, на котором происходит обучение, Ф. сш.9 за 1940/1941учебный год, 1940-1941 г. 174 арк.

Ф. Р. 26 Народный Комиссариат Здравоохранения Крымской АССР**оп. 1.**

103. Спр. 505. Годовые отчеты городских и районных отделов здравоохранения и лечебных учреждений за 1927-1928 годы, 85 арк.
104. Спр. 640. Доклады о состоянии лечебного дела в Крыму, 1929год, 67 арк.

105. Спр. 650. Постановление СНК Крыма и доклад о состоянии и перспективах развития лечебного дела в Крыму, 19 февраля – 9 октября 1929 года, 190 арк.
106. Спр. 710. Сведения по коренизации органов здравоохранения, 12 апреля - 8 августа 1929 года, 183 арк.
107. Спр. 712. Сведения о коренизации органов здравоохранения, членов ВКП(б), кандидатов в члены ВКП(б) и комсомола. Списки сотрудников областных лечебных учреждений, 19 августа 1929 – 23 апреля 1930 года, 105 арк.
108. Спр. 751. Планы коренизации органов здравоохранения в Крыму, 15 января – 25 марта 1930 года, 78 арк.
109. Спр. 753. Сведения о коренизации органов здравоохранения, 23 – 13 декабря 1930 года, 137 арк.
110. Спр. 754. Сведения о коренизации органов здравоохранения, 31 декабря 1930 года – 5 марта 1931 года, 68 арк.
111. Спр. 813. Финансовый отчет Народного комиссариата здравоохранения Крыма за 1931 год, 65 арк.

Ф. Р. 137 Государственная плановая комиссия при СНК Крымской АССР

оп. 1.

112. Спр. 99. Материалы о проведении землеустройства в Крымской АССР (выписки из протоколов заседаний Крым СНКа, план, объяснительные записки, сметы, заключения, переписка), 3 октября 1925 года – 1 апреля 1926 года, 441 арк.

Ф. Р. 219 Статистическое управление Крымской АССР

оп. 1.

113. Спр. 1795. Инструкции Центрального управления народнохозяйственного учёта СССР и Переписка с районными

инспектурами по обследованию школ с нерусским языком обучения на 1 октября 1938 года. Списки школ. Сведения об обеспечении школ учебниками, 1938 год, 93 арк.

Ф. Р. 460 Народный комиссариат Рабоче-Крестьянской Инспекции

оп. 1.

114. Спр. 8789. Материалы обследования работы по введению всеобщего обязательного начального обучения в Крыму, 14 сентября – 24 декабря 1930 года, 74 арк.

оп. 3.

115. Спр. 49. Отчеты, постановления, сводки и другие материалы о ходе всеобуча в Крыму, 1930 – 1931 год, 280 арк.

оп. 4.

116. Спр. 140. Обследование крымского отдела народного образования, 1921 год, 120 арк.

117. Спр. 445. Дело по Наркомпросу с протоколами заседания Коллегии НКП (о 1м Всекрымском съезде по просвещению), 1923 год, 80 арк.

Ф. Р. 515 Крымское республиканское представительство Комитета по земельному устройству трудящихся евреев при Президиуме Совета Национальностей ВЦИК

оп. 1.

118. Спр. 46. Циркуляры, распоряжения и постановления правительственных органов, 1925-1927 гг, 171 арк.

119. Спр. 267. Руководящие материалы по финансированию культработы. Переписка о культработе и обследование её, январь-сентябрь 1931 года, 254 арк.

120. Спр. 361. Протоколы Центрального Комзета, Крым комзета и райуполномоченных, январь 1932 года, 307 арк.

Ф. Р. 526 Представительство Крымской АССР при ВЦИК**оп. 2.**

121. Спр. 3. Материалы для Всесоюзной конференции по культурному строительству Второй пятилётки 1932 год, 10 арк.

Ф. Р. 652 Совет Народных Комиссаров Крымской АССР**оп.1.**

122. Спр. 47. Переписка с НКПромом (удостоверения, мандаты, охранные грамоты и отчёты о деятельности Наркомпроса), 14 ноября 1921 – 23 октября 1922 годы, 460 арк.

123. Спр. 208. Переписка с НКПромом ОХРИС, Главпрофобр (распоряжения о переходе школ к одной смене занятий, отчёты финансово-материального отдела Наркомпроса, вопросы народного образования среди татарского населения в Крыму, список учебных заведений города Симферополя, помещения которых заняты учреждениями других ведомств), 17 ноября 1922 – 11 декабря 1923 годы, 679 арк.

124. Спр. 611. Переписка с Крымстатуправлением (об отпуске средств на осеннее обследование и разъезды областной комиссии, об организации краткосрочных курсов для татар Крыма по статистике, о табаководстве и реализации Крымских табаков), 14 ноября 1924 года – 13 декабря 1925 года, 79 арк.

Ф. Р. 663 Центральный Исполнительный Комитет Крымской АССР**оп. 1.**

125. Спр. 82. Выписка из протоколов заседания Президиума КрымЦИКа, ЦК Помгола Крым АССР. Докладная записка о состоянии народного образования. Стенограмма заседания КрымЭКОСО, 23 ноября 1922 – 23 декабря 1923 годы, 419 арк.

126. Спр. 252. Обзор работы по советскому строительству в Крымской АССР. Объяснительная записка по пятилетнему перспективному плану административного строительства в Крым АССР, 1924 – 21 сентября 1928 года, 172 арк.
127. Спр.1389. Протоколы заседания Коллегии Наркомзёма Крым АССР, 10 декабря 1928 – 3 января 1929 годы, 5 арк.
128. Спр.1757. Конспект доклада о работе Крымского правительства бму Всекрымскому съезду Советов. Материалы о выделении самостоятельных еврейских с/с в Джанкойском и Евпаторийском районах (докладная записка, проект), 25 февраля – 27 августа 1929 года, 84 арк.
129. Спр.1805. Материалы о коренизации аппарата государственных учреждений Крым АССР (план, обзоры, докладные записки, статистические сведения), 7 февраля 1929 – 1 июля 1930 годы, 350 арк.
130. Спр.1834. Протокол 2й Всекрымской областной конференции Общества по землеустройству трудящихся евреев, 20 декабря – 23 декабря 1929 года, 77 арк.
131. Спр.1843. Материалы о подготовке кадров из национальных меньшинств (постановление Президиума КрымЦИКа, доклад, сведения, переписка), 25 октября 1929 – 29 ноября 1933 года, 111 арк.

оп. 3.

132. Спр. 394. Алфавитные списки с/советов с указанием национальных пунктов и национального состава населения по районам Крымской АССР, 1931 год, 69 арк.
133. Спр. 405. План коренизации учреждений, организаций, предприятий Крымской АССР на 1931 год, 347 арк.

оп. 4.

134. Спр. 464. Об организации материальной и технической помощи техникумах Крым АССР, 26 апреля – 26 декабря 1932 года, 10 арк.

135. Спр. 719. Отчет НКПроса Крымской АССР о работе школ, 1 января 1932 года, 179 арк.
136. Спр. 884. Постановление 3-й сессии ЦИКа Крымской АССР от 18 февраля 1932 года «О контрольных цифрах народного хозяйства КрымАССР на 1932 год». Сводные таблицы показателей развития народного хозяйства и культурного строительства в КрымАССР, 18 февраля – 20 февраля 1932 года, 35 арк.

оп. 5.

137. Спр. 76. Сводный доклад Накомпроса Крымской АССР о состоянии всеобуча в Крымской АССР. 9 сентября 1933 года, 48 арк.
138. Спр. 329. Дело о подготовке квалифицированных кадров для народного хозяйства из коренного населения, 24 февраля – 11 сентября 1933 года, 215 арк.

оп. 6.

139. Спр. 422. Отчёт о работе Бахчисарайского РИКа за период с 1931 по 1934 годы, 63 арк.
140. Спр. 459. Сведения о коренизации аппарата республиканских организаций и учреждений, 23 мая 1934 – 21 сентября 1934 г, 145 арк.
141. Спр. 529. Постановление Президиума ВЦИКа «По докладу о работе Казанского института советского строительства». Правила приёма на 3-х месячные курсы для подготовки к поступлению на Высшие курсы советского строительства при Президиуме ВЦИКа. Развёрстка мест на Высшие курсы советского строительства при Президиуме ВЦИКа, 26 января 1934 – 25 мая 1934 года. 133 арк.

оп. 7.

142. Спр. 24. Стенограмма юбилейной сессии КрымЦИКа, посвящённой 15-летию советизации КрымАССР, 14 ноября 1935 года. 92 арк.
143. Спр. 73. Постановление Президиума ЦИК СССР «По докладу Всесоюзного центрального комитета нового алфавита при Совете Национальностей ЦИК СССР (ВЦКНА)», 17 августа 1935 года. 4 арк.

144. Спр. 74. Проект постановления Президиума КрымЦИКа «По вопросу выполнения постановления Президиума КрымЦИКа о коренизации аппарата, в частности, областных организаций, подведомственных наркомату местной промышленности» и материалы к нему, 25 января 1935 года. 3 арк.
145. Спр. 123. Протокол заседания Крымской языковой экспедиции. Переписка с Всесоюзным центральным комитетом нового алфавита при Совете Национальностей ЦИКа СССР о плане выпуска литературы, газет, журналов, количестве типографий, 1 января – 30 октября 1935 года. 31 арк.
146. Спр. 315. Протоколы заседаний президиума Совета Национальностей ЦИК СССР (копии), 16 июня 1935 – 26 августа 1935 года. 36 арк.
147. Спр. 361. Материалы о коренизации организаций и учреждений Крымской АССР (планы, сводки, объяснительные записки, сведения), 13 февраля – 22 октября 1935 года, 100 арк.
148. Спр. 407. Доклад орготдела КрымЦИКа о работе Советов Крымской АССР, 1935 год, 112 арк.

оп. 9.

149. Спр. 41. Материалы об антирелигиозной пропаганде в Крымской АССР (акт, докладная записка), 21 августа – 11 сентября 1937 года. 9 арк.
150. Спр. 47. Материалы по работе над созданием нового крымскотатарского алфавита (производственный план, план, протокол), 22 мая – 26 июня 1937 года, 22 арк.
151. Спр. 59. Постановления Президиума Совета Национальностей ЦИК СССР по докладу Наркомздрава СССР «О состоянии и дальнейших мероприятиях по подготовке национальных мед.кадров». Смета расходов Крымского научно-исследовательского института языка и литературы имени А.С.Пушкина при ЦИКа Крымской АССР на 1937 год, 8 апреля – 14 апреля 1937 года, 14 арк.

152. Спр. 71. Материалы по ликвидации неграмотности в Крымской АССР (планы, сведения, телеграммы), 23 марта – 16 мая 1937 года, 48 арк.
153. Спр.74. Материалы по ликвидации неграмотности в Крымской АССР (постановления, сведения, переписка), 16 марта – 10 июня 1937 года, 16 арк.
154. Спр. 709. Протоколы заседания Президиума Совета национальностей ЦИК СССР (копия), 11 февраля 1937 года. 17 арк.
155. Спр. 596а. Конституция Крымской АССР с изменениями и дополнениями (копия). Сведения о состоянии народного образования, здравоохранения в Крымской АССР, 29 мая 1937 года, 28 арк.
156. Спр.766. Отчёт о работе Джанкойского райисполкома за 1935 – 1936 годы, 21 арк.
157. Спр.768. Отчёт о работе Фрайдорфского райисполкома с декабря 1934 г. по май 1937 г. 53 арк.

оп. 10.

158. Спр. 1168. Устав, списки служителей культа, членов евангельско-лютеранского религиозного общества деревни Айтуган Симферопольского района, 31 марта 1925 года – 9 мая 1927 года, 60 арк.
159. Спр. 1169. Материалы о ликвидации лютеранского молитвенного дома в деревне Сарыбаш Евпаторийского района (выписка из протокола заседания Президиума КрымЦИКа, переписка, описи движимого и недвижимого культового имущества), 12 апреля – 1 октября 1925 года, 15 арк.
160. Спр.1170. Материалы о ликвидации лютеранского молитвенного дома в деревне Аксюр-Конрад Джанкойского района (выписка из протокола заседания Президиума КрымЦИКа, переписка, описи движимого и недвижимого культового имущества), 6 января – 25 февраля 1925 года, 14 арк.

161. Спр. 1171. Заявление и договор о передаче лютеранского молитвенного дома в бесплатное пользование группе верующих деревни Самав Джанкойского района. Опись движимого культового имущества, 11 апреля – 18 августа 1925 года, 10 арк.
162. Спр.1173. Материалы о ликвидации лютеранского молитвенного дома в деревне Эки-Баш симферопольского района (выписка из протокола заседания Президиума КрымЦИКа, описи движимого и недвижимого культового имущества), 20 марта 1925 – 27 мая 1925 года, 6 арк.
163. Спр.1189. Заявление и договор о передаче молитвенного дома в бесплатное пользование лютеран ской общине деревни Аблеш-Немецкий Феодосийского района. Описи движимого и недвижимого культового имущества, 28 января 1925 – 5 февраля 1925 года, 11 арк.
164. Спр. 1214. Материалы съезда Крымского союза – общин адвентистов 7го дня (программа, декларация, стенограмма, отчет, списки выборных лиц), 3 ноября – 7 ноября 1925 года, 136 арк.
165. Спр.1221. Материалы о создании Главного духовного управления по делам религиозных еврейских общин города Симферополя и симферопольского района (заявления, положение, устав, заключение, протоколы общин собраний учредителей), 13 января 1925 – 21 марта 1927, 108 арк.
166. Спр. 1291. Протоколы 2го и 3го Всекрымских съездов евангельских христиан. Устав, списки членов Совета Крымского областного отдела Всесоюзного союза евангельских христиан, 18 августа 1925 года – 19 октября 1928 года, 74 арк.
167. Спр. 1341. Заявление и договор о передаче молитвенного дома в бесплатное использование общине христиан-баптистов города Симферополя. Список членов общины, 25 января 1926 года – 12 августа 1928 года, 11 арк.

168. Спр. 1377. Протоколы общих собраний членов групп евангельских христиан-баптистов Симферопольского района, 27 августа 1926 года – 9 декабря 1927 года, 18 арк.

оп.16.

169. Спр. 70. Материалы о работе среди цыган Крымской АССР (постановления, выписки из протоколов, журнал «Революция и национальности», тезисы к докладу), 1936 год, 108 арк.
170. Спр. 76. Докладная записка заведующего нацменподотделом ЦИК Крымской АССР Г.Шиффа «О состоянии работы среди нацмен греков», 22 декабря 1936 года, 4 арк.
171. Спр. 80. Переписка с Красноперекопским райисполкомом, торговым отделом Крымгосиздата об обеспечении нацменьшинств Крымской АССР политической литературой на национальных языках, 10 октября – 2 декабря 1936 года, 10 арк.
172. Спр. 82. Материалы о работе среди национальных меньшинств в Тельманском районе (выписки из протоколов, списки, переписка), 1 июля – 29 декабря 1936 года, 38 арк.
173. Спр. 83. Выписка из протокола заседания президиума Лариндорфского райисполкома. Список переселенческих колхозов по районам и МТС Крымской АССР, 5 января – 14 октября 1936 года, 6 арк.
174. Спр. 84. Списки, сведения о национальном составе населения, депутатов, избранных на IX Всекрымский Чрезвычайный съезд Советов Крымской АССР, 1936 год, 11 арк.

оп. 17.

175. Спр. 33. Материалы о работе постоянной комиссии по культурам, 8 июня 1931 года – 4 сентября 1937 года, 254 арк.

оп. 18.

176. Спр. 8. Протоколы заседаний Центральной церковной комиссии при Президиуме КрымЦИКа, 13 октября 1925 года – 15 февраля 1928 года, 18 арк.

177. Спр. 10. Протоколы Центральной Комиссии по делам культов при ЦИК Крымской АССР, 11 февраля – 31 декабря 1926 года, 124 арк.
178. Спр.13. Распоряжения КрымЦИКа о религиозных объединениях, 12 января 1929 года – 4 июня 1931 года, 133 арк.
179. Спр.25. Протоколы заседания постоянной комиссии по культурам, 7 февраля 1931 года по 2 апреля 1937 года, 140 арк.

Ф. Р. 709 Народный Комиссариат Внутренних Дел Крымской АССР

оп. 1.

180. Спр. 96. Выписка из протокола заседания Центральной комиссии помощи голодающим при КрымЦИКе и переписка Комиссии с наркоматами, 13 января – 24 марта 1922 года 16 арк.
181. Спр. 113. Постановления СНК и НКВД. Протоколы объединённого заседания президиума СНК, ЦИК, ЭКОСО, ЦК Помгола Крыма. 7 сентября – 28 декабря 1922 года. 161 арк.
182. Спр. 135. Доклады Центрального и Симферопольского окружных комитетов помощи голодающим. 15 марта 1922 года. 5 арк.
183. Спр.160. Протоколы заседаний Симферопольской окружной комиссии помощи голодающим. 1 февраля – 16 июня 1922 года. 53 арк.
184. Спр.168. Сводки о работе и состоянии СНК, ЦИК, НКВД, ревкомов, исполкомов Крыма за 1922 год. 1 апреля – 12 декабря 1922года. 214арк.
185. Спр.202. Переписка с Центральным и окружными комтетами помощи голодающим. 11 апреля – 6 июня 1922 года. 7 арк.

Ф. Р. 1622 Бахчисарайский районный отдел народного образования

оп. 1.

186. Спр. 1. Отчёты и доклады о деятельности отдела народного образования. Акты обследования детских домов. Протоколы и отчёты детских домов, 19 января 1923 – 15 декабря 1923, 53 арк.

Ф. Р. 2094 Комиссия республиканская по земельному устройству трудящихся евреев при ЦИК Крымской АССР

оп. 1.

187. Спр. 19. Переписка с Евпаторийским бюро союза обществ ремесленного и земледельческого труда среди евреев по землеустройству еврейского населения в Крыму, 27 декабря 1937 года, 210 арк.

Ф. Р. 2661 Областная комиссия помощи голодающему еврейскому населению Крыма

оп. 1.

188. Спр. 1. Протоколы заседаний исполнительного бюро Евпомгола за 1922 г., 22 арк.
189. Спр. 3. Протокол заседаний Всекрымского съезда комиссий Евпомгола и материалы к нему, 1922 год, 46 арк.
190. Спр. 4. Переписка с ЦК Помгола о деятельности Евпомгола Крыма и оказании помощи голодающему населению, 1922 год, 56 арк.
191. Спр. 8. Переписка с отделением Евпомгола в г.Карасубазаре об оказании помощи голодающему населению. Протоколы заседаний исполнительного бюро Евпомгола, 1922 год, 45 арк.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ).

Ф. Р. 1318. Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР

оп. 1.

192. Спр. 7. Постановление ВЦИК и СНК от 18 октября 1921 года об образовании автономной Крымской ССР, выписки из протокола заседания Президиума ВЦИК, 49 арк.

оп. 13. Полномочное представительство Крымской АССР при Наркомнаце.

193. Спр. 4. Проект постановления об организации торгово-промышленных агентств автономных республик, доклад о деятельности Полномочного Представительства Крымской ССР, Отчет о деятельности Центрального Совета Народного Хозяйства Крыма, Докладная записка об экономическом состоянии Судакского района, Бюллетени информационного отдела Народного комиссариата по делам национальностей, 7 декабря 1921 года – 16 сентября 1922 года, 204 арк.
194. Спр. 10. Протоколы и выписки из протоколов заседаний Коллегии Народного комиссариата по делам национальностей, 2 марта 1922 года – 20 декабря 1922 года, 58 арк.

Ф. Р. 3316. ЦИК СССР

оп. 1.

195. Спр. 20. Положение о Верховном суде. 1923 год. 151 арк.

оп. 64.

196. Спр. 49. Доклад Крымского ЦИК и СНК о реэмиграции крымских татар из Болгарии и Румынии в Крым и о причинах эмиграции крымских татар, 51 арк.

Ф. Р. 5407. Центральный Совет Союза Воинствующих Безбожников

оп. 1.

197. Спр. 2. Протоколы заседания рабочего президиума Исполнительного бюро ЦС Союза безбожников СССР за 1925 год и материалы к протоколам, 69 арк.
198. Спр. 12. Резолюции совещаний при ЦК ВКП (б), ЦК ВЛКСМ, Политуправления РККА и МК ВЛКСМ об антирелигиозной пропаганде, 22 декабря 1926 года – 8 марта 1928 года, 61 арк.

Ф. 7541. Комитет по земельному устройству трудящихся евреев при Президиуме Совета Национальностей ЦИК СССР

оп. 1.

199. Спр. 45. Перспективный план Наркомзема Крымской АССР по переселению и землеустройству еврейского населения, 21 апреля 1925 года, 91 арк.
 200. Спр. 61. Статистические сведения о еврейских с/х артелях в Крыму, 27 арк.
 201. Спр. 96. Протоколы заседания Крымского Комзета, докладные записки и переписка с уполномоченным Комзета о ходе переселения в крымскую АССР, 22 сентября 1926 года – 3 июля 1927 года, 200 арк.
 202. Спр. 99. Стенограмма речей на I Всекрымском съезде ОЗЕТ, 15 октября 1926 года, 21 арк.
 203. Спр. 228. Отчет о работе Комзета за 1928 – 1929 годы и переписка с Всесоюзным переселенческим комитетом по вопросам переселения евреев, 15 октября 1929 года – 30 июня 1930 года, 27 арк.
 204. Спр. 297. Протоколы заседаний ЦП ОЗЕТ, стенограммы докладов на II съезде ОЗЕТ о положении в Крыму, 21 сентября 1929 года – 20 мая 1930 года, 34 арк.
 205. Спр. 627. Докладные записки представителей Комзета по районам Крымской АССР об организационно хозяйственном укреплении колхозов, о задолженности еврейских переселенцев Крымской АССР и переписка с Крымской конторой Американской еврейской объединенной корпорацией «Агроджойнт» по акту обследования переселенческих пунктов Крымской АССР, 19 января – 23 сентября 1933 года, 136 арк.
 206. Спр. 639. Сведения о состоянии еврейских переселенческих колхозов в Крыму на 15 июля 1933 года, 11 сентября 1933 года, 19 арк.
- оп. 2.**
207. Спр. 27. Резолюции I-го Всеукраинского совещания о работе в еврейском селе и об итогах и задачах еврейского переселения, 30 сентября – 2 октября 1927 года, 47 арк.

Ф. Р. 7543. Всесоюзный центральный комитет нового «латинизированного» алфавита при Совете Национальностей ЦИК СССР

оп. 1.

208. Спр. 2. Объяснительная записка к годовому отчету Всесоюзного Центрального Комитета НТА за 1927 -28 годы, 49 арк.
209. Спр. 40. Годовой отчет за 1931 год Всесоюзного ЦК НТА, 126 арк.

Ф. 7746. Американская еврейская агрономическая корпорация «Агроджойнт»

оп.1.

210. Спр. 10. Доклад председателя тракторного комитета НКЗ РСФСР т.Есина о тракторной работе Американского комитета «Джойнт», 1923 – 1924 годы, 25 арк.
211. Спр. 12. Проект плана деятельности «Агроджойнта» на 1924 – 1925 годы, 82 арк.
212. Спр. 15. Протоколы совещаний представителей Агроджойнта с Комзетом, 19 марта 1924 года – 9 февраля 1926 года, 16 арк.
213. Спр. 23. Докладная записка агронома С.Е.Любарского о привлечении евреев к с.х. промыслам и устройству еврейских земледельческих поселений в Крыму, 1924 год, 29 арк.
214. Спр. 31. Отчет о деятельности «Агроджойнта» в 1924 – 1925 годах (предварительные сведения), 1924 год, 7 арк.
215. Спр. 33. Предварительные сведения об исполнении сметы 1924 – 1925 годов, 9 арк.
216. Спр. 39. Доклад доктора Жозефа Розена о еврейской колонизации в России, проводимой объединенным распределительным комитетом (с предисловием Луи Маршалла читанный в г.Филадельфии), 1925 год, 34 арк.
217. Спр. 81. Протоколы совещания КОМЗЕТ. 1926 год.1 арк.

218. Спр. 88. Протокол совещания Любарского и Зайчика от 22 февраля 1926 года и совещания сотрудников 9 февраля в г.Харькове, 1926 год, 5 арк.
219. Спр. 89. Протоколы совещаний Агроджойнта с Озетом о размерах ассигнований на строительство, переселение, 2 апреля 1926 года – 22 декабря 1927 года, 73 арк.
220. Спр. 122. Постановления СНК СССР от 31 января 1927 года об утверждении договора между Правительством Союза ССР и Агроджойнтом, 31 января 1927 года, 6 арк.
221. Спр. 131. Протоколы заседания экономической комиссии и доклад Любарского. 1927 год. 3 арк.
222. Спр. 140. Протоколы заседаний Организационного совещания. 1927 год. 9 арк.
223. Спр. 162. Доклад о плане работ делегата С.Е. Любарского. 1927 год. 16 арк.
224. Спр. 166. Отчёт и протоколы агротехнического совета сотрудников Агро-Джойнта. 1927 – 1928 годы. 45 арк.

Ф. 8373. ЦК Еврейской коммунистической партии «Поалей Цион»

оп.1.

225. Спр. 140. Циркуляры ЦК еврейской коммунистической партии за 1921 год, 129 арк.
226. Спр. 142. Циркуляры ЦК еврейской коммунистической партии (ПЦ) за 1921 год, 23 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ).

Ф. 17. ЦК РКП(б) – ВКП(б)

оп. 61.

227. Спр. 104. Тезисы докладов и резолюции I Всероссийской конференции татаро-башкирских партийных организаций, 4-11 марта 1922 года, 99 арк.

228. Спр. 164. Протоколы с материалами заседаний татаро-башкирского бюро при ЦК РКП(б) и совещаний ответственных работников татаро-башкир, 5 января 1923 года – 22 марта 1924 года, 102 арк.

оп. 64

229. Спр. 13. Положения, инструкции, циркулярные письма подотдела нацменьшинств эстонской секции; переписка ЦБ эстонской секции с управлениями отделами ЦК по хозяйственно-бытовым вопросам, о финансировании национальных издательств и совпартшкол, сведения о формах работы эстонских секций и связи с центральными учреждениями, 1920 – 1921 годы, 152 арк.

Ф. 445. Центральное бюро еврейских секций при Агитпропотделе ЦК РКП(б)

оп. 1.

230. Спр. 115. Протоколы заседаний Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКП(б), заседания коллегий бюро Наркомпроса, совещаний комфракций еврейских общественных комитетов, январь 1922 – январь 1923 года, 59 арк.

231. Спр. 120. Переписка Центрального бюро еврейских секций при ЦК РКП(б) с еврейскими секциями при Наркомпросе, Главполитпросвете, Соцвесе, Главпрофобре о культурно просветительской работе среди еврейского населения, о литературно издательской деятельности, об организации и работе партшкол, кружков политграмоты, о подборе, подготовке и расстановке кадров, о деятельности и условиях работы организации Культур Лиги о борьбе с клерикализмом и национализмом, с планами, отчетами, докладами и другими материалами секций, 1923 год, 260 арк.

232. Спр. 131. Информационные сведения ЦБ еврейских секций об агитационно-пропагандистской, издательской деятельности бюро, о землеустройстве трудящихся евреев, о работе среди еврейских

- студентов, о состоянии еврейского населения, октябрь 1922 – январь 1930 года, 81 арк.
233. Спр. 141. Переписка Центрального бюро еврейских секций РКП(б) с еврейским отделом Наркомнаца, отчеты, доклады о деятельности отдела и еврейских подотделов на местах, о культурно-просветительской работе среди еврейского населения, об открытии центрального еврейского коммунистического клуба, о привлечении еврейских масс к производительному с.х. труду, об участии еврейского с.х. павильона на Всероссийской с.х. выставке в Москве; о работе среди еврейских кустарей, февраль 1923 – апрель 1924 года, 262 арк.
234. Спр. 162. Письма и постановления и др. материалы ВЦИК, Президиума Совета национальностей ЦИК СССР, Комзета о земельном, промышленном устройстве евреев, о результатах перевыборов еврейских местечковых и сельских советов, об организации обществ кустарей, август 1923 – июнь 1929, 191 арк.
235. Спр. 166. Тезисы доклада и др. материалы Ц.Б. еврейской секции при ЦК РКП(б) к V Всероссийской конференции еврейских секций; списки, мандаты, удостоверения делегатов, ноябрь 1923 – апрель 1924 года, 159 арк.
236. Спр. 168. Отчеты о работе ЦБ еврейских секций при ЦК ВКП(б), 1923-1925 годы, 271 арк.
237. Спр. 171. Протоколы заседаний Центрального бюро еврейских секций при ЦК ВКП(б) с материалами, февраль 1924 – март 1928 года, 211 арк.
238. Спр. 172. Переписка Ц.б. еврейских секций при ЦК ВКП(б), февраль 1924 – январь 1930 года, 264 арк.
239. Спр. 176. Доклады, отчеты, информационные материалы о еврейских земледельческих поселениях в СССР, о состоянии работы и развитии еврейских с.х. коллективов, о результатах обследования их деятельности, списки еврейских коллективных хозяйств, июнь 1924 – июль 1925 года, 258 арк.

240. Спр. 178. Отчеты, доклады, статистические сведения, адресованные в Ц.б. еврейских секций при ЦК РКП(б) о количестве еврейского населения занятого в промышленном производстве страны по губерниям, городам, предприятиям, о численности евреев – членов профсоюза, о культпросветительской, профработе на еврейском языке, о результатах статистического обследования еврейских трудящихся, июль 1924 – ноябрь 1926 года, 263 арк.
241. Спр. 184. Документы II Всесоюзного съезда еврейских работников просвещения с материалами присланными ЦБ еврейских секций для сведения, декабрь 1927 года – июль 1928 года, 163 арк.

Ф. 549. Центральное бюро немецких секций ЦК РКП (б)

оп. 4.

242. Спр. 74. Переписка Центрального бюро немецких секций с Секретариатом ЦК, немецкими секциями на местах, губкомами о положении партийной работы среди немецкого населения республики Немцев Поволжья, в Грузии, о деятельности союза колонистов в Крыму - «Союза южно-русских колонистов и граждан германской расы», устав, январь-декабрь 1922 года, 80 арк.
243. Спр. 80. Планы работ, циркулярные письма, доклады, отчеты Центрального бюро немецких секций о деятельности бюро, о состоянии партийной работы среди немецкого населения, май-декабрь 1923 года, 51 арк.

Ф. 89. Ярославский Емельян Михайлович

оп. 4.

244. Спр. 26. Речь и заключительное слово на заседании Оргбюро ЦК ВКП(б) по вопросу о мерах по усилению анти-религиозной работы, 9 арк.

245. Спр. 30. Речь о работе СВБ на I Московской областной конференции СВБ и записки с вопросами, поданные Е.М.Ярославскому, конец 1929 или 1930 год, 20 арк.
246. Спр. 45. Развернутый план доклада в МК ВКП(б) «Борьба с религией во вторую пятилетку» с правками и приписками автора, 29 марта 1934 года, 30 арк.
247. Спр. 57. Выступления о состоянии и о дальнейшей постановке работы ЦС СВБ на совещании у Е.М.Ярославского по СВБ. Стенограмма, 1 декабря 1936 года, 44 арк.

Ф. 151. Смидович Петр Гермогенович

оп. 1.

248. Спр.43. Выписки из протоколов заседаний ЦИК СССР и протоколы заседаний комитета по земельному устройству трудящихся евреев, о договоре СССР с Американской еврейской объединенной Агрономической корпорацией (Агроджойнт) и другие материалы, присланные П.Г.Смидовичу, 6 июля 1923 года – 31 декабря 1934 года, 100 арк.

Ф. 63. Польское бюро агитации и пропаганды при ЦК РКП (б)

оп. 1.

249. Спр. 601. Переписка Польбюро ЦК РКП(б) с Агитационно-пропагандистским отделом ЦК РКП(б), центральными польбюро Наркомпроса РСФСР и УССР; протокол заседания польбюро Одесского губкома, выписки из отчетов Минского, Малинского и Севастопольского комитетов РКП(б) о культурно-просветительской работе среди польского населения, 11 ноября – 17 ноября 1923 года, 102 арк.
250. Спр. 602. Переписка Польбюро ЦК РКП(б) с польским культурно-просветительским обществом Праца, протокол заседания правления общества, отчеты о работе, устав общества, 11 декабря 1923 года – 10 декабря 1925 года, 114 арк.

251. Спр. 616. Переписка Польбюро ЦК РКП(б) с Польбюро Крымского обкома и Симферопольского райкома РКП(б) об организационно массовой и агитационно- пропагандистской работе среди польского населения в Крымской области, протокол заседания и собрание коммунистов – поляков, 5 декабря 1923 года – 20 декабря 1926 года, 24 арк.

Російський державний архів економіки (РДАЕ).

Ф. 5675. Учреждения по руководству переселением в СССР

оп. 1.

252. Спр. 216. Отчет Переселенческого Бюро Крымской АССР о хозяйственном устройстве переселенцев и общие показатели о состоянии переселенческих колхозов в Крымской АССР за 1938 год, 1938 год, 21 арк.
253. Спр. 317. План мероприятий по внутриреспубликанскому переселению на 1940 год по Крымской АССР и материалы к нему, объяснительная записка к плану, характеристики районов вселения, 24 января – 26 февраля 1940 года, 61 арк.
254. Спр. 331. Докладная записка (о плане) начальника переселенческого отдела при СНК Крымской АССР о плане мероприятий по внутриреспубликанскому переселению в колхозы Ялтинского района на 1940 год и экономические показатели по районам и колхозам Крымской АССР, 17 февраля – 5 ноября 1939 года, 75 арк.

2.Опубліковані документи та матеріали

255. Бюллетень Крымского ЦСУ. - 1923. - №1.
256. Бюллетень Крымского ЦСУ. - 1928. - №9.
257. Бюллетень XII Крымской областной конференции ВКП(б). – 1927. - № 1 – 12.

258. Бюллетень Наркомзема Крымской АССР. – 1935. - №2. – 15 марта.
259. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1926. - №1-2.
260. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1927. - №30.
261. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. - №2, 5.
262. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1929. - № 4. 15 декабря.
263. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1930. - №45. 21 июля.
264. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1930. - № 75. 26 декабря.
265. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. - 1931. - 16 сентября. №50.
266. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1932. - №1.
267. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1934. - №4.
268. Бюлетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1935. - №4-5. 20 марта.
269. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1936. - №4.
270. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1937. - №9.
271. Бюллетень ЦИК и СНК Крымской АССР. – 1938. - №4.
272. Бюллетень Верховного Совета и СНК Крымской АССР. – 1938. - №1-2.
273. Бюллетень Верховного Совета и СНК Крымской АССР. – 1938. - №:6.
274. Бюллетень Президиума Верховного Совета и СНК Крымской АССР. – 1940. - №7.
275. Бюллетень Президиума Верховного Совета и СНК Крымской АССР. – 1940. - №14.
276. Бюллетень Президиума Верховного Совета и СНК Крымской АССР. – 1940. - № 18.
277. Бюллетень ЦСУ. - №2. – 1923.
278. Бюллетень ЦСУ. - №6. – август 1926.
279. Бюллетень ЦСУ. - №7. – сентябрь 1926.
280. Бюллетень ЦСУ. - №9. – июнь 1928.
281. Бюллетень ЦСУ Крымской АССР. – Симферополь, 1939.
282. Байчурин Г.Г. Опыт чистки Крымской организации ВКП(б). – Казань: Татгосиздат, 1935. – 109с.

283. Бочагов А.К. Расслоение крымской деревни. – Симферополь: Крымский областной кабинет агитпропработы, 1928. – 24с.
284. Бочагов А.К. Милли Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1930. – 119с.
285. Бубнов А. Политические итоги за год / А. Бубнов. – Симферополь: Крымиздат, 1924. – 55с.
286. Быков Б. Крымский комсомол в борьбе за индустриализацию / Б. Быков. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 52с.
287. Вегер Е. Отчёт крымского областного комитета ВКП(б) XV партконференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932.
288. Вегер Е. Отчёт Крымского ОК ВКП(б) XVI партконференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932. – 72с.
289. Весь Крым. Юбилейный сборник. 1920 - 1925. - Симферополь: Издательство КрымЦИК, 1926. – 425 с.
290. Вологдин Б. Народное образование и условия осуществления всеобщего обучения в Крыму. - Симферополь: Издательство Крымского центрального Статистического Управления, 1925. - с. 26.
291. Вопросы национального партпросвещения. Сборник под ред. Диманштейна, Милютина, Бреймана. – М.: «Долой неграмотность», 1927. – 156с.
292. Воспоминания жителей еврейских поселений в Крыму. – Симферополь: Музейная программа и Издательский центр БЕЦ «Хесед Шимон», 2004. – 149 с.
293. Всероссийское совещание национальных работников при Наркомпросе РСФСР 13-17 мая 1929 года. Резолюции. (утверждено Коллегией НКП 23.V.1929г.). – М.-Л.: Государственное издательство НКП РСФСР. Комитет образования среди нацмен, 1929. – 24 с.

294. Всекрымское областное финансовое совещание. 6-7 августа 1931. Речь Наркомфина Крымской АССР т. Байбулатова и принятые совещанием резолюции. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 42с.
295. Всесоюзная перепись населения. 1926 г. т.22. Крымская АССР. – М.: Статистика, 1929. – 516с.
296. Год профработы в Крыму. (Отчёт Крымского Совета профессиональных Союзов 4-му Всекрымскому Съезду Профсоюзов). – Симферополь: Издание РИО КСПС. - 5 марта 1922г. – 84 с.
297. Год работы. Отчёт Крымского Совета профсоюзов и Народного Комиссариата труда Крымской ССР за 1923 год VI Всекрымскому съезду профессиональных союзов. – Симферополь: издание Крымпрофсовета, 1924. – 102 с.
298. Движение населения в Крымской АССР в 1925 году. Выпуск 2. – Симферополь: Центральное статистическое управление и Наркомздрав Крыма, 1926. – 28с.
299. Десять лет советского Крыма: Сборник посвящённый десятилетию советизации Крыма (1920-1930) / Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930. – 557с.
300. Дело Вели Ибраимова и других (обвинительное заключение, речи государственного и общественного обвинителей, приговор). – Симферополь: Крымгосиздат, 1928. – 48с.
301. Итоги разрешения национального вопроса в СССР. Сб. статей. / под ред. С.М. Диманштейна. – М.: Издательство «Власть Советов» при президиуме ВЦИК, 1936. – 223с.
302. Итоги слёта: Решения Всекрымского слёта ударников. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930. – 32с.
303. Итоги чистки парторганизации Крыма. – Симферополь: Крымиздат, 1935. – 202с.
304. Камилев А. Культпоход комсомола Крыма / А. Камилев. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 57с.

305. Кзыл А. О бедняке, середняке и кулаке в Крыму / А. Кзыл. – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 43с.
306. Кемаль М. Избранные речи и выступления / М. Кемаль. – М.: Прогресс, 1966. – 439 с.
307. Клепинин Н.Н. Крым, сельское хозяйство / Н.Н. Клепинин. – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 14с.
308. Кожевников М.В. Закон о земельной реформе в Крыму / М.В. Кожевников. – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 103с.
309. Кожевников М.В. Очерки о ходе земельной реформы в Крыму. Год работы по проведению земреформы / М.В. Кожевников. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930. – 47с.
310. Козлов И. О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК / И. Козлов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 60 с.
311. Конституция Крымской АССР. – Симферополь: Крымиздат, 1938. – 38с.
312. Коренизация аппарата Крымской АССР (К вопросу о вовлечении трудящихся татар в производство, государственные, кооперативные учреждения и общественные организации). – Симферополь: Издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29 с.
313. Краткая еврейская энциклопедия. - Т.6. - Иерусалим, 1992. – 940с.
314. Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Ч.1. К истории религиозных притеснений крымских татар. – Баку: Издание Союза Мусульманской трудовой интеллигенции, 1919. – 295с.
315. Крылов Н.П. За большевистскую перестройку работы профсоюзов (Доклад на V Пленуме ОК ВКП(б)) / Н.П. Крылов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931.- 54с.

316. Крылов Н.П. Профсоюзы в борьбе за пятилетку в четыре года. Доклад на XIV Всекрымском съезде профсоюзов / Н.П. Крылов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 54с.
317. Крымская парторганизация в цифрах. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 45с.
318. Крымский ЦИК IV созыва. Отчёт о деятельности (январь-март 1925г.).- Симферополь: Издание орготдела КрымЦИК,1925. – 49с.
319. Крымская областная конференция ВЛКСМ. XI. 1930. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 59с.
320. Крымский научно-исследовательский институт национально-культурного строительства и краеведения. Труды. Под ред. М.Э. Бекирова, С.П. Попова, П.Т. Данильченко. – Симферополь, 1934. – 84с.
321. Крымский комсомол за работой . – Симферополь: Крымиздат, 1928. – 103с.
322. Кущенко Г.А. Сельское хозяйство Крыма и его баланс / Г.А. Кущенко. – Симферополь: Крымстатуправление, 1924. – 70с.
323. Максимов Комсомол на земельном фронте / Максимов. – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 55с.
324. Материалы к отчёту Крымского областного комитета ВКП(б) к XIV областной конференции. – Симферополь: издательство областного комитета ВКП(б), 1928. – 58с.
325. Материалы к докладу правительства Крымской АССР о советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР на IV сессии XV созыва ВЦИК. – Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1933. – 212с.
326. Материалы к отчёту ОК ВКП(б) XVII областной пртконференции. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 131с.
327. Материалы к отчёту Правительства КрАССР VIII съезду Советов КрАССР. - Симферополь, 1935. - 198с.

328. Материалы по крестьянским бюджетам Крыма в 1922-1923 годах. – Симферополь, 1924. – 103с.
329. Мексин Д. Сельское хозяйство Крыма. К Всесоюзной сельскохозяйственной выставке 1939 года / Д. Мексин. – Симферополь: Крымиздат, 1939. – 120с.
330. Народное образование в РСФСР к 1924/25 учебному году. - М.: Работник просвещения, 1925. - с. 57.
331. Национальный вопрос в культработе профсоюзов. Постановления Всесоюзного Совещания при ВЦСПС по культработе в нацреспубликах и среди нацменьшинств. – М.: книгоиздательство ВЦСПС, 1928. – 64с.
332. Национальный и колониальный вопрос и РКП(б). Материалы и статьи. / под ред. Г.И. Бройдо. – М.: «Московский рабочий», 1925. – 411с.
333. Народное хозяйство Крыма за 1925 / 26 год. Конъюнктурный обзор. – Симферополь: Крымплан, 1927. – 202с.
334. Народное хозяйство крым за 1926 / 27 год. Конъюнктурный обзор. – Симферополь, 1928. – 172с.
335. Народное хозяйство Крыма за 1927/ 28 год. Конъюнктурный обзор. – Симферополь: Крымплан, 1929. – 192с.
336. Отчёт Крымского областного комитета РКП(б). К XI областной партконференции. – Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. – 70с.
337. Отчёт Крымского Совета Профессиональных Союзов с марта 1924 по март 1925 года X Всекрымскому съезду профсоюзов. – Симферополь: издание Крымпрофсовета, 1925. – 186 с.
338. Отчёт Крымского экономического совещания на 1 октября 1921 года. – Симферополь: Госиздат КрымОблОтдел, 1921. – 57 с.
339. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений Крымской ССР III Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и., 1923. – 417с.
340. Отчёт народного комиссариата Внутренних дел Крымской ССР Второму всекрымскому съезду Советов рабочих, крестьянских,

- военмордепутатов с 17 ноября 1921 года по 17 октября 1922 года. – Симферополь: Издательство Народного Комиссариата Внутренних Дел Крымской ССР, 1922. – 417с.
341. Отчёт Крымского ОК РЛКСМ . – Симферополь, 1926. – 67с.
342. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 120 с.
343. Отчёт правительства Крымской АССР VII съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 135с.
344. Отчёт Совету труда и обороны. На 1 апреля 1922г. - Симферополь: Издательство Крымского ЭКОСО, 1922. - с. 181.
345. Политпросветработа комсомола летом. – Симферополь: Б.и., 1926. – 119с.
346. Постановления II сессии ЦИК Крымской АССР. 5 ноября 1929. г. Джанкой. – Симферополь: Крымгосиздат, 1929. – 61с.
347. Постановления VII Всекрымского съезда советов рабочих, крестьянских, красноармейских и краснофлотских депутатов. – Симферополь: Крымполиграфтрест, 1931. – 20с.
348. Постановления III Пленума Крымского ОК ВЛКСМ XII созыва. По докладу т. А. Камилева «О культпоходе в деревне» 14-15 ноября 1933 г. – Симферополь: Крымпартиздат, 1933. – 15с.
349. Постановления Пленума Крымского областного комитета ВКП(б) от 5-6 мая 1935 года. – Симферополь: государственное издательство Крымской АССР, 1935. – 35с.
350. Предварительные итоги переписи в Крыму в 1921 году. – Симферополь: Издательство КрымЦСУ, 1922. – 115 с.
351. Предварительные материалы по перспективному пятилетнему плану хозяйства и культуры Крыма. – Симферополь: издательство Крымплана, 1928. – 51с.

352. Профсоюзы на новом этапе. Материалы к отчёту КСПС XIV Всекрымскому съезду Профсоюзов. – Симферополь: крымское государственное издательство, 1932. – 91с.
353. Пути реконструкции народного хозяйства. Труды съезда по изучению производительных сил Крыма. 6-10 мая 1928 г. – Симферополь: Крымгиз, 1929. – 272с.
354. Пятилетний план народного хозяйства и культуры Крымской АССР. – Симферополь: Крымиздат, Б.г. – 111с.
355. Район высоких урожаев (Сейтлерский район Крымской АССР). – Симферополь: Крымиздат, 1940. – 100с.
356. Резолюции XII съезда РКП(б). – Симферополь: издательство Агитпропа Крымского ОК РКП(б), 1923. – 40 с.
357. Резолюции XII крымской областной конференции. – Симферополь, 1927. - 20с.
358. Резолюции и постановления XIII Крымской областной конференции ВКП(б). 20-26 ноября 1927 г. – Симферополь: Б.и., 1927. – 61с.
359. Резолюции XV Крымской областной партийной конференции. 6-12 июня 1930 г. – Симферополь: Крымиздат, 1930. – 100с.
360. Резолюции II Объединённого Пленума ОК и ОКК ВКП(б). 1 = 17 мая 1932 г. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 45с.
361. Резолюции XVI Всекрымской областной конференции ВКП(б). 20-24 января 1932 г.- Симферополь, издательство газеты «Красный Крым», 1932. – 23с.
362. Резолюции XVII Крымской областной конференции ВКП(б). – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 37с.
363. Резолюции XI Пленума Крымского ОК ВКП(б). 20-21 августа 1936 г. – Симферополь: Госиздат, 1936. – 47 с.
364. Резолюции XIII Всекрымского съезда профсоюзов. – Симферополь: издательство Крымского Совета профсоюзов, 1929. – 137с.

365. Резолюции II Пленума Крымского Совета профессиональных союзов XIII созыва. 5-8 января 1930 г. – Симферополь: издание КСПС, 1930. – 72с.
366. Резолюции III Пленума Крымского Совета Профессиональных Союзов XIII созыва. 23-27 мая 1930 г. – Симферополь: издание КСПС, 1930. – 66с.
367. Резолюции Второго съезда по изучению производительных сил Крымской АССР. 1 - 8 декабря 1931 г. Под общим руководством председателя Госплана Крымской АССР Б.У. Арифова. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 94с.
368. Резолюции Крымского областного агитпропсовещания (30 августа – 2 сентября 1929 г.). – Симферополь: Крымгосиздат, 1929. – 93с.
369. Решения Всекрымского нацсовещания при КСПС. – Симферополь: Крымгосиздат, 1931. – 22с.
370. Решения IV Пленума ОК ВКП(б). декабрь 1929 года. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 90с.
371. Решения XIV Всекрымского съезда профсоюзов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932. – 47с.
372. Сазонов Я.Д. Земельная реформа в Крыму / Я.Д. Сазонов. – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 57с.
373. Сборник материалов к отчёту ОК ВКП(б) на XVI областной партконференции. - Симферополь: Б.и., 1932. – 102 с.
374. Сборник постановлений правительства СССР. – 1991. - №23. – с.374-381.
375. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Крымской АССР. – 1924. - №1.
376. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Крымской АССР. – 1925. - №2.
377. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Крымской АССР. – 1925. - №14.

378. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Крымской АССР. – 1926. - №1-5.
379. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Крымской АССР. – 1929. - №2-3. 1 апреля.
380. Советская політика за 10 лет по національному вопросу в СССР. Систематический сборник действующих актов правительства Союза ССР и РСФСР по делам национальностей РСФСР. С предисловием секретаря ВЦИК А.С. Киселёва. Под общ. ред. Г.К. Клингера. Сост. И. Лозовский и И. Бибин. – М. – Л.: Государственное издательство, 1928. – 229с.
381. Советское строительство: Сборник основных материалов по вопросам советского строительства и массовой советской работы на селе. – Симферополь: Издательство орготдела КрымЦИКа, 1929. – 72с.
382. Совецание уполномоченных по работе среди национальных меньшинств при ЦИКах автономных республик, областных, краевых и губернских исполнительных комитетах. 1928 г. Стенографический отчёт. – М.: издание ВЦИК. 1928. – 522с.
383. Список населённых пунктов Крымской АССР по Всесоюзной переписи 17 декабря 1926 года. – Симферополь: Крымское центральное статистическое управление, 1927. – 220с.
384. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.
385. Статистический бюллетень УНХУ Крымской АССР. - 1933. - №1.
386. Статистический сборник УНХУ Крымской АССР. - 1932. - ноябрь. №1.
387. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь: Издание КрымСтатУпр. и КрымИздат, 1922. – 50 с.
388. Статистический справочник народного хозяйства и культуры Крымской АССР. – Симферополь: ЦСУ, 1936. – 195с.
389. Стенографический отчёт. РКП(б). съезд 10-й. Москва. 1921. – М.: Госполитиздат, 1963. – 915 с.

390. Стенографический отчёт. РКП(б). съезд 11-й. Москва. 1922. – М.: Госполитиздат, 1961. – 873 с.
391. Стенографический отчёт. РКП(б). съезд 12-й. Москва. 1923. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.
392. Стенографический отчёт. РКП(б). съезд 13-й. Москва. 1924. – М.: Госполитиздат, 1963. – 883 с.
393. Стенографический отчёт. РКП(б). конференция 14-я. – М.-Л., 1925. – 335 с.
394. Стенографический отчёт. РКП(б). конференция 16-я. – М.: Госполитиздат, 1962. – 837 с.
395. Стенографический отчёт. ВКП(б). съезд 15-й. Москва. 1927. Ч.1. – М.: Госполитиздат, 1961. – 848 с.
396. Стенографический отчёт. ВКП(б). съезд 15-й. Москва. 1927. Ч.2. – М.: Госполитиздат, 1962. – 849 с.
397. Стенографический отчёт. ВКП(б). конференция 17-я. – М.: Партиздат, 1932. – 295 с.
398. Отчёт Симферопольского Окружного Исполнительного Комитета 2-го созыва о деятельности за время с 6 августа 1922 года по 1 октября 1923 года. Под ред. А.И. Грачёва. – Симферополь: б.и., 1923. – 124с.
399. Отчёт Крымского областного комитета РКП(б). К XI областной партконференции. – Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. – 70с.
400. Самединов А.А. Десять лет хозяйственного и культурного стороительства Крыма. – Симферополь: Крымиздат, 1930. – 43с.
401. Самединов А.А. Итоги работы промышленности за 1931 год и очередные задачи. Доклад на XVI областной партийной конференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931.
402. Самединов А.А. Об итогах выполнения народнохозяйственного плана 1933 года и о контрольных цифрах на 1934 год. Доклад на XVII областной партийной конференции. – Симферопольб Крымпартиздат, 1934. – 40с.

403. Самединов А.А. О советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР. Доклад на IX сессии XV созыва ВЦИК / А.А. Самединов. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 52с.
404. Сахарова П.Ф. К итогам чистки Крымской областной организации ВКП(б) / П.Ф. Сахарова. – Симферополь: Крымиздат, 1935. – 55с.
405. Сборник материалов к отчёту ОК ВКП(б) на XVI областной партийной конференции. – Симферополь, 1932. – 102с.
406. Сводный заключительный баланс по государственной промышленности и торговле Крымской АССР на 1 октября 1924 года. – Симферополь, 1925. – 80с.
407. Советская этнополитика. 1930-1940-е годы. Сборник документов. / составитель Л.С. Гатагова. – М.: ИРИ РАН, 2012. – 391с.
408. Семёнов Б.А. О ближайших задачах Крымской партийной организации. Речь на Пленуме областного комитета ВКП(б) 15 октября 1934 года / Б.А. Семёнов. – Симферополь: Госиздат Крымской АССР, 1934. – 30с.
409. Семёнов Б.А. Об итогах Пленума ЦК ВКП(б) и практических мероприятиях по осуществлению его решений в Крымской Республике: Доклад на IV Пленуме Крымобкома ВКП(б) 12 июля 1934 г / Б.А. Семёнов. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 57с.
410. Семёнов Б.А. О работе печати и задачах рабселькоров: Доклад на V Всекрымском слёте рабселькоров 5 мая 1934 г. / Б.А. Семёнов. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 20с.
411. Тихомиров П. Безбожие победит. (Обзор текущей деятельности религиозных организаций и работа СВБ в Крыму) / П. Тихомиров. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930. – 28с.
412. Хозяйственное, советское и партийное строительство в Крыму. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 140с.
413. Чагар Б. Итоги проверки партдокументов по Крымской парторганизации. Доклад на IX Пленуме ОК ВКП(б) 18 января 1936 г / Б. Чагар. – Симферополь:Крымиздат, 1936. – 84с.

414. Четыре года советской власти в Крыму. 1920 - 1924. - Симферополь: издание КрымЦИКа и Совнаркома, 1924. – 409с.
415. Шустов Б. Крымская АССР. – М.: Издательство Плановое хозяйство, 1927. – 64с.
416. Шутяев П. Сельский бюджет в Крыму / П. Шутяев. – Симферополь: Крымгосиздат, 1930. – 48с.
417. Щербаков М., Рагацкин С. Крымская АССР / М. Щербаков, С. Рагацкин. – Симферополь: Издательство Крымской АССР, 1939. – 87с.
418. XV лет советизации Крыма. – Симферополь: Крымиздат, 1935. – 63с.

3. Статті в періодичних виданнях

419. Бороздин И.Н. Современная Крымская республика / И.Н. Бороздин // Новый Восток. – 1927. - №14. – с.Х – XIX.
420. Гамалов С. Национальные меньшинства Крыма / С. Гамалов // Крым. – 1927. - № 2. – С. 187-197.
421. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы / В. Елагин // Революция в Крыму. – 1924. - №1(3). – с.39-101.
422. Зарубин В.Г. Голод 1921-1923 гг. в Крыму (по сводкам ЧК/ГПУ) / В.Г. Зарубин // Историческое наследие Крыма. – 2003. - №2. – С. 68-74.
423. Ибраимов В. На пути самоопределения национальностей / В. Ибраимов // Крым. – 1927. - №1 (3). – с.5.
424. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов / А.В. Ишин // Историческое наследие Крыма. – 2004. - № 5. – С. 48-50.
425. Карга С. Народно-хозяйственный план Крымской АССР / С. Карга // Экономика и культура Крыма. – 1931. - № 2. – с.8 – 26.
426. Куценко Г.А. Голод в Крыму / Г.А. Куценко // Вестник административной жизни Крыма. – 1923. - №2(3). – с.35-37.

427. Луначарский А. Доклад о просвещении / А. Луначарский // Информационный бюллетень общества «Долой неграмотность». - 1924. - №9-10. - С. 2-3.
428. Ольховый Б. III языковая конференция – большое событие в жизни Крымской республики / Б. Ольховый // Экономика и культура Крыма. – 1934. - № 9 - 12. – С. 18-24.
429. Полетаев Д. Состояние коренизации и подготовки национальных кадров в Крыму / Д. Полетаев // Экономика и культура Крыма. – 1932. - № 1-4. – с.111 – 114.
430. Полетаев Д. Состояние коренизации и подготовки национальных кадров в Крыму / Д. Полетаев // Экономика и культура Крыма. – 1932. - № 5. – с.69 – 79.
431. Полетаев Д. Кадры в Крыму. Состояние подготовки кадров к началу II пятилетки / Д. Полетаев // Экономика и культура Крыма. – 1932. - № 9. – с.104 – 117.
432. Стахонова А. О подготовке кадров / А. Стахонова // Экономика и культура Крыма. – 1930. - № 1. – с.63 – 70.
433. Терebinская-Шенгер Н. Крымские татары / Н. Терebinская-Шенгер // Русский антропологический журнал. – 1928. – том 17, выпуск 1-2. – с.12 - 53.
434. Хомяков А. Подготовка национальных кадров / А. Хомяков // Экономика и культура Крыма. – 1930. - № 2. – с.58 – 63.
435. Эмир-Велиев Я. Итоги Пленума ОК и ОКК ВКП(б) / Я. Эмир-Велиев // Экономика и культура Крыма. – 1931. - № 4. – с.1 – 8.

4. Періодичні видання

Газети

436. Красный Крым. – 1921. – 26 апреля.
437. Красный Крым. – 1921. – 6 декабря.

438. Красный Крым. – 1921. – 7 декабря.
439. Красный Крым. – 1922. – 23 декабря.
440. Красный Крым. - 1923. - 30 января.
441. Красный Крым. - 1923. - 16 февраля.
442. Красный Крым. - 1923. - 18 февраля.
443. Красный Крым. – 1923. – 23 июня.
444. Красный Крым. – 1924. – 7 мая.
445. Красный Крым. - 1924. - 20 мая.
446. Красный Крым. – 1924. – 28 ноября.
447. Красный Крым. – 1925. – 15 марта.
448. Красный Крым. – 1926. – 28 января.
449. Красный Крым. – 1926. – 3 марта.
450. Красный Крым. – 1926. – 10 апреля.
451. Красный Крым. - 1927. - 7 июня.
452. Красный Крым. - 1934. - 10 октября.
453. Красный Крым. - 1934. - 21 октября.
454. Красный Крым. – 1936. - №4, 5 января.
455. Красный Крым. - 1938. - 4 января.

Журнали

456. Вестник административной жизни крыма. – 1922. - №1.
457. Вестник административной жизни Крыма. - 1923. - №1(2).
458. Жизнь национальностей. – 1921. – 5 ноября. - № 24 (122).
459. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. - № 4 12 сентября.
460. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1921. - № 5.
461. Известия Крымского ОК РКП(б). - 1922. - № 10.
462. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1922. - №12, июль, август, сентябрь.
463. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1922. - №13, октябрь.
464. Известия Крымского ОК РКП(б). – 1922. – октябрь, № 14.
465. Известия Крымского ОК РКСМ. – 1922. – октябрь, №4.

466. Историческое наследие Крыма. – 2003. - №2.
467. Историческое наследие Крыма. – 2004. - № 5.
468. Коммунистический вестник. – 1924. - №9.
469. Крым. – 1927. - №1
470. Крым. - 1927. - № 2.
471. Медицинский вестник Крыма. № 1. – 1922, сентябрь.
472. Медицинский вестник Крыма. № 3-4. – 1922, октябрь-ноябрь.
473. Новая деревня. – 1930. - №1.
474. Новый Восток. – 1927. - №14.
475. Педагогическая жизнь Крыма. - 1925. - № 5.
476. Революция в Крыму. – 1924. - №1(3).
477. Революция и национальности. 1936. - № 1.
478. Революция и национальности. - 1937. - № 10.
479. Русский антропологический журнал. – 1928. – том 17, выпуск 1-2.
480. Экономика и культура Крыма. – 1930. - № 1.
481. Экономика и культура Крыма. – 1930. - № 2.
482. Экономика и культура Крыма. – 1931. - № 2.
483. Экономика и культура Крыма. – 1931. - № 4.
484. Экономика и культура Крыма. - 1931. - № 5.
485. Экономика и культура Крыма. – 1932. - № 1-4.
486. Экономика и культура Крыма. – 1932. - №5.
487. Экономика и культура Крыма. – 1932. - № 9.
488. Экономика и культура Крыма. - 1934. - № 9 - 12.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури, статті

489. Александров Б. Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе / Б. Александров. – М.: Партиздат, типография «Образцовая», 1933. – 184с.
490. Агурский М. Идеология национал-большевизма / М. Агурский. – Paris: YMCA-PRESS, 1980. – 321 с.
491. Алибеков И.В. Государственный капитализм в Турции / И.В. Алибеков. – М: Наука, 1966. – 243 с.
492. Алиев Г.З. Турция в период правления младотурок (1908-1918гг.) / Г.З. Алиев. – М: Наука, 1972. – 388 с.
493. Алферова И.В. Эмансипаторский проект большевиков: миф или реальность... (по страницам женской большевистской печати) / И.В. Алферова. – Брянск: Курсив, 2009. – 206 с.
494. Аманжолова Д.А. «Горячо живу и чувствую...» Пётр Гермогенович Смидович. Опыт исторического портрета / Д.А. Аманжолова. – М.: Новости, 1998. - 307с.
495. Аманжолова Д.А. Форматирование советскости. Национальные меньшинства в этнополитическом ландшафте СССР. 1920-1930-е годы. / Д.А. Аманжолова. – М.: Собрание, 2010. – 248 с.
496. Андреев А.Р. История Крыма / А.Р. Андреев. – М.: издательство Межрегиональный центр отраслевой информатики, 1997. – 253с.
497. Аракелова М.П. Государственная политика в отношении женщин Российской Федерации в 20-е годы: Опыт организации и уроки / М.П. Аракелова. – М.: ЗелО, 1997. – 217 с.
498. Асанов А. Двенадцать лет борьбы на фронте национально-культурного строительства (Крымская АССР) / А.Асанов. – Симферополь: Крымгосиздат,типолит. «Крымполиграфтреста», 1933. – 53 с.
499. Ассовский Г.Н. Земельная реформа в Крыму / Г.Н. Ассовский – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 73с.
500. Астахов Г. От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма / Г. Астахов. – М.-Л.: Госиздат, 1926. – 152 с.

501. Ачкинази И.В. Крымчаки: историко-этнографический очерк / И.В. Ачкинази. – Симферополь: Дар, 2000. – 190с.
502. Багиев И. Земельная реформа и батрачество / И. Багиев. – Симферополь: Крымиздат, 1929. – 56с.
503. Баканурский Г.Л. Иудейский клерикализм / Г.Л. Баканурский. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
504. Басалай А.А. Развитие наций и их взаимоотношений в СССР / А.А. Басалай. – М. ч.1, 1998. – 237 с.
505. Бененсон Н.Е. Экономические очерки Крыма / Н.Е. Бененсон – Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1922. – 79с.
506. Бенигсен А. Мусульмане в СССР / А. Бенигсен. – Paris: YMCA-press, 1983. – 86 с.
507. Биишев А.Г. Нация и национальная политика (критический очерк) / А.Г. Биишев. – Уфа: Китап, 1995. – 128 с.
508. Браун А. Взлёт и падение коммунизма / А. Браун. – М.: политическая энциклопедия, 2014. – 863 с.
509. Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Н.Ф. Бугай – М.: Наука, 2006. – 267с.
510. Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917 – 1920 гг.) / М.Ф. Бунегин. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 336с.
511. Бояджиев Т. Крымско-татарская молодёжь в революции. Краткий очерк / Т. Бояджиев. – Симферополь: Крымиздат, 1930. – 112 с.
512. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення. / О.М. Бут – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.
513. Бурмистрова Т.Ю., Дмитриев О.А. Дружбой сплочённые. Культура межнационального общения в СССР / Т.Ю. Бурмистрова, О.А. Дмитриев. – М.: Мысль, 1986. – 252 с.
514. Бреев С. Развитие теории и практики образования без отрыва от производства в РСФСР (1917-1941) / С. Бреев – Саранск, 1973. – 164 с.

515. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921 (Краткий исторический очерк) / В.М. Брошеван, А.А. Форманчук. – Симферополь: Таврия, 1992. – 127 с.
516. Ваганян В. О национальной культуре / В. Ваганян. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 192 с.
517. Ватлин А.Ю. «Ну и нечисть». Немецкая операция НКВД в Млскве и Московской области. 1936 – 1941 гг. / А.Ю. Ватлин. – М.: РОССПЭН, 2012. – 342 с.
518. Возгрин В.Е. История крымских татар. Очерки этнической истории коренного населения Крыма в четырёх томах. Т.III. / В.Е. Возгрин. – Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. – 880 с.
519. Возианов В.Ф. Истоки и плоды братства / В.Ф. Возианов. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 188с.
520. Воробйов І.Ф. Про виникнення і розвиток української соціалістичної нації / І.Ф. Воробйов. - К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 184 с.
521. Воскресенский Л. Сто наций – один народ / Л. Воскресенский. – М.: Издательство АПН, 1980. – 98 с.
522. Воспоминания о голоде. Произведения А. Ильмия, А. Айвазова, У. Ипчи. / Перевод с крымскотатарского: В. Басыров, Э. Велиева. Предисловие и сотавление А. Велиева. – Симферополь: Доля, 2007. – 112 с.
523. Вірник Д. Економічний розквіт Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. / Д. Вірник – Київ, 1951. – 97с.
524. Вівчарик М.М. Українська нація: шлях до самовизначення / В.В. Вівчарик – К.: Вища школа, 2001. – 288с.
525. Габидуллин Х.З. Младотурецкая революция. Исторические очерки / Х.З. Габидуллин. – М: Соцэкгиз, 1936. – 226 с.
526. Гинзбург А. Профсоюзы и национальный вопрос / А. Гинзбург. – М.: Издательство ВЦСПС, 1925. – 57 с.

527. Гиндин А.М., Маркин С.Г., Северцев В.А. Развитие национальных отношений в СССР / А.М. Гиндин, С.Г. Маркин, В.А. Северцев. – М.: Высшая школа, 1985. – 88 с.
528. Глебов В. Современный антисемитизм и борьба с ним / В. Глебов. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1927. – 56 с.
529. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д.Л. Голинков. Книга 2. – М.: Политиздат, 1978. – 339с.
530. Гольде Ю.В. Земельное устройство трудящихся евреев / Ю.В. Гольде. – М.: Центральное Издательство Народов Союза ССР, 1925. – 99 с.
531. Гольде Ю.В. Евреи земледельцы в Крыму / Ю.В. Гольде. – М.: издательство «Дер Эмес», 1932. – 64с.
532. Голдман В.З. Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий / В.З. Голдман. – М.: РОССПЭН, 2010. – 335 с.
533. Горовский Ф.Я., Рымаренко Ю.И. Национальный вопрос и социалистическая практика. Опыт историко-теоретического анализа / Ф.Я. Горовский, Ю.И. Рымаренко. – К.: Вища школа, 1991. – 253 с.
534. Государство наций: Империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина / под ред. Р.Г. Суни. – М.: РОССПЭН, 2011. – 376 с.
535. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. / А. Грациози. – М.: РОССПЭН, 2008. – 136 с.
536. Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – 319с.
537. Грошев И.И. Сущность национальной политики КПСС / И.И. Грошев. – М.: Мысль, 1982. – 303 с.
538. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – Київ: Либідь, 1994. – 287с.
539. Дадиани Л.Я. Критика идеологии и политики социал-сионизма / Л.Я. Дадиани. – М.: Мысль, 1986. – 351 с.
540. Далгатов А.Г. Правительственная политика по отношению к этноконфессиональным меньшинствам: «еврейский вопрос» в жизни

- советского общества (октябрь 1917 – начало 1930-х гг.) / А.Г. Далгатов. – Санкт-Петербург: Нестор, 2002. – 200с.
541. Даниелс Р. В. Взлёт и падение коммунизма в России. 1917 - 1991. / Р.В. Даниелс. – М.: РОССПЭН, 2011. – 510 с.
542. Декель-Хен И., Хиллинг Г. В поисках рая: О еврейском землеустройстве в Крыму / И. Декель-Хен, Г. Хиллинг. – Симферополь: издательский центр БЕЦ «Хесед Шимон», 2004. – 120 с.
543. Дэвис Р., Уиткроф С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР. 1931-1933 / Р. Дэвис, С. Уиткроф. – М.: РОССПЭН, 2011. – 543с.
544. Ден Н.В. Крым / Н.В. Ден. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – 85с.
545. Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944): Биобиблиографический словарь. / Гл. ред. и сост. Д.П. Урсу. – Симферополь: «ДОЛЯ», 1999. – 240 с.
546. Дённингхаус В. В тени «Большого Брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917-1938 годы. / В. Дённингхаус – М.: РОССПЭН, 2011. – 727 с.
547. Дзидзоев В.Д. Национальная политика: уроки опыта / В.Д. Дзидзоев. – Владикавказ: Алания, 1997. – 242 с.
548. Дикий А.И. Евреи в России и СССР: исторический очерк. / А.И. Дикий. 2-е изд. – Новосибирск: Благовест, 1994. – 527 с.
549. Диманштейн С. Прошлое и настоящее. Жизнь народов СССР / С. Диманштейн. – М.: «Московский рабочий», 1924. – 110 с.
550. Дмитриев А.Е., Цыбикжанов В.Б. Трудные маршруты интернационализма / А.Е. Дмитриев, В.Б. Цыбикжанов. – Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1990. – 128 с.
551. Евреи в Крыму: Краткий очерк истории иудейских общин Крыма / Под ред. Ю.М. Могаричёва. – Симферополь: Таврия-плюс, 1999. – 64с.
552. Жабасов С.И. Триумф ленинской национальной политики (к 60-летию образования СССР) / С.И. Жабасов. – Алма-Ата, 1981. – 25 с.

553. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 136с.
554. Жарников В.А. Осуществление ленинской национальной политики в СССР (Стенограмма лекции прочитанной 7.05. 88 г.). – М.: Правление Всесоюзного общества знание, 1988. – 41 с.
555. Желтяков А.Д., Петросян Ю.А. История просвещения в Турции / А.Д. Желтяков, Ю.А. Петросян. – М.: Наука, 1965. – 176с.
556. Жиров В.Д. Кооперация / В.Д. Жиров. – Симферополь: Крымиздат, 1926. – 29с.
557. Заблудовский П.Е. История медицины / П.Е. Заблудовский. – М.: Медицина, 1981. – 352 с.
558. За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма / Под ред. Гейера М., Фицпатрик Ш. – М.: РОССПЭН, 2011. – 679 с.
559. Зінченко Ю.У. Кримські татари. Історичний нарис / Ю.У. Зінченко. – К, 1998. – 205с.
560. Завриев Д.С. К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции / Д.С. Завриев. – Тбилиси: Государственный университет им. И. Сталина, 1947. – 220 с.
561. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин. – Симферополь: Антиква, 2008. – 728 с.
562. Землинский В.А., Курас И.Ф., Нагорная Л.А. Осуществление ленинской национальной политики в СССР / В.А. Землинский, И.Ф. Курас, Л.А. Нагорная. – К.: издательство при Киевском государственном университете, 1987. – 236 с.
563. Изменение социальной структуры народов СССР: Вопросы истории и историографии социальных преобразований 20-30-х годов / Отв. ред.

- В.М. Селунская. – М.: издательство Московского университета, 1982. – 128 с.
564. Ислам и этническая мобилизация: национальные движения в тюркском мире / Под ред. М.Н. Губогло. – М.: ЦИМО ИЭА РАН, 1998. – 449с.
565. Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России / Дж. М. Истер. – М.: РОССПЭН, 2010. – 255 с.
566. История национально-государственного строительства в СССР. Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917 – 1936 гг.). – М.: Мысль, 1968. – 350 с.
567. История Коммунистической партии Советского Союза / отв. ред. Безбородов А.В. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – 671с.
568. История Крыма. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2015. – 464с.
569. История сталинизма: Принудительный труд в СССР. Экономика, политика, память: материалы международной научной конференции. Москва, 28 – 29 октября 2011 г. – М.: РОССПЭН, 2013. – 510 с.
570. История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий: материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 18 – 20 октября 2012 г. – М.: РОССПЭН, 2013. – 485 с.
571. Кабанов П.И. История культурной революции в СССР / П.И. Кабанов. – М.: Высшая школа, 1971. – 271с.
572. Казанин И.Е. Власть и интеллигенция: (исторический опыт формирования государственной политики в октябре 1917 – 1925 г.) / И.Е. Казанин. – Волгоград: издательство Волгоградского государственного университета, 2006. – 359 с.
573. Казанин И.Е. Забытое будущее: советская власть и российская интеллигенция в первое послевоенное десятилетие / И.Е. Казанин. –

- Волгоград: издательство Волгоградского государственного университета, 2001. – 264 с.
574. Калинин М.И. Евреи в СССР / М.И. Калинин. – М.: издание ЦС ОЗЕТ, 1932. – 16 с.
575. Калинин М.И. Евреи-земледельцы в союзе народов СССР / М.И. Калинин. – М.: Издание Центрального Правления «ОЗЕТ», 1927. – 40 с.
576. Калинина К.В. Национальные отношения в СССР: история и современность / К.В. Калинина. – М.: Академия общественных наук ЦК КПСС, 1991. – 184 с.
577. Кантор Е.Д. Кому потрібна ворожнеча народів / Е.Д. Кантор. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 48 с.
578. Кантор М. Еврейское землеустройство на Украине / М. Кантор. – М.: издание Центрального Правления ОЗЕТ, 1929. – 29 с.
579. Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. Под ред. Островского З. / Я. Кантор. – М.: издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1935. – 200 с.
580. Каррер д'Анкос Э. Расколота империя. Национальный бунт в СССР / Э. Каррер д'Анкос. – Лондон: OVERSEARS PUBLICATIONS INTERCHANGE LTD, 1982. – 381с.
581. Каррер д'Анкос Э. Ленин / Э. Каррер д'Анкос. – М.: РОССПЭН, 2008. – 384 с.
582. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96с.
583. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176с.
584. Касымов Г. Пантюркистская контрреволюция и её агентура султангалиевщина / Г. Касымов. – Казань: Татиздат, 1931. – 100 с.

585. Касымова Р.Ш. Объединённые великой целью: (Дружба народов – могучая движущая сила советского общества) / Р.Ш. Касымова. – Алма-Ата: Казахстан, 1985. – 113 с.
586. Кемаль М. Путь новой Турции. 1919-1927. т.4. Победа новой Турции. 1921-1927 / М. Кемаль. – М.: Госиздат, 1934. – 580 с.
587. Керимова С. Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии / С. Керимова. – Симферополь: «ДОЛЯ», 2002. – 192 с.
588. Керим И. Библиографический сборник по крымскотатарскому языку, литературе, истории и культуре / И. Керим. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1994. – 62с.
589. Кесмеджи П.А. Греки в Крыму / П.А. Кесмеджи. – Симферополь: Издательский дом «АМЕНА», Б.г. – 132с.
590. Кессельбрэннер Г.Л. Крым. Страницы истории / Г.Л. Кессельбрэннер. – М.: Сур-Артус, 1994. – 94с.
591. Кессиди Ф.Х. Исторические судьбы и национально-культурные проблемы эллинопонтийцев бывшего СССР / Ф.Х. Кессиди. – М.: 1997. – 117 с.
592. Киреев Н.Г. История этатизма в Турции / Н.Г. Киреев. – М.: Наука, 1991. – 340 с.
593. Коваленко С.В. Общественно-политическая интеграция женщин в условиях тоталитарной власти (20-30-е годы XX века) / С.В. Коваленко. – Владивосток: издательство ТГЭУ, 2009. – 129 с.
594. Колчина О.П. Сила интернационального братства / О.П. Колчина. – М.: Советская Россия, 1982. – 72 с.
595. Комсомол в борьбе с националистическими организациями молодёжи. – Херсон: Пролетарий, 1925. – 100 с.
596. Кондрашин В. Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и её результаты (1929 – 1933 гг.) / В. Кондрашин. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 350 с.

597. Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / И.И. Костюшко. – М.: Институт славяноведения РАН, 2001. – 222 с.
598. Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм / Г.В. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2003. – 784 с.
599. Костырченко Г.В. Сталин против «комополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г.В. Костырченко. – М.: РОССПЭН, 2010. – 415 с.
600. Котлярчук А.С. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А.С. Котлярчук. – М.: РОССПЭН, 2012. – 222с.
601. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423с.
602. Кравченко П.М. Індустріалізація в Україні: ідеологічне підґрунтя і політична боротьба (20-перша половина 30-х років). / П.М. Кравченко – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут, 1997.
603. Красовицкая Т.Ю. Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством / Т.Ю. Красовицкая. – М.: Наука, 1992. – 298с.
604. Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов / Т.Ю. Красовицкая. – М.: ИРИ РАН, 1998. – 414с.
605. Крапивин М.Ю. Большевики и сионисты: история взаимоотношений в послеоктябрьский период (октябрь 1917 – начало 1930-х) / М.Ю. Крапивин. – Волгоград: Перемена, 1995. – 119 с.
606. Крапивин М.Ю. Непридуманная церковная история: власть и церковь в Советской России (октябрь 1917 – конец 1930-х гг.) / М.Ю. Крапивин. – Волгоград: «Перемена», 1997. – 376с.
607. Кримські татари: історія і сучасність. – Київ, 1995. – 234с.
608. Кримські татари: шлях до повернення. – К., 2004.

609. Кримські татари в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. 1917 – 1941. – К.: Книжкова палата України, 1999. – 127с.
610. Крымская АССР: 1920-1930-е годы. Исторический очерк. Препринт №8. – К.: Б.и., 1989. – 18с.
611. Крым многонациональный. – Симферополь: Таврия, 1988. – 144с.
612. Крымская АССР (1921-1945 гг.). – Симферополь: Таврия, 1990. – 319с.
613. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях та відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. Ред. В.А. Смолій. – Київ, 2014. – 381с.
614. КПСС во главе культурной революции в СССР. – М.: Политиздат, 1972. – 376с.
615. Кудусов Э. История формирования крымскотатарской нации / Э. Кудусов. – Симферополь, 1996. – 32с.
616. Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917-1939 рр.): правові аспекти / В.Б. Кузьменко. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 810с.
617. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.
618. Кульчицкий С.В., Рыбалка И.К, Турченко Ф.Г. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917 – 1937. / С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко. – К.: Наукова думка, 1987. – 237 с.
619. Куманев В.А. Революция и просвещение масс / В.А. Куманев. – М.: Наука, 1973. – 355с.
620. Курило О.В. Очерки по истории лютеран в России (XVI - XX вв.) / О.В. Курило. – М.: ИЭА, 1996. – 182 с.
621. Лазерсон М.Я. Национальность и государственный строй / М.Я. Лазерсон. – Петроград: Книга, 1918. – 188 с.
622. Лакер В. История сионизма / В. Лакер. – М.: Крон-Пресс, 2000. – 848 с.

623. Ланда Р.Г. Ислам в истории России / Р.Г. Ланда. – М.: издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 312 с.
624. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ю. Ларин. – М.-Л.: Государственное издательство, 1929. – 311 с.
625. Лихолат А.В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. / А.В. Лихолат. – М.: Наука, 1970. – 436с.
626. Лихолат А.В. Образование СССР – воплощение в жизнь ленинской национальной политики / А.В. Лихолат. – М.: Знание, 1982. – 64 с.
627. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-ті роки. / В.В. Липинський – Донецьк, 2000. – 247 с.
628. Лебедев Н.И., Лазаренко Т.М. Торжество ленинской национальной политики / Н.И. Лебедев, Т.М. Лазаренко. – Минск: Беларусь, 1981. – 96 с.
629. Лебедева Э.И. Очерки по истории крымских караимов-тюрков / Э.И. Лебедева. – Симферополь, 2000. – 116с.
630. Левин И. Национальный вопрос в послевоенной Европе / И. Левин. – М.: Коммунистическая академия, Институт советского строительства и права, 1934. – 527с.
631. Лёве Х.-Д. Сталин / Х.-Д. Лёве. – М.: РОССПЭН, 2009. – 351 с.
632. Линн В. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура сопротивления / В. Линн. – М.: РОССПЭН, 2010. – 367 с.
633. Люстигер А. Сталин и евреи: Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев / А. Люстингер. – М.: РОССПЭН, 2008. – 478 с.
634. Магидов Ш.Г. Сближение наций, содружество языков / Ш.Г. Магидов. – Нальчик: Эльбрус, 1982. – 230 с.
635. Майстренко И. Национальная политика КПСС в её историческом развитии / И. Майстренко. – Мюнхен: Сучасність, 1978. – 223 с.

636. Макарова Г.П. Народный комиссариат по делам национальностей РСФСР. 1917 – 1923 гг. Исторический очерк / Г.П. Макарова. – М.: Наука, 1987. – 172с.
637. Мансуров Г. За культурное строительство национальностей / Г. Мансуров. – М.: Наркомпрос, Госиздат, 1927. – 42 с.
638. Марцуль Г.С. Опыт СССР в решении национального вопроса и мир социализма / Г.С. Марцуль. – Минск: издательство БГУ имени В.И. Ленина, 1982. – 200 с.
639. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923-1939 годы / Т. Мартин. – М: РОССПЭН, 2011. – 855 с.
640. Марчуков А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А.В. Марчуков. – М.: Наука, 2006. – 599с.
641. Мау В.А. Реформы и догмы. 1914 – 1929: Очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма / В.А. Мау. – М.: Дело, 1993. – 254 с.
642. Миллер А.Ф. Турция: Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А.Ф. Миллер. – М: Наука, 1983. – 277 с.
643. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора / М. Мицель. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 464с.
644. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи. – К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2004. – 384с.
645. Мультановский М.П. История медицины / М.П. Мультановский. – М.: Медицина, 1967. – 272 с.
646. Мушперт Я., Файнберг Е. Комсомол и молодёжь национальных меньшинств / под ред. С. Диманштейна. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1926. – 107 с.

647. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики / П.І. Надолішній. – К.: Видавництво УАДУ, 1998. – 262с.
648. Национальный вопрос и Советская Россия. – М.: Государственное издательство, 1921. – 91 с.
649. Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с.
650. Національні відносини в Україні у ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів / Упорядник М.І. Панчук. – К.: Наукова думка, 1994. – 560с.
651. Національні меншини в Україні у ХХ столітті: політико-правовий аспект / Гол. ред. І.Ф. Курас. – К.: ІПЕІНД, 2000. – 358с.
652. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. / Ред. В.Ф. Панібудьласка. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 66с.
653. Национально-культурное строительство в РСФСР к XV летию Октябрьской революции. Сборник статей. / под ред. А.Р. Рахимбаева. – М.-Л.: Наркомпрос РСФСР, Государственное учебно-педагогическое издательство, 1933. – 191 с.
654. Національне питання в Україні ХХ - ХХІ століття: історичні нариси / Ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
655. Никольский П.А. Крым. От крымского ханства до наших дней / П.А. Никольский. – Симферополь: Крымгосиздат, 1929. – 40с.
656. Новейшая история Турции. / под ред. А.Н. Шамсутдинова. – М.: Наука, 1968. – 394 с.
657. Оборин А. Национальный вопрос в СССР / А. Оборин. – М. – Л.: ОГИЗ «Московский рабочий», 1931. – 64с.
658. Озенбашлы А. Годы, люди, судьбы / А. Озенбашлы. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. – 135с.

659. Озенбашлы А. Трагедия Крыма. Избранные произведения / А. Озенбашлы. – Б.м., 1997. – 255с.
660. Оксман А. История евреев в Российской Империи и Советском Союзе / А. Оксман. 2-е изд. – Иерусалим: М+, 2000. – 125 с.
661. Орлик В.М. Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.) / В.М. Орлик. – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Вінниченко, 1998. – 42с.
662. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В.С. Орлянський. – Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. – 240 с.
663. Основні напрямки здійснення національної політики щодо національних меншин в Україні та політики українізації (20-30-ті рр. ХХ ст.). Упорядник З.М. Сніжко. – К.: Інститут підвищення кваліфікації працівників культури, 1995. – 24с.
664. Очерки истории профессиональных союзов УССР / Ред кол. В.А. Сологуб, Ю.В. Бабак, П.Л. Варгатюк, И.Л. Гошуляк. – К.: Политиздат, 1983. – 663 с.
665. Очерки истории и культуры крымских татар. / Под. Ред. Э.Чубарова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 208 с.
666. Палатник С. Культурное строительство среди евреев СССР / С. Палатник. – М.: издание ЦС ОЗЕТ, 1931. – 64с.
667. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919-1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. – Рівне: Євшан-зілля, 2006. – 314с.
668. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» - Николай Ежов / Н. петров, М. Янсен. - М.: РОССПЭН, 2009. – 447 с.
669. Петровский Б.В. 60 лет советского здравоохранения / Б.В. Петровский. – М.: Медицина, 1977. – 416 с.
670. Петровский-Ильенко А. Крым. Промышленность / А. Петровский-Ильенко. – Симферополь: Крымгосиздат, 1929. – 20с.

671. Петросян Ю.А. Младотурецкое движение (Вторая половина XIX начало XX века) / Ю.А. Петросян. – М: Наука, 1971. – 328 с.
672. Партия и здравоохранение. Под. ред. В.П. Петрова. – Симферополь: Б.и., 1989. – 72с.
673. Полетаев Д. На боевом участке национально-культурного строительства. Подготовка национальных кадров в Крыму. / Д. Полетаев – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 63 с.
674. Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю.А. Поляков. – М.: Наука, 1986. – 272с.
675. Пономаренко П.М., Солощенко В.Н. Торжество ленинской национальной политики на Украине / П.М. Пономаренко, В.Н. Солощенко. – К., 1979. – 29с.
676. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». / Под общ. ред. В.В. Пшеничного. – Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009. – 352 с.
677. Поцхверия Б.М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики / Б.М. Поцхверия. – М: Наука, 1992. – 250 с.
678. Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити / В.І. Прилуцький. – К, 1993. – 58с.
679. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 446с.
680. Рейман М. Рождение державы. История Советского Союза с 1917 по 1945 год / М. Рейман. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 839 с.
681. Рейтановский Г. На колхозной земле. Евреи-переселенцы в Крыму / Г. Рейтановский. – Симферополь: Гос. Издательство Крымской АССР, 1933. – 79 с.
682. Ремпель Л.И. Комсомол в Крыму. Исторический очерк пролетарского юношеского движения в Крыму с 1917 по 1920 г / Л.И. Ремпель. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 80с.

683. Розалиев Ю.Н. Мустафа Кемаль Ататюрк. Очерк жизни и деятельности / Ю.Н. Розалиев. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 56 с.
684. Саква Р. Коммунизм в России. Интерпретирующее эссе / Р. Саква. – М.: РОССПЭН, 2011. – 158 с.
685. Саликов Р.А., Копылов И.Я., Юсупов Э.Ю. Национальные процессы в СССР / Р.А. Саликов, И.Я. Копылов, Э.Ю. Юсупов. – М.: Наука, 1987. – 350 с.
686. Самединов А.А. Итоги работы промышленности за 1931 год / А.А. Самединов. – Симферополь: Крымгосиздат, 1932.
687. Самединов А.А. Народно-хозяйственный план Крымской АССР на 1933 год. Доклад на IV сессии ЦИК Крымской АССР 5 – 8 февраля 1933 года / А.А. Самединов. – Симферополь:Крымгиз, 1933. – 50с.
688. Самединов А.А. Об итогах выполнения народнохозяйственного плана 1933 года / А.А. Самединов. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934. – 40с.
689. Самединов А.А. О советском, хозяйственном и культурном строительстве Крымской АССР / А.А. Самединов. – Симферополь: Крымпартиздат, 1934.
690. Самединов А.А. Народно-хозяйственный план на 1936 год / А.А. Самединов. – Симферополь: Крымиздат, 1936. – 80с.
691. Советская культура в реконструктивный период. 1928 – 1941. / Отв. ред. М.П. Ким. – М.: Наука, 1988. – 603с.
692. Советская этнополитика. 1930 – 1940-е годы. Сборник документов / Сост. Гатагова Л.С. – М.: издательский центр ИРИ РАН, 2012. – 391 с.
693. Советские нации и национальная политика в 1920 – 1950-е годы. Материалы VI международной научной конференции. 10 – 12 октября 2013 года. Киев. – М.: РОССПЭН, 2014. – 686 с.

694. Социальная история России: 1917 – 1941 гг. / Отв. ред. Лубский А.В., Рябцев В.Н. – Ростов-на-Дону: издательство Ростовского университета, 1994. – 140 с.
695. Слезин А.А. За «новую веру». Государственная политика в отношении религии и политический контроль среди молодёжи РСФСР (1918 – 1929 гг.) / А.А. Слезин. – М.: Академия Естествознания, 2009. – 222 с.
696. Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447 / Сост. Юнге М., Бонвич Б., Биннер Р. – М.: РОССПЭН, 2009. – 927 с.
697. Сталин и немцы: новые исследования / Под ред. Царуски Ю. – М.: РОССПЭН, 2009. – 367 с.
698. Султан-Галиев М. Избранные труды / М. Султан-Галиев. – Казань: Гасыр, 1998. – 719 с.
699. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.
700. Трайнин И. Национальный вопрос за рубежом и в СССР / И. Трайнин. – М.: Партиздат, типография издательства «Дер Эмес», 1932. – 72 с.
701. Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха / Д.П. Урсу. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2004. – 276 с.
702. Урсу Д.П. Деятели крымскотатарской культуры (1921-1944гг.). Биобиблиографический словарь / Д.П. Урсу. – Симферополь: Доля, 1999. – 240 с.
703. Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941гг.). / Д.П. Урсу. – Симферополь: Крымчпедгиз, 1999. – 144 с.
704. Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма: прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства / С.А. Усов. – Симферополь: Б.и., 1925. – 320с.

705. Филиппов И.Т. Продовольственная политика в России в 1917 – 1923 годах / И.Т. Филиппов. – М.: Московская государственная академия ветеринарной медицины и биотехнологии, 1994. – 227 с.
706. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш.Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2008. – 332 с.
707. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2008. – 422 с.
708. Фрумкина М. (Эстер) Долой раввинов: (Очерк антирелигиозной борьбы среди еврейских масс) / М. Фрумкина (Эстер). – М.: Красная новь, 1923. – 44 с.
709. Хаяли Р.И. Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р.И. Хаяли. – Симферополь: Доля, 2008. – 512 с.
710. Хиллинг Г. «Войо-Нова» в Крыму – забытая сельхозкоммуна (кибуц) / Г.Хиллинг. – Марбург: Б.и., 2005. – 172 с.
711. Худоятов Г.А. Национальный вопрос в СССР / Г.А. Худоятов. – Ташкент: Узбекистан, 1991. – 303 с.
712. Цамедян И.П. Национальные отношения в СССР / И.П. Цамедян. – М.: Мысль, 1987. – 181 с.
713. Цай В.И. Межнациональные отношения в СССР / В.И. Цай. – М.: Экон-Информ, 2004. – 411 с.
714. Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації: політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму / С.А. Цвілюк. 2-е вид. – Одеса: Астропринт, 2008. – 264с.
715. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918 – 1933 гг. / Составители: Гатагова Л.С., Кошелева Л.П., Роговая Л.А. – М.: РОССПЭН, 2005. – 784с.

716. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. 1933 – 1945 гг. / Составители: Гатагова Л.С., Кошелева Л.П., Роговая Л.А., Кадио Дж. – М.: РОССПЭН, 2009. – 1095с.
717. «Через трупы врага на благо народа». «Кулацкая операция в Украинской ССР 1937 – 1941 гг.»: в 2 т. Т.1: 1937 г. Подготовка приказа № 00447, первый этап «кулацкой операции» / Под. общ. ред. О.А. Довбни, Л.С. Макаровой. – М.: РОССПЭН, 2010. – 743с.
718. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б.В. Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 213 с.
719. Шаповал Ю.І. Україна 1920-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351с.
720. Шевчук В.П., Бруз В.С., Крижановский В.П. Образование и развитие и СССР – триумф идей ленинизма / В.П. Шевчук, В.С. Бруз, В.П. Крижановский. – К.: издательство при Киевском государственном университете – Вища школа, 1982. – 303 с.
721. Шерстобитов В.П., Катунцева Н.М., Воскресенская Н.А. Интернационализм советского народа (История и современность) / В.П. Шерстобитов, Н.М. Катунцева, Н.А. Воскресенская. – М.: Наука, 1982. – 584 с.
722. Шерстобитов В.П. Развитие наций и национальных отношений в СССР: исторический опыт и его роль в революционном обновлении мира / В.П. Шерстобитов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 431 с.
723. Ширер Д.Р. Сталинский военный социализм. Репрессии и общественный порядок в Советском Союзе. 1924 – 1953 гг. / Д.Р. Ширер. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 543 с.
724. Шишкин В.А. Власть. Политика. Экономика. Послереволюционная Россия (1917 – 1928 гг.) / В.А. Шишкин. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1997. – 399 с.
725. Шпилькова В.И. Младотурецкая революция. 1908-1918гг / В.И. Шпилькова. – М: Наука, 1977. – 294 с.

726. Шпортенко О.М. Розвиток освіти дорослих в УРСР (1917-1967рр.) / О.М. Шпортенко. – К., 1969. – 405 с.
727. Штейнбах Е.М. Профессиональное движение в Крыму. 1917-1927гг. / Е.М. Штейнбах. – Симферополь: Крымгосиздат, 1927. – 106с.
728. Штудер Б., Унфрид Б. Сталинские партийные кадры. Практика идентификации и дискурсы в Советском Союзе 1930-х гг. / Б. Штудер, Б. Унфрид. – М.: РОССПЭН, 2011. – 247 с.
729. Элькина Д.Ю. На культурном фронте. Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности в СССР / Д.Ю. Элькинд. – М.: издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1959. – 143с.
730. Якубовская С.И. Образование и развитие советского многонационального государства / С.И. Якубовская. – М.: Знание, 1966. – 48с.
731. Ярославский Е. Против национализма, против религии. Сборник статей / Е. Ярославский. – М.-Л.: ОГИЗ-Московский рабочий, типография издательства «Дер Эмес», 1931. – 46с.
732. Ярославский Е. Борьба против религии и национализма – борьба за социализм. Речь т. Е. Ярославского на 3-м пленуме ЦС СВБ, май 1931 г. – М.: Московский рабочий, 1931. – 50 с.
733. Carrer d'Encausse, Helene. The nationality gvestion in the Soviet union and Russia. – Oslo: Scand. Univ. press, Cop, 1995. – 74 с.
734. Carter, Stephen K. Russian nationalism: Yesterday, today, tomorrow. – London: Pinter, 1990. – 175 с.
735. Ethnic minorities in the Soviet Union / Ed. by Eric LGoldhagen. – New Ketc: Praeger, 1968. – XIV, 350 с.
736. Gleason, Gregory Federalism and nationalism: The straggle for rep. rights in the USSR / Boulderete; Westviev press, 1990. – XIII, 170 с.
737. Grotskvy, Johannes Konflikt im Vievölkerstaat: Die Nationen derSovjet union im Aufbruch. - München, Zürich: Piper, 1991. - 201 с.

738. Halbach, Uwe Das sovjetische Vielvölkerimperium: Nationalitätenpolitik u. nat. Frage / Mannheim etc.: Taschenbuchverl, Cop. 1992. - 128 c.
739. Kemp, Walter A. Nationalism and communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A basic contradiction? – Basingstoke (Hants); London: Macmillan press; New York: St. Martin's press, 1999. – XVII, 292 c.
740. Nahaylo, Bohdan, Swoboda, Victor Soviet disunion: A history of the nationalities problem in the USSR – New York: Free press, 1990. – XVI, 432 c.
741. The Nationalities factor in Soviet politics and society / Ed. by Lybomir Hajda, Mark Beissinger. – Boulder etc.: West view press, 1990. – VII; 331 c.
742. Saroyan, Mark Minorities, mullahs, and modernity: Resh pino, community in the former Soviet Union. – Berkeley: Univ. of California at Berkeley, cop. – 1997. – 231 c.
743. Simon, Gerhard Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: Von totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. – Baden-Baden: Nomos Verl.- Ges, 1986.- 486 s.
744. Simon, Gerhard Nationalitätenprobleme und die Regierbarkeit der Sowjetunion. - Köln, c. 1984. - III, 23 s.
745. Soviet nationalities in strategic perspective / Ed. by S. Enders Vimbush. – London; Sydney: Croom Helm, c. 1985. – XVIII, 253 p.
746. The Soviet nationality reader: The disintegration in context / Ed. by Rachel Denber. – Boulder etc.: West view press, 1992. – IX, 634 c.
747. Stölting, Erhard Eine Weltmacht zerbricht: Nationalitäten u. Religionen in der UdSSR / - 3 erw. u. aktualisierte Neuaufl. - Frankfurt a. M.: Eichborn, 1991. - 360 c.
748. Suny, Ronald Grigor The revenge of the past: Nationalism, revolution, and the collapse of the Soviet Union – Stanford, Stanford univ. press, Cop. 1993. – XIX, 200 c.

5. Автореферати дисертацій

749. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УСРР (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ...канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Б. Автушенко.; КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 2001. – 20 с.
750. Аллахвердов С.Ю. Державно-національне будівництво Туреччини: Зовнішня та внутрішня політика. 1919-1923 рр.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С.Ю. Аллахвердов; Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1996. – 19 с.
751. Архипов В.І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні: автореф. дис. ...канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / В.І. Архипов; Київський державний університет ім. Т. Шевченко. – К., 1994. – 19 с.
752. Бабак О.А. Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення УСРР у 1920-х роках: історіографія проблеми: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.А. Бабак; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008. – 21 с.
753. Багдасарян С.К. Политическая система Турции в 1920-1930-х годах: автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Всемирная история» / С.К. Багдасарян; Институт востоковедения НАА РА. – Ереван, 2000. – 28 с.
754. Балуба І.А. Польська національна меншина України в 20-30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А. Балуба; КНУ ім. Т. Шевченко. – К., 1997. – 24 с.

755. Бойко В.В. Земельні громади Кримської АРСР (1922 – 1930 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ В.В. Бойко; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2003. – 19 с.
756. Бородін С.В. Аграрні відносини у Криму (1918 – 1926рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.В. Бородін; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.
757. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.А. Буравський; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.
758. Вдовин А.И. «Российская нация». Национально-политические проблемы XX века и общенациональная российская идея: автореф. дис. ...доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.И. Вдовин; Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – Москва, 1995. – 38 с.
759. Волкова С.А. Чехи на півдні України (60-ті роки ХІХ ст. - 30-ті рр. ст. ХХ.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец 07.00.01 «Історія України» / С.А. Волкова; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20 с.
760. Горюнова Є.О. Соціально-політичні процеси в селі Кримської АРСР 1920-х років: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Є.О. Горюнова; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
761. Гудь Б.В. Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект: автореф. дис. ...доктора іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Б.В. Гудь; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – 34 с.

762. Гура В.К. Сионистские партии на Украине: истоки, эволюция, деятельность (1897 – 1934 гг.): автореф. дис. ...доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Всемирная история» / В.К. Гура. – Київ, 1991. - 40с.
763. Калинина К.В. Национальные отношения в СССР: автореф. дис. ...доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / К.В. Калинина; Академия общественных наук ЦК КПСС. – Москва, 1991. – 43 с.
764. Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-30-х років: соціально-історичний аналіз: автореф. дис. ...доктора іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Г.В. Касьянов; Інститут історії України АН України. – Київ, 1993. – 32с.
765. Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». / О.О. Кривуля; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 20 с.
766. Кручек О.А. Культура в УСРР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». / О.А. Кручек; НАНУ, Інститут історії України. – К., 1997. – 22 с.
767. Лешуков Ю.А. Изменение в социальной структуре городского населения Крыма в 1921-1970 гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ю.А. Лешуков; Киевский государственный университет имени Т. Шевченко. – К., 1981. – 27 с.
768. Лызлова Т.С. Реализация национальной политики советской власти в отношении еврейского населения. 1917 – 1938 гг: На материалах Смоленской области: автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т.С. Лызлова; Брянский государственный педагогический университет имени И.Г. Петровского. – Брянск, 2004. – 22 с.

769. Маковській В.В. Земельне питання в Кримській АРСР і практика його вирішення в 1920-х роках: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.В. Маковській; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2001. – 18 с.
770. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.): автореф. дис. ...докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.І. Марочко; НАНУ. – Київ, 1995. – 43с.
771. Мельник Н.І. Національно-культурний розвиток болгарської меншини в Україні в 20-30-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.І. Мельник; Київський національний університет імені Т.Г. Шевченко. – К., 1996 – 26 с.
772. Миннуллин И.Р. Политика Советского государства по отношению к мусульманскому духовенству в Татарстане в 1920-1930-е гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.Р. Миннуллин; Казанский государственный университет. – Казань, 2003. – 26 с.
773. Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20-30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.С. Міронова; Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 19с.
774. Никонов А.В. Национальный фактор в социально-экономическом развитии регионов в границах отечественного государства (90-е годы XIX века – 20-е годы XX века): автореф. дис. ...доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.В. Никонов; Российская академия государственной службы при Президенте РФ. – Москва, 1995. – 40 с.
775. Новохатько І.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-сер.30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ...доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія

- України» / І.М. Новохатько; Київський національний університет ім. Т. Шевченко. – Київ, 1999. – 43 с.
776. Овчаренко В.П. Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921-1930рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.П. Овчаренко; Харківський національний університет імені В. Каразіна. – Харків, 2009. – 20с.
777. Пахомова А.Н. Формирование социальной структуры советского общества в 1917 – 1936 г.: На материалах Центрально-Чернозёмного региона: автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история» / А.Н. Пахомова; Курский государственный технический университет. – Курск, 2004. – 30 с.
778. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: автореф. дис. ...доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.О. Рафальський; Київський національний університет імені Т. Шевченко. – Київ, 2001. – 45с.
779. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917 - 2000): автореф. дис. ...доктора юридичних наук: спец. 12.00.01 / Л.І. Рябошапко; Національна юридична академія України імені Я. Мудрого. – Харків, 2002. – 29с.
780. Семёнов В.А. Осуществление национальной политики в Крыму в 1921 – 1925 гг.: автореф. дис. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины» / В.А. Семёнов; Днепропетровский государственный университет. – Днепропетровск, 1993. – 21 с.
781. Филиппов И.Т. Продовольственная политика в России (1917 – 1923 гг.): автореф. дис. ...доктора ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.Т. Филиппов; Московский государственный социальный университет. – Москва, 1995. – 47 с.
782. Хованцев Д.В. Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921 – 1941 рр.): автореф. дис.

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.В. Хованцев;
Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 18 с.

783. Якубова Л.Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921-1935рр.): автореф. дис. ...доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.Д. Якубова; НАНУ, Інститут історії України. – К., 2007. – 35 с.